

MISCEL·LÀNIA PUIG I CADAFALCH

RECULL D'ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA, D'HISTÒRIA DE L'ART I D'HISTÒRIA

OFERTS A

JOSEP PUIG I CADAFALCH

VOLUM II

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2017

MISCELLÀNIA PUIG I CADAFALCH

MISCEL·LÀNIA PUIG I CADAFAALCH

RECULL D'ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA, D'HISTÒRIA DE L'ART I D'HISTÒRIA

OFERTS A

JOSEP PUIG I CADAFAALCH

VOLUM II

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2017

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP (revisades per al v. 2)

Miscel·lània Puig i Cadafalch : recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch. — Primera edició

Editor literari del volum 2: Jaume de Puig i Olivé. — El volum 1 es va publicar el 1951, amb data a la portada: 1947-1951. El volum 2 reuneix el facsímil de les pàgines que aleshores van quedar inèdites, més cinc articles maquetats de nou. — Índexs. — Textos en català, francès i castellà

ISBN 9788499653921

I. Puig i Cadafalch, Josep, 1867-1956, entitat homenatjada

II. Puig i Oliver, Jaume de, 1944- editor literari III. Institut d'Estudis Catalans

1. Arqueologia 2. Art — Història 3. Història
7(091)

902

93

Ha tingut cura de l'edició
d'aquesta obra Jaume de Puig i Oliver,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

© dels textos: els seus autors

© 2017, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Totes les imatges sense indicació de procedència són dels autors dels textos corresponents. Les làmines I i II de l'article «Ferran el Catòlic i Germana de Foix en una miniatura de la Vaticana» d'Anselm M. Albareda (manuscrit Chigi C.VII, 205, foli 2° i manuscrit Chigi C.VII, 205, foli 62°) són reproduïdes amb el permís de la Biblioteca Apostolica Vaticana, amb tots els drets reservats.

Primera edició: desembre del 2017

Compost per fotocomposició gamma, s. l.

Imprès a Open Print, SL

ISBN: 978-84-9965-392-1

Dipòsit Legal: B 28793-2017

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

TAULA

Presentació	IX
<i>per Joandomènec Ros</i>	
Introducció	XI
<i>per Josep Massot i Muntaner</i>	
Nota editorial	XVII
<i>per Jaume de Puig i Oliver</i>	
La data de la fundació d'Empòrion	1
<i>per Pere Bosch i Gimpera</i>	
Jean II et le monastère de Montserrat au lendemain de la pacification de la Catalogne 1474	9
<i>per Gabrielle P. Vilar-Berrogain</i>	
Fonts documentals inèdites per a l'estudi de la ceràmica valenciana medieval	25
<i>per Marçal Olivari</i>	
La tombe 179 du cimetière wisigothique d'Estagel	39
<i>per Raymond Lantier</i>	
Les sculptures de Cuixa et de Serrabone	45
<i>per Georges Gaillard</i>	
Pintura trescentista i quatrecentista a la Selva	55
<i>per Eufemià Fort i Cogul</i>	

TAULA

Abside alvéolée dans la première architecture romane	67
<i>per Jurgis Baltrušaitis</i>	
L'església romànica de Castellví de la Marca (Penedès)	85
<i>per Albert Ferrer i Soler</i>	
Els antics pobladors de la serra de la Salut de Sabadell	93
<i>per Lluís Mas i Gomis</i>	
Jean II de Catalogne-Aragon et la conservation des archives de la révolution catalane	99
<i>per Joseph Calmette</i>	
L'arquitectura visigòtica	103
<i>per F. Duran i Cañameras</i>	
Atenció al segle XVIII	119
<i>per Alexandre Galí</i>	
Documents nouveaux sur Saint-Guilhem du Désert	125
<i>per Elie Lambert</i>	
Joies greco-romanes de l'Estanyol (Girona)	129
<i>per Josep de C. Serra i Ràfols</i>	
La construcció a tornajornals	137
<i>per Joan Amades</i>	
Ferran el Catòlic i Germana de Foix en una miniatura de la Vaticana	141
<i>per Anselm M. Albareda, O. S. B.</i>	
La coopération internationale des historiens et la paix mondiale	147
<i>per Michel Lhéritier</i>	
Bernat Roca, arquitecte i escultor trescentista	163
<i>per Josep M.ª Madurell i Marimon</i>	

TAULA

Nielado y ataujía en la España visigoda	179
<i>per Julio Martínez Santa-Olalla</i>	
Alguns documents de Pere el Gran relatius a orfebreria	185
<i>per Ferran Soldevila</i>	
L'antic gremi d'escultors de Barcelona	193
<i>per Cèsar Martinell</i>	
Les inscripcions del bisbe Justinià i la seu visigòtica valentina	215
<i>per Felip Mateu i Llopis</i>	
L'église des Saints Félix et Adauct au Wawel de Cracovie	227
<i>per Pierre Moisy</i>	
Notes biogràfiques de l'arquitecte Pere Blay	235
<i>per Joan Ainaud</i>	
Démographie et urbanisme. Un moment critique dans la croissance de Barcelone : 1774-1787	257
<i>per Pierre Vilar</i>	
Note sur les vues urbaines dans la peinture catalane du xv ^e siècle	269
<i>per Pierre Lavedan</i>	
Les inscripcions i els primers documents de Santa Cecília de Montserrat	275
<i>per Anscari Mundó</i>	
Poblat eneolític del camp de la Creueta (San Llorenç de Campdevàrol)	297
<i>per Josep Colomines i Roca</i>	
Llastra, fòssil arqueològic al Pallars Sobirà	305
<i>per Joan Coromines</i>	
Les esglésies romàniques del Maresme Oriental	313
<i>per J. M. Pons i Guri</i>	

TAULA

Saint-Mokios de Constantinople, refuge de l'astrologie	325
<i>per Gabriel Millet</i>	
El «Breviarum de Musica» del monjo Oliva (mort després del 1065) . . .	331
<i>per Higini Anglès</i>	
La sonorisation des occlusives intervocaliques en Toscane au début du VIII ^e siècle d'après le témoignage de quelques documents longobards	341
<i>per Paul Aebischer</i>	
Una inscripció de Sant Joan de la Penya	361
<i>per Miquel Dolç</i>	
Permanence de la peinture de style gothique français en Catalogne et Languedoc, dans la seconde moitié du XIV ^e siècle	369
<i>per Marcel Durliat</i>	
La data de reconstrucció de l'església del monestir de Sant Joan de les Abadesses	375
<i>per Eduard Junyent</i>	
Índex toponímic	381
Índex antroponímic	415

PRESENTACIÓ

En la meua presentació de *L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya* (Puig i Cadafalch *et al.*, 2016) justificava l'edició facsímil del volum (enllestit el 1934 però no publicat formalment llavors per les raons que es poden imaginar) perquè, a més de la vàlua de l'original, el decalatge científic de més de vuit dècades quedava sobradament compensat pels textos d'actualització que gairebé una trentena d'especialistes afegien a la segona part del llibre.

Aquest segon volum de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, que havia de sortir a la llum poc després del primer, que es publicà el 1951, i era gairebé enllestit per publicar a les acaballes dels anys quaranta, però restà inèdit per les dificultats econòmiques de l'època, no té aquesta posada al dia, si hom no té en compte les mínimes modificacions formals i els pocs articles afegits que Jaume de Puig esmenta en la seva nota editorial. Però hem considerat alhora un deure envers Josep Puig i els autors que prepararen uns articles que no es publicaren mai (o que ho foren parcialment en altres mitjans), així com una tasca acadèmica necessària per donar a conèixer el panorama de la recerca en diferents camps de la història, la història de l'art i l'arquitectura de mitjans de segle xx, desempolsar (literalment!) aquells textos pensats per retre homenatge a l'historiador, l'arquitecte, el científic, el polític. I fer-los públics en acabar l'Any Puig i Cadafalch; d'aquesta manera l'Institut d'Estudis Catalans s'afegeix als actes i a les publicacions que des de diferents instàncies l'han recordat; i ho fa de manera que considero exemplar: iniciant l'any 2017 amb el volum esmentat (*L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya*) i acabant-lo amb la recuperació dels originals del segon volum d'homenatge al mestre.

El segon volum de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch* clou, així, l'any de commemoracions que l'IEC ha dedicat a qui fou un membre destacadíssim de la seva Secció Històrico-Arqueològica i que després de la guerra maldà per refer

PRESENTACIÓ

les activitats de l'Institut i en fou president. Entenem que l'IEC, que deu molt al treball científic, a la saviesa i al patriotisme de Josep Puig i Cadafalch, rescabala almenys en part el deute moral que tenia amb ell.

JOANDOMÈNEC ROS
President de l'Institut d'Estudis Catalans

INTRODUCCIÓ

El 2017, les institucions polítiques i la societat civil de Catalunya celebren l'Any Puig i Cadafalch, que commemora alhora el cent cinquantè aniversari del naixement de l'arquitecte, historiador de l'art i polític Josep Puig i Cadafalch, i el centenari de la seva elecció de president de la Mancomunitat de Catalunya, en la qual va substituir el seu correligionari Enric Prat de la Riba.

Com és prou sabut, Puig i Cadafalch fou un personatge decisiu de l'Institut d'Estudis Catalans. En formà part des del començament, en la seva condició d'arqueòleg i d'historiador de l'art; en presidí la Secció Històrico-Arqueològica molt aviat, i hi publicà alguns dels seus llibres més importants. En acabar la Guerra Civil, la seva actuació a l'Institut fou encara més destacada: es decidí a reprendre les activitats de la corporació d'una manera poc o molt clandestina i assumí el risc d'exercir-ne la presidència en uns moments molt difícils (president únic entre el 1942 i el 1950, i president de torn des del 1950 fins al 1956, poc abans de la seva mort).¹ Tingué també una intervenció decisiva en la fundació de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut, que començà oficialment les seves activitats el 1946. Puig, per raons personals, va rebutjar la proposta d'ésser-ne el primer president, però va donar tota mena de suport a aquesta Societat, que obria les portes a joves i no tan joves historiadors, a través de les seccions d'Història, de Llengua i Literatura i d'Arqueologia i Art, fins al punt que oferí generosament la seva casa particular, al carrer de Provença, per fer-hi una bona part de les reunions de la nova Societat.²

No és estrany, doncs, que Puig esdevingués president d'honor de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, juntament amb Pompeu Fabra, aleshores

1. Vegeu Albert BALCELLS *et al.*, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2002-2007, 2 v., i altres treballs posteriors de Balcells, algun en curs de publicació.

2. Vegeu Gaspar FELIU, «Els primers temps de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», a Antoni ROCA (ed.), *L'aportació cultural i científica de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1997)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001, p. 27-39.

exiliat a Prada, ni és estrany que el factòtum de la Societat, Ramon Aramon i Serra —secretari general de l'Institut d'Estudis Catalans i membre de la seva Secció Filològica, que era president de la Societat i que hi exercia alhora de delegat de l'Institut—, tingués la iniciativa de dedicar-li una miscel·lània d'homenatge, com ja havia intentat de fer-ho amb Pompeu Fabra —tot i que, a causa de les vicissituds de la guerra, l'empresa fou enllestida per Joan Coromines des d'Amèrica del Sud— i com ho faria més endavant amb Fabra mateix, amb Lluís Nicolau d'Olwer i amb Jordi Rubió i Balaguer.

El 17 d'octubre de 1947, Puig complia vuitanta anys i Aramon ho aprofità per organitzar una jornada en honor seu al cap de pocs dies, el 9 de novembre.³ No s'acontentà, però, només amb aquest acte. Com escrivia Aramon mateix: «Un homenatge a un mestre del valer científic i de la categoria internacional d'En Puig i Cadafalch [...] no podia quedar reduït a una simple reunió acadèmica, ans necessitava que es concretés materialment *ad perpetuam rei memoriam*». Durant la mateixa jornada d'homenatge, doncs, Aramon «anunciava el projecte, aleshores ja en via de realitzar-se, d'un recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història que perpetués el nom de l'il·lustre investigador català, la qual es publicaria sota el patronatge d'un Comitè d'Honor format pels següents eminents estudiosos —tots ells membres numeraris, adjunts o corresponents de l'Institut—: A. Duran i Sanpere (Barcelona), Jordi Rubió (Barcelona), P. Bosch i Gimpera (París), Abat Dom Anselm M. Albareda (Ciutat del Vaticà), Jurgis Baltrusaitis [*sic*] (París), Walter S. Cook (Nova York), R. Filangieri di Candida (Nàpols), Pierre Lavedan (París), Wilhelm Neuss (Bonn) i Chandler R. Post (Cambridge, Mass.)».⁴

Al costat d'aquest comitè de luxe —que havia estat possible de «reclutar» tot just quan s'acabava la Segona Guerra Mundial, que havia enfrontat pobles d'Europa i de la resta del món—, hi havia un comitè executiu més petit, format per Aramon, per Josep de C. Serra i Ràfols (vicepresident de la Societat Catalana d'Estudis Històrics), per Ricard Albert i Llauro (secretari de la Societat) i per Miquel Coll i Alentorn (secretari adjunt de la Societat).⁵ Ens consta

3. Vegeu R[amon] A[RAMON] i S[ERRA], «Homenatge a Josep Puig i Cadafalch», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, I (1952), p. 79. Una part dels textos que foren llegits durant aquest homenatge es conserven a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans i seran publicats pròximament. L'homenatge, segons el *Dietari* manuscrit de Josep M. López-Picó, es va celebrar a l'Institut Francès de Barcelona. Abans, el 25 d'octubre, segons el mateix *Dietari*, hi hagué sessió plenària de l'Institut d'Estudis Catalans a casa de Puig, amb «commemoració íntima de la seva vuitantena».

4. R[amon] A[RAMON] i S[ERRA], «Homenatge a Josep Puig i Cadafalch», p. 79.

5. Aquesta llista apareix al començament del primer volum de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch: Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, Institut d'Estudis Ca-

que es van fer butlletes en català i en espanyol a fi d'obtenir subscriptors per a la miscel·lània, que arribaren no solament de Catalunya, sinó també de Madrid i de València.⁶

El primer volum de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch* es va fer guiar: en lloc de sortir el 1947, no va aparèixer fins al final del 1951, amb data 1947-1951 i amb un colofó que indicava que havia estat acabat d'imprimir a la Casa de Caritat de Barcelona el 17 d'octubre de 1951, el mateix dia que Puig complia els vuitanta-quatre anys. No duia cap pròleg i anava dedicat, lacònicament, «A Josep Puig i Cadafalch, mestre de l'arqueologia catalana, en el vuitantè aniversari de la seva naixença». No tenim cap notícia que se'n parlés a la premsa. Els temps no eren gens propicis per a la cultura catalana i era el moment de treballar en silenci i sense defallir, tot esperant èpoques millors. De fet, no se'n van fer ressò ni tan sols Maurici Serrahima als seus exuberants apunts, ni Josep M. López-Picó al seu detalladíssim dietari personal.

L'única referència que n'he trobat és la breu crònica ja esmentada del promotor de la iniciativa, Ramon Aramon i Serra, que justifica el retard de la publicació i els motius que el dugueren a optar per la divisió de l'obra en dos volums: «El primer volum de la miscel·lània», diu, «pogué sortir a llum a finals de 1951. Llarg fou el temps d'elaboració i diversos els canvis que calgué introduir en la seva estructura. Les dificultats de relació internacional en els moments que l'obra fou planejada i les estretors en què han de moure's les nostres empreses culturals no permeteren de donar-hi cabuda a tots els erudits que en temps normals hi haurien figurat i que el nostre gran arqueòleg mereixia; la gran aflluència de treballs, malgrat tot, obligà a doblar el nombre de pàgines previstes, a acceptar una gran quantitat de gravats i a fer dos volums en lloc del volum únic que havia estat projectat. El primer volum de la "Miscel·lània Puig i Cadafalch" conté, així, quaranta-un treballs, ultra la bibliografia de l'homenatge.⁷ Entre els noms dels col·laboradors esmentem, per no citar sinó els de fora Catalunya, els de Paul Deschamps (París), Riccardo Filangieri di Candida (Nàpols), Walter S. Cook (Nova York), A. Jeanroy (Saint-Jean), Marcel Aubert (París), Augustin Fliche (Montpeller), J. J. A. Bertrand (Carcassona), Giovanni M. Bertini (Torí), Chandler R. Post (Cambridge, Mass.), Wilhelm Neuss (Bonn), Constantin Marinescu (París), J. L. H. Muller (París) i Paul Goubert (Roma)».⁸

talans, 1947-1951, p. XII. El comitè d'honor també hi consta, a la pàgina anterior, amb el nom complet dels seus components.

6. Cf. Gaspar FELIU, «Els primers temps de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», p. 30.

7. Aquesta bibliografia, volgutament selectiva i limitada als temes de la miscel·lània, fou recollida per les bibliotecàries Rosa Leveroni i M. Montserrat Martí.

8. R[amon] A[RAMON] I S[ERRA], «Homenatge a Josep Puig i Cadafalch», p. 79-80.

Tot seguit, Aramon fa constar que el 23 de desembre de 1951, «també privadament,⁹ tingué lloc la presentació del volum a En Puig i Cadafalch; amb aquest motiu pronunciaren breus parlaments R. Aramon i Serra, President del Comitè Executiu de l'Homenatge; A. Duran i Sanpere, President del Comitè d'Honor; P. Deffontaines, en nom dels col·laboradors estrangers;¹⁰ C. Riba, President de torn de l'Institut, i l'homenatjat. R. Albert i Llauro, Secretari del Comitè Executiu, donà compte de les nombroses adhesions i telegrams rebuts, entre els quals cal destacar els dels Presidents de l'Acadèmia Pontifícia d'Arqueologia (Ciutat del Vaticà), de l'Acadèmia de Belles Arts (Lisboa), de la Societat Arqueològica de Tolosa, de la Societat Nacional d'Antiquaris de França (París), del Comitè Internacional d'Història de l'Art, de l'Acadèmia d'Arqueologia, Lletres i Belles Arts (Nàpols), de la Societat Agrícola, Científica i Literària dels Pirineus Orientals (Perpinyà) i de la Secció rossellonesa de l'Institut d'Estudis Ligurs (Perpinyà); del Secretari executiu de l'Acadèmia Medieval d'Amèrica (Cambridge, Mass.); del Comissari general d'Excavacions Arqueològiques (Madrid), i dels Directors de l'Institut de Belles Arts (Nova York), de la Societat Francesa d'Arqueologia (París) i del Museu dels Monuments Francesos (París)».¹¹

La crònica d'Aramon acabava amb optimisme: «Confiem que el segon volum de la “Miscel·lània Puig i Cadafalch”, la impressió del qual es troba molt avançada, no haurà de fer-se esperar massa».¹² En realitat, aquest segon volum va romandre encallat —a causa de les dificultats econòmiques de l'Institut i de la manca de personal que pogués descarregar Aramon de la seva feina multiforme—¹³ i no veié mai la llum, tot i que és cert que es trobava en un estat molt avançat: a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans n'hi ha la major part d'articles paginats i corregits pels autors, i uns quants de mecanografiats, que per no sabem quina raó no devien haver estat duts encara a la impremta. De la

9. L'acte devia correspondre a l'homenatge a Puig celebrat a casa de l'arquitecte Lluís Bonet i Garí el 23 de desembre de 1951, esmentat sense més detalls per López-Picó, que no hi va assistir, però que hi va fer arribar una adhesió (Josep M. LÓPEZ-PICÓ, *Dietari 1947-51*, manuscrit 1465-V de la Biblioteca de Montserrat, f. 301r).

10. Pierre Deffontaines, aleshores director de l'Institut Francès de Barcelona, també col·laborava en aquest primer volum de la miscel·lània.

11. R[amon] A[RAMON] i S[ERRA], «Homenatge a Josep Puig i Cadafalch», p. 80.

12. R[amon] A[RAMON] i S[ERRA], «Homenatge a Josep Puig i Cadafalch», p. 80.

13. Per diverses circumstàncies, al llarg de tota la història de l'Institut hi ha hagut múltiples projectes que no han arribat a bon terme o que només hi han arribat d'una manera parcial, fins i tot quan —com en el cas de l'edició de les Cròniques catalanes— hi havia un mecenes tan generós com Rafael Patxot i Jubert. Aramon mateix no va poder enllestir els seus projectes d'edició dels cançoners catalans medievals, llevat del dels Masdovelles; ni tan sols el de l'Ateneu, que tenia en premsa i que acabà desfet a la impremta de Mallorca que n'havia enllestit una part.

mateixa manera que el primer volum de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch* incloïa un bon nombre de treballs d'una remarcable qualitat —que anaven des dels col·laboradors estrangers que ja hem esmentat fins a grans estudiosos exiliats o residents als Països Catalans, com Lluís Nicolau d'Olwer, Agustí Duran i Sanpere, Jordi Rubió i Balaguer, Joaquim Carreras i Artau, Francesc de B. Moll, J. Ernest Martínez Ferrando, Ramon d'Abadal o Miquel Batllori, o bé a joves investigadors o bons aficionats a la història, com Lluís Faraudo de Saint-Germain, Miquel Oliva, Joan Mercader, Joan Vilà i Valentí, Miquel Tarradell o Miquel Coll i Alentorn—, el volum segon havia de contenir un bell conjunt de trenta-sis treballs en el qual no manquen noms prestigiosos una mica de tot arreu: Pere Bosch i Gimpera, Josep Colomines i Roca, Joan Coromines, Pierre Vilar i la seva muller Gabrielle P. Vilar-Berrogain, Marçal Olivar, Ferran Soldevila, Paul Aebischer, Josep de C. Serra i Ràfols, i tants altres, que el lector curiós trobarà al lloc corresponent, juntament amb el càrrec que ocupaven i el lloc on residien. Per la relació que tingueren amb l'Institut d'Estudis Catalans, no voldria oblidar els noms de dos monjos de Montserrat: Anselm M. Albareda, aleshores prefecte de la Biblioteca Vaticana i després cardenal, membre corresponent de l'Institut, i Anscari (Manuel) M. Mundó, que més endavant se secularitzà i esdevingué no solament gendre de Ramon Aramon i Serra, sinó també membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut, de la qual arribà a president. No puc deixar d'esmentar tampoc el nom de Julio Martínez Santa Olalla, aleshores falangista destacat i Comissari General d'Excavacions, molt influent en el règim franquista, ni el de Felip Mateu i Llopis, valencianista d'abans de la guerra que havia abraçat la causa de Franco i que durant molts anys fou director de la Biblioteca de Catalunya, anomenada Biblioteca Central.

L'anterior equip de Presidència de l'Institut d'Estudis Catalans —del qual es manté en aquests moments el president, Joandomènec Ros, i un vicepresident, Jaume de Puig, responsable de l'Arxiu de la casa— va prendre l'encertada decisió de celebrar l'Any Puig i Cadafalch amb l'exhumació d'aquest segon volum de la miscel·lània iniciada per Ramon Aramon i Serra. No cal dir que una bona part dels seus articles han estat superats en múltiples aspectes i alguns fins i tot havien estat publicats abans pels mateixos autors, cansats d'esperar o segurs que aquest volum ja no sortiria mai, però ha semblat millor de deixar-ho tot tal com estava, és a dir, de reproduir les paginades conservades —respectant-hi fins i tot les notes o les correccions a mà— i de no modificar els darrers treballs, que ha calgut maquetar a partir dels originals conservats a l'Arxiu de l'Institut. Tot plegat no solament és un homenatge que devíem

INTRODUCCIÓ

a Puig i Cadafalch, sinó un conjunt d'estudis que encara avui té un gran interès i que dona una bona mostra de les relacions internacionals que mantenia l'Institut d'Estudis Catalans i de l'estat de la historiografia al nostre país a mitjan segle xx, en una època especialment complicada a causa de les dificultats de la postguerra i de la dura repressió del règim franquista contra la llengua i la cultura catalanes. Els índexs toponímic i antroponímic finals, dels quals ha tingut cura Jaume de Puig, contribuiran a un millor coneixement de les riqueses que atresora aquesta miscel·lània, acompanyada d'una abundosa il·lustració, que sovint ha calgut reconstruir amb molt esforç.

JOSEP MASSOT I MUNTANER

President de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC

NOTA EDITORIAL

Amb el volum primer de la *Miscel·lània Puig i Cadafalch* es va difondre un díptic amb el seu sumari i el sumari del segon volum previst. D'acord amb aquest fullet, el segon volum de la *Miscel·lània* havia de tenir trenta-quatre articles. A l'Arxiu de l'IEC se n'han conservat trenta de ja paginats i en condicions d'ésser reproduïts en facsímil. De dos més —articles de Serra i Ràfols i d'Higini Anglès— n'hi havia el text manuscrit o una versió impresa amb esmenes marcades. Dels altres dos —articles de Ramon Aramon i de R. Albert— no se n'ha trobat rastre.

Al costat d'aquest material hi havia quatre articles més, no previstos en el díptic —articles de Paul Aebischer, Miquel Dolç, Marcel Durliat i Eduard Junyent—, que versemblantment s'havien recollit en el temps d'espera de la publicació del segon volum, i l'enriquien. A més, hi ha altres contribucions de Serra i Ràfols, en estat mecanografiat i de tractament no pas fàcil, que no se sap si havien de substituir el primer treball o sumar-s'hi.

S'ha optat per compondre de nou el primer dels articles de Serra i Ràfols, que així ha esdevingut un *Urtext* d'un treball que va publicar més tard, més desenvolupat i amb un títol semblant, en castellà, a l'*Archivo Español de Arqueología*, XXXV (1962), p. 123-128. L'article d'Higini Anglès fou publicat a *Scripta Musicologica*, 3, Roma, 1976, «Storia e Letteratura», 133, p. 1403-1410; el de Paul Aebischer fou publicat a *Estudis Romànics*, VIII (1961-1966), p. 245-263; s'ha dubtat de republicar-lo ací, però hi ha estat inclòs perquè no va poder ésser citat a la bibliografia d'Aebischer (publicada a les pàgines 11-32 de la *Miscelánea Paul Aebischer*, Sant Cugat del Vallès, Instituto Internacional de Cultura Románica, 1963, «Biblioteca Filológica-Histórica», IX), i al capdavant per contribuir d'alguna manera a la difusió d'aquest treball pòstum del filòleg suís. El treball de Miquel Dolç no és citat a la *Guia bibliogràfica de Santa Maria del Camí*, de Mateu Morro i Marcé (1983), p. 47-61, on es recullen 223 títols bibliogràfics dolcians. Els de Marcel Durliat i d'Eduard Junyent no s'es-

menten a *Catalunya romànica*, ni hem sabut trobar al repositori Gallica l'article del primer. No hi ha hagut, doncs, cap vacil·lació a l'hora d'incorporar-los. En canvi, els materials més informes de Serra i Ràfols han estat desestimats, no perquè no fossin valuosos, ans perquè ni eren acabats del tot, ni era clar quin paper tenien dins la *Miscel·lània*, després de reconstruir l'*Ur-text* esmentat.

També s'ha reeditat el treball d'Anscari Mundó, publicat a Id., *Obres completes. I. Catalunya. 1. De la romanitat a la sobirania*, Barcelona, Cuvial i PAM 1998, p. 159-178, per tal com existia en proves corregides i no era possible alterar la numeració de les pàgines del volum.

Així, hom trobarà en aquest volum, d'una banda, el facsímil de les pàgines de l'obra en estadis més o menys avançats de l'edició, i fins i tot algunes paginades amb esmenes marcades, que s'han mantingut; i de l'altra, hi trobarà articles compostos de nou. Aquests textos estan maquetats seguint la mateixa estructura de pàgina de l'edició facsímil, però amb una tipografia diferent, per tal de poder diferenciar fàcilment un tipus de text de l'altre. Els articles de Serra i d'Anglès han estat inserits al mig de la part facsímil, tal com estava previst en la paginació dels anys cinquanta. Els quatre d'Aebischer, Dolç, Durliat i Junyent han estat afegits al final del volum.

De molts articles s'han conservat les il·lustracions que acompanyaven el text. Les que tenien mala qualitat han estat substituïdes per còpies en alta resolució que ha calgut buscar i adquirir o aconseguir-ne el permís per a reproduir-les. Amb una excepció: l'article del malaguanyat amic Pons i Guri preveia un joc d'il·lustracions que no van arribar mai a l'IEC o no s'hi han conservat. Eren il·lustracions d'elements romànics d'esglésies del Maresme. Com que sobre el romànic català es disposa avui de molta i bona bibliografia, assenyaladament gràfica, s'ha resolt deixar el text amb la referència i, això no obstant, sense la il·lustració corresponent. Amb una motivació precisa: la major part dels monuments romànics catalans han estat restaurats, netejats, consolidats o retocats els darrers cinquanta anys, de manera que, si es procedia a incorporar il·lustració més o menys recent, també hi havia perill d'inserir il·lustració anacrònica en relació amb el moment de la redacció de l'article; això, deixant de banda que no hi havia indicacions precises de Pons i Guri sobre les il·lustracions.

Del text maquetat de nou només se n'ha corregit l'ortografia. La llengua —de fet, les llengües— s'ha deixat intacta. Aquests criteris, que ha semblat que s'imposaven per ells mateixos, han tingut efectes a l'hora de confeccionar els índexs: hi ha topònims escrits en les formes diverses que tenen en cada

NOTA EDITORIAL

llengua, i no tots els autors escriuen un topònim de la mateixa manera, ni tampoc no hi ha homogeneïtat absoluta en citar antropònims. S'ha procurat salvar aquesta i altres particularitats conservant totes les formes que apareixen en els textos, amb remissió sistemàtica a una forma adoptada com a principal, tant de topònims com d'antropònims.

JAUME DE PUIG I OLIVER
Vicepresident de l'IEC

LA DATA DE LA FUNDACIÓ D'EMPÒRION

El problema de la cronologia de la fundació d'Empúries sols és possible de centrar-lo adequadament amb l'arqueologia, enquadrant-lo dintre el marc general de la història dels focs a la Península i, en general, a l'Occident del Mediterrani. Quan aquest problema s'enfoca només des d'un punt de vista històric es lluita amb l'absència en els textos de dades les quals cal deduir conjecturalment del silenci d'algunes fonts tingudes com a decisives. Aquest és el cas del Periple d'Avienus i d'Hecateu. Quan el Periple es creia de data tardana i no s'havien fet encara excavacions sistemàtiques a Empúries, el fet que aquella font no anomeni la ciutat en la descripció del golf de Roses portava a rebaixar sensiblement la data de la fundació. Amb les troballes de la necròpolis del Portitxol, Botet i Sisó assajà una data per tempteig. Basat en les mateixes troballes i no valorant-les prou, Frickenhaus tendia a rebaixar la data perquè, malgrat que la de fabricació de molts vasos fós molt vella dintre el segle VI, sempre pesava en ell l'argument habitual del temps que la dita ceràmica podia haver estat en ús llarg temps en la perifèria mediterrània. Encara en 1935, Schulten, a conseqüència de datar el Periple després d'Alàlia, segueix donant una data baixa, posterior a 535, i la retarda fins després de 510 perquè Hecateu — que escrivia cap a aquest any — tampoc no cita Empòrion.¹

Ja en els primers sondatges profunds de les excavacions de la Neàpolis es trobà ceràmica de figures negres; aquesta troballa féu pensar, encara, que la Neàpolis havia estat fundada en el darrer terç del segle VI, i que, per tant, la Paleòpolis començà més endins del segle; així fou

1. Per a les dates baixes de la fundació d'Empòrion, A. FRICKENHAUS, *Griechische Vasen aus Emporion*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», II (1908), 19 i ss., i *Zwei topographische Probleme*, «Bonner Jahrbücher», CXVIII (1909), 199 i ss. — A. SCHULTEN, *Tartessos* (Hamburg 1922), 38-40, i *Die Griechen in Spanien*, «Rheinisches Museum», 1935.

reconegut per Puig i Cadafalch i per Cazurro i Gandia.² En les excavacions de 1933, trobarem en la capa inferior de la Neàpolis no sols fragments esparsos, sinó els de dos vasos de figures negres que pogueren ésser totalment reconstruïts; aquests vasos no es poden datar lluny de 535;³ el fet d'haver arribat a Empúries tots els estils posteriors de la ceràmica àtica fa creure que aquests vasos de figures negres foren portats a la colònia catalana quan encara eren d'ús general al món grec. Per tant, la presència d'aquests vasos a la Neàpolis obliga a admetre la fundació tot al més tard pels anys del canvi d'estil. Lògicament hagué de transcórrer un considerable espai de temps entre la fundació de la Paleòpolis i la de la Neàpolis, per la qual cosa aquesta darrera ha d'ésser sensiblement anterior i s'ha d'acostar al temps de fabricació de les espècies de ceràmica trobada a la necròpolis del Portitxol. Darrerament Garcia Bellido situa la fundació a mitjans del segle vi.⁴

Tenint en compte els esdeveniments generals de la història focca a Occident i les troballes arqueològiques, creiem que encara es pot precisar més, i que àdhuc es pot sospitar una data quelcom més antiga. Ni el Periple ni Hecateu, però, no es poden utilitzar a gratcient en la cronologia d'Empòrion; el Periple perquè, com que la seva data depèn de la de la colònia, caldrà rebaixar-la o augmentar-la segons la data que d'aquesta s'obtingui; i quant a Hecateu, no es pot deduir res del fet que no citi Empòrion perquè l'existència de la Neàpolis evidentment no és lluny de 535 i la de la Paleòpolis és coneguda de força abans. D'altra banda, sempre he sospitat que Hecateu podia esmentar Empòrion, puix que en Esteve de Bizanci s'hi consigna, bé que sense donar-ne la procedència, com en altres ciutats, la qual cosa podria ésser deguda al fet que Empòrion era més coneguda que no pas aquestes altres, i que per això no es cregué necessari de citar la font.⁵

2. M. CAZURRO i E. GANDIA, *La estratificación de la cerámica de Ampurias y la época de sus restos*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», V (1913-1914), 657 i ss.

3. P. BOSCH-GIMPERA, *L'art grec a Catalunya* (Barcelona 1938), lám. 30 (kylix àtic amb ulls apotropeics i escenes d'efebes) i lám. 33 (kylix àtic amb Athena entre dos guerrers).

4. A. GARCÍA BELLIDO, *La colonización phókaia en España desde los orígenes hasta la batalla de Alalá (siglo VII-535)*, «Ampurias», II (1940), 74. Per a Neàpolis, GARCÍA BELLIDO admet com a data la fi del segle vi, després d'Alàlia: *La colonización griega en España (periodo massaliota, desde Alalá (535) hasta las guerras púnicas (218))*. «Ampurias», IV (1942), 112, i *Hispania Graeca* (Barcelona 1948).

5. P. BOSCH-GIMPERA, *Etnología de la Península ibérica* (Barcelona 1932), 310, i *El poblamiento y la formación de los pueblos de España* (México 1945), 215.

En un altre lloc he estudiat les etapes de la història focea a Espanya;⁶ d'aquest estudi cal retenir el període de viatges a Tartessos als primers anys del segle VI; a aquest període es refereix Heròdot quan relata que Argantoni invità els focuus a establir-se al país quan Focea es veia amenaçada pels poders orientals, invitació que no fou llavors acceptada. Amb els beneficis resultants de l'amistat amb Argantoni, els focuus fortificaren llur metròpoli, a l'Àsia; d'acord amb Radet i Déonna, aquest moment cal datar-lo en els anys 591-585, quan les guerres d'Aliattes de Lídia amb Ciaxares, rei dels medes, car no pot tractar-se de la guerra posterior dels perses i lidis en temps de Cressus i de Cirus que acabà amb Focea, perquè aleshores ja hi havia colònies a la Península.⁷

Després de passat el perill, Focea tingué la seva talassocràcia (vers 584-540). Es fundaren les colònies d'Hemeroscòpion al SE. (Ifac?) i de Ménaca a Andalusia (Torre del Mar prop de Vélez Málaga?) i les escales d'Heracleia (Algecires) i del Portus Menestheus (prop del Port de Santa Maria) a l'extrem de la ruta, vers el mercat de Tartessos, a les goles del Guadalquivir. Per algun temps, àdhuc essent Marsella un dels centres de la navegació focea cap a Tartessos, no hi havia cap escala a Catalunya, al golf de Roses. A un d'aquests moments, doncs, es refereix la navegació del Periple; quan descriu, i amb tota cura, el litoral indigeta, parla dels seus habitants com de *gens dura* i els diu *asperi* i *feroces*; però no esmenta cap ciutat al golf de Roses, per la qual cosa cal deduir que Empòrion encara no existia.

En un cert moment s'establí la Paleòpolis a l'illa de Sant Martí d'Empúries; no és lògic de creure que la fundació es degué a relacions amb aquells indigetes que el Periple descrivia com poc hospitalaris, sinó probablement per a tenir un refugi en el port natural entre l'illa i el continent, a l'antiga desembocadura del Fluvià, en el qual abrigar-se de la tramuntana, que en certs moments podia fer perillosa la navegació.

La Paleòpolis existia en els temps de la talassocràcia, i durà molt encara, a jutjar pels tipus de ceràmica de la necròpolis del Portitxol,

6. P. BOSCH-GIMPERA, *The Phokaians in the Far West. An historical reconstruction*, «Classical Quarterly» (1944), 53-59; *El poblamiento y la formación de los pueblos de España* (México 1945), cap. VII i ss., i *Los focuos y el lejano Occidente*, «Revue de l'I. F. A. L.» (Institut Français de l'Amérique Latine), núm. 4 (México 1946), 94-111.

7. P. RADET, *Arganthonios et le mur de Phocée*, «Bulletin Hispanique», V (1903), 111. — W. DEONNA, *Dédale ou la statue de la Grèce archaïque*, II (Paris 1931), 300.

els quals ofereixen notables paral·lels amb les espècies més velles trobades a Marsella.⁸

Entre els vasos més antics de la necròpolis emporitana cal esmentar unes *ampolletes xipriotes* que segueixen el tipus molt arcaic de tradició geomètrica;⁹ lecites aribalístics corintis i vasos corintis;¹⁰ ericons i aribals esmaltats verds, que abans es consideraven procedents de Nau-cratis i ara de fabricació ròdia o coríntia.¹¹ Tots aquests tipus són molt vells dins el segle VI; els vasets esmaltats poden datar-se per una troballa (de Corint?) que té el *cartouche* del rei egipci Apries (588-568). Els vasets d'Empúries no pogueren arribar a Catalunya gaire més tard, perquè donada l'activitat del comerç focu i la gran comunicació entre tots els seus centres, un gran retard no seria versemblant. Per això creiem que, en relació amb aquestes troballes, es pot creure que la *Paleòpolis* es degué fundar entre el 570 i el 560. Aquest espai de temps és suficient per explicar que en la necròpolis del Portitxol hi aparegui també l'*oinochoe* calcídica amb decoracions orientalitzants tardanes de l'antic museu del Seminari de Girona,¹² aparició que ve a confirmar aquella data; la confirma també la manca de totes aquestes espècies a la Neàpolis, on la troballa més antiga la constitueix la ceràmica àtica de figures negres; la plenitud d'estil d'aquesta ceràmica confirmà que la *Paleòpolis* degué existir uns quants decennis abans.

Si la *Paleòpolis*, doncs, es fundà entre 570-560, caldrà datar el *Periple* almenys vers 570, data hipotètica, naturalment, però en cap cas pos-

8. G. VASSEUR, *Les origines de Marseille*, «Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Marseille», XIII (1914). — P. JACOBSTHAL i J. NEUFFER, *Gallia Graeca. Recherches sur l'hellénisation de la Provence*, «Préhistoire», II, 1 i ss. — M. CLERC, *Massalia. Histoire de Marseille dans l'Antiquité, des origines à la fin de l'Empire romain d'Occident*, 476 après J. C., I (Marseille 1927).

9. A. FRICKENHAUS, *loc. cit.* de l'«Anuari» (1908), fig. IV. Compareu amb J. L. MYRES, *Handbook of the Cesnola collection of Antiquities of Cyprus* (New York 1914), 80.

10. A. FRICKENHAUS, «Anuari» (1908), 208-210, i CAZURRO-GANDÍA, *La estratificación*, etc. «Anuari» (1913-1914), 650, fig. 3. — També a L. PERICOT, *Historia de España*, I (Barcelona 1934). Compareu amb H. PAYNE, *Necrocorinthia. A study of corinthian art in the archaic period* (Oxford 1931).

11. A. FRICKENHAUS, *loc. cit.*, fig. 13, i CAZURRO-GANDÍA, *loc. cit.*, 659, fig. 3. — També L. PERICOT, *Historia de España*, I, 277. Compareu amb el vaset de Corint (?), amb el *cartouche* d'Apries al vol. I de làmines de la *Cambridge Ancient History*, 229, amb un altre aribal de Rodes a PERROT-CHAPIEZ, *Histoire de l'Art*. III, 685, lám. V, i amb altres de Rodes de fàbrica coríntia o ròdia (British Museum A, 1117, 1118). El vaset publicat a la *Cambridge Ancient History* és egipci; els altres semblen imitacions gregues.

12. P. BOSCH-GIMPERA, *L'art grec a Catalunya* (Barcelona 1938), lám. 27. Vegeu RUMPF, *Chalkidische Vasen* (Berlin 1937), 103.

terior. No hi ha cap argument positiu que permeti creure'l posterior a 570; el que apunta Schulten¹³ — l'existència del camí interior, de terra, de Mènaca a Tartessos i d'aquí a les goles del Sado a Portugal —, fa pensar en el temps que els grecs ja no podien navegar a través de l'Estret de Gibraltar per impedir-ho els cartaginesos; aquest argument no és decisiu, car en el *Periple* es descriu la navegació al mateix mercat de Tartessos, i es coneixen prou bé les terres més enllà de l'Estret. És perfectament explicable que, en plena talassocràcia foca, amb la intensificació de les relacions amb els tartessis, a més del camí marítim, Mènaca irradiés el seu comerç a l'interior del país, i es coneguessin els camins de terra.

El problema de la fundació de la Neàpolis es posa en relació amb els esdeveniments de la fi de la talassocràcia. No veiem l'explicació que justifiqui fundar de cop i volta una ciutat tan important com la que representa el perímetre de les seves muralles — les quals són probablement dels primers moments de la ciutat — si la fundació s'hagués degut a la creixença natural de la Paleòpolis. No és probable que les relacions amb els indigetes, per molt cordials que esdevinguessin — això suposaria en aquests el canvi de llur caràcter «ferotge» — atraguessin un gran nombre de colonitzadors a una regió menys rica que altres visitades pels grecs a Catalunya i mancades de colònies, com és el cas de les comarques tarragonines i de les goles de l'Ebre, descrites pel *Periple* amb especial esment de la seva agricultura i del comerç que s'hi realitzava. I no obstant, sens dubte la Neàpolis tingué una població important, la qual cosa indica que seria quelcom molt diferent de l'estació marinera de la Paleòpolis, la qual, per la seva reduïda extensió, no podia haver estat altra cosa. El fet que la Neàpolis s'hagués voltat tot seguit d'un recinte amurallat fortíssim a la banda de terra, deixant sols sense fortificar la part immediata al mar i al port, fa pensar que encara eren de témer els atacs indigetes.

L'arribada a Catalunya d'un important contingent de grecs que féu necessari edificar una nova ciutat, és sens dubte la conseqüència del fet, recordat a les fonts històriques, de la dispersió dels focs després de la batalla d'Alàlia. Efectivament, un cop el rei Cirus hagué sotmès Creso de Lídia, les ciutats gregues de l'Àsia Menor passaren a ésser vas-

13. *Loc. cit.*

salles del rei persa, però Focea es resistí i fou destruïda el 540. Els seus habitants emigraren en massa a Còrsega, i d'allí estant intentaren mantenir llur imperi marítim, afegint noves fundacions a les colònies que ja tenien a l'illa. S'hi mantingueren durant cinc anys, però la gelosia dels cartaginesos a causa dels avantatges obtinguts pels focuus a Tartessos, i el recel dels etruscs en veure els grecs establerts davant llurs costes, provocà la guerra en la qual, tot i vencent els grecs, veieren la seva flota gairebé destruïda a Alàlia (535); no podent mantenir-se a l'illa l'abandonaren, com abandonaren també Olbia a Sardenya. Una part dels focuus anà a fundar Elea (Vèlia) al sur d'Itàlia, i altres es dispersaren per Marsella i les seves colònies. Marsella rebé tal increment de població que resultà com fundada per segona vegada,¹⁴ i probablement d'aleshores ençà esdevingué la veritable metròpoli de totes les colònies focuees.

Enlloc no es diu que part dels focuus anés a créixer les colònies de la Península. La fundació de la Neàpolis emporitana semblaria un cas paral·lel al de la «segona» fundació de Marsella. En tot cas, la data que lògicament cal obtenir per mitjà de les troballes de la capa inferior de la ciutat — la ceràmica de figures negres de bon estil encara¹⁵ — coincideix amb els anys subsegüents a Alàlia. Creuríem, doncs, que la *Neàpolis* és de 535-530. Creuríem, també, que aleshores es degué produir un fet semblant al SE. d'Espanya, on es realitzarien les noves fundacions d'Alonis (Benidorm) i Leuké ákra (la ciutat del «Cap Blanc», a l'Albufereta d'Alacant), prop del Benacantil, on els cartaginesos instal·laren després llur castell, anomenat pels romans el «castrum album» o Lucentum del nom grec, arabitzat en al-Lacant, origen del nom modern. En aquella època — si no fou fundat també en aquells moments — existia el santuari de l'Artemisi (després Dianium-Dènia), prop del Montgó, una fita de la navegació tocant el cap de la Nau.

Amb les noves fundacions comença una nova etapa de la colonització espanyola i de les relacions amb els indígenes. Aquestes relacions motiven noves lluites amb els cartaginesos per la possessió dels mercats andalusos, les quals culminen en una guerra i aquesta en un episodi important: després de l'atac a Cadis pels tartessis, possiblement en com-

14. C. JULIAN, *Histoire de la Gaule*, I (Paris 1914), 219. Dels textos citats per JULIAN, sobretot els d'Heròdot I, 166; Higini (a Aulus Gellius X, 16, 4): *allii Vellam*, *partim Massiliam condiderunt*; i Estrabó VI, 1, 1.

15. Vasos citats en la nota 3.

binació amb els grecs, tingué lloc la victòria naval grega de l'Artemisi (493-490). Amb la pau s'estabilitzà novament la situació i s'arribà al compromís que sembla traslluir la interpolació del fragment d'Euctemó al Periple en el text d'Avienus. Com a resultat d'aquest compromís, l'Estret fou tancat a la navegació grega, però Mènaca continuà subsistint encara fins a les noves lluites, a la segona meitat del segle IV.¹⁶

PERE BOSCH I GIMPERA

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (Paris).

UNESCO, Divisió de Filosofia i Humanitats, París.

16. P. BOSCH-GIMPERA, *El poblamiento y la formación de los pueblos de España* (México 1945), 194 i ss.

JEAN II ET LE MONASTÈRE DE MONTSERRAT AU LENDEMAIN DE LA PACIFICATION DE LA CATALOGNE 1474

On ne saurait prétendre que la révolte catalane de 1462-1472 contre Jean II ait manqué d'historiens. Ni que ces historiens aient manqué de textes de référence. La largeur d'esprit du roi lors de sa victoire, quand il empêcha de détruire les archives de la Généralité révoltée et des rois «intrus», a semblé à Calmette¹ heureuse pour l'histoire. Et elle le fut, bien évidemment. Nous ne saurions rien du conflit si nous en savions seulement ce que les registres de Jean II ont bien voulu nous en dire. Mais, inversement, le connaissons-nous assez si nous négligeons excessivement le contenu de ces registres royaux?

Or, jusqu'à présent, et non sans inconvénient pour une connaissance équilibrée de la période, l'abondance particulière des documents «révolutionnaires»² chargés de valeurs sentimentales pour les uns, pour d'autres de valeurs brillantes et pittoresques, a trop détourné les historiens des textes témoignant directement de l'action du roi : les registres de Jean II, dans les études touchant de près ou de loin aux «turbacions» du xvème siècle sont de beaucoup la source la plus rarement citée.

Nous ne le regretterions qu'à demi si l'on devait seulement, à l'aide de cette documentation un peu délaissée, brosser quelque nouveau portrait du roi, refaire un récit (même amendé) de sa politique, ou reconstituer les détails de son administration. Mais nous croyons que l'intérêt serait général d'une étude poussée des procédés de Jean II en face de la révolution catalane, quant à leur aspect concret, après tout encore fort mal connu, et quant à leurs conséquences lointaines.

1. JOSEPH CALMETTE, *Louis XI, Jean II et la révolution catalane* (Toulouse 1903), page 409.

2. *Ibid.*, 407. «Il existe aux Archives de la Couronne d'Aragon de véritables séries révolutionnaires...»

Il s'agit d'une révolution très exceptionnelle. Le roi doit résister, sur tout un territoire, non contre une conspiration, ou un mouvement populaire, mais contre une révolte des classes dirigeantes organisées. L'ordre politique, qu'il représente, est entré en conflit avec l'ordre social, que représente la coalition du comte de Pallars, de l'abbé de Montserrat, de la Généralité, du Consell de Cent. Le roi ne peut lutter qu'en sapant cet ordre.

Mais, une fois vainqueur, s'il ne veut opérer une impossible révolution totale, il lui faudra chercher un rapprochement, reconstituer — en les contrôlant — les forces qu'il aura dû affaiblir lui-même. La tâche ne sera pas facile.

Et c'est pourquoi cette révolution catalane, qui fut peut-être, à son origine, une instinctive réaction contre la crise interne, démographique et économique, subie depuis le début du siècle, par le corps social catalan, fut aussi le moment le plus tragique de cette crise, le point le plus bas de la courbe : une chute dont le pays ne se relèvera — après la fin du conflit agraire — qu'à l'aube du siècle suivant.

Tout cela a-t-il été assez dit par les historiens de ce temps de troubles ? Ont-ils assez montré les hésitations, les ruptures, les infidélités, les désobéissances, les divisions dues — à peu près dans tous les milieux sociaux, du haut-clergé aux *remences*³ — à ce divorce momentané entre des autorités habituellement solidaires ?

Il suffit de parcourir les *Documents inédits* publiés par Bofarull sur la période⁴ pour ressentir l'universalité territoriale du désordre ; les deux adversaires parviennent à se susciter des ennemis partout à la fois, auxquels ils sont obligés (surtout le roi, qui est loin, et doit s'adresser aux éléments sociaux les plus instables, soldats et paysans pauvres) de laisser quelque indépendance. Calmette a bien tenté, dans une page brillante,⁵ d'évoquer l'origine de cette anarchie — qui est chez le roi : « Il avait pris à son service un certain nombre d'aventuriers qui, à la tête de petites troupes de gens sans aveu... » Mais ce n'est là qu'un trait tiré de la biographie de Jean II par Gonzalo de Santa Maria. Calmette identifie surtout ces « gens sans aveu » aux paysans révoltés. Et, volontairement, pour respecter les limites de son sujet, il résume

3. L'abbé de Poblet « trahit ». Les communautés sont divisées. Pour les *remences*, cf. J. VICENS VIVES, *Historia de los remenses en el siglo XV* (Barcelona 1945), 104. Tous les *remences* ne sont pas du côté du roi.

4. T. XIV-XXV des *Documentos inéditos*.

5. *Ouv. cit.*, 103.

en quelques lignes et une note la fondamentale question *remença*.

Cette question sur quoi, confesse un spécialiste,⁶ nous nous trouvons encore, pour les années 1462-1472, en relative ignorance.

Or c'est l'étude du problème *remença* qui permettrait de bien saisir les moyens dont se sert le roi : mouvement social utilisé contre le mouvement politique, armée de paysans lancée contre le système urbain. Notons que c'est dans les registres de Jean II, comme on pouvait le prévoir, que Montsalvatge a découvert, sur l'organisation des *remences* aux ordres du roi, les plus intéressantes indications.⁷ Il en ressort qu'une des fins de cette organisation était de distribuer entre ceux qui servaient le roi, pour soutenir l'effort de la guerre, les rentes, dîmes, biens, domaines confisqués ou séquestrés aux dépens des rebelles. Mais peut-on croire que les *remences* seuls profitèrent d'une semblable distribution ?

En fait, la « mer de détails militaires » que fut la guerre de 1462-1472⁸ était plus vaste que la zone du conflit agro-social aigu. Il y eut *partout* des agents du roi, des chefs de bandes : militaires chargés d'occuper un château, partisans capables de changer de camp ou d'opérer à leur compte. Et cela non seulement du côté du roi, mais chez les petits chefs militaires des Catalans révoltés, d'esprit non moins indépendant. Dans la mesure où chacun se paya sur l'adversaire, avec consentement supérieur ou non, cela créa, lorsqu'il fallut rétablir l'ordre social après la paix politique, cet inquiétant imbroglio d'intérêts entre les vieux droits et les droits acquis au cours du conflit, dont devaient être encore empoisonnées les premières années du règne du Roi Catholique.

Tout cela rend singulièrement intéressant, hors même de l'étude systématique qui reste souhaitable, un document, même isolé, s'il révèle les détours et les intentions, les habiletés et les gênes de la politique du roi, soit pendant, soit immédiatement après le conflit. Si le document concerne une institution ou un personnage marquants dans l'organisation matérielle ou spirituelle de la Catalogne aux heures de crise, il en prendra plus de relief, naturellement.

C'est ce qui nous a suggéré de publier ici trois documents signés de Jean II, datés du mois d'août 1474, et qui intéressent le règlement

6. VICENS VIVES, *ouv. cit.*, 104.

7. *Colección diplomática del Condado de Besalú*, III (Olot 1906).

8. VICENS VIVES, *ouv. cit.*, même page.

de comptes, après la lutte et les capitulations, entre le roi et le monastère de Montserrat. Sur ce qu'avait été cette lutte, ouverte ou sourde, au cours des dix ou douze années précédents, sur les conditions de vie au monastère pendant les agitations, sur la psychologie du souverain en face de l'institution, et de ceux qui en avaient la charge (certains très haut placés internationalement), ces documents, bien que leur interprétation ne soit pas facile sur tous les points et reste sujette à discussion, jettent une certaine lumière.

Cela n'est pas superflu. Car si l'abbé de Montserrat, Antoni Pere Ferrer, a joué dans la révolution catalane un rôle célèbre, surtout dans l'ordre de la diplomatie,⁹ la place du monastère lui-même, dans le destin de cette révolution, demeure beaucoup moins claire. Lorsque les historiens citent Montserrat, c'est justement, neuf fois sur dix, au sujet de l'activité politique de son abbé. Ce serait lui qui, dès 1462, aurait érigé la montagne «en forteresse», et grâce à lui que, pendant dix ans, «les quatre barres» auraient flotté «sur le château de Montserrat» : telles sont, sur la guerre même, les indications du dernier historien du grand monastère.¹⁰ Indications romantiques et évocatrices, mais où l'imagination l'emporte. En 1462, les députés du Général ont simplement rappelé que les hommes d'Olesa, Esparraguera, Monistrol, Collbató, le Bruc, la Guàrdia et Marganell, ne devaient pas être convoqués hors de ces lieux par le sometent, de peur que le château et l'abbaye de Montserrat ne restassent sans défenseurs.¹¹ De là à la chute de Montserrat entre les mains des partisans du roi, le 30 avril 1472, chute que le *Dietari* de la Généralité attribue, naturellement, à la trahison,¹² les documents ne précisent guère le rôle du monastère. Jean de Lorraine l'a visité.¹³ L'abbé Antoni Pere Ferrer, qui y a fort peu séjourné, est mort dans des conditions mal éclaircies,¹⁴ aux jours

9. CALMETTE, *ouv. cit.*, 201 à 250.

10. Dom ANSELM ALBAREDA, *Historia de Montserrat* (Ed. 1946), page 89 : «se puso de lado de Cataluña»; «amuralló el monasterio constituido en fortaleza». Pág. 99 : «la bandera de las cuatro barras ondeó en las almenas del castillo de Montserrat».

11. BOFARULL, *Documentos inéditos*, XXII, 274.

12. A. C. A. *Dietari del trieni 1470-1473*. N.º 8, fol. LIII. CALMETTE, *ouv. cit.*, 329, indique par erreur le 13 mai.

13. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Discurso de recepción en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 20.

14. On l'a dit mort à Marseille en 1470, exilé par Jean II. En fait, c'est dans les moments de trouble suivant la défection du capitaine Pere Joan Ferrer qu'il fut embarqué comme suspect sur un navire quittant Barcelone (MARTÍNEZ FERRANDO, *ouv. cit.*, 23). A. C. A. Generalitat. Delib. tri. 1470-1473, f. XXXXI «fama publica refert quod dictus abbas dies suos finivit extremos in seu cum navi venerabili

mêmes qui succèdent à la chute de Montserrat, les moines, l'évêque de Vic, la Généralité sont en discussion au sujet de ses dettes et de son héritage.¹⁵

Pendant la même période, et à une date aussi mal fixée d'ailleurs, l'abbaye est passée en commende à un prélat italien de tout premier plan, Julien de la Rovère, cardinal de St. Pierre aux Liens, et qui sera Jules II. Il a désigné, pour être son vicaire à Montserrat, un ancien moine de l'abbaye, Llorenç Marull ou Maruny,¹⁶ dont on s'accorde à reconnaître l'action heureuse. Mais comment contribua-t-il à réparer les effets de la guerre sur Montserrat? Le monastère n'avait-il pas perdu ses biens? Demeurait-il maître de son château? Le roi lui gardait-il rancune de sa révolte? Telles sont les questions que nos documents viennent éclairer.

Le premier document concerne la restitution à Montserrat de possessions et de revenus que la guerre avait fait attribuer — comme tant d'autres — à ceux qui avaient servi le roi.

C'est l'occasion de constater que, deux ans après les capitulations jurées par le roi, l'exécution des promesses faites n'est pas commencée encore. On sait que le débat sur l'ensemble des confiscations dans le Principat ne se résoudra pas avant 1482. Les nouveaux tenants des biens ou bénéfices savaient se défendre.¹⁷

Mais on aperçoit deux aspects du problème au ton employé. D'une part, le roi désire (sincérité ou habileté?, il est difficile de le savoir) paraître très favorable au monastère catalan, lui restituer ses biens, garants de son oeuvre de grande institution religieuse et charitable. D'autre part rien ne dit qu'il espère être facilement obéi de ceux à qui il a, au cours de la guerre, transféré, ou laissé prendre, les biens et droits du couvent.

Raphaelis Angles que, ut fertur, et verissimiliter creditur naufragio periit antequam dicte venditiones seu alienationes fierent...», 10 mars 1472.

15. A. C. A. Generalitat. Lletres transmeses. Tri. 1470-1473, f. CXXV, 12 mai 1472.

16. Maruny semble être l'orthographe du temps, d'après les copies de documents conservées à Montserrat. Nous devons les renseignements sur ces copies à dom M. Taxonera, de l'abbaye de Montserrat, qui s'est mis aimablement à notre disposition pour nous signaler tout ce que les archives du monastère pouvaient éclairer de ces trois documents, dont elles n'avaient pas d'ailleurs conservé la trace. Que dom M. Taxonera trouve ici l'expression de nos très vifs remerciements.

17. J. VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, I (Barcelona 1936), 162, n.º 3; 164 et 168, n.º 9.

Un certain chevalier, Ferrando de Talavera, a ainsi reçu le château de Rocamora, qui appartenait depuis 1257 à l'abbaye, par achat, avec toutes les juridictions seigneuriales acquises du roi quatre années plus tard.¹⁸ Talavera est un officier du roi, «criat nostre». La lettre le suppose visiblement capable de désobéir, ou de ne restituer que de mauvais gré ce dont il jouit aux dépens des saints hommes de Montserrat ; elle lui fait observer qu'il le retiendrait «à charge de son âme» ; et que les propriétés destinées au service de Dieu «se deuen restituyr ab més promptitud que altres béns de singulars persones» — ce qui manifeste à l'égard de celles-ci des scrupules moins impatients. Si Talavera ne s'incline pas, il est menacé d'une amende considérable — 2,000 florins d'or d'Aragon — ; d'ailleurs on agirait contre lui «per deguts remeys». Les formules de menaces, à la fin, s'appuient et se répètent. Il semble que le roi tienne vraiment à assurer sans délai la reprise de prospérité matérielle de Montserrat. Contre quelles garanties ? Le document suivant, signé le même jour, en donne une idée.

Ce document s'adresse aux moines eux-mêmes, et à leur pasteur momentané, l'abbé de Sainte Cécile, vicaire de l'abbé commendataire absent : ce vicaire est Llorenç Maruny. Le texte insiste, comme le précédent, sur la ruine matérielle du Montserrat au cours de la guerre, et le désir du roi de réparer cette ruine, afin de rendre de nouveau possible l'oeuvre de charité de Notre-Dame de Montserrat et le service divin.

Et ici commence un raisonnement dont l'interprétation, quant aux intentions, n'est pas difficile, mais où l'on saisit mal le sens et la portée des faits invoqués.

Le château qui se trouve au sommet des rochers dominant l'église de Notre-Dame de Montserrat aurait été, pendant la guerre, adversaire du monastère, et aurait précipité sur les bâtiments des pierres et des roches, au grand dommage de l'abbaye et du service divin. Bien que le document affirme que toute concorde est désormais obtenue, et que l'obéissance n'est plus discutée au roi, il admet aussi

18. Acte d'achat pour «1200 morabatines anfosinos nuevos de cruz de buen oro y de justo peso, fecha a 12 de las Kal. de mayo de 1257», conservé dans *Annales de Montserrat* par dom Benito Ribas (Archives de Montserrat), pl. 15, f. I v. r. (communiqué par dom M. Taxonera).

comme possible qu'en autre occasion, ou «par malices particulières», une situation analogue puisse se représenter. Car, pense-t-il, dans les circonstances de l'après-guerre, le couvent serait trop pauvre pour assurer lui-même la garde militaire de son château. Et il lui convient mieux de consacrer ses ressources tout entières au maintien et à l'accroissement des biens propres du monastère, qui sont au service de Dieu.

Vient la conclusion attendue de cet exposé — dont on ne sait si elle est hypocrisie pure ou fine ironie : le roi est soucieux de la conservation et de l'avenir des biens de la «beneyta casa» au point qu'il l'exhorte —, mais aussitôt l'expression se tourne en ordre très ferme — à démolir sans délai son château : barbacane, force et défenses, de façon qu'il ne puisse plus jamais être utilisé. Au surplus, la mesure étant prise dans l'intérêt «du repos» même de l'abbaye, défense lui est faite — en la personne des religieux comme en celle de leurs abbés — d'écouter toute indication qu'ils pourraient recevoir dans un sens contraire. Le roi suppose donc l'existence de «personnes ou groupes de personnes» intéressés à ce que l'abbaye demeure fortifiée. L'allusion au passé est nette. Et la crainte pour l'avenir. La prévenance du roi pour Montserrat se termine en ordre de démantèlement. Le monastère avait bien été partie dans la lutte.

Que penser maintenant du fait invoqué par le roi pour justifier son ordre : une attaque venue du château contre l'abbaye ? Ici le document s'insère dans une histoire traitée, du simple point de vue de l'érudition locale, et confusément, par un assez vieux mémoire de Carreras Candi.¹⁹ Et il tranche, de celui-ci, certaines hésitations, d'ailleurs excessives. En revanche, il n'apporte pas une totale clarté sur ce qu'il importerait de savoir d'un point de vue plus général : le roi fut-il obéi, et quand ? Montserrat fut-il un jour repaire de brigands ? De quels «brigands» ? Et à quelle date ?

Oublions le problème du nom du château, auquel Carreras i Candi a consacré une longue polémique, bien inutile.²⁰ Tout ce qu'il tire

19. *Los castells de Montserrat* (Barcelona 1890). Prix des Jeux floraux.

20. Pp. 20-22 : «No existí cap castell dit Montserrat», contre l'opinion d'Argaiz qui donne ce nom à l'ancien château bâti sur les rochers dominant l'abbaye, à l'emplacement de l'ermitage de sant Dimas, ou «del Castell». Carreras Candi croit que ce château est celui que les anciens documents appellent «Marro» (chapitre VI tout entier).

d'anciens textes laisse bien voir qu'il n'existait plus au ^{xv}^{ème} siècle qu'un seul château utilisable, du moins dans la montagne proprement dite ; les autres se rattachaient à ces «lieux» de position forte, première ceinture de défense du grand massif — Collbató, le Bruc ou la Guàrdia — ceux mêmes que nomme le document de 1462 où la Généralité recommande de maintenir des hommes, afin, nous dit-elle, de garder «le monastère et son château». ²¹

Il n'y a donc *qu'un château*, étroitement associé à l'abbaye elle-même. Il est assez naturel qu'on l'ait finalement appelé, quel qu'ait pu être son nom, primitif «le château de Montserrat». D'où la confusion que Carreras i Candi impute à Argáiz, et qui n'a pas d'importance.

Il est plus curieux de constater que, dans ses recherches, Carreras i Candi n'a trouvé aucune référence précise au dit château entre 1364 (disposition de Pierre III) et 1512, où la forteresse n'est plus décrite que par tradition, par l'abbé Burgos. Cela a entraîné l'érudit catalan à d'assez plaisants calculs, et à une cascade de conditionnels :

«Que'l Castell estava en peu en 1364, es evident per la disposició de Pere IV; y sería molt probable que seguiria conservantse alguns anys després; si tant sols fossen aquestos 36 (cosa gens difícil) nos trovem entrant en el segle xv. Burgos, al relatar sa tradició en 1512, no la variaria de com resultava formada al finalisar lo segle xv ó sia dotze anys avans.» ²²

Carreras pouvait se rassurer ; tout le ^{xv}^{ème} siècle, et particulièrement la guerre contre Jean II, avaient réservé un rôle important à ce château dont la Généralité, dès 1462, prévoyait la garde, et dont le document du 13 août 1474 désigne à la fois l'emplacement précis — «lo castell qui edificat està en la summitat de la penya sobre la dita església de Nostra Dona» — et les moyens de défense «barbacana, defensa e força».

Ces termes sont presque les mêmes que ceux de la tradition de l'abbé Burgos : ²³

«S'hi entrava per dos ponts: en aixecantlos, quedavan espantosas singleras per fosso y barbacana, ab quina defensa podia tenir la major seguretat lo més important fort del món».

Ainsi assurés de l'existence du château, et suffisamment rensei-

21. Ci-dessus, p. 4, note 11, «lo dit monestir e lo castell de aquell».

22. CARRERAS CANDI, *op. cit.*, 69.

23. *Ibid.* Nous citons d'après Carreras.

gnés sur son aspect et sur sa valeur, pouvons-nous, en revanche, préciser les étapes et la nature de son utilisation dans les agitations du xvème siècle? À notre tour nous sommes réduits à des hypothèses.

L'abbé Burgos raconte ainsi la fin du château : trente brigands s'y seraient installés et fortifiés, terrorisant le pays, et accablant le couvent de pierres, du haut de la roche ; six ou sept hommes décidés des environs auraient pu un jour prendre par surprise le château faiblement occupé ; les brigands morts ou emprisonnés, l'abbé de Montserrat aurait ordonné la destruction du château, et l'érection de l'ermitage de Sant Dimas. Sant Dimas c'est le bon larron. La tradition du passage de brigands sur cette roche, en relation avec la destruction du château, en semble consolidée. Or, l'ermitage existait en 1499.²⁴ Que signifie cette tradition en face de notre document?

Il n'est pas impossible que les moines aient tardé à obéir au roi, ou lui aient obéi incomplètement, laissant le château debout ou utilisable. Les prévisions du roi se seraient alors réalisées, peut-être dans la période de troubles correspondant à la deuxième guerre remença. De «males gents» ayant ainsi donné raison aux conseils de Jean II, les abbés se seraient résignés au démantèlement du château.

Toutefois, quelques arguments rendent douteuse cette hypothèse : le ton de l'abbé Burgos, en 1512, ne semble pas indiquer une tradition concernant des événements récents ; «antiguamente», dit-il, il y eut un château. D'autre part, le 8 octobre 1475, Jean II, visitant Montserrat, semble tout-à-fait réconcilié avec les moines, qu'il comble de privilèges ;²⁵ l'aurait-il fait s'il n'avait pas été obéi? Enfin, l'épisode des pierres et des rochers précipités sur l'église du haut de la «penya» est le même dans la tradition de Burgos et le document royal : est-il vraisemblable qu'il s'agisse là d'un incident répété? Nous tendrions à croire que le démantèlement a bien eu lieu conformément à l'ordre du roi.

Une seconde hypothèse serait possible. Le souvenir d'une affaire de brigandage, plus ancienne, aurait été de tradition à Montserrat : et le roi, pour donner une explication honorable à la demande de destruction du château, aurait utilisé cette tradition. Une confusion se

24. On le sait par le «De reformatione hujus monasterii». Cf. «Analecta Montserratensia», vol. III.

25. F. CARRERAS CANDI, *Visites de nostres reis a Montserrat* (Barcelona 1911), 48, n.º 2 et 49.

serait ensuite produite (favorable à l'amour-propre des moines) entre les raisons vraies du démantèlement, et le prétexte du danger. Mais le roi est formel : l'attaque du couvent du haut du château est «speriencia» «en aquesta guerra» ; en fait il ne semble pas vouloir songer, ni faire songer, à des «bandolers» proprement dits, mais à des gens «que per ventura s'estudiarien fer desserveys al nostre stat».

De sorte que la meilleure interprétation, pour rapprocher la tradition de l'abbé Burgos de notre lettre royale, nous semble être que les véritables «brigands», prétexte à la destruction finale du château, avaient été les occupants militaires de cette forteresse qui dominait l'abbaye, lors d'un épisode — restant à préciser malheureusement — de la révolution catalane.

Notre troisième document nous permet de connaître en tout cas cet occupant militaire, et de constater qu'il était resté le même du début de la révolte au temps de la pacification.

Le 18 août 1474, cinq jours après les deux dispositions précédentes, la situation semble en effet s'être modifiée au Montserrat. Est-ce en prévision de ce qui allait se passer que Jean II avait voulu, dans les lettres précédentes, prendre les devants ? Est-ce à la réception de l'ordre royal que les responsables de l'abbaye avaient tenté une contre-manoeuvre ? Toujours est-il que le représentant du cardinal de Saint Pierre aux Liens venait d'offrir, sur les biens du monastère lui-même, sept cents livres barcelonaises à l'officier royal qui occupait le château, afin qu'il abandonnât celui-ci à la garde directe du monastère.

Le roi se fâche. Il n'a autorisé le représentant de Julien de la Rovère à prendre possession que de l'église. Les autres négociations de «ce Portugais»²⁶ n'ont aucune validité, et le roi ordonne de suspendre tout versement prévu à Pere Ferrer, l'officier du château, qui avait reçu déjà une partie de la somme. Le ton est devenu dur. Jean II entend que l'argent du monastère ne serve qu'à Dieu et aux aumônes. L'ordre de démantèlement devait être une mesure de méfiance, que l'attitude du

26. Il s'agit sans doute de ce dom Martín Pedro, docteur en lois, que Julien de la Rovère avait nommé «procurador con amplios poderes» pour Montserrat, «en la misma corte de Roma en el palacio de San Pedro y en la habitación de dicho cardenal a los 25 días del mes de mayo de 1472» (archives de Montserrat. Dom BENITO RIBAS, *Annales de Montserrat*, pl. 33. fol. 3^v). On devine des relations maintenues entre les amitiés romaines et portugaises liées depuis longtemps par l'abbé Antoni Pere Ferrer, ce qui peut expliquer aussi la démarche de l'envoyé de Rome auprès de Pere Ferrer, neveu de l'abbé.

représentant de l'abbé, achetant Pere Ferrer, justifiait bien. C'est entre cette lettre et le voyage d'amitié fait en 1475 à Montserrat qu'on aimerait chercher les conclusions de cet épisode.

Mais le personnage de Pere Ferrer, déjà connu dans l'histoire de la révolution catalane et de Montserrat, permet quelques réflexions de plus.

Parent à la fois de l'ancien abbé, et du capitaine Pere Joan Ferrer, chef militaire le plus brillant de la Généralité, passé spectaculairement dans le camp du roi en 1471, Pere Ferrer, quand nous le retrouvons en 1474, était depuis fort longtemps gardien du château — et d'autres lieux fortifiés peut-être — de Montserrat. Le 28 novembre 1463, en effet, une lettre de Jean de Beaumont, lieutenant du roi de Castille récemment proclamé roi par les Catalans, nous renseigne assez pittoresquement sur le façon dont Pere Ferrer, qui gardait le château au nom de la Généralité, concevait le devoir d'obéissance envers le roi reconnu par elle,²⁷ «no attenent al guiatge e fe per nós atorgats e decebent e burlant-nos en tantes maneres». Il avait maintenu sous sa surveillance un officier du roi, refusé de le livrer à un «algutzir» envoyé par Beaumont, et déclaré qu'il en ferait autant si Beaumont venait en personne ; l'officier avait dû se jeter du haut des murailles pour se sauver. Le roi de Castille ne pardonnait l'incartade que par égard aux membres éminents de la famille Ferrer, l'Abbé, Mossèn Antich, et Pere Joan (à ce dernier était adressée la lettre).

Rien ne permet de supposer qu'il y ait eu interruption, entre 1463 et 1474, au commandement de Pere Ferrer sur les châteaux de Montserrat, et sans doute est-ce lui qui se rend, le 30 avril 1472, aux troupes du roi, dans les conditions qu'interprète ainsi²⁸ le Dietari de la Généralité «faent aparès que ls havien scalats e que no havien poscut altre fer, per cobrir lur traïció».

La trahison de Pere Ferrer envers la cause de la Généralité est en effet plus que vraisemblable : d'une part le château, bien défendu, devait être imprenable ; il suffit de regarder sa situation ;²⁹ d'autre part, en avril 1472, tout le clan Ferrer est déjà aux ordres de Jean II, ou suspect de ralliement ; enfin et surtout, les *Annales de Montserrat*, de dom Benito Ribas, ont conservé cette proclamation, faite à Olesa le 6 juin 1472, par Pere Ferrer :

27. F. CARRERAS CANDI, *Pere Joan Ferrer* (Barcelona 1892), appendice II, p. 158.

28. Référence ci-dessus n.º 12.

29. Chaque fois qu'il s'agit de la prise du château, des légendes courent.

«Ara hojats què us notifica lo magnífich En Pera Ferrer capità e administrador perpetu del Abadiat de Nra. Dona de Montserrat per gràcia a ell feta per lo senyor Rey de tots los béns, rendes, e drets e emoluments del dit Abadiat...»³⁰

Pere Ferrer se trouvait donc à Montserrat dans la situation où nous avons vu à Rocamora Ferrando de Talavera ;³¹ est-ce à partir de ce moment-là qu'il a attaqué l'abbaye du haut du château ? Est-ce parce que le roi, en 1474, revient sur ses donations, et veut faire rendre au couvent les biens confisqués, que Pere Ferrer s'entend, contre de l'argent, avec l'abbaye, pour l'aider à tourner un ordre du roi ? Nous pouvons toujours retenir, du rôle de Pere Ferrer l'aspect indépendant, versatile, anarchique ; que le souvenir de sa domination sur le pays, du haut du château, soit entré dans l'élaboration d'une histoire de *bandolers* ne serait pas surprenant. Mais il est plus intéressant encore de voir le roi pris entre ses serviteurs récents et douteux, dont il a largement payé le ralliement, et qu'il lui faut dépouiller s'il veut pacifier le pays, et d'autre part les grandes forces matérielles et morales qu'il veut reconstituer : il y parvint pour Montserrat, dont la prospérité, 1476, semble pleinement retrouvée.³²

Quelques années plus tard, Ferdinand *le Catholique*, devant le problème politique posé par la puissance de Montserrat, prendra une attitude toute nouvelle : il défendra le monastère contre les prétentions des abbés commenditaires nommés à Rome ; mais il jugera nécessaire de décataniser entièrement l'abbaye.

Jean II ne semble nullement avoir présumé à cet avenir, lors de la difficile liquidation de la révolution catalane ; nous l'avons vu, contre les prétentions étrangères, chercher à s'assurer la bienveillance des religieux catalans ; contre l'anarchie militaire qu'il a dû lui-même favoriser pour gagner la guerre, nous l'avons vu tenter de reconstituer une des traditionnelles puissances de la société catalane ; contre les vellétés politiques de celle-ci, il se contente de détruire — mais il est ferme sur ce point — l'appareil militaire des vieux châteaux.

30. Pl. 33, fol. 4r.

31. Talavera étant un village non loin de Rocamora, il semble bien aussi qu'il s'agit d'un châtelain local recevant les biens de Montserrat comme prix de ses services ou de son ralliement.

32. Albareda souligne cette prospérité : c'est l'année où est entrepris le cloître gothique. Lorsque Julien de la Rovère renonce à la commende, il le fait dans des conditions qui prouvent les revenus élevés de l'abbaye.

De cette grande politique, nos documents n'éclairent qu'un épisode, et ne l'éclairent que partiellement. Ils gardent, pour l'histoire du pouvoir royal au xvème siècle, en face de la Catalogne en général et de son grand monastère en particulier, une valeur d'indice qui ne nous a pas paru négligeable.

DOCUMENTS

I

Jean II, suivant l'engagement pris lors de la capitulation, ordonne à Ferrando Talavera, chevalier, de rendre au monastère et couvent de Montserrat le territoire et les rentes du château de Rocamora³³

[1474, 13 août. Barcelone.]

Monasterii et conventus Beate Marie de Monserrat.

Don Joan et cetera... Al amat criat nostre mossèn Ferrando Talavera, cavaller, salut e dilecció. Jatsia nós siam obligats, en virtut de capitulació ab jurament fermada, de restituyr e tornar al monastir e covent de Nostra Dona de Monserrat totes rendes, censals, possessions, juridiccions e térmens pertanyents al dit monestir e covent e per observació de nostre jurament siam constrets a fer-ho. Emperò encara, considerat que les dites rendes e emoluments se convertexen en almoynes e servey de Déu, qui en aquella beneyta casa se fa continuament, la qual per ocasió de la guerra és tant depauperada que si tal restitució no's fahia seria forçat cessassen dites almoynes e servey de Déu, lo que redundaria en gran desservey de Nostre Senyor Déu e càrrech de ànima nostra e dels qui tals béns detenen. E haïam entès que vós teniu les rendes e terme del castell de Rocamora, les quals pertanyen al dit monastir e covent e se deuen restituyr ab més promptitut per los dits sguarts que altres béns de singulars persones. E per ço ab tenor de les presents de nostra certa sciència e consultament vos diem encarregam e manam stretament, sots optentió de nostra gràcia e amor, e pena de dos mília florins d'or d'Aragó a nostres còfrens aplicadors, que vista la present, tota dilació e consulta e obstacle cessant, torneu e restituhiau al dit monestir e covent o al procurador llur lo dit terme e rendes, dexant e permetent-li pendre la possessió de aquelles pacíficament, car nós serem contents si smena alguna se haurà fer per la dita restitució de terme fer-la a vós com se faran les altres en lo Principat de Cathalunya. Certificant-vos que si per vós serà feta dita restitució de continent, nos ne fareu accepté servey e cosa molt grata per observació de nostre jurament e per lo sguart de Nostra Dona qui en aquella casa tants miracles fa. E si lo contrari fahieu, ultra que no serie endressa vostra ni en béns, persona, ne de la ànima, per voler vós tenir béns de tal casa, nos farieu gran enuig e deservey, e ns convendria provehir-hi per deguts remeys per què la dita restitució se faça per descàrrech de nostra consciència e observació de nostre jurament. Guardau-vos per ço de fer lo contrari e de dilatar-ho si voleu evitar nostra ira e indignació. Datum en Barchinona a .XIII. d'Agost de l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil .CCCC.LXXIII.

Archives de la Couronne d'Aragon, Reg. 3393, f. 46^v - 47^r.

33. Près d'Argensola, entre Igualada et Cervera.

2

Jean II ordonne à l'abbé de Sainte Cécile, administrateur de l'abbaye de Notre-Dame de Montserrat, et aux prieur et moines de la dite abbaye de démolir le château de Montserrat et ses défenses, situés au sommet du rocher dominant l'église

[1474, 13 août. Barcelone.]

Monasterii et conventus Beate Marie de Monserrat.

Nihil solvat, mandato regio, quia pro Dei servicio.

Don Joan et cetera al venerable religiosos e amats nostres, los abbat de Sancta Cília administrador del abbadiat de Nostra Dona de Montserrat, pastore carente, e al covent, procurador e altres officials prior e monjos del dit abbadiat de Monserrat, salut e dilecció. Considerant que lo monastir e casa de Nostra Dona de Monserrat per ocasió de la guerra és venguda a molta disminució e pobresa, que los fruyts e emoluments del dit abbadiat no basten a las almoynes e hospitalitat acostumada fer per amor e servey de Nostre Senyor Déu, la qual casa diminuhint de despeses algunes qui fora aquella se fan, seria augmentar lo modo de poder millor fer-se lo Divinal Servey. E considerat encara que la principal casa del dit abbadiat e lo cap és lo monastir e yglésia de Nostra Dona, e, aquella se deu conservar e augmentar com a principal, ne comportar algun impediment o dan se dó a aquella, ans si algu hi pot ésser inferit se deu remoure del tot. E com per sperència se sia vist en aquesta guerra que lo castell qui edificat està en la summitat de la penya sobre la dita sglésia de Nostra Dona es stat adversari al dit monastir, per la qual ocasió los qui en lo castell staven, per anujar los del dit monestir lansant pedres e roques per la muntanya, abisaven e destruihen la dita sglésia, a la qual com dit és com a cap de la abbadia no deu ésser comportat se puxe inferir dan ne damage, ultra que era cosa que redundava en grandíssimo desservey de Nostre Senyor Déu e de la beneyta Nostra Dona, e ab tot lo dit castell e monastir stiguén concordes e sots nostre obediència però porie:s seguir que per malícies particulars e differències o altres occasions se porien ocupar algunes persones lo dit castell, qui farien los mateixos actes o per ventura s'estudiarien fer desserveys a nostre stat. A la qual ocupació de castell per ésser en tant aspre loch no:s poria proveyr com compliria al servey de Nostre Senyor Déu e nostre. La qual ocupació encara seria fàcil per no poder lo dit monestir fer tals despeses en la guàrdia del dit castell com serie necessari, e seria major servey de Nostra Dona que la despesa fahedora en la dita guàrdia se convertís en lo augment o manteniment del dit monastir, per les quals rahons e altres lo ànimo nostre dignament movents tota via tenint desig del augment e conservació de la beneyta casa com a principal e cap de la abadia per relevar aquella de subjugació de males gents, ab tenor de les presents de nostra certa sciència consultament e deliberada vos cometem, exortam e encarregam stretament que lo dit castell, barbacana, defenses e força de aquell derroqueu e aplanen en forma que no s'i puixen metre gents algunes ne haia mester munició ne guarda alguna, a ffi que lo monestir e yglésia en forma alguna no puixe ésser dampnegat per lo dit castell, ne feta vexació ne molèstia en algun

temps. E per quant lo dit enderroch se fa per servey de Nostre Senyor Déu, beneffici e repòs de la casa e servey nostre e de nostre stat, ab les presents decernim, declaram a vós e altres execudors de aquesta nostra voluntat immunes, quitis e líberos de qualsevol petició o demanda que per qualsevol persona o persones qui per avant optendran lo dit abbadiat pogués o tentàs fer contra vós o alguns de vós als quals futuros abbats e altres persones ecclesiàstiques maiors o menors exortam e pregam que condonant-se ab aquesta nostra voluntat, provenint de tant justes causes com dit és, no attempten ne presumesquen en algun temps molestar ne impetir algú de vosaltres axí en universal com en particular, guardant-se de fer lo contrari per quant nos desigen servir e complaure, cometent-vos sobre aço les coses predites en quant és mester nostres veus e forces ab pleníssima facultad e poder. Datum en Barchinona a .XIII. de agost any mil .CCCCLXXIII. Rex Johannes.

Archives de la Couronne d'Aragon, Reg. 3393, f. 48.

3

Jean II ordonne à l'abbé de Sainte Cécile et aux religieux de Montserrat d'annuler la convention par laquelle le procureur du Cardinal de Saint Pierre aux Liens avait obtenu de Pere Ferrer, gardien du château, l'abandon de cette garde au profit de l'abbaye

[1474, 18 août. Barcelone.]

Monasterii et conventus Beate Marie de Monserrat.

Nihil solvat, mandato regio, quia pro Dei servicio.

Don Joan et cetera... al venerable religiosos amats nostres, los abat de Sancta Cília vicari e administrador de la abadia de Nostra Dona de Monserrat, pastore carente, e lo prior procurador e covent del monestir de Nostra Dona, salut e dilecció. Com sia vengut a nostra notícia que en los passats dies vengut a les parts deçà un procurador portuguès del Reverendíssimo cardenal de Sant Pere ad Vincula, per demanar possessió de la abadia demunt dita per lo dit Reverendíssimo cardenal, al qual no permetem prenguéss possessió sinó de la Yglésia tant solament, e ll dit procurador volent fer més avant del que no podia féu certa convenció ab lo amat nostre, mossèn Pere Ferrer qui tenia lo castell de Monserrat e algunes altres coses de la abadia, que dels béns de aquella fossen donats al dit Pere Ferrer setcentes lliures Barchinones per dexas lo dit castell a la abadia, de la qual pecúnia entenem són stades ja pagades certes partides. E nós, considerat que lo dit portuguès no podia fer tal convenció e per consegüent seria invàlida, e encara tenint consciència que los béns de la dita abadia qui són vuy tant poch e atenuats per ocasió de la guerra hagen ésser convertits en altres usos sino en lo servey de Déu e en almoynes e hospitalitat de la casa al quals són dedicades, e mal a penes hi poden bastar, no és nostra intentió donar loch a tal convenció: fins altrament nós hajam vist e delliberat què és lo degut de la justícia e lo servey de Déu, lo qual principalment se deu mirar. E per ço, ab tenor de les presentes de nostra certa sciència e expressament vos diem encarregam e manam que d'aquí avant no respongau ne pagueu al dit Pere Ferrer ne a altri per ell part

alguna de les dites pecúnies a ell restants a pagar en virtut de la dita convenció o alias. Guardant-vos de fer lo contrari per quant desijau complaure'ns e no voleu pagar a vostre dan car per lo servey de Nostre Senyor e de Nostra Dona així volem se faça. Datum en Barchinona a .xviii. del mes de agost del any de Nostre Senyor Mil .ccccclxxiiii. Rex Johannes.

Dominus rex mandavit mihi Joanni de Coloma visa per locumtenentem generalis thesaurarii et scribam portionis et pro conservatore. P.

Archives de la Couronne d'Aragon, Reg. 3393, f. 51v.

GABRIELLE P. VILAR-BERROGAIN

Paris.

FONTS DOCUMENTALS INÈDITES PER A L'ESTUDI DE LA CERÀMICA VALENCIANA MEDIEVAL

La preparació d'un treball on intento aclarir, partint de l'examen de les fonts documentals, els orígens i la primera difusió, a València i a Catalunya, de l'anomenada «obra de terra (*opus terre*) de Màlica», m'ha portat recentment a practicar una recerca a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en el curs de la qual he pogut estudiar alguns documents d'indubtable importància per a la història d'aquella ceràmica hispano-moresca.

Aquests documents són en nombre de quatre. Un d'ells, datat el 3 d'abril de 1372, és la còpia d'una lletra adreçada per Pere *el Cerimoniós* al seu batlle general a València, en la qual el consulta respecte a una demanda que li ha estat feta per En Felip Boil, senyor de Manisses. Aquest noble havia sol·licitat del rei una llicència que el facultés per a comprar (ell en persona o mitjançant un intermediari) o per a acceptar com a paga de vassallatge, tota l'«obra de terra» que era elaborada dins el terme d'aquell seu domini. En cas que li fos denegat aquest permís reial, En F. Boil hauria volgut, almenys, autorització per a participar en els beneficis que obtenien d'aquella indústria els qui en compraven ja els productes.¹

L'interès d'aquest document és considerable. Demuestra, en primer lloc, que com a centre ceramístic Manisses ja havia adquirit llavors

1. El Felip Boil que fa aquesta requesta al rei deu ser (OSMA, *La loza dorada de Manises en el año 1454*. Madrid 1908) el fill segon d'En Felip Boil, senyor de Manisses i Xirell (mort l'any 1348) i de Teresa de Bellvis. Mancat de descendència masculina el seu germà gran, Pere (batlle general de València, l'any 1356 i durant anys successius), aquest Felip Boil II, casat amb N'Andreu Colom, passà, per mort d'aquest germà seu, a ésser senyor de Manisses i de la seva contrada, i morí l'any 1375. A ell s'adreça el rei En Pere, des de Luna (5 d'agost de 1363), per a manllevar-li el tractat d'agricultura de *Mirababolí, rey de Sibília* (vegeu RUBRÓ, *Documentis*. I, ccv). A la seva mort, deixà els seus dominis al seu fill Pere, mort l'any 1384. Un descendent seu és aquell P. Boil, al qual s'adreça, el 26 de novembre de 1454, la reina Maria, muller del *Magnànim*, per a encarregar-li, per a la seva taula, una vaixela d'*obra de Màlica*, tot afirmant que ho fa així perquè el té per *affectat servidor*, i perquè és en

gran part del seu posterior prestigi, i, en segon lloc, que la família Boil (la qual era en possessió d'aquell domini feudal des de l'any 1239), no obtenia, almenys en aquell moment, avantatges econòmics, d'una indústria artística que, com sabem per documents publicats en un dels quaderns o *Apuntes sobre Cerámica Morisca* del senyor G. J. de Osma, s'era establerta a Manisses des de feia uns cinquanta anys, i a la qual es dedicaven gran part dels habitants moros d'aquella població.²

Els altres tres documents que ara es publiquen tracten de l'expansió aconseguida aleshores per la indústria de rajoleria dels sarraïns valencians. Un d'aquests documents, del 8 de juliol de 1370, conservat en un llibre de comptes procedent de l'antic Arxiu Reial (Arxiu de la Corona d'Aragó, R. P. 539),³ consigna les despeses ocasionades pel transport, des del Grau de València al Palau Menor de Barcelona, de mil

la font de la dita obra (vegeu OSMA, *La loza dorada...*, 1). No crec que calgui treure conseqüències immediates, per a l'estudi dels orígens de la indústria ceràmica a Manisses, del fet que un Pere Boil (antecessor de tots aquests personatges i ambai-xador de Jaume II) hagi fet durant el segon decenni del segle XIV, viatges a Granada (dels quals es conserva una curiosa correspondència) per a negociar amb Nazar i posteriorment amb el magnat granadí Osmín Ben Idris Ben Abdallà, el *Don Usmén Abulolá* dels documents de les cancelleries dels Estats cristians de la Península (vegeu A. GIMÉNEZ SOLER, *La Corona de Aragón y Granada*, extret de «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», III-IV, Barcelona 1908).

2. Vegeu OSMA, *Adiciones* (Madrid 1911), 29-32. — Mafomat Almaranay i el seu fill Hacem, *comorantes in Manizes*, hi elaboren terrissa envernissada de blanc l'any 1317. Els germans Abdoláziç i Abrahim Almurci, pertanyents a un llinatge de terrissers que serà famós durant tot el segle XV, residents també a Manisses i *magistri terre albe* (segons un document) i *terre picte* (segons un altre) són actius en 1325 i 1326. Al... (?) i Mahomat Bençuleymén, *socii sarrazeni habitatores Menizes*, produeixen obra de terra, blanca i pintada, l'any 1325. — A València (Arxiu Gral. del Regne. L. 393, núm. 2205: Llibre de notes d'en G. de Tamarit, fol. 68v), amb la data *die mercurii idus septembris* de 1329 he trobat còpia d'uns poders fets a favor de Joan Llorenç, notari, pel sarraí de Manisses *Acen Muça*, potser el *Cahet Mus...* (?) *cantererius seu magister operis terre albe*, d'un document de l'any 1325 publicat per OSMA, *ibid.*, 31. — Comprovem un cas semblant per a Paterna, un any després del de la data d'aquest document. Quan, en desembre de 1373, el futur rei Martí, com a comte d'Eixèrica i de Luna i senyor de Segorb, i Miguel Sánchez de Huero, rector de Badenes (aquest en nom de l'arquebisbe de Saragossa, executor de l'última voluntat del difunt Llop, comte de Luna i tutor de la seva filla, esposa de l'Infant) estipulen l'empenyorament, per dos anys, al juen valencià Jafudà (*Jafudan*) Alatzar i a Guillem Despuig, dels rèdits i drets de Paterna, Benagotzir i Poble de Vallbona i llurs termes i alqueries, no es mencionen, entre aquests rèdits els que puguin derivar del comerç de la terrissa, tot i que és sabut que Paterna era un centre terrisser molt actiu, aleshores. Documentació molt precisa, respecte a això, a l'Arxiu Històric Notarial, de Barcelona (Not. Francesch de Lladernosa, L. 8, capb. Man. 45, ff. 117-128).

3. És un registre (enquadernat en pergamí i de forma oblonga) que porta a la tapa l'antiga sigla E-31. Segons el títol, és un llibre de comptes d'En Miquel Palau de la tresoreria de la reina Elionor, des d'una data il·legible de l'any 1368 fins al 23 de maig de 1373.

rajoles «de diverses colós» que l'aljama dels jueus d'aquella ciutat oferí a la reina Elionor perquè fossin utilitzades en la pavimentació de l'esmentat palau barceloní, residència d'aquella reina. Ve a afegir-se, doncs, al nombrós conjunt documental que fa referència a les comandes de rajola o a les adquisicions d'altres productes ceràmics, fetes per la Casa Reial durant la segona meitat del segle XIV i primers anys del següent segle.⁴

4. Considero oportú aplegar ací, degudament seriada i comentada, aquesta documentació, en gran part encara dispersa, perquè sospito que molts estudiosos la desconeixen. — Conegudes són dels especialistes (per haver-ne publicat els documents el senyor Font i Gumà en la seva obra, que tanta difusió ha aconseguit, *Las Rajolas Valencianas y Catalanas* (Barcelona 1905), 20, les comandes de rajola que Pere el Cerimoniós feia al batlle general de València, En Francesc Marrades, en dues ocasions: el 21 de novembre de 1367 (per a pavimentar el Castell de Tortosa) i el 5 de gener de 1370 (per a atendre a la pavimentació del seu Palau Major de Barcelona). Després del document referent a la reina Elionor, que ara publico, segueixen, en rigorós ordre cronològic, a més de la indicació referent a una obra de guix e de rajola del palau de València, de què parla Pere el Cerimoniós en una lletra de juny de 1382 publicada per A. Rubió: *Documents*, II, cclxvi, les freqüents comandes o adquisicions, sigui de rajola o d'obra de terra, fetes per Martí l'Humà. Aquest rei, que una tan minuciosa sollicitud va mostrar per a les dues principals edificacions que bastia o transformava: el Palau Major barceloní i la seva casa de Valldaura, el 29 de maig de 1400 escrivia al batlle general de València, llavors En Nicolau Pujades, demanant-li certa quantitat de la rajola pintada que's fa en aquex Regne, per a utilitzar-la en la pavimentació d'una cambra d'aquella residència campestre on, obligat pels atacs de febres palúdiques, feia freqüents estades. Des de València anunciava, el 20 d'abril de 1402, la tramesa, a aquell mateix edifici, de 120 rajoles de aquelles grans que havem fetes fer a Paterna, a la qual tramesa seguí, pocs mesos després (17 de juliol d'aquell mateix any) una altra de tretze sarries de rajoles de la mateixa procedència que havia de portar a Barcelona la nau d'En Sebastià López, juntament amb dues gerres d'obra de terra (és a dir: plenes de terrissa), més altres quatre cocis plens també del mateix material ceràmic. A més, va fer en repetides ocasions (14 d'abril de 1402, 13 de desembre de 1403 i 7 de gener de 1404) altres importants comandes de rajola groga i negra, però no a Paterna o a Manisses, sinó a un rajoler de Terol, un tal Garcia Gonçalvez (lo maestre de les rajoles, com el rei l'anomena en una de les seves lletres). Per la seva part, la reina Maria de Luna adquiria, el mes d'octubre de 1404, al sarrai de Manisses Mahomet Adbulazi, peces de terrissa de diverses formes (obra de terra de diverses talles), segons un anotament publicat per Rubió (*Documents*, II, cclxxxvii). Potser algun d'aquests exemplars adquirits pel rei o la reina són dels consignats en l'*Inventarium bonorum et capelle Regis Martini pro Regina Margarita sumptum* (l'únic inventari de la Casa reial catalano-aragonesa on hàgim trobat menció de peces de terrissa). Aquest inventari fou redactat l'any 1410, poc després de la mort d'aquell rei, a instància de la seva segona muller, Margarida de Prades (vegen J. MASSÓ I TORRENTS, *Inventari dels béns mobles del Rey Martí d'Aragó*, en «Revue Hispanique», XII (1905), 413-590). Conté les següents referències a peces de ceràmica: (956) *Item un alfa-neguer de terra...* (2064) *Item .II. spongerets petits, de terra, domesquins.* (2065) *Item .III. cetres de terra amb .IIII. nances cascuna, envernigats (sic) de verniç groch* [possiblement, doncs, objectes amb esmalt de reflex metàl·lic]... (2115) *Item 1.ª capsa gran de faix, plena de rajoles de València, pintades.* Reprodueixo, a continuació, els menys coneguts, d'aquests importants documents:

1. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2241, fol. 83v: «Lo Rey. Batle general,

Més interessants són encara els dos darrers documents del present recull, que es refereixen a un fet molt significatiu, quant al renom acon-

Com nos haïam necessària certa quantitat de la rajola pintada que's fa en aquex Regne, per empahimentar una cambra de .XII. canes de larch a mesura de Barchinona e de sinch de ample, la qual fem obrar en la nostra casa de Valldaura, manam-vos que tantost nos trametets tanta de la dita rajola, com serà necessaria al dit pahiment. E per res no'u dilatets. Dada en la vila de Grannollers, sots nostre segell secret, a .XXIX. dies de maig del any .M.CCCC. — R. M. — Dirigitur Nicholao Pujades, baiulo generali Regni Valencie. -- Dominus Rex misit signatam. Antº de Fonte.»

(Publica aquest document DANIEL GIRONA, en *Epistolari del Rey Martí d'Aragó, 1396-1410*, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», VI (1910), 283-309).

2. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2244, fol. 163v: «Lo Rey. Per la nau d'En Pere Marull vos havem tramés .CXX. rajoles de aquelles grans que haüem fetes fer a Paterna etc. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XX. dies d'abril del any .M.CCCII. — Rex Martinus. — Dirigitur Raimundo de Sancto Minato.»

(Dec la indicació d'aquest document a l'amabilitat del senyor J. M.ª Madurell, director de l'Arxiu Històric Notarial de Barcelona.)

3. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2245, fol. 13: «Lo Rey: Trametem-vos per la nau d'En Sabestà Lopeç: primerament .XIII. sàrries de rajoles de Paterna; item .II. gerres plenes d'obra de terra; item .IIII. cocis plens d'obra de terra. Per què dats i bon recapte, e après que'u haïats tot reebut, certificats-nos-en decontinent. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XVII. dies de juliol del any .M.CCCC.II. Rex Martinus. Dirigitur Jacobo Sala.»

(Jaume Sala era el mestre d'obres del rei. — Publica aquesta lletra D. GIRONA, en *Itinerari del Rei Martí*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», IV, 180.)

4. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2244, fol. 158 (vegeu D. GIRONA, *Itinerari, ibid.*, 177): «Lo Rey. Martí Martínez. Com nos façam fer a García Gonalvez, d'aquesta ciutat [Terol] .DC. rajoles negres e grogues, les quals costen a raó de dos sous .VIII. diners la dotzena, e li haïam prestat de present, per fer les dites rajoles, tres florins d'or d'Aragó, manam-vos expressament que les dites rajoles façats spatxar al pus prest que fer-se puxa, e, com sien acabades, reebets les en nom nostre e satisfets complidament lo dit Garcia de tot ço que li serà degut per raó de les dites rajoles, ell prenent en compte los tres florins dessus dits que ha reebuts. E no res menys, après que totes les dites rajoles haïats reebudes trametets-les-nos decontinent ab adzembles. E en açò no hi haja falla, car plaer e servir nos en farets molt agradables. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XIII. dies d'abril del any .M.CCCC.II. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex misit signatam.»

5. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2247, fol. 29 (vegeu D. GIRONA, *loc. cit.*, 539): «Lo Rey. Nos havem mester lo rejoler de Terol de qui us havem ja escrit per altres letres. Per què us pregam e manam que'l dit rejoler nos trametats prestament e sens altra dilació, car plaer e servey nos en farets agradables. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XIII. dies de Deembre del any .M.CCCC.III. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex misit signatum.»

6. — *Ibid.* reg. 2247, fol. 35v (vegeu D. GIRONA, *loc. cit.*, 543): «Lo Rey. Sapiats que nos havem informat lo maestre de les rajoles de ço que havem mester e en la manera que volem les rajoles. E havem-ne mester .IIII. milia, és a saber:

seguir, durant aquella segona meitat del segle XIV, per l'art de la rajoleria decorativa dels moros de València.

Era sabut, per documents francesos (publicats per primera vegada per A. de Champeaux i P. Gauchery,⁵ i després per Lucien Magne),⁶ que el famós duc de Berry, germà de Carles V de França, havia fet elaborar als seus dominis una gran quantitat de rajola envernissada (un cert nombre d'exemplars de la qual eren pintats en verd i en or), destinada a la pavimentació d'alguns dels seus palaus. Certs registres que contenen els comptes de la casa d'aquell príncep francès (conservats als Arxius Nacionals, a París: K. K., 256 i 257) forneixen tota mena de detalls respecte a aquestes peces ceràmiques, que s'havien de decorar amb dibuixos heràldics representant les armes i les divises d'aquell fastuós personatge, les mostres dels quals havien estat encarregades a *Maistre Richard*, pintor del duc, que era ajudat, en aquesta tasca, pel seu fill *Jehan Richard*.

La fabricació d'aquestes rajoles s'havia fet a Vivonne, a la proximitat de Poitiers, en una casa que els documents anomenen l'*Ostel*, la qual havia estat prèviament transformada, i on s'havien construït els forns necessaris. Un mestre rajoler, *Jehan de Valence*, dit també *le Sarrazin*, havia arribat a Vivonne, venint de Bourges (on el duc feia edificar un altre palau) per tal de procedir a l'elaboració d'aquestes rajoles decoratives.⁷

Els alludits comptes, que L. Magne publica minuciosament, donen tota mena de precisions respecte a les sumes cobrades per aquell artesà i respecte als ingredients que li calgueren per a la pintura i cuita de les seves obres.⁸ El sarraí era ja a Vivonne el novembre de 1384, i els

.II. milia de grogues e .II. milia de negres, segons la mostra e forma que .I. dit mestre se n portá. Per que .us manam expressament que, encontinent, li donets bon recapte de tot ço que haurà mester, per manera que breument les hajam. Dada en València, sots nostre segell secret, a .VII. dies de Janer del any .M.CCCC.III. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex mandavit michi Berengario Sarta.» (Martín Martínez de Marziella era batlle reial a Terol.)

5. *Les Travaux d'Art executés pour Jehan de France, duc de Berry* (Paris 1894).

6. *Le Palais de Justice de Poitiers* (Paris 1904).

7. Vegeu MAGNE, *op. cit.*, 49: «L'arrivée du Sarrazin coïncide avec celle du duc de Berry et de son architecte [Guy de Dammartin, qui, en aquell moment, dirigia també les obres de la Sainte-Chapelle i la construcció del palau de Bourges]. Jehan de Valence vient de Bourges; on lui accorde six journées pour son voyage, et chaque journée lui est payée à raison de six sols, huit deniers.»

8. Reprodueixo ací, de l'obra de Magne, els anotaments que més directament ens interessin, extrets del registre K. K. 256: [f. 17 v.] Ovrers en l'oustel de Vivonne

forns, en plena producció el mes de gener de 1385, no cessaren, de fet, de produir durant tot aquell any i, amb tota probabilitat, durant l'any següent, per bé que un canvi en la persona encarregada d'anotar les despeses de la casa del duc hagi estat causa que els anotaments posteriors siguin menys explícits.

En l'obra de Champeaux i Gauchery es publica, a més, una antiga descripció del castell (avui enrunat) de Concréssault, a la vall del Sauldre, a Sologne, reformat per aquell príncep.⁹ Per ella sabem que aquest castell era coronat per una edificació en *briques de diverses couleurs, bien ordonnées*, que cal relacionar amb un revestiment exterior de rajola esmaltada (en negre i en roig, i constituent conjunts geomètrics), que existeix o existia a finals del segle passat, a l'església d'aquell poble, probable oratori del duc durant els seus sojorns en l'esmentat

qui a esté baillé au Sarrazin pour fere l'euve des carreaux poins aux armes et devises de mondit seigneur etc... [f. 22]. Ovrers de carreaux aux journées... pour fere les fours a cuyre les dits carreaux et pour covrir et faire autres euvres en l'ostel de Vivonne — Jehan de Valence, .vi. jours a .vi. s. .viii. ds. le jour ; pour ce : .xli. s. — Alui .vi. jours qu'il mist a venir de Bourges pour la dicte cause : pour ce : .xv. s. [f. 32] Ovrers pour fere les carreaux poins — Jehan de Valence, .vi. jours a .vi. s. .viii. ds. le jour ; pour ce : .xli. s. .vi. d. [sic]. — A Jehan Gariguet pour .v. solmes de charbon pour eschauffer l'avantfour des carreaux etc... [f. 33]. — A Jehan Marteau, pour .xlv. livres de fer ouvrées en plusieurs ouvrages neccessaires pour l'ostel de Vivonne ou est logé le sarrazin ovrer de carreaux etc... [f. 48]. — A maistre Jehan le Potier, pour .iii. livres de limail [no émail, com per error es transcriu en l'obra de Champeaux i Gauchery] pour fere le vert et or pour l'euve des carreaux, a .xv. ds. la livre ; pour ce : .iii. s. .ix. d. — A Jehan le Tourneur, pour .ii. escuelles de boys pour fere balance et .ii. saucieres ; pour ce : .x. d. — A Guill. le parchemineur, pour 1^e peau de parchemin pour fere les patrons des carreaux pour ce : .x. d. — A Jehanne la poulaillere, pour une dozenne de eufs a tremper les couleurs : .viii. d. — Audit Guill^e le parchemineur, pour ung crible neccessaire pour passer la terre des diz carreaux : .xx. d. — A Jehan le tamisier, pour .i. tamis a tamiser la terre ; pour ce : .xx. d. — A Simon Callaut, pour .i. grant pile de pierre pour piler les cailloux ; pour ce : .xv. s. — A Simon Galart, pour .v. charretées de sarment neccessaire pour chauffer les fours a fondre l'estain et le plomb... A Bertrand le tieullier, pour .iii. solmes de charbon pour fere sechier les carreaux... — D'autres anotaments consignen quantitats per les següents compres : un molí de pedra *pour moudre l'œuvre des carreaux*, a Jehanne Oliviere ; catorze pots de terra per a fondre el blanc per a l'esmalt, a Perot le Bourguignon ; vint-i-tres lliures d'estany fi i tres olles de sal, a Estienne Daniel ; sis lliures de plom en role, a Meir Marin ; coltells per a tallar les rajoles dels motllos, a Jehan Chevalier i Nandin le coustelier.

9. NICOLAY, *Description générale du païs et duché de Berry* (1567) : Concréssault, gros bourg accompagné d'un superbe chasteau lequel, bientost après sa ruine, fut par le duc Jean de Berry reffait et reédifié beaucoup plus fort qu'il n'avoit auparavant esté, car il est fait de forme sexagone : c'est assavoir, à six angles ou faces, et les murs, qui sont de cent piedz d'huteur et trente-six d'espoisseur, sont faits et construits de gros cartiers de pierre très dure, puis à chascun desditz angles y a une grosse tour de meme figure sexagone, et audessus des murailles qui sont fortes et espoisses, sont les bastiments et édifices haut élevez, bastis de briques de diverses couleurs bien ordonnées, le tout couvert d'ardoises subtilement rangées ;

lloc,¹⁰ i que sembla obeir a una tècnica decorativa de la qual era un altre exemple l'església de Sant Pere Màrtir, a Calatayud, erigida per Pere de Luna quan era cardenal i legat papal a Aragó (doncs, entre 1374 i 1394, dates de la seva promoció al cardenat i de la seva elecció al solí pontifici). Aquesta església fou enderrocada ara fa més de cent anys; però, gràcies a una descripció que en féu l'arqueòleg P. Sabiron Gouzàlez, en «Museo Español de Antigüedades», IX (Madrid 1878), 387-395, se sap que a aquesta disposició decorativa externa corresponia un revestiment intern de rajoleria acolorida (en verd i en blau) i daurada, de la qual es conserva algun exemplar: un, almenys, amb les armes dels Luna sobremuntades d'un capell cardenalici.¹¹

El Jehan de Valence, autor de les rajoles de Poitiers i, amb tota probabilitat, de les de Coucréssault i d'altres llocs, com Bourges i Mehun-sur-Yèvre (on, com a Poitiers, s'han trobat en treballs

et le sommet de plomb doré enrichi de figures de divers animaux, etc. — PAUL GAUCHERY, *Influence de Jehan de France, duc de Berry, sur le développement de l'architecture et les arts à la fin du XIVe siècle et au commencement du XVe siècle*, «Congrès Archéologiques de France», LXV (1889), 265, en parla com d'una torre de vint metres, avui enrunada. El duc hi havia edificat aquell pis superior sobre una plataforma que coronava la planta hexagonal de l'edifici.

10. Vegeu CHAMPEAUX i GAUCHERY, *op. cit.*, *Appendice*, 52.

11. Vegeu J. GALIAY SARAÑANA, *Cerámica Aragonesa de Reflejo Metálico* (Zaragoza 1947), 13-14: «El arqueólogo Sabirón conoció la iglesia de San Pedro Mártir, y de ella hizo minuciosa descripción a la vista de una acuarela que de ella pintó el artista oscense Carderera. Tras la descripción de la parte arquitectónica del templo... se ocupa de la decoración del ábside en estos términos "separaba a esta zona de la superior una faja de hiladas horizontales de ladrillo, y entre éstas lucía en toda su extensión, un listel compuesto de piezas esmaltadas y unidas por ángulo, que alternando, presentaba el color verde con el púrpura y reflejo metálico... Seguía a éste otro compartimiento cuyo sistema decorativo consistía en cruzadas fajas de ladrillo salientes, que en acertada colocación formaba rombos, cada uno de los cuales cobijó en su centro, incrustado en losanjes, un precioso azulejo. Estos fueron de varias especies y dibujos, diseminados en toda la obra que se describe. Unos con el fondo color púrpura y reflejo metálico, y sobre él una estrella blanca de ocho puntas, con ligeros adornos azules, ocupando el centro un escudo del mismo color con las barras de Aragón; otros sobre fondo azul, la estrella y adornos de color púrpura y el blasón de los Luna; por último, los había también en fondo verde y estrella blanca, variando dentro de ella con prodigalidad el sistema decorativo, en forma de hojas, escamas o remedo de caracteres cúficos con profusión embellecidos, hasta hacer difícil su interpretación."» Aquesta descripció correspon a la decoració de l'interior del temple, que Galiay classifica com a «iglesia de traza gótico-mudéjar», i afegeix (traient-ho de la descripció del senyor Sabirón): «estuvo al exterior materialmente cubierta de cerámica, distribuida entre las oquedades de los "lazos" y "labores" de contrafuertes y ábside, con objeto de destacarlos, predominando la de reflejo metálico». En aquest treball del senyor Galiay es reproduïx una rajola de vuit puntes procedent d'aquesta església, amb l'escut dels Luna i el capell de cardenal. Això contribueix, doncs, a la datació del temple, ja que el seu acabament degué ésser anterior a l'any 1394, en què Pere de Luna fou elegit Papa a Avinyó, i no dels primers anys del segle XV, com suposa el senyor Galiay.

d'excavació alguns restes de rajoles),¹² era ajudat per tres assistents que, pels seus noms, semblen haver estat artesans indígenes.¹³

És possible que alguna remota relació hagués existit entre els forns de rajoleria de Vivonne i els establerts per un altre germà de Carles V, el duc de Borgonya, Felip l'Atrevit, al seu castell d'Hesdin, on, segons certs documents datats entre els anys 1391 i 1401, es produïren també rajoles esmaltades segons la tècnica típica dels ceramistes valencians.¹⁴ Aquesta manufactura d'Hesdin era dirigida per un *Jehan Le Voleur*, que documents més tardans designen com a *peintre et varlet de chambre* del duc, i que no sembla pas haver estat un sarraí. En aquest obrador s'elaboraren, com a Vivonne, rajoles decorades amb motius heràldics, segons mostres projectades pel pintor preferit de Felip de Borgonya, Melchior Broederlam.¹⁵

A aclarir tots aquest fets poden contribuir satisfactòriament els dos documents als quals em referia abans de fer aquesta digressió, i que vaig tenir la sort de descobrir en un registre del regnat del rei Pere el Ceri-

12. MAGNE (*op. cit.*, 165) publica la fotografia de dos petits fragments trobats, en excavació a la torre de Maubergeon, anexa al palau de Poitiers (avui Palau de Justícia). Aquests fragments corresponen a rajoles d'uns 0'20 m. de diàmetre i de 19 mm. d'espessor, circulars i decorades amb quatre flors de llis blanques sobre fons blau manganès. A les vores que presenten aquests fragments hi ha l'engraellat (*engrèlure*) característic de les armes del duc de Berry; aquest detall és en color bru en un dels fragments i blanc piguallat de violeta en l'altre. — M. ROBERT GAUCHERY en *Les carrelages émaillés du Duc de Berry au palais de Bourges*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XLVI (1934-35), 29-36, reproduïu i estudia dos altres fragments que ofereixen aquelles mateixes característiques de color, trobats amb un fragment envernissat de blanc, de forma oblonga, en una excavació practicada el mes d'abril de 1935 a la sala del Conseil Général de la Préfecture du Cher (la qual, segons que se suposa, correspon a l'antiga sala del palau de Bourges). Aquests fragments foren trobats amb deu *pernettes* o tres peus de terra, dels usats pels terrissers per a separar els plats apilats per a la cuita, i semblen ésser trossos de peces de rebuig utilitzats com runa per a omplenar el sòl d'aquella antiga sala. — Partint d'aquests fragments, que es corresponen, R. Gauchery intenta una reconstrucció del paviment que degué existir en aquell indret. És, en tot cas, interessant saber que a Bourges (d'on J. de València venia, quan arribà a Vivonne) s'havien cuit rajoles per al duc. — Vegeu, encara: P. GAUCHERY. *Renseignements complémentaires sur la vie et les travaux de Jean de France*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XL, 202-204.

13. Aquest ajudants són *Jehan de Meigne*, *Jehan Pinaut* i *Berthomé Pinaut*.

14. Publiquen aquests documents: J. Houdoy, *Histoire de la céramique lilloise précédée de documents inédits concernant la fabrication de carreaux peints et émaillés en Flandre et en Artois au XIVe siècle* (Paris 1869), 2-17 i el Chanoine DESHAINES, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, II (Lille 1886), 683, 713, 769, 782 i 794.

15. El més important, i el més antic, d'aquests documents, datat a Arràs el 30 d'agost de 1391 (publicat per HOUDOY, *loc. cit.*, 2, i DESHAINES, *loc. cit.*, 683), parla de la dissolució d'una societat feta entre el ciutadà d'Iprès *Jehan de*

moniós. Són datats al 17 d'abril de 1382. L'un és còpia d'una lletra que el primogènit, futur Joan I, llavors duc de Girona i governador general dels regnes (i ja casat amb Iolant de Bar, neboda del duc de Berry), adreça a aquest per a fer-li saber que, accedint al que li ha demanat, li envia tres moros *obriers d'obra de terra*, súbdits del monarca català, perquè acompanyats de l'escuder, *lo qual per aquesta rahó* li ha estat enviat, se'n vagin a França a exercir llur ofici al servei del duc francès.

El darrer document d'aquesta sèrie és la còpia del *salconduyt* estès a favor dels expedicionaris i de llur acompanyant. Aquest, suposat escuder, és en realitat *Johannes Guerart, de camera incliti ac magnifici ducis de Berri*, és a dir, el *Jenin Guérart*, tantes vegades mencionat en els papers de la casa de Joan de França, ajudant i suplent, i després successor, vora d'aquest príncep, del famós arquitecte Guy de Dammartin.¹⁶

* * *

Com a apèndix a aquesta aportació documental vet aquí un resum de totes les notícies, ja publicades, que he pogut aplegar, referents a les relacions entre el duc de Berry i la Casa d'Aragó.

Aquestes relacions foren en especial freqüents en temps del rei Joan.

Un mateix gust per al refinament en el viure, a més dels vincles de parentiu i, potser, la pressió de certs interessos polítics, degueren contribuir a refermar-les.

Quant a Joan I, el 14 de maig de 1383, essent encara «primogènit»,

Moustier i Jehan le Voleur (els dos: *ouvriers de quarriaux pains et jolis*) per a l'elaboració de rajoles. Aquestes rajoles, o *carreaux*, són de dues menes: *pains à ymages et chiponnés*, i *pains à devises et de plaine couleur*. Aquestes últimes rajoles són les que s'han de fabricar segons les mostres de Broederlam. — D'uns comptes de 1396-1400 publicats per Deshaines (*loc. cit.*, 782) resulta que J. Le Voleur pintà rajoles, no solament per a Hesdin, sinó per a altres *villes et lieux* del duc. Un parent d'aquest Jehan Le Voleur, anomenat Colart Le Voleur, figura, encara l'any 1443, al servei de la Casa de Borgonya, a Hesdin (vegen LE COMTE DE LABORDE, *Les Ducs de Bourgogne*, I (Paris 1849), 215).

16. Guy de Dammartin i el seu germà Dreux, havien entrat al servei del duc de Berry ja finalitzada la construcció de l'antic Louvre, cap a l'any 1370. Quant a J. Guérart, substituïx G. de Dammartin durant les seves absències; l'any 1408 dirigeix les obres d'una casa de *plaisance* (*Hostel du Bon Repos*) que el duc fa construir vora el castell de Méhun. En 1413 és lloctinent del mestre d'obres; aquell mateix any el duc l'envia en missió de confiança, a Anglaterra. Per aquesta època dirigeix també les obres de la Ste. Chapelle, a Bourges, càrrec que conservà després de la mort del seu protector.

escriví al parent de la seva muller a propòsit d'uns rocins i d'uns arreus d'equitació i interessant-se per les obres de Raül de Presles, que sollicita per mitjà del seu enviat, En Guillem de Copons, i en octubre de 1388 el consulta a propòsit de l'astròleg G. de Llunell.¹⁷ Ja rei, li torna a escriure, el 21 de desembre de 1391, per a demanar-li dos llebrers, i encara el 13 de març de 1393, per a comunicar-li, aquesta vegada, que, per aquell mateix G. de Copons, li envia una pedra *betzoar* que havia estat del seu pare, dues mules i cinc camells, així com un exemplar del llibre de Marco Polo, obra per la qual el duc francès sembla haver sentit un gran interès.¹⁸

Joan de França, per la seva banda, envià a Joan I (no sabem a quina data) una magnífica peça d'orfebreria, especialitat artística de la qual ell era tan exigent coneixedor. Es tracta d'una de les joies que, amb posterioritat, figuraren a la «Capella de les Relíquies» del rei Martí i que, mort aquest, tractaren de retenir els religiosos Celestins que havien estat preposats al servei d'aquella capella reial. Formava part del conjunt de joies que, a la mort d'En Martí l'Humà, responien del préstec de 10,000 florins fet per la Generalitat de Catalunya. En els papers referents al procés que, en temps de Ferran I, s'intentà contra aquells aprofitats religiosos, se l'evalua i descriu així :

17. Vegen RUBIÓ, *Documents*, I, cccxxxvii i cccxcvi.

18. Vegen J. DE BOFARULL, *Antiguos y nuevos datos referentes al ... Duque de Berry*, «Revista de Ciencias Históricas», V (Barcelona 1887), 23-60. En els inventaris publicats per Jules GUIFFREY, *Les Inventaires des joyaux de Jean, Duc de Berry*, I-II (Paris 1894-96) es consignen alguns exemplars de pedres *betzoar*, a les quals s'atribuïa aleshores certes qualitats màgiques contra els verins. Així, al núm. 279 (I, 86) s'esmenta : «une petite boiste d'yvoire ou il a une petite pierre quarrée contre venin, sur couleur de voirre, avec une petite pierre percée, a la semblance d'une feve», i al núm. 496 (I, 145) : «une grosse pierre sur le vert qui est contre venin hors oeuvre», i s'hi afegeix en nota : «Ista petra reperta fuit post modum multum modica et de parvo valore, et ideo non fuit prisata, et data fuit pluribus servitoribus dicti Domini». Al núm. 594 (I, 159) se n'esmenta una altra que no podia ésser l'oferta pel rei En Joan, ja que fou regalada al duc per Bocicaut, l'any 1404. Quant als camells enviats pel nostre rei (que hem de suposar vinguts del regne granadí) no tots eren morts l'any 1413. En els comptes de la casa del duc publicats per DE TOULGÈT-TRÉANNA, *Les Comptes de l'Hotel du Duc de Berry: 1370-1413*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XVII (1890), 65-174, hi ha dos anotaments que fan menció a un d'aquests animals (pàg. 164, extret de K. K. 250) : «Item qu'il a payé pour les despens de Symonnet Garrier, varlet du grand levrier, et de deux varlets qui gardent le dromadaire du monditz Seigneur. Item ce qu'il a paíé pour vin, sel et oingt pour le dit dromadaire au dit mois de septembre : 20 sols. 2 deniers tournois», i a una data no precisada (K. K. 254) : «A Henri de Bar, alemant, maistre du dromadaire : 30 sols tournois».

«Item .II. taules d'aur en què es figurada la pietat de Jesuchrist ab .III. cerafins, tot smeltat, e les imatges del duch de Barri, de sent Johan Babbiste e evangeliste,¹⁹ en les quals ha .LXXXXVI. perles grosses, entorn de les dites taules. En la 1^a de les quals ha .VII. rosetes smeltades de blau, e n l'altre .VI. smeltades de rogecler, ab una agulla d'aur per tencar; qui pesaren .X. marchs e mig, de march de Barchinona. Les quals coses foren, totes, stimades, ço és les perles, a rahó de .X. florins la pessa, qui munten : .DCCCCLX. florins d'Aragó, e lo dit aur a VIII° sol. Les quals taules staven dins un stoig de cuyr vermell.»²⁰

Aquesta rica peça d'orfebreria seguí formant part del tresor reial. En temps de Pere, Conestable de Portugal, se la designa encara com a: «les taules del duc de Berry», i se li atribueix un valor de 1,590 lliures.²¹ Després de la mort d'aquell *rei de catalans* (29 de juny de 1466) passà altra vegada a poder de la Generalitat i, segons em comunica el meu amic X. de Salas, que ha estudiat aquesta qüestió, va ésser fosa.²²

Durant el regnat de Martí l'*Humà*, les relacions entre el duc de Berry i la Corona d'Aragó semblen haver cessat del tot.²³ En 1415 Joan de França escriu, però, a Ferran I, en ocasió de la solució que es pensava donar al cisma, i, mort Ferran, al seu fill, Alfons el *Magnànim*, en 1416, per a donar-li el seu condol.²⁴

19. Eren, respectivament, els sants patronímics del duc de Berry i del rei En Joan.

20. Arxiu de la Corona d'Aragó. Procesos, 1412, L. 1: *Translat del inventari fet dels bens ... los quals eren del senyor Rey*, fol. 15 (20 de desembre de 1412). La mateixa descripció, treta del Reg. comú de diverses coses: 1413-1414, de l'Arxiu de la Generalitat, sense, però, l'evaluació de la peça, en J. MIRET I SANS, *Llibres y joyes del Rey Martí no inventariats en 1410 per la Reyna Margarida*, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», VI (1909-1913), 220.

21. Vegeu E. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal* (Barcelona 1937), 136.

22. El duc de Berry posseïa en el seu riquíssim tresor (gran part del qual deixà a la *Ste. Chapelle* de Bourges) una peça d'orfebreria semblant a aquesta, però encara més fastuosa. A. Coville (*Histoire de France*, de LAVISSE, IV, 425) la descriu així, segons un antic document: «Parmi ces joyaux de chapelle, le plus belle pièce était un joyaux d'or de trois pieds et demi de haut, décoré des statues de la Trinité, de l'Annonciation, de Saint Georges et de Saint Michel, et aussi des images du duc de Berry et de la duchesse». Deu ésser el joiell anotat en GUIFFREY, *op. cit.*, I, 17-18, al núm. 14. Desaparegué en una fosa ordenada pel Capítol de la Catedral de Bourges durant el segle XVIII. Al Museu del Louvre hi ha exposat el gran políptic de marqueteria i os, de treball italià, procedent de l'Abadia de Poissy, on hi ha, en medallons, els retrats, a cos sencer, del duc i de la seva segona muller, Joana de Boulogne.

23. En els inventaris publicats per Guiffrey, redactats els anys 1401, 1413 i, després de la mort del duc, en 1416, no hi ha ni una sola referència al rei En Martí. En canvi, hi consten presents fets a la *Regina Ispanie*, és a dir, a Caterina de Lancaster, muller d'Enric III de Castella.

24. Vegeu J. DE BOFARULL, *op. cit.* S'hi publiquen també unes relacions de Ramon de Caldes, ambaixador a París del rei Alfons, explicant la mort i l'enterrament del duc, el qual passà d'aquesta vida el 15 de juny de 1416.

DOCUMENTS

1²⁵

Lo Rey.

[3 d'abril de 1372.]

Batle. Per part d'En Ffelip Boil, del qual és lo loch de Menizes, nos és estat humilment supplicat que li donàssem licència que ell pogués comprar o fer comprar, o pendre en paga, tota la obra de terra que's obra o's fa en lo dit seu loch de Menitzes o terme d'aquell, o haver part ab altres qui aquella compren, la licència²⁶ nós, dubtants que fos perjudici vostre o d'alcul altre, no li havem volguda atorgar. E com vullam de les dites coses ésser certificats, manam-vos que per vostres letres nos informets decontinent, si en atorgar la dita licència ha interès o perjudici vostre o de alcun altre, per ço que nós hi puixam provehir segons que'ns serà ben vist ffaedor. Dada en Saragoça, sots nostre segell secret, a .III. dies d'abril del any .MCCC.LXX.II. P. de Valle²⁷

Fuit directa baiulo generali Regni Valencie.
Guillelmus Calderoni mandato Regio
fecit per Bernardum de Bonastre.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1234, fol. 6r.

2

[8 de juliol de 1370.]

Dilluns, a .VIII. del mes de Juliol del dit any .M.CCC.LXX. Item costaren .VI. trunyes que foren comprades en València per trossar .M. rajoles de diverses colós que la aljame dels juheus de València donaren a la senyora Reyna per ops del seu palau, e les quals foren per mi trameses de València a Barchinona : .i. sol. — Item costaren de trossar e de ligar les dites rajoles : .i. sol. — Item costaren de carregar en lo grau de València : .III. sol. — Item costaren de descarregar en la playa de Barchinona, e de portar de mar al palau de la senyora Reyna : .III. sol. .III. ds.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, R. P. 539, fol. 109v.

3

Lo Primogènit.

[17 de maig de 1382.]

Molt car frare. Vostra letra havem reebuda, en la qual nos pregàvets que donàssem paciència que alscons moros d'aquesta terra, qui són obrers de obra de terra, anassen a vós, qui'ls haviets mester per obrar de lur of-

25. Dec la notícia de l'existència d'aquest important document a l'amabilitat del senyor Josep M.ª Madurell, director de l'Arxiu Històric Notarial de Barcelona.

26. Caldria, potser, corregir : «compren, la [qual] licència...»

27. Pere Desvall era el tresorer reial. El batlle general a València era, llavors, En Francèsc Marrades.

fici, a la qual, car frare, vos responem que nós, volents complaure a vós de allò e de quant puxam que honor e proffit sia vostre, havem donat loch que tres dels dits obrers abtes en aquella cosa se'n va[ge]n ab aquest vostre escuder, lo qual per aquesta rahó havets tramès. E si algunes altres coses, car frare, vos plaen de les parts de ça, scrivits nos-en, que nós les farem complir fort volenterosament. Dada en València, sots nostre segell secret, a .xvii. dies de Maig del any .m.ccc.lxxxii.

Primogenitus.

A nostre molt car frare,²⁸ lo duc de Berri.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1747, fol. 70v.

4

[17 de maig de 1382.]

«Infans Johannes, etc.²⁹ Dilectis et ffidelibus universis et singulis officialibus et subditis dicti domini Regis et nostris, ac custodibus passuum et rerum prohibitarum in confinibus Regni constitutis, salutem et dilectionem. Vos scire volumus quod Johannes Guerart, de camera Incliti ac magnifici ducis de Berri, nobis carissimi velut fratris, de nostris licentia et permissu versus partes Francie impresentiarum (*sic*) accedit; propterea volumus vobisque a vestrum cuilibet dicimus et expresse ac de certa scientia mandamus, quatinus dictum Johannem cum eius familiis (*sic*), videlicet, tribus sarracenis dicioni Regie atque nostre subiectis et uno famulo, cum quinque roscinis, alias *trotins*, auro et argento, jocalibus, arnesiis ac aliis eorum rebus, transire libenter permittatis et nullum eisdem seu eorum rebus impedimentum vel obstaculum apponatis seu apponi modo aliquo per quemvis permittatis; quinimo, eius, si necesse fuerit, provideatis de securo transitu et conductu durante tempore huius salvi conductus, quem durare volumus per unum mensem a data huius diei in antea continue sequuturum et non ultra. Datum Valencie, sub nostro sigillo secreto, .xvii. die Madii, anno a Nativitate Domini .m.ccc.lxxx. secundo.

Primogenitus.»

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1747, fol. 71.

MARÇAL OLIVAR

Barcelona,

28. El príncep Joan anomena «frare» al duc de Berry, en tant que és, ell mateix, duc de Girona.

29. És a dir: «Serenissimi domini Regis Primogenitus et suorum Regnorum ac terrarum Generalis Gubernator».

LA TOMBE 179 DU CIMETIÈRE WISIGOTHIQUE D'ESTAGEL

Le cimetière wisigothique d'Estagel (Pyrénées-Orientales) est situé au lieu-dit «Las Tumbas», à 300 mètres à l'Est du village, sur le côté gauche de la route nationale n° 612 (Bayonne-Perpignan) en direction de Millas, entre le vieux chemin de Montner et les ravins de Linas et de Las Clotts. Quatre campagnes de fouilles ont été conduites dans le cimetière en 1936, 1937, 1946 et 1947.¹

Les tombes, orientées au soleil levant, sont creusées au sommet d'une petite élévation de terrain qu'interrompt au Nord une brusque déclivité, au-delà laquelle il n'y a plus de sépultures. Celles-ci disposées en alignements parallèles et séparées par des espaces vides, volontairement ménagés et correspondant vraisemblablement à des limites entre des groupes familiaux, sont constituées par une fosse à l'intérieur de laquelle était placé un cercueil, fait de six dalles de schiste. Le cadavre avait été déposé, couché sur le dos, les bras le plus souvent allongés parallèlement au corps. Fréquemment une même sépulture abrite plusieurs squelettes et, dans ce cas, les ossements du ou des premiers occupants ont été réunis en paquet aux pieds de la bière et les crânes alignés parallèlement au chevet.

Pareille coutume implique nécessairement l'existence de signes extérieurs, permettant de retrouver facilement, et sans crainte d'erreur, l'emplacement de la tombe, mais le plus souvent ces indices, placés au dessus de la fosse, ont disparu sans laisser de traces. Trois stèles cependant ont été retrouvées en place,² bloc quadrangulaire en pierre, parfois arrondi au sommet, brique ou pierre fichée sur le couvercle, ou contre celui-ci à la hauteur de la tête ou des pieds.

1. R. LANTIER, *Le cimetière wisigothique d'Estagel (Pyrénées-Orientales)*, dans «Gallia», I (1942), 153-188 ; du même, *Nouvelles fouilles dans le cimetière wisigothique d'Estagel*, dans «Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres» 1947, 226-235 ; du même, *Fouilles dans le cimetière wisigothique d'Estagel (Pyrénées-Orientales)*, *ibid.* 1948, 154-163.

2. Tombes 28, 37, 53. R. LANTIER, «Gallia», I (1942), 180.

La tombe 179, découverte au cours de la dernière campagne de fouilles, dans la partie orientale du cimetière, fait connaître la présence d'une véritable construction élevée directement au-dessus du couvercle monolithe du cercueil, comprenant encore trois assises de maçonnerie grossière, faite de blocs de pierres à peine équarris et de gros galets, empruntés au cours de la rivière voisine, l'Agly, assemblés avec de la chaux grasse (haut. Om., 22). Le même dispositif a été relevé au-dessus des tombes 184 et 189, situées dans le même quartier du cimetière.

La superstructure de la tombe mérovingienne, avant les découvertes d'Estagel, était encore très mal connue. La Loi Salique³ signalait bien l'existence d'enceintes funéraires (*mandalus*), de piliers dressés sur la sépulture (*charistado*) et de constructions, peut-être en bois ou en matériaux légers (*basilica super hominem mortuum*). La vallée du Rhin, à Faha, à Niederdollendorf et à Trèves (Saint-Maximin et Saint-Mathieu),⁴ était la seule région à avoir donné des stèles ou des dalles funéraires, les unes et les autres décorées au trait ou en faible relief d'images de guerriers, d'hommes en forme de croix, d'un aigle (VIIe siècle). On n'avait pas encore retrouvé en Espagne,⁵ pas plus qu'en France de constructions en maçonnerie élevées au-dessus de la tombe. Faut-il reconnaître, à Estagel, dans les trois blocages des tombes 179, 184 et 189, les vestiges de l'un de ces édicules, de ces chapelles, élevées directement au-dessus de la sépulture? Quoiqu'il en soit, les fouilles de ce cimetière apportent un ensemble de documents nouveaux sur la disposition extérieure de la tombe mérovingienne et d'ordonnance générale de la nécropole : enceintes murées (tombe 184) et bornes de pierres (tombes 25, 111, 112, 113), délimitant entre elles de véritables « concessions de familles », et stèles marquant l'emplacement de la sépulture.

Dans le cercueil de dalles, recouvert par la maçonnerie, avaient été déposés les cadavres d'un couple, dont les ossements et les mobiliers funéraires avaient été très bouleversés par les terres remplissant entièrement la bière au moment de la découverte de la tombe 179. Le désor-

3. LVII, 4 (3); 5 (7). Cf. L. LINDENSCHMIT, *Handbuch der deutschen Altertumskunde*, I, 95-98.

4. F. EICHLER, *Frankische Grabsteine in den Rheinlanden*, dans « Rheinische Vorzeit in Wort und Bild », 2 (1939), 40-50.

5. JOAQUÍN PÉREZ VILLANUEVA, ANTONIO TOVAR, JACQUES SUPLOT, *Avance de estudio sobre la necrópolis visigoda de Piña de Esgueva*, « Boletín del Seminario de Arte y Arqueología », fasc. III (Valladolid 1932), 260.

dre, dans lequel les ossements et les objets ont été retrouvés, ne permet pas de supposer l'existence d'un comblement intentionnel du cercueil au moment de la déposition des corps,⁶ mais une lente infiltration des terres à travers les interstices qui se sont produits entre les dalles.

Selon une coutume constante dans le cimetière d'Estagel,⁷ tous les objets, recueillis dans la tombe 179, relèvent de l'équipement ou de la parure, et leur présence dans la sépulture s'explique par la règle, à l'époque mérovingienne, de l'inhumation habillée, dont ils ne sont que le complément.

Au mobilier ayant accompagné le squelette masculin appartiennent : une lame de couteau en fer, brisée (long., Om., 081) (pl. 1, d) ; une petite boucle de ceinture en bronze, ovale (long. Om., 05), dont la base de l'ardillon est décorée d'un motif cruciforme pointillé (pl. 1, c).

A cette pauvreté s'oppose, comme le montrent les découvertes précédentes la relative richesse du mobilier de la femme, vêtue d'une robe, jadis maintenue à la hauteur d'une des épaules par une fibule en bronze (pl. 1, b), à arc et à pied triangulaire, dont la tête est entaillée de deux larges encoches donnant naissance à quatre expansions en forme de têtes d'oiseaux de proie très stylisées ; décor de cercles ponctués sur la totalité de la surface (long. Om., 08). La robe était serrée à la taille par une ceinture de cuir, fermée par une plaque-boucle en bronze (pl. 1, a) à décor géométrique venu de fonte et applications de minces plaquettes de verre blanc, encadrées dans un motif central rayonnant, inscrit dans un rectangle, et dans quatre logettes ovales, disposées aux angles (long. Om., 11). Encadrant le motif central, deux rectangles, séparés par des bandes de perles, dessinent des bandeaux alternativement remplis par des hachures obliques et des dents de loup. La boucle, elle aussi, est ornée d'un décor venu de fonte, cerné par une ligne de perles et divisé en compartiments occupés par des ornements à triple digitation. Un heureux hasard a permis de recueillir la pièce complète avec sa contre-plaque en tôle de bronze et un important fragment de la ceinture de cuir. Quatre rivets disposés aux angles de la plaque assurent la fixation des deux éléments, que renforcent latéralement deux feuilletts coulés et rivés. Dans la gouttière ainsi ménagée avait été passée une des extrémités de la ceinture en cuir, repliée à sa partie terminale, puis rentrée dans la gouttière (pl. 2). Mais le cuir n'étant pas suffisam-

6. *Ibid.*, p. 260.

7. R. LANTIER, «Gallia», I (1942), 181.

ment épais, le calage avait été assuré par une petite plaquette de bois, forcée entre les deux épaisseurs du cuir. Ce n'est d'ailleurs pas la seule réparation que présente la boucle : l'ardillon en bronze, brisé ou perdu, a été remplacé par un ardillon, taillé dans un morceau d'os.

A l'un ou à l'autre de ces mobiliers se rattache un petit fragment de calcaire (pl. 1, d).

La plaque-boucle de la tombe 179 appartient à une série représentant une étape intermédiaire de l'évolution du type I au type II de ces objets, caractérisés par un décor profus, venu de fonte, délimité par un rebord plus ou moins saillant, équivalent du cadre qui délimitait le décor dans la première série.⁸ La boucle, comme l'ardillon, est également fondue et richement ornée. L'exemplaire de la tombe 179 offre une combinaison de l'ornementation géométrique et d'incrustations de plaquettes de verre, serties dans des bâtes, de même que sur les boucles recueillies dans les cimetières wisigothiques de l'Espagne, à Castiltierra et dans la tombe 31 d'Herrera de Pisuergra.⁹ Ces boucles peuvent être datées, d'après la chronologie proposée par M. J. Martínez Santa-Olalla,¹⁰ de la fin de la première moitié du VIe siècle après J. C., environ 540-550.

La fibule, d'un type très particulier, rentre cependant dans un groupe de pièces, découvertes également dans les cimetières wisigothiques de la Péninsule Ibérique,¹¹ qui représentent un modèle particulier à cette province industrielle, issu de la fibule, dont les appendices et les digitations sont remplacés par des têtes d'oiseaux de proie, plus ou moins stylisées, et dont les fondeurs espagnols ont créé un ensemble de variantes très caractéristiques de leur art.

J'ai déjà attiré l'attention¹² sur les rapports étroits, tant au point de vue des rites que des mobiliers funéraires, reconnus dès ma première campagne de fouilles à Estagel, entre ce cimetière et les nécropoles contemporaines de l'Espagne wisigothique : Castiltierra (Ségovie), Herrera de Pisuergra (Palencia), Suellacabras, Tamine, Deza (Soria), Carpio

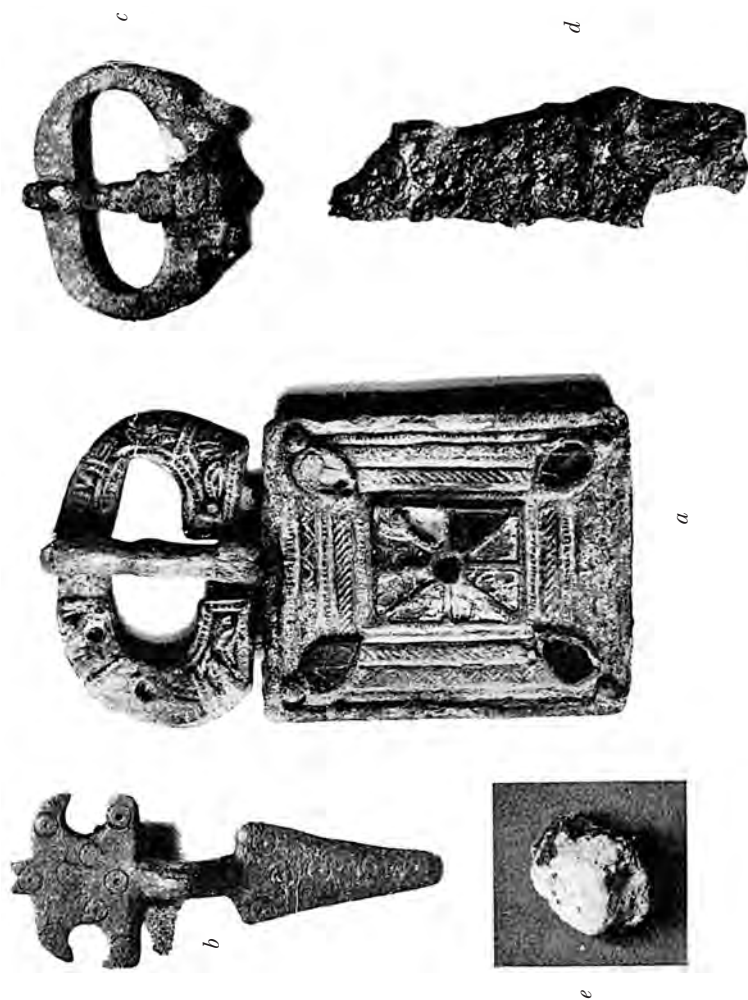
8. JULIO MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Notas para un ensayo de sistematización de la arqueología visigoda en España*, «Archivo español de arte y arqueología», n.º 29 (1934), 163, pl. XIX, 2 ; XX ; XXI ; XXII.

9. Du même, *Necrópolis visigoda de Herrera de Pisuergra (Palencia)*, p. 23 & pl. I, 1. Voir également une boucle de Mogón ; H. ZEISS, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, pl. 9, 3 & p. 29-30.

10. «Archivo...», n.º 29 (1934), 165.

11. Tombes 25 & 29 d'Herrera de Pisuergra : J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Necrópolis visigoda de Herrera de Pisuergra*, pl. XXXV, XXXIX & p. 21-22 ; du même, «Archivo», 168.

12. «Gallia», I (1942), 187.

Pl. I. — Estagel : mobilier de la tombe 179. *a*) Boucle de ceinture. *b*) Fibule.
c) Boucle. *d*) Lame de couteau. *e*) Petit morceau de calcaire.

PL. II. — Tombe 179 d'Estagel. Face interne de la boucle de ceinture : contreplaque rivée en tôle de bronze, cuir de la ceinture et plaquette de bois de calage.

del Tajo (Tolède), Daganzo de Arriba (Madrid), Piña de Esgueva, Vega del Mar (Málaga). Le développement des recherches à Estagel a confirmé ces premières constatations ; elles impliquent une communauté de civilisation des deux côtes de la chaîne des Pyrénées.

Les ressemblances accentuées que présente la plaque-boucle de la tombe 179 avec les objets semblables des nécropoles espagnoles et la filiation que l'on peut établir entre la fibule et celles d'Herrera de Pisuergra obligent à rechercher dans la Péninsule les foyers de fabrication et de dispersion de ces objets de parure. Un examen attentif de ce matériel permettrait peut-être de préciser si quelques unes de ces pièces n'ont pas été exécutées en série.

Du fait que les mobiliers funéraires d'Estagel sont wisigothiques, on ne saurait cependant être autorisé à conclure que les occupants du cimetière étaient des Germains. La substitution d'une mode vestimentaire à une autre représente un fait de conquête. Mais si l'on s'habille, voire même si l'on se loge, à l'instar de ses maîtres, pareil fait n'implique nullement l'abandon de ses rites et de ses coutumes funéraires. Et c'est là ce que les fouilles d'Estagel mettent en pleine lumière. L'orientation des fosses au soleil levant, les inhumations multiples à l'intérieur d'un même cercueil de pierre, la pauvreté des mobiliers, caractérisés par l'absence de toute arme, prouvent que les morts de notre cimetière étaient de modestes paysans d'origine gallo-romaine, comme la majorité des occupants de nos nécropoles mérovingiennes en France.¹³ L'élément germanique est très loin d'y atteindre l'importance qu'on a voulu, trop gratuitement, lui prêter. La présence des Germains en Gaule n'est pas en discussion et, si les fouilles les montrent moins nombreux, ils apparaissent en position de chefs. On serait tenté de reconnaître une situation peu différente dans les cimetières wisigothiques de l'Espagne.¹⁴

RAYMOND LANTIER

Institut de France.

Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye.

13. EDOUARD SALIN, *Sur le peuplement des marches de l'Est après les grandes invasions*, «Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», 1945, 498-504.

14. Par exemple, les inhumations multiples dans les cimetières d'Herrera de Pisuergra (J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *op. cit.*, 12), de Vega del Mar (J. PÉREZ DE BARRADAS, *Excavaciones de la necrópolis visigoda de Vega del Mar*, 41).

LES SCULPTURES DE CUIXA ET DE SERRABONE

L'importante abbaye de Saint-Michel de Cuixa, au pied du Canigou, après avoir construit au ^x^e siècle la plus vaste église de style mozarabe que nous connaissions, devait au cours du ^{xi}^e et du ^{xii}^e siècle recevoir encore plusieurs embellissements. Les sculptures romanes, taillées dans le beau marbre pyrénéen, qui décoraient son cloître et ses portails, nous ont été en partie conservées, mais dispersées. Un certain nombre a enrichi le Musée «The Cloisters» de New York ; quelques bas-reliefs sont encore à Cuixa même, remontés à notre époque pour former le portail du bâtiment conventuel moderne ; des chapiteaux de Cuixa décorent à Prades une arcature plaquée devant la façade de l'église ; d'autres sont dans une collection particulière, d'autres dans des villages voisins, à Codalet, à Olette ; enfin, l'ensemble le plus important est celui de Serrabone, petit prieuré perdu dans la montagne, où ces sculptures ont été employées pour construire à l'intérieur de l'église un étrange vestibule voûté formant tribune et à l'extérieur un portique latéral analogue à la galerie d'un cloître (Pl. I et II).¹

Sans entreprendre d'étudier à fond cet ensemble, nous voudrions attirer l'attention sur quelques uns de ces chapiteaux, qui nous paraissent extrêmement caractéristiques du style roman.

Nous ignorons la date de ces sculptures : aucun document ne nous permet de faire l'histoire du cloître ou des portails de Saint-Michel de Cuixa. Mais, par comparaison avec d'autres œuvres, nous pouvons avec assez de certitude replacer celles-ci dans l'évolution de l'art roman. Nous sommes au moment de son plein épanouissement ou de sa maturité. Certains détails techniques, en particulier l'emploi du trépan, et la complexité des thèmes nous prouvent que nous n'avons pas là une œuvre

1. MARCEL ROBIN, *Le Roussillon et l'art roman*, dans «Le Point», mars 1947.

de début. Notre étude s'efforcera d'y montrer la persistance de motifs déjà anciens, traités avec une maîtrise nouvelle. D'autre part nous connaissons, vers le milieu du XIIe siècle, des monuments datés assez exactement (les cloîtres d'Elne, de Ripoll et autres) dont les chapiteaux reprennent les mêmes thèmes que ceux de Cuixa, mais durcis, stéréotypés comme des formules. Nous voyons là la preuve que les sculptures de Cuixa datent environ du second quart du XIIe siècle.

Il faut d'abord distinguer dans ces sculptures deux séries, qui appartiennent toutes deux au même système décoratif, mais qui diffèrent profondément l'une de l'autre par la qualité et la beauté de l'exécution. Les premières, d'une perfection incomparable, sont taillées dans un marbre fin, de couleur chaude, plus ou moins veiné de rouge, et la qualité du marbre n'a probablement pas été sans contribuer à la réussite. Ce sont, à Cuixa, les reliefs de la porte, quelques chapiteaux récemment découverts et un chapiteau conservé dans une collection particulière de Prades ; à Serrabone, les arcades et les chapiteaux de la tribune intérieure. La seconde série est sculptée dans une pierre de couleur obscure, avec beaucoup moins de finesse et de détails, des arêtes tranchantes, un modelé très dur. Ce sont surtout les chapiteaux conservés à la façade de l'église de Prades et au portique latéral extérieur de Serrabone. Cette différence vient-elle d'une date postérieure ou d'une habilité inégale ? Nous l'ignorons, mais nous admettons volontiers que nous avons d'abord l'œuvre géniale d'un grand artiste favorisé par la beauté du marbre et qui tire d'un répertoire décoratif déjà connu des créations nouvelles ; ensuite (presque en même temps ou quelque temps plus tard, peu importe) l'œuvre malhabile d'un ouvrier médiocre qui n'est qu'un copiste.

La plupart des chapiteaux de Cuixa sont peuplés de quadrupèdes affrontés, adossés ou placés l'un derrière l'autre ; tantôt ils sont debout sur leurs pattes postérieures, tantôt ils reposent sur leurs quatre pattes. Les oiseaux sont plus rares. Les hommes sont exceptionnels. Voici comment on peut classer les principaux thèmes :

QUADRUPÈDES DEBOUT SUR LEURS PATTES POSTÉRIEURES

Nous les voyons en premier lieu sur des bas-reliefs, qui décorent les montants de la porte du vestibule de Serrabone. Ils sont d'abord sculptés sur une surface plane, avant de se plier aux formes

courbes de la corbeille du chapiteau. Affrontés sur l'un des reliefs, adossés sur l'autre, leur tête se retourne pour aller garnir l'angle du cadre dans le premier cas, ou toucher l'axe médian dans le second ; leurs pattes s'appuient contre celles de leur compagnon, marquant cet axe, ou contre les bords verticaux du cadre. Le fond, dans les parties visibles, est entièrement recouvert de feuilles plates ou d'écailles (Pl. III, a).

Les chapiteaux reprennent ce schéma, réunissant en une tête unique à l'angle les deux corps qui garnissent deux faces voisines. Tantôt ils reposent sur les deux pattes postérieures, tantôt sur l'une seulement, l'autre étant levée pour s'appuyer contre celle du voisin. Sur certains chapiteaux, ces monstres ont des ailes qui barrent horizontalement la composition et dont la pointe vient se faire mordre par la gueule d'angle. Ailleurs, ce sont des quadrupèdes ailés à bec d'oiseau. Mais partout la composition est la même, suivant le modèle qui apparaît dès les débuts de la sculpture romane dans les régions les plus diverses (Saint-Aignan d'Orléans, Saint-Isidore de Léon, Saint-Sernin de Toulouse) et n'a jamais cessé d'être traité depuis. Mais le sculpteur de Cuixa le complique à plaisir. L'exemple le plus simple et le plus beau est celui où les bêtes, cabrées sur la corbeille, en occupent toute la hauteur : la courbe de leur cou et leur tête d'angle remplacent admirablement les volutes du chapiteau corinthien et leurs pattes jointes en haut au centre marquent la place de la rosette médiane. Ailleurs, les volutes réapparaissent au dessus des lions, tandis qu'au centre se loge une tête humaine, ou même un personnage tout entier, debout en arrière des monstres, qui saisit de ses deux mains leurs pattes antérieures et dont la robe plissée occupe le fond (Pl. III, b).

Un schéma analogue, également ancien, est celui des aigles affrontés, le cou recourbé, la tête à l'angle, les ailes repliées et les pattes posant sur l'astragale. Ici encore, des volutes inutiles et des têtes humaines viennent compliquer et renouveler la composition (Pl. IV, a).

La richesse de ces variations est le propre d'un génie créateur : plus tard à Elne et dans les cloîtres catalans, les mêmes compositions seront traitées avec une monotonie froide et sèche. Le sculpteur de Cuixa avait au contraire renouvelé et rajeuni de très vieux thèmes. Le fort relief de ces corps charnus, de ces têtes énormes, de ces lourdes crinières, la rondeur et la plénitude du modelé dans ce beau marbre lisse, accentué discrètement de quelques trous au trépan qui marquent

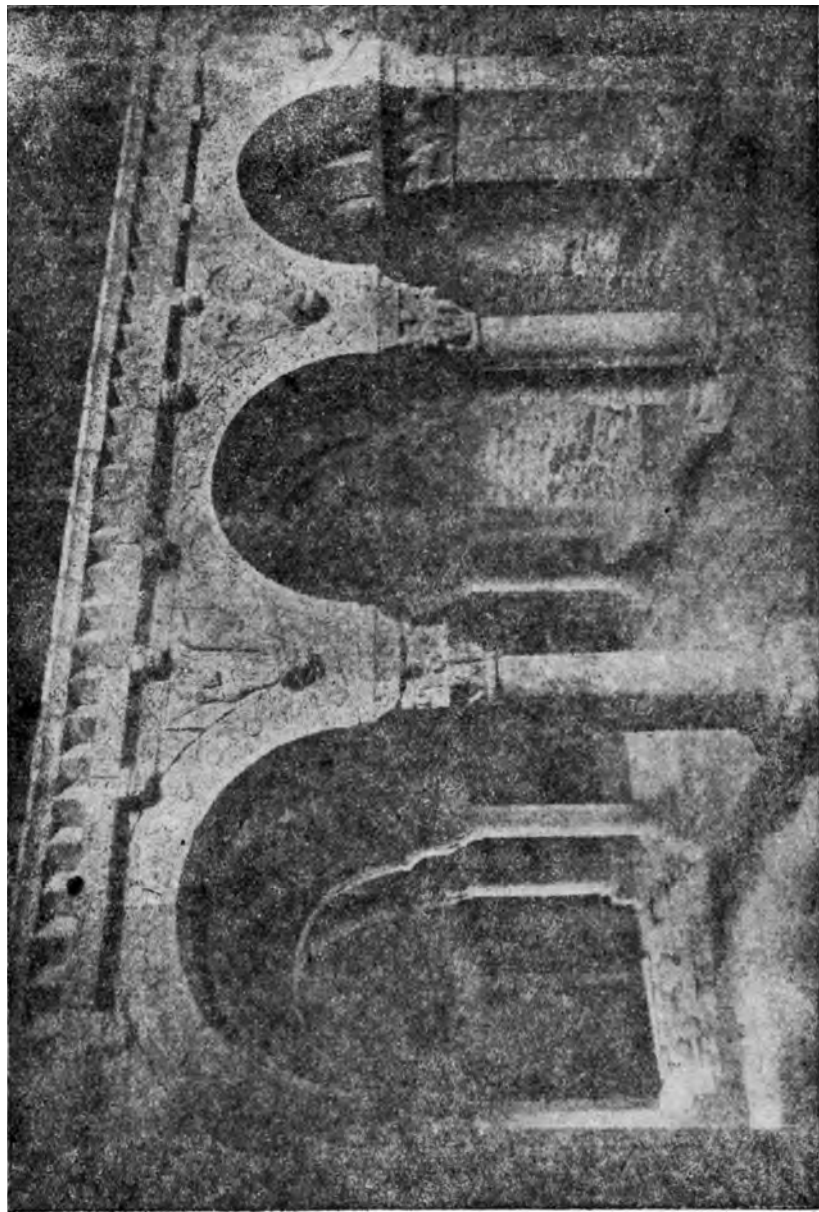
les yeux, les mèches, les pattes, donnent à ces sculptures une grande puissance monumentale.

QUADRUPÈDES MARCHANT SUR LEURS QUATRE PATTES ET AFFRONTÉS

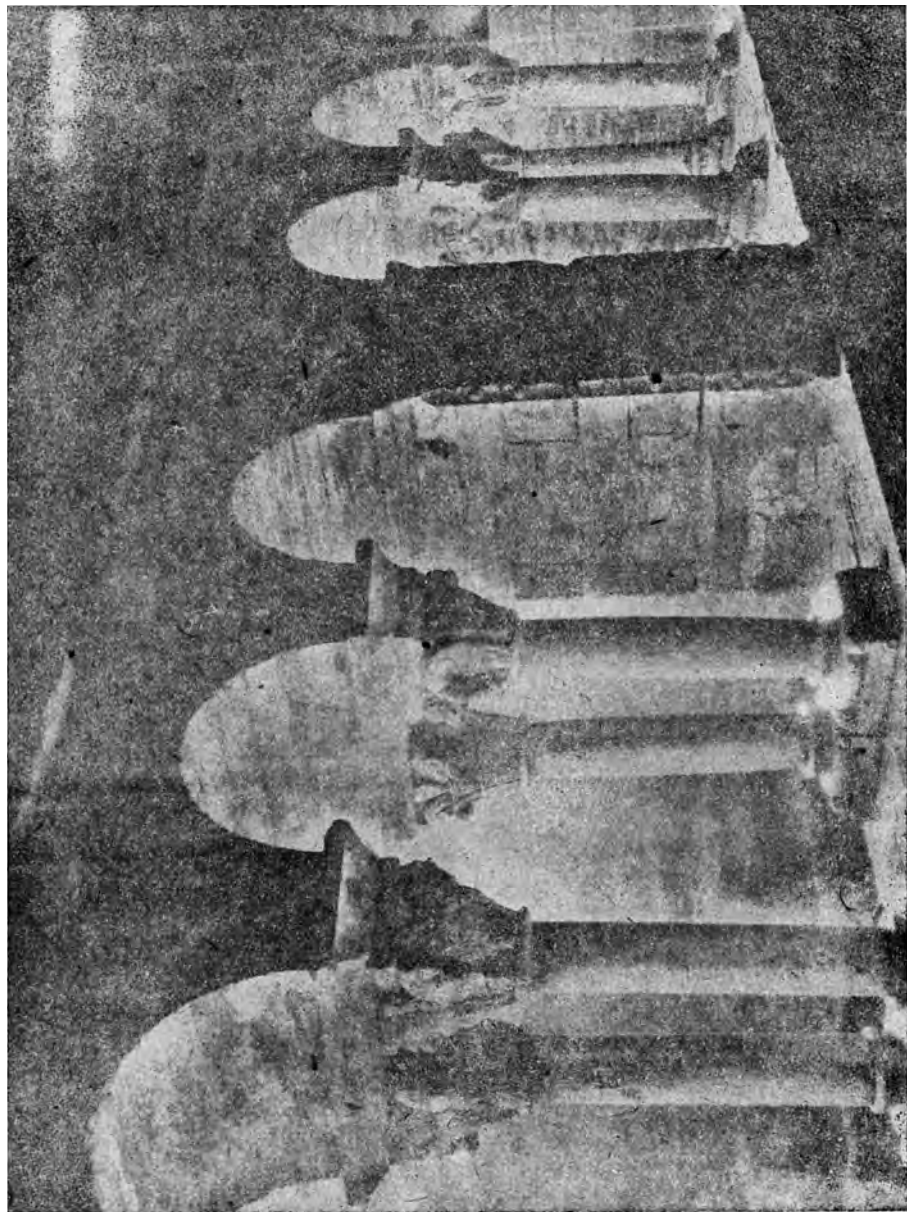
Ce motif convenait parfaitement à la décoration des chapiteaux de pilastres, qui présentent une face rectangulaire allongée horizontalement. Les deux monstres qui s'affrontent de chaque côté d'un personnage central, debout dans l'axe, emplissent très bien le cadre. Le sculpteur, dont le principe absolu est de ne laisser libre aucune surface du fond, n'aura qu'à dessiner quelques feuilles décoratives entre les jambes des animaux (Pl. IV, b). Le quadrupède occupe même parfois (sur la face latérale du pilastre de gauche à Serrabone) un rectangle allongé en hauteur : son poitrail alors s'élève, se bombe en une courbe majestueuse, tandis que la portion horizontale du corps se raccourcit (Pl. V, a). Ces monstres ne sont pas toujours des lions : l'un d'eux porte les bois d'un cerf, d'autres ont une tête humaine, le dernier est armé de l'arc d'un sagittaire (Pl. V, b).

Il fallait cependant meubler les angles et les petits côtés. Sur le pilastre de droite, ce sont des feuilles décoratives posées à plat sur la face et se recourbant en crochet à l'angle. Sur le pilastre de gauche, ce sont d'autres monstres, profilés dans le même sens que ceux de la face principale. Nous verrons plus loin, l'usage qui sera fait de ce thème sur les chapiteaux des colonnes. La tête vient tout naturellement se placer à l'angle et lécher la croupe du premier monstre. Mais sur la face antérieure restait un vide : il est occupé par une volute bizarrement plantée sur le dos de la bête.

L'assemblage en apparence illogique de ces divers éléments, familiers aux sculpteurs depuis plus d'un siècle, ne doit pas surprendre, car il est strictement conforme aux lois du style roman. Mais nous saisissons ici dans un détail un procédé caractéristique : sur le pilastre de droite, la tête humaine du monstre se raccorde assez inhabilement à son poitrail ; si l'on isole le morceau composé par cette tête et la volute placée derrière et si l'on se souvient de la composition analogue, mais symétrique alors, que formait sur les chapiteaux de la série précédente la tête médiane encadrée par les volutes, on comprendra mieux le secret d'une formule, perceptible ici à cause d'une légère maladresse,

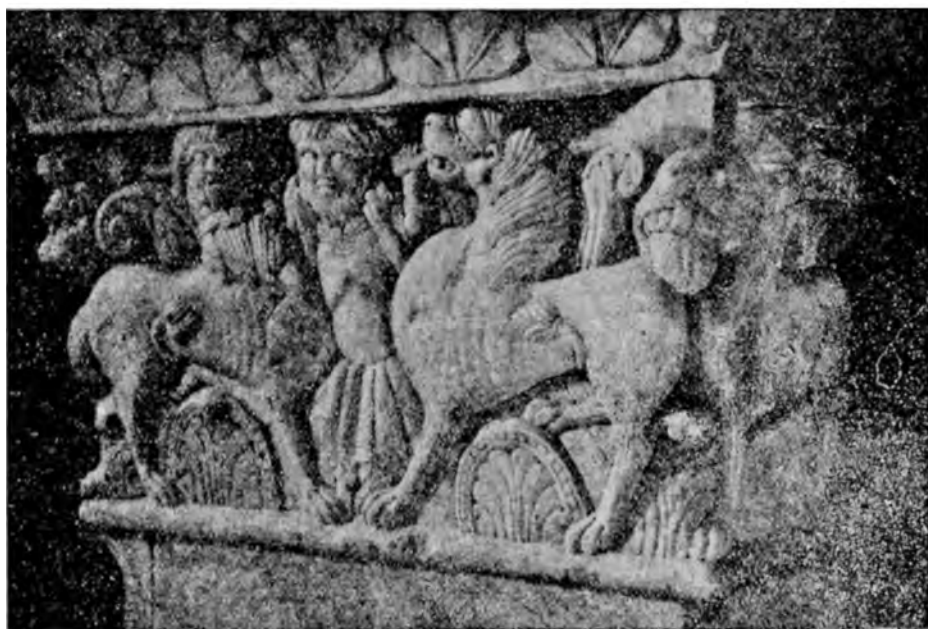
Pl. I. — Serrabone : vestibule.

PL. II. — Serrabone : portique latéral.

PL. III. — Serrabone. *a*) Chapiteau du vestibule. *b*) Chapiteaux du portique.

Pl. IV. — Serrabone. *a)* Chapiteaux du vestibule. *b)* Chapiteau de pilastre du vestibule.

mais presque partout ailleurs admirablement adaptée à l'effet décoratif.

Des quadrupèdes affrontés, marchant sur leurs quatre pattes, prendront plus difficilement place sur la corbeille d'un chapiteau. Pour occuper une partie de la hauteur, ils sont ici montés sur une collerette de feuilles, qui cerne le tiers inférieur de la corbeille. Sur chaque face, deux monstres sont adossés, mais leur cou se recourbe vers l'arrière et les têtes viennent se rejoindre sur l'axe médian ou encadrer encore une tête humaine. Ces bêtes nobles et élégantes forment une heureuse combinaison de courbes, d'un effet très décoratif, qui n'a qu'un défaut : c'est de laisser vide l'angle du chapiteau et d'obliger le sculpteur, pour le garnir, à y réserver un simple coin de pierre sous le tailloir (Pl. VI, a).

Dans cette série de quadrupèdes affrontés dont le corps se présente horizontalement sur le chapiteau, on trouve encore à Serrabone une forme étrange et inexplicable (Pl. VI, b). Sous l'angle du tailloir se place normalement la tête, à laquelle se rattache mal un corps énorme, eufilé, reposant sur une seule des deux pattes antérieures ; l'autre est levée le long de l'axe médian. La croupe, moins volumineuse que le poitrail, est tordue et renversée, les deux pattes postérieures se dressent vers le haut. Ces formes absurdes s'opposent aussi violemment à l'harmonie décorative et à la fonction architectonique du chapiteau qu'à la nature elle-même. Dans les débris restés à Cuixa, le même monstre se combine avec d'autres et avec un personnage humain (Pl. VII, a). Ce qui est plus surprenant encore, c'est que ce modèle si malencontreux se retrouve dans une tout autre région, à Poitiers et à Preuilly-sur-Claise.² Il a donc fait partie, comme les autres, mais heureusement avec moins de succès, du fonds commun et sans doute très ancien de la sculpture romane.

QUADRUPÈDES PROFILÉS DANS LE MÊME SENS

Le groupement antithétique est de beaucoup celui que les sculpteurs romans ont préféré. Ceux de Cuixa en ont cependant assez fréquemment employé un autre, où les animaux se suivent les uns derrière les autres, tout autour du chapiteau. La tête est naturellement à l'angle et traitée en ronde bosse, tandis que le corps est en simple

2. RENÉ CROZET, *Les églises de Preuilly-sur-Claise*, dans le « Bulletin Monumental », XCII (1933), fig. p. 313.

relief sur le fond ; le poitrail de l'un se colle à la croupe de celui qui le précède. Cette composition est loin d'être satisfaisante, et l'exemple qui s'en trouve à Serrabone, compliqué de volutes et de têtes humaines, produit un effet très lourd. Mais sur un chapiteau conservé à Cuixa même, les animaux que nous venons de décrire alternent avec d'autres, dont le corps allongé et souple se recourbe et décrit sur la face du chapiteau un grand arc de cercle : la tête se baisse jusqu'à toucher le sol et vient lécher les pattes postérieures de l'animal qui marche devant (Pl. VII, *b*). Le défaut de cette composition est qu'un angle sur deux reste vide ; il est décoré d'une modeste rosette. Mais la ligne du corps recourbé en arc de cercle est très harmonieuse : elle sera employée encore dans des compositions plus complexes.

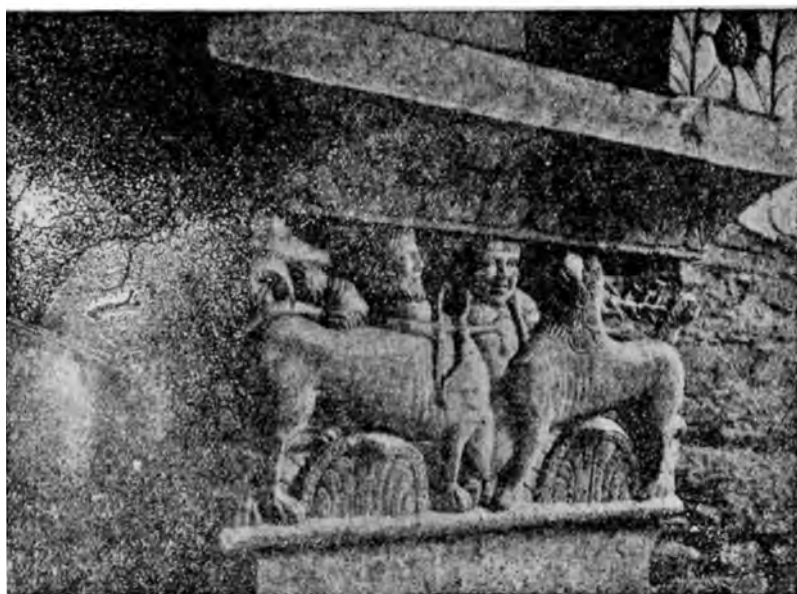
GUEULES DE MONSTRES DÉVORANTS

Une composition très ancienne et très caractéristique de la sculpture romane place sous les quatre angles du tailloir quatre gueules monstrueuses, d'où sortent des pattes fléchies et appuyées sur l'astragale, comme celles d'un animal que la gueule aurait déjà plus qu'à moitié englouti. Le sculpteur de Cuixa a employé plusieurs fois ce modèle très simple et très monumental, qui convient parfaitement à la forme et à la fonction du chapiteau (Pl. VII, *c*).

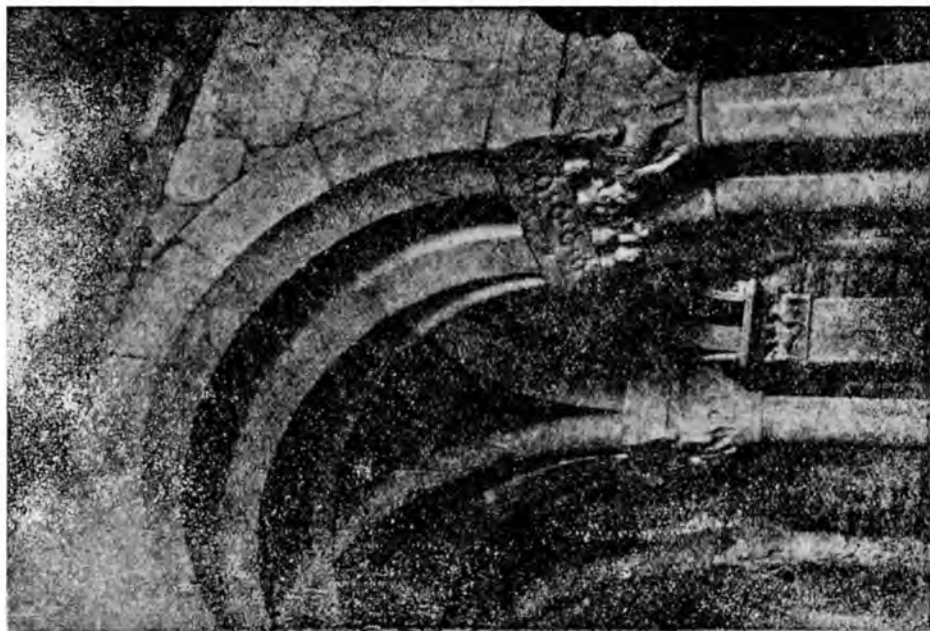
On le voit sur un des plus beaux chapiteaux de Serrabone, combiné avec le motif du quadrupède recourbé en arc de cercle, dont le corps souple passe une fois par dessus, une fois par dessous les pattes monstrueuses. Sur une des faces, c'est un gros serpent, un dragon couvert d'écailles, dont le corps s'enroule encore sur lui-même. Enfin sur le tout se greffent les volutes des angles et la tête humaine de l'axe médian (Pl. VIII, *a*). Aucune lourdeur ne résulte de cette complexité : l'artiste a su combiner tous ces éléments familiers, souvent traités indépendamment ailleurs, dans une composition savante et parfaitement équilibrée.

FIGURES HUMAINES

Le sculpteur de Cuixa a fait peu de place à la figure humaine. Aucun des chapiteaux qui nous ont été conservés n'est à proprement parler un chapiteau historié, représentant une scène. Seuls quelques chapiteaux nous montrent des figures juxtaposées, toujours rangées de la

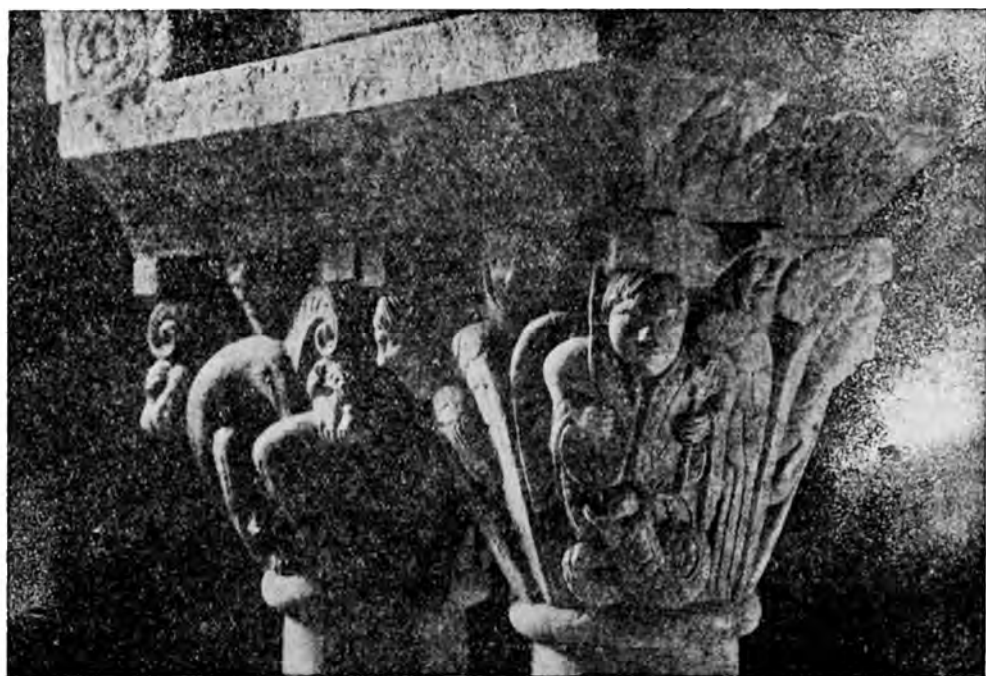
PL. V. — Serrabone. *a)* Vestibule. *b)* Chapiteau de pilastre du vestibule.

Pl. VI. — Serrabone. *a)* Vestibule. *b)* Chapiteau du vestibule.

PL. VII. — *a)* Cuixa : chapiteau. *b)* Cuixa : chapiteau.
c) Serrabone : chapiteaux du portique.

PL. VIII. — *a)* Serrabone : chapiteaux du vestibule. *b)* Cuixa : chapiteau.

même façon, une à chaque angle, la tête sous le tailloir (Pl. VIII, b). Dans une collection particulière de Prades, les quatre personnages sont le Christ, deux séraphins à trois paires d'ailes, un ange portant un encensoir. Une composition à peu près identique se voit au portail de Serrabone. Enfin dans le vestibule, sur le plus bel exemplaire, saint Michel terrassant le dragon, deux séraphins, un démon accroupi (autre thème très ancien et caractéristique de la sculpture romane, qui est fréquent à Léon, à Jaca, à Toulouse et ailleurs). Les têtes médianes enrichissent encore ici cet ensemble.

DÉCORATION DES FONDS

Un principe absolu, dans la sculpture de Cuixa, est de ne laisser aucune surface nue. Les tailloirs des chapiteaux, les claveaux des arcs sur leurs trois faces visibles, les écoinçons des arcades (qui encadrent diverses figures : symboles des Évangélistes, Agneau divin, chérubins), les montants des portes ou les piliers (sur la face antérieure desquels se détachent des figures d'Apôtres), les corniches enfin, tout est recouvert d'un riche décor : feuilles simples disposées en écailles ; grandes feuilles polylobées et bordées d'un rang de perles ; fleurs à quatre pétales inscrites dans un carré ; tige ondulée de chaque côté de laquelle alternent des palmettes ou des animaux ; doubles rubans ondulés déterminant des cadres ovales où s'inscrivent des fleurons ; enfin d'autres fleurons encadrés ou compliqués de façon diverse et juxtaposés. Ce revêtement, traité en bas-relief très plat, aurait pu être monotone, s'il avait été sculpté dans une pierre unie, mais la chaude coloration du marbre doré et veiné de rouge lui donne une richesse incomparable.

Le même principe de « l'horreur du vide » s'applique à la décoration des chapiteaux, dont le fond est entièrement décoré, aucune surface ne restant vide. Nous avons déjà signalé sur les chapiteaux des pilastres les grandes feuilles plates qui garnissent l'intervalle entre les pattes des quadrupèdes. Partout de même les motifs, pourtant fort complexes que nous avons étudiés, se détachent sur un fond déjà décoré.

Le cas le plus curieux, après celui des feuilles, est celui des *corbeilles à fond plissé*. Ce sont des lignes obliques, formant un léger relief d'un pli sur l'autre, comme celles d'une draperie repassée, qui apparaît comme fond, derrière les corps et les pattes des monstres. L'origine de ces plis est peut-être la suivante : sur plusieurs exemples, nous avons

vu, entre les bêtes affrontées, mais à l'arrière-plan, un personnage humain ; sa robe est généralement drapée de plis réguliers, bien connus dans la sculpture romane sous le nom de plis repassés ou amidonnés ; sur un chapiteau du portique extérieur de Serrabone, les plis sont obliques, comme si la robe était soulevée par le vent. Puis on oublie le personnage, dont on ne conservera que la tête, ou même qui disparaîtra tout entier ; on gardera seulement le fond plissé.

Enfin une forme caractéristique de cet atelier nous paraît être la *corbeille gainée*, qui se répandra davantage, il est vrai, dans les ateliers plus médiocres, successeurs de celui de Cuixa. Cette forme est née de la collerette de feuilles que nous avons vue sur certains chapiteaux, occuper le tiers inférieur de la corbeille et servir de socle aux beaux monstres décoratifs. Le collerette a grandi : quatre feuilles stylisées occupent presque toute la hauteur, ne laissant place, outre les têtes médianes, que pour quatre petits bonshommes dont la tête est aux angles et le buste à peine visible, car ils se hissent péniblement vers l'extérieur en prenant appui de leurs bras sur le bord des grandes feuilles. Mais bientôt la forme des feuilles est oubliée et remplacée par une véritable gaine fermée, en avant de laquelle seront sculptés les monstres, quadrupèdes ou oiseaux. La surface de la gaine sera plissée ou recouverte d'écailles, sa bordure supérieure fortement marquée et ornée d'un zigzag ou d'un feston. Dans la zone supérieure, en retrait, émergent encore les volutes ou la tête médiane. Cette composition a le tort de rompre l'unité de la corbeille. Elle se prête, surtout dans les ateliers postérieurs, à une stylisation excessive et peu plaisante.

DIVERSITÉ EXPRESSIVE DES FIGURES DANS LA SCULPTURE DE CUIXA

Le sculpteur de Cuixa n'a donc fait que reprendre de très vieux thèmes, en appliquant avec plus ou moins de bonheur les lois fondamentales du style roman. Ses successeurs, à Elne, à Ripoll, les durciront dans les formules mortes. Ici au contraire, les formes vivent et varient avec une souplesse étonnante. Le meilleur exemple de cette fantaisie « baroque » nous est donné par les têtes humaines dont l'expression est exceptionnelle dans la sculpture romane. Ces têtes, qui ont remplacé la rosette corinthienne pour timbrer fortement la zone supérieure du chapiteau à l'endroit de l'axe médian, sont presque partout

ailleurs immobiles et régulières. Le sculpteur de Cuixa les a faites au contraire mouvantes et expressives jusqu'à la caricature : barbues ou imberbes, encadrées de longs cheveux, bien peignées ou ébouriffées, elles rient, pleurent, grimacent, grincent des dents, tordent la bouche ; elle ne regardent pas en face, mais tournent la tête de côté, se présentent de trois-quarts. Sans oublier leur fonction monumentale, elles bougent et vivent. Chacune est la création originale d'un grand artiste qui sait se soumettre aux lois du style, tout en restant toujours plein de verve et de fantaisie.

GEORGES GAILLARD

Université de Lille.

PINTURA TRESCENTISTA I QUATRECENTISTA A LA SELVA

No és d'estranyar que les manifestacions artístiques tinguessin alguna importància a la vila de la Selva del Camp de Tarragona. A qui tingui present el prestigi que en els segles medievals tingué la vila camptarragonina, no l'ha de sorprendre el moviment artístic de la vila, que pot registrar noms veritablement notables i de fort prestigi en les diverses manifestacions dels artistes i artesans de tots els temps.

De les estones que hem passat llegint documents als nostres arxius i de la lectura d'altres treballs, tenim preses abundoses notes amb les qualsensem bastir un modest estudi sobre l'art i els artistes a la vila. D'aquest nostre treball en perspectiva ens escau avançar-ne unes quantes notes que limitem als pintors trescentistes i quatrecentistes.

Alguns dels noms i documents a què ens referim, són coneguts, però no tots.

BERENGUER, DE TARRAGONA. — Trobem un mestre pintor, ciutadà de Tarragona, que ha de pintar a Paret Delgada. El document és del primer de maig de 1317 i no ens dóna sinó el nom de l'artista: Berenguer. El treball a fer era la darrera arcada de pedra de l'església del Santuari que havia de tenir llesta pel darrer de juliol i n'havia de cobrar cent-trenta sous barcelonesos. No en coneixem detalls: el document solament diu que l'havia de pintar de la mateixa manera i colors que una altra arcada que hi havia.

Aquest nom no és inèdit. El dóna Pié (*Relación histórica del Santuario de Paret Delgada*, Tarragona 1896, pág. 31), però la referència del document, traduït, és fragmentària. Nosaltres donem el document sencer en la seva versió original, a la nostra monografia sobre aquell Santuari.

LLUÍS BORRASSÀ. — Aquest cèlebre pintor quatrecentista sembla que apareix el 4 de desembre de 1386 a la Selva on signa una àpoca de rebuda de cent-vint sous a compte del retaule que ha de fer a honor de santa Margarida del Santuari del Puig de la vila. Diem sembla, perquè el document solament parla de *Lluís, pintor de Barcelona*, i això no és prou per creure que aquest nom pugui identificar-se amb Borrassà. Però ens decanta a creure-ho el fet que Borrassà fos deixeble de Jaume Serra, com diu Sanpere i Miquel, i, com que sabem que Serra pintà per a la Selva uns quants anys abans, el 1374, com direm, escauria encomanar aquesta obra a un deixeble seu, que possiblement havia treballat en el retaule del seu mestre, puix és sabut que en les seves obres de vegades els mestres es feien ajudar, encara que es reservaven les cares, mans i altres detalls de compromís que executaven de mà pròpia.

Altament encaixa a la nostra creença que el retaule a pintar fos destinat a l'ermita de Sant Pere del Puig, més important en aquell temps que no als nostres dies, però no tant perquè no poguéssim confiar-se aquesta obra secundària a un artista novell. I diem novell, perquè, segons sembla, les primeres notícies que en tingué Sanpere són del 1388, com a pintor. En aquest cas, i donada per bona la identificació del Borrassà amb el Lluís del nostre document, nosaltres podem situar-lo com a pintor dos anys abans de la primera notícia que en dona Sanpere. (Document 1.)

D'aquesta obra borrassiana, que sapiguem, no n'ha fet menció ningú fins ara. El retaule no es conserva i cal suposar que desaparegué ja fa anys, segurament abans de la guerra napoleònica.

I qui sap si el retaule de Santa Margarida fou el vehicle perquè Lluís Borrassà deixés altres obres al Camp de Tarragona. Puix d'ell sabem que pocs anys després del de la Selva, havia ja fet el retaule major de l'església dels framenors de Tarragona, en paga del qual en 1389 rebia dues-centes deu lliures. Uns quants anys més tard, el 1401, firmà el contracte per a pintar un retaule amb destí a l'església de Valls.

GUIM FERRER. — No sabem que Guim Ferrer fes cap obra per a la Selva, ni per a enlloc més. Però figura com a pintor, i ciutadà de Barcelona, i procurador general del celebrat Jaume Serra, també pintor. En nom d'ell rebé deu lliures a compte del retaule que el mencionat Jaume Serra havia de fer a la Selva, en 1375. (Document 4.)

Era un dels pintors ajudants, o que integraven el taller de Jaume Serra? Probablement.

NICOLAU DE FRETMON. — Pintor que residia a Tarragona, però pel seu cognom sembla que no n'era originari. El 23 de juny de 1383 concordà fer un retaule de l'Assumpta, el qual anava destinat a la capella de la capellania de Jaume de Puig, de la Selva.

El preu que s'estipulà pel retaule foren seixanta florins d'or d'Aragó. El retaule havia de tenir vuit pams d'amplada per dotze d'alçada comprès el bancal, i havia d'ésser disposat en forma de tríptic. En el plafó central, una mica més alt que els altres dos, havia de representar la Verge Assumpta entre els Apòstols a la Vall de Josafat; als costats: sant Miquel Arcàngel a una banda, i a l'altra, santa Anna i la Mare de Déu. Al bancal, d'un pam d'alçada, havia de pintar Jesús crucificat al centre i als costats santes verges i sants confessors, alternats.

Nicolau de Fretmon es comprometé a tenir llest el retaule en mig any just, puix l'havia d'entregar per Nadal vinent. Són exigides a l'artista diverses garanties en la pintura: que les diademes dels apòstols siguin de bell or fi amb llur bella picadura; que les vestidures siguin orlades a puny i acabades; que el camper sigui d'or fi i l'atzur d'Acre; que el guardapols sigui amb roses d'or alternant amb flors de lliri.

El contracte és pròdig a determinar detalls diversos: *lo moniment bell e de bell color*; sant Joan amb la palma i sant Tomàs amb la cinta; que no hi manqui la *essencia divina*, i àngels i núvols i el cel amb estrelles; que els vestits del apòstols siguin diferents els uns dels altres; que els àngels siguin vestits de belles vestidures; que les de Jesucrist i santa Maria siguin dels millors colors que es pugui; que sant Miquel estigui guarnit i abillat i *victorejant la vibra* amb la seva bella llança amb creu; que els vestits de santa Anna i la Mare de Déu siguin *pus solemnes*; que el guardapols sigui com el retaule de santa Maria; que cada figura o imatge porti la llegenda corresponent. Però s'havia de portar la fusta a Tarragona, planejada i posada al taller del mestre pintor. (Document 2.)

Farem remarcar que en el contracte es fa referència a un altre retaule de Santa Maria de la Selva. Aquest retaule és el que feia escassament una desena d'anys que hi havia pintat Jaume Serra i del qual també parlarem en aquestes notes.

El retaule fretmonjà, única obra que coneixem feta per aquest artista, no es conservà. La seva desaparició devia produir-se en enderrocar-se l'antiga església parroquial de la Selva (segle XVII). En parla Sanpere i Miquel a *Els Trescentistes*, però treu les notes del treball *Anals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, publicats per mossèn Joan Pié a la «Revista de l'Associació Arqueològica Barcelonesa», els anys 1896 i següents. Val a dir que en la versió que donem del document, completa, esmenem algun lapsus del benemèrit historiador selvatà.

JAUME HUGUET (?). — Al Santuari de la Mare de Déu de Paret Delgada, de la vila de la Selva, foren destruïts l'any 1936 dos plafons de pintura sobre tela. L'un representava un sant bisbe acompanyat de Tobies i l'àngel. L'altre sant Onofre amb un àngel que portava a les mans una corona, un copó i unes deixuplines. Eren dues pintures a l'oli sobre tela, que encara que pervingudes al nostre temps amb la màcula d'haver estat repassades, acreditaven una mà indubtablement inspirada en les obres de Jaume Huguet i els seus contemporanis. Així ho creia el senyor Gudiol que situava aquestes pintures pels volts del 1475, en l'informe que en donà a l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1935.

No hem trobat, però, cap document a la Selva que parli de Jaume Huguet.

Si desgraciadament les obres desaparegueren consumides pel foc, per fortuna conservem bones fotografies d'aquestes interessants pintures.

JOAN, DE TARRAGONA. — Pintor ciutadà de Tarragona, mestre Joan, del qual desconeixem el cognom, deixà una obra bella i documentada que s'ha conservat a la Selva fins l'any 1936. Era el retaule major de Paret Delgada, que en bastir-se el nou retaule de Benet Baró l'any 1617, fou retirat i més tard adequat a l'altar de la Redempció, un dels laterals de l'ermita, on l'hem vist i conegut, si bé amb necessitat d'una restauració i més encara d'una revalorització adequada, en un relatiu bon estat de conservació.

Altrament s'ha perpetuat el contracte autèntic d'aquesta obra, contracte que obrava a l'antic arxiu de l'Escrivania comuna de la vila i que avui ha d'ésser a Tarragona. No som els primers en donar-lo a conèixer: ja fa mitja centúria que ho féu el benemèrit historiador selvatà mossèn Joan Pié en el seu llibret *Relación histórica del Santuario*

de Paret Delgada, estampat a Tarragona, any 1896, del qual es féu nova edició a Reus, 1930. Això ens relleva de donar-lo ací: altrament al nostre llibre *El Santuari de la Mare de Déu de Paret Delgada a la Selva del Camp de Tarragona*, 1947, el donem íntegrament amb unes poques precisions que no tingué en compte Pié.

Per aquest document mestre Joan pintor de Tarragona promet i convé amb el rector de la Selva, els jurats i el sagristà de Paret Delgada, que farà per abans de Tots-Sants un retaule per a la Mare de Déu de Paret Delgada, de fusta seca i bona, i que el pintarà de bons colors; al bancal, cinc escenes de la Passió de bon atzur i fi d'Alemanya i de bones i fines colors, i el camper, de bon or fi. S'assenyalen les mides i les històries que s'hi han de pintar: l'Anunciació, el Naixement, l'Adoració i la Presentació. S'estableix jutge de l'obra Romeu Sescomes, Pavorde de Tarragona, senyor i baró que era de la vila. Ultra el retaule, mestre Joan de Tarragona es compromet a repassar la imatge de santa Maria del mateix altar de bones i pulquèrrimes colors, les quals s'adaptin a les del dit retaule. I havia de cobrar per la seva obra 30 lliures barceloneses. Fou signat a la Selva als 8 d'abril de 1359.

Les mides i històries que consten a l'anterior document corresponen a les que resultaven de la reconstrucció del retaule que es proposà l'any 1936. Aquesta correspondència posava en evidència que el retaule paretldelgadí era l'obra de mestre Joan de Tarragona.

Aquest, l'any 1362 cobrà i signà àpoca de les 30 lliures del retaule i a més a més de 120 sous rebuts per altres treballs fets per a l'ermita. Entre aquests treballs s'ha d'incloure el sòcol en forma de caixó, sagrari o reconditori on era posada l'antiga imatge de santa Maria, i que havia d'obrar-se per adequar-la al nou retaule de mestre Joan. Evidentment la pintura de les tres cares decorades d'aquest sòcol era de la mateixa mà que la dels plafons del retaule. La del davant representava, sobre fons d'or, Jesucrist o el Redemptor assegut, mostrant les ferides entremig de la Verge Maria i sant Joan, agenollats, voltats dels atributs de la Passió; els laterals, sobre un fons en relleu cobert de plata colrada, representaven els sants apòstols Pere i Pau, a l'esquerra i dreta, respectivament.

Aquests retaule i sòcol o sagrari són les úniques obres i el document del 1359 i l'àpoca del 1362 les úniques dades certament conegudes que ens identifiquen el pintor mestre Joan de Tarragona, artista molt apreciable i a més bon dibuixant i compositor exquisit. «La seva

concepció i sentit», diu Gudiol a l'informe que emeté per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1936, «són arcaics, de tècnica tradicionalment franco-gòtica, derivada de les miniatures i anterior a les influències italianes, que necessàriament foren apreses en un període més antic. Això vol dir que mestre Joan aprengué el seu art, sembla, dintre els primers anys del segle XIV, i que treballà fins a un període en què la pintura havia ja donat un gran pas. Cal emparentar», diu Gudiol, «el retaule paret delgadí amb els de sant Bartomeu, de la Catedral de Tarragona, i el dels sants Joan Baptista i Evangelista, que, procedent del castell de Santa Coloma de Queralt, integra el Museu d'Art de Catalunya. L'analogia dels tres retaules esmentats és extraordinària, no solament pel que ateny a la forma i disposició de les taules, sinó i tot en la composició, en la tècnica i en els tipus de les figures. El taller tarragoní on convergeixen aquestes obres havia d'ésser un dels màxims exponents de l'escola pictòrica tarragonina del primer període gòtic».

Hem dit que les úniques dades conegudes de mestre Joan de Tarragona són els anys 1359-1362. Trobem un mestre Joan pintor de Tarragona, que, als 23 de maig de 1383, confessa haver rebut dels prohoms de Puigtinyós quinze florins d'or dels trenta que li deuen per raó d'un retaule. Malgrat el lapsus d'un quart de segle que va de l'obra paret delgadina a l'època de Puigtinyós, podria acceptar-se la versemblança d'identitat d'artistes per la identitat de nom. Però l'erudit mossèn Sanç Capdevila identifica l'artista de Puigtinyós amb un Joan pintor que en 1410 tenia botiga a Tarragona, al carrer de Vilarromà i dels pintors. Encara podria acceptar-se versemblant la identitat amb l'artista de Paret Delgada, malgrat la mitja centúria que mitjana, però la creiem arriscada, sobretot si es té en compte que, segons cal acceptar, l'aprenentatge del mestre de Paret Delgada, com hem dit, és de les primeries del segle XIV.

Del retaule de mestre Joan es conservà la part principal fins al 1936: eren les dues taules laterals amb les escenes de l'Anunciació, de l'Epifania, de la Presentació i de l'Adoració, i el remat central, decorat amb motius vegetals dintre rombes. També es conservà el sòcol, sagrari o reconditori que hem esmentat. I la imatge restaurada per ell, on podien identificar-se amb tota seguretat els policroms de mestre Joan. El sòcol o sagrari i la imatge mariana foren donats al foc l'any 1936. Les taules havien estat prèviament desmuntades

i reservades, amb el propòsit de donar-les a restaurar al senyor Joan Sutrà, de Figueres. Aquesta circumstància féu que pel juliol de 1936 poguessin ésser alliberades del foc, però després s'hagueren de donar a organismes amb més o menys caràcter oficial, que se'n feren càrrec i les evacuaren, com tants d'altres objectes valorats, i això produí la seva dispersió. Avui s'han de considerar extraviades. Qui sap si una recerca ben feta podria recuperar-les, puix no sabem que s'hagi fet res en aquest sentit. I és una veritable llàstima conformar-se passivament a la pèrdua d'una tan bella mostra d'art trescentista.

MIQUEL NADAL (?). — Del mateix santuari selvatà de Paret Delgada cal citar un quadre de 2'10 per 1'30 m., que justament cridava l'atenció. Era una pintura notable sobre fusta, del segle xv; una gran taula pintada amb camper pla i de posts travesseres amb marc massís, la forma i l'estructura de la qual la feia derivar directament dels retaules de tipus més primitius. Hem de considerar que era un retaule complet i que conservava en relatiu bon estat la seva pintura al tremp, encara que arribà als nostres temps tan ressecada, que les colors havien desmillorat molt la primitiva vigoria.

Representava damunt un camper dibuixat a trepa imitant un tema de teixit, d'esquerra a dreta, dempeus, les imatges de santa Agueda, santa Anna i sant Miquel. La primera mostrava la màrtir amb la palma a la mà dreta i un pit tallat a l'esquerra; l'àvia de Nostre Senyor portava a coll la Mare de Déu sentada al braç dret, i aquesta duia un llibre obert a les mans; i l'arcàngel era representat amb les ales esteses i una espasa a la mà dreta, barallant-se i ajupint el diable. Les imatges, sense cap mena de dosser ni ratlla de separació entre elles.

Les condicions en què aquesta pintura romangué durant molts anys al Santuari selvatà alteraren les colors de tal manera, que darrerament esdevenia difícil jutjar-ne exactament la gama, però resultava evident que, a desgrat de la seva grisor recent, aquesta interessantíssima pintura havia estat pintada al seu temps a tota color amb varietat de tonalitats. El dibuix de les figures era delicat i correcte, de cànon natural. El clarobscur, molt ben entès i assolit amb superposició de pinzellades blanques i acolorides, d'acord amb la tècnica de la primera meitat del segle xv. Alguns detalls tècnics, considerats isoladament, podien fer jutjar aquesta pintura contemporània de Bor-

rassà i, sobretot, dels derivats de mestre Ramon de Mur, identificat com a mestre de Guimerà; però l'aspecte general, els plecs de les robes, i les actituds, i, sobretot, el dibuix del fons, ho desmentien i la situaven a mitjans de la centúria.

Era, de totes les maneres, una obra molt important, que acusava la mà d'un artista ben aprofitable, del qual és una llàstima no conèixer ni el nom ni altres obres. Gudiol diu que la primera impressió recordava el retaule que Miquel Nadal pintà per a la Catedral barcelonina l'any 1454.

D'aquesta pintura, desapareguda l'any 1936, en remarcarem la bel·lesa tan expressiva i natural de les cares, dibuixades amb una minúcia i precisió admirables, que pot apreciar-se per mitjà de les fotografies que se'n conserven.

MATEU ORTONEDA. — El 3 de febrer de 1421, Mateu Ortoneda, pintor i ciutadà de Tarragona, prometé obrar, pintar i daurar l'altar de sant Bartomeu al Santuari de Paret Delgada, el qual s'havia d'ajustar al que el mateix mestre ja havia fet per a la parròquia de la Selva. Aquell dia en fou signada àpoca de 70 lliures.

Mateu Ortoneda, doncs, obrà dos retaules per a la Selva, un i altre desconeguts, per desapareguts, de les nostres generacions. Del retaule paret delgadí en coneixem el tema; del parroquial, ni això no em sabem. En la nostra monografia citada sobre el Santuari de Paret Delgada donem el document, la qual cosa ens relleva de reportar-lo ací.

JAUME SERRA. — No és cosa nova que Jaume Serra pintà un retaule de santa Maria per a l'església de la Selva del Camp. Ho ha dit Pié («Rev. de l'Associació Artístico Arqueològica Barcelonesa», 1909, núm. 58), i d'aquesta font ho copia Sanpere i Miquel a *Els trescentistes*.

Jaume Serra, un dels pintors més prestigiosos del seu temps, si no el més notable, vingué a la vila a *dictar l'obra del retaule*. El 26 d'abril de 1374 li'n foren pagats a compte 200 sous. El 3 de març de l'any següent li'n foren pagades altres 10 lliures barceloneses, que percebé Guim Ferrer, procurador general del pintor barceloní. Al primer d'abril, l'artista, a Barcelona, signà àpoca per altres 500 sous; sembla que en aquesta data el retaule ja estava avançat, i per aquest

document coneixem el preu de l'obra de Jaume Serra: 2,30c sous (Documents 3, 4 i 5).

Malgrat que els documents que donem no siguin inèdits, els publiquem, per tal de donar-los tal com apareixen a l'original, i precisar més la còpia fragmentària que en donà Pié i que en transcriu Sanpere.

ANDREU DE TORRE. — Fou Andreu de Torre el pintor de l'enteixinat de Paret Delgada? Nosaltres creiem que sí. Trobem que en 1313 mestre Andreu, pintor de Lleida, pintava a Paret Delgada; sabem que mestre Andreu de Torre, pintor de Lleida també, l'any 1307, policromà el sepulcre de Pere II a Santes Creus, i coneixem probable la seva intervenció en les policromies del sepulcre de Jaume II i Blanca d'Anjou al mateix monestir, l'any 1315. No ens fa l'efecte d'arriscada la identitat entre l'artista santescreu i el paretdelgadí.

L'obra d'Andreu de Torre a Paret Delgada fou, amb tota seguretat, la decoració policroma de l'enteixinat, sortosament conservat fins avui. Aquesta magnífica obra decorativa és la cara anterior de la teulada de l'església de l'ermita, formada per una estructura de bigues normals a les arcades i que recolzen sobre mensuletes, un llistonat travesser, i plafonets. Les mensuletes acusen la mà d'un expert artista, escultor formidable: són de fusta tallada en forma de testes humanes. Tota l'obra torriana està feta i pintada al tremp d'ou, amb decoracions integrades per motius geomètrics i vegetals de vives colors que cobreixen la gairebé totalitat de bigues i plafons. La decoració de les bigues és bon xic més rica que la dels plafons, puix són ornamentades amb franges roges i grogues faixades amb motius heràldics, tot plegat no massa complicat, de pretensions més aviat modestes, però obrat amb perícia i habilitat.

En el nostre repetit estudi sobre Paret Delgada donem el document, la qual cosa ens estalvia la seva transcripció ací.

DOCUMENTS

1

Apoca de Lluís (Borrassà?), pintor, sobre el retaule de santa Margarida. 1386. (De l'arxiu antic parroquial de la Selva.)

Sit omnibus notum quod ego Ludovicus pintor civitatis Barchinone confiteor et recognosco vobis venerabilibus Bartolomeo de Casalibus rectori et Bernardo de Vilanova domicello et nunc bajulo et Laurentio sacristano

ecclesiae beati Petri de Podio villae de Silva Tarrachon. in hoc presenti anno quod ex illa quantitate pecunie quam mihi promissistis pro pretio et ratione cujusdam retrotabuli ad honorem Beatae Margarite per me facturi in ecclesia dicti beati Petri apostoli de Silva in cacumine montanearum praedictae ville sita, mihi solvistis numerando ad mei voluntatem .DCC. solidos barchinone, et ideo facio vobis de dicta quantitate presentem apocham. Actum est hoc Silva die lune quarta decembris anno a nat. dni. Millessimo .ccc. octuagesimo .vi°. — Sig⁺num mei Ludovici predicti qui haec firmo facio et subscribo. Testes hujus rei sunt Michael Menaguerra et Ferrarius Verra habitatores Silve. Sig⁺num mei Petri Maço not. villae praedictae.

2

Contracte amb mestre Nicolau de Fretmon, pintor, del retaule de santa Maria d'Agost. 1383. (De l'arxiu antic parroquial de la Selva.)

Capítols fets e concordats entre los honrats lo discret Narcís Vallirana prevere e beneficiat de la Selva de la capellania de Jacme Puig de una part e lo mestre Nicholau de Fretmon pintor de l'altra part sobre un retaule per lo dit Nicholau faedor de madona santa Maria d'Agost a ops de la capella de la dita capellania.

Primerament dit retaule a de tenir vuyt pams d'ampla e dotze d'alt ensemps ab lo bancal. En lo qual retaule ha fer les ystòries següents: primerament que'l dit retaule sia de cases tres e sia ajuntat en mitj en la casa principal, ço és, que la casa principal d'enmitj sia pus alta que les altres en la qual casa d'enmitj haj'a fer l'assumpció de madona sta. Maria ab la vall de Josafat ab tota la congregació dels Apòstols ab lo moniment bell e de bell color segons que's pertany en la qual congregació sien los Apòstols e altres que pertanyen ser e sant Joan ab la palma e sant Thomàs ab la cinta en la qual assumpció sia la essència divina e àngels e núvols e totes altres coses que's pertany e cel ab steles. Itm. que'ls apòstols sien cascuns ab lurs diademes de bell or e fi ab lur bella picadura e les vestidures dels dits apòstols e mantells sien diverses segons que's pertany e les vestidures sien axí mantells com cotes orlades a puny e acabades e per los mantells e per les orles. Itm. que'ls àngels que sien vestits de belles vestidures e que sien tan bells com ésser puxen. Itm. que les vestidures de Jesuchrist e de madona sta. Maria en la dita assumpció sien de tan fins colors com ésser puxen. Itm. que'l camper sie d'or fi e l'azur que'y metrà a les imatges sie d'Acres. Itm. que haja de fer a la part de fora sant Miquel guarnit e arreat segons que pus bellament e victorejant la vibra ab sa bella lança ab creu e lo camper sie de bell or e fi e totes altres coses segons se pertany. Itm. a l'altra part del retaule haja fer sta. Anna ab sa filla ço és de fins colors e ab tots sos vestiments e tot ab pus bells colors fer puxa e pus solemnes. Itm. que a les parts foranes haj'a fer guardapols ab roses d'or segons lo retaule de sta. Maria de la Selva però un per altra haja a fer un puyg ab flor de lir e lo guardapols sia segons qu'és aquell de sta. Maria. Itm. que cascuna imatge fassa son títol segons que bellament se pertany. Itm. que totes altres coses que notòriament se pertanyen a embelliment e a necessitat de la dita obra així de colors com de altres coses lo dit mestre haja a fer.

Emperò que'l dit Narcís haja a dar la fusta necessària al dit retaula a son cost e planejada e posada dins Tarragona ahont dit mestre sta. Itm, que'l dit Narcís haj'a fer portar lo retaula après que serà fet a son cost però si portant-lo se rompia res de les imatges lo dit mestre haja a reparar-lo no si's trencava lo retaula. Itm, que'l bancal solament haja un pam bo de alt en lo qual haja verges e confessors un per altra ab lurs títols e la pietat de Jesuchrist enmig bellament e que'l dit mestre haja a venir a la Selva per a posar lo retaula a son cost e messiò. Itm, lo dit mestre Nicholau promet complir totes e cascuna de les dites coses e que sia fet per la festa de Nadal pus prop següent.

E lo dit Narcís per la present obra li dona .LX. florins d'or d'Aragó. Fuerunt firmata predicta capitula in posse mei Petri Mallola not. pub. proven. Bartholomeo de Casalibus rectore ville Silvae die. xxiii. junii an. Dni. .mccclxxxiii^o. Testes dictus venerabilis Bartholomeus rector predictus et discretus Poncius Astor presbiter Silve et Arnaldus Moles de Alcoverio.

3

Acta de pagament a Jaume Serra de 200 sous a compte del retaula de santa Maria. 1374. (De l'arxiu antic parroquial de la Selva.)

Dimecres a .xxvi. dias d'abril an. dni. .mccclxxxiii. de voluntat del rector e d'En Joan Sobirà e d'En Pere Mallola e d'En Pere Vives, En Bernat Ferrer presbiter pagà a N Jacme Serra pintor de Barchelona d'aqueles .xii. l. .i. s. .vi. ds. que rebé d'En Jacme Puig sagristà dels ciris de santa Maria e per raó del retaula q. lo dit rectó e prohòmens an donat a fer al dit Jacme a madona sancta Maria de la sgleya de la Selva per senyal e per pagua .cc. s. Itm, paguà lo dit Bernat al dit Jacme Serra per raó de les messions havia fetes vinent de Barchelona a Tarragona .vi. florins. Itm, paguà per loguer del mul d'En Berenguer Guàrdia en què lo dit Jacme Serra cavalquà per advenir-se ab los prohòmens e per dictar l'obra del retaula entre anar e venir e star en la Selva ab .iii. s. .i. diné; de civada .xv. s. .i. diné e així són en suma .xiv. l. .i. s. .i. diné.

4

Apoca que firmà Guim Ferrer, procurador de Jaume Serra, a compte del retaula de santa Maria. 1375. (De l'arxiu antic parroquial de la Selva.)

.iii. mars a nat. dni. .mccclxxxv. Guim Ferrer pintor ciutadà de Barchelona procurador general d'En Jacme Serra pintor de dita ciutat confessa haver rebut de Lorenc Ventura jurat de la Selva .x. l. barcs. de la major quantitat deguda a dit Jacme Serra per raó de un retaula que deu fer l'universitat de la Selva segons consta en l'escriptura de convensió feta entre lo dit mestre pintor e Bartomeu de Casals rector e los jurats de la dita universitat.

5

*Acta del pagament de 500 sous a compte del retaule de Jaume Serra. 1379.
(De l'antic arxiu comunal de la Selva.)*

Lo die primer d'abril d'est any [1379] En Jacme Serra mestre pintor nos féu àpocha en Barcelona de haver rebut de Guillem Pasqual síndich e procurador instituhit per esta universitat e prohòmens de la vila de la Selva .D. 8 barcs. d'aquells .MMCCC. que dita esta universitat té de pagar-li per la fabricació d'un retaule que fa per l'obra de la sgleya del dit lloch sots invocació de la beata Maria.

EUFEMIÀ FORT I COGUL

Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona.

ABSIDE ALVÉOLÉE DANS LA PREMIÈRE ARCHITECTURE ROMANE*

Parmi ses caractères nouveaux — voûtes d'arêtes des bas-côtés, coupole sur la croisée, piliers composés — l'église de Sant Vicenç de Cardona,¹ commencée vers 1019, présente un aménagement particulier du chevet. L'abside centrale n'est pas un simple mur semi-circulaire. Elle est garnie à l'intérieur de niches dont la rangée se prolonge jusqu'au transept, quatre dans la travée, sept plus étroites dans l'abside même. Toutes montent jusqu'à la naissance du cul-de-four. La rangée est continue et donne une série de cavités cernées par des ressauts. C'est une abside alvéolée² qu'il ne faut pas confondre avec l'abside à niches de la première architecture romane, ces dernières étant de petites dimensions, creusées à l'extérieur, entre les lésènes sous la corniche. Il s'en trouve du reste, sur le même monument. D'après Puig i Cadafalch, le système dérive directement de San Paragorio de Noli qui apparaît comme le prototype d'autres éléments nouveaux. L'une de ses premières esquisses se trouve toutefois à Sainte Cécile de Montserrat (957)³ où deux petites niches précèdent les fenêtres absidales. Les alvéoles de Cardona sont reprises à Santa Maria de Roses (1022)⁴ mais uniquement dans l'abside même, la travée du sanctuaire étant plus courte, et elles se répandent sur une vaste zone. Cinq niches garnis-

* Nous donnons ici une étude faisant partie d'un cycle de travaux sur l'Architecture de l'An mil entrepris par les anciens élèves d'Henri Focillon. En associant le nom d'Henri Focillon à un hommage à monsieur J. Puig i Cadafalch nous croyons réaffirmer le sentiment de respect et l'affection que le maître disparu a porté pour le grand savant catalan.

1. J. PUIG I CADAFALECH, *Géographie et origines du premier art roman* (Paris 1935), 323, fig. 499 et 500. — J. PUIG I CADAFALECH, FALGUERA I GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya* (Barcelona 1909-1918), II, fig. 79.

2. Nous adoptons le terme employé par M. DESHOULIÈRES dans son article sur les fouilles de Souvigny, *Congrès d'Allier* (1938), 131.

3. J. PUIG I CADAFALECH, *Géographie*, fig. 162.

4. *Ibid.*, fig. 358.

sent l'abside centrale de Sant Martí les Corts (1069), de Sant Jaume de Frontinyà, de Sant Martí del Brull (1047),⁵ cette dernière à chevet triflé. A Sant Llorenç del Munt (1045-1066),⁶ la niche centrale fait place au pan de mur avec la fenêtre. Trois niches ornent l'abside de Sant Ponç de Corbera et l'église triflée de Sant Pere de Ponts (XIe siècle).⁷ A Sant Pere d'Ager (XIIe siècle) et à Santa Maria de Cervelló,⁸ les niches enferment d'étroites fenêtres. Le procédé s'adapte à des combinaisons variées : on le retrouve dans un déambulatoire sans chapelles rayonnantes dont les trois niches semblent tenir lieu (Sant Pere de Besalú)⁹ et dans le transept où quatre niches s'alignent sur la paroi orientale (Cornellà de Conflent, Seu d'Urgell).¹⁰ L'abside de l'église à vaisseau unique de Sagorra est précédée par deux niches. On en voit aussi dans les rotondes de Sant Pere de Cervera et à Llussà.¹¹ A l'extrémité opposée de la péninsule ibérique, elles apparaissent dans deux grands monuments : à Saint Isidore de León (fin du Xe siècle),¹² où deux niches dans la travée qui précède l'abside laissent supposer une disposition complète telle qu'à Noli ou Cardona — et à Saint Jacques de Compostelle — deux également, dans la chapelle axiale de Saint Sauveur (1078-1088).¹³ Une abside à cinq niches et tout un chevet alvéolé à quatorze niches se retrouvent dans la collégiale d'Arbas (León) et à San Juan de Amandi (Asturies).¹⁴ Introduit en Ibérie vers l'an mil, le système prend corps et se propage partout au cours du XIe siècle en persistant dans quelques édifices tardifs. Il semble étroitement associé à la première architecture romane. La valeur monumentale n'est pas détruite par l'évidement du mur. La masse de la maçonnerie est

5. J. PUIG I CADAFALECH, *L'arquitectura romànica*, III, fig. 173, 201, 182.

6. *IBID.*, II, fig. 132, 135.

7. *IBID.*, II, fig. 214, 433.

8. J. PUIG I CADAFALECH, *L'arquitectura romànica*, II, fig. 208, 209. — *Ibid.*, III, 1, fig. 607, 611.

9. *Ibid.*, III, 1, 369, fig. 503.

10. J. A. BRUTAILS, *L'art religiós en el Rosselló* (Barcelona 1901), fig. 12, A Urgell ce sont en réalité des absidioles empâtées.

11. J. PUIG I CADAFALECH, *Géographie*, 265 et fig. 395.

12. G. GAILLARD, *Les débuts de la sculpture romane espagnole* (Paris 1938), fig. p. 8.

13. K. J. CONANT, *New Studies on the cathedral of Santiago de Compostella*, «Art Studies» (1925), pl. VIII.

14. LAMPÉREZ Y ROMEA, *Historia de la arquitectura cristiana española en la edad media*, II (Madrid 1930), figs. 10 et 44 ; J. M. LUENGO, *Aportaciones para el estudio de la real colegiala de Santa María de Arbas del Puerto (León)* «Archivo español de Arte», n.º 73 (Madrid 1946).

allégée et ses effets son enrichis : scandée par cette série de cavités combinée souvent avec une arcature, elle semble plus savante et plus solide encore. La plastique romane du mur s'y exprime avec fermeté.

En Italie ces niches sont pratiquées vers les mêmes dates. San Paragorio de Noli (Gênes),¹⁵ devance de peu Saint Vincent de Cardona. Les niches de la travée avant l'abside étant de dimensions égales à celles de l'abside même, on en compte huit au lieu de quatre, donc quinze en tout, mais l'agencement et la distribution sont identiques. Mais le système est répandu déjà depuis un certain temps. Trois niches se creusent dans le déambulatoire supérieur de Saint Vincent de Vérone (930-960).¹⁶ Sans doute contenaient elles des autels. Des absides alvéolées peuvent être signalées à S. Eufenia d'Isola Comacina reconstruit par l'évêque Ligiterio vers 1031,¹⁷ où dans la crypte il y a une enfilade de nombreuses niches ; à l'abbaye de S. Salvatore de Monte Amiata consacrée en 1036 ;¹⁸ plus tard à S. Georgie in Borgovico de Côme (cinq niches dans l'abside principale, avant 1081).¹⁹ On la retrouve à Saint Marc de Venise (troisième quart du XIe siècle)²⁰ avec trois niches séparées par des colonnes géminées dans l'abside médiane, cinq dans les deux autres. A Sant Abbondio de Côme (1013-fin XIe siècle) quatre niches — des absidioles empâtées — garnissent le transept comme à Cornellä de Conflent. Au XIIe siècle les niches son adoptées à Appiano (début du XIIe siècle) et à S. Giacomo de Côme (Kingsley Porter, c. 1105)²¹ où il y en a sept faisant le tour de l'abside principale. A S. Fedele de Côme,²² dans la partie orientale remaniée d'après Kingsley Porter vers 1115, l'abside alvéolée flanquée de deux absidioles recompose le plan trèflé, à Sainte Marie del Tiglio de Gravedonne trois

15. P. TOESCA, *Storia dell'arte italiana* (Turin 1927), fig. 318, I, et L. — DESCABRI, *Storia di Noli* (Savona 1903).

16. P. VERZONE, *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale* (Milan 1942), figs. 65 et 66, la niche axiale a été altérée par les restaurations des XVIIe-XVIIIe siècles.

17. U. MONNERET DE VILLART, *L'Isola Comacina, Ricerche storiche et archeologiche* (Como 1914), fig. 79 et 89.

18. H. THÜMMER, *Die Baukunst des XI. Jahrhunderts in Italiens*, «Römische Jahrbuch für Kunstgeschichte» (1939), fig. 199, crypte. — R. VOLPINI, *La basilica o chiesa longobardica amiatina S. Salvatore*, abb. S. Salvatore (1929).

19. A. GIUSSANI, «Rivista archeologica della provincia et antica diocesi di Como» (1932-33), 175-22.

20. C. BOITO, *La basilica di San Marco in Venezia* (Venise 1881), pl. III.

21. F. FRIGERIO, dans la «Rivista archeologica della provincia et antica diocesi di Como» (1923), 3-5.

22. P. TOESCA, *op. cit.*, fig. 307. — K. PORTER, *Lombard architecture* (New-Haven 1917), II, 335.

niches s'inscrivent dans l'abside orientale du plan ramassé. Enfin Sainte Sophie de Padoue offre un développement particulier de ces combinaisons :²³ dix-sept niches garnissent le déambulatoire sans chapelles rayonnantes aménagé lors de la reconstruction d'une basilique ancienne (selon Kingsley Porter vers 1106, selon Thümmler dans la seconde moitié du XIe siècle, selon des théories récentes avant l'an mil). La disposition n'est pas toujours semblable dans cette dernière série ; à S. Fedele de Côme et à Padoue, les niches sont moins hautes et constituent une sorte de soubassement à un étage avec des arcatures et une rangée de fenêtres. C'est une variante qui change sensiblement l'effet. Au lieu d'une ordonnance unie, il y en a deux et les niches mettent en valeur d'élévation qui les surmonte.

Alors qu'au début, les deux familles lombarde et hispanique semblent être homogènes, elles se distinguent au cours de leur évolution. La Catalogne maintient de préférence les formes primitives, robustes et sans complication ; l'Italie finit par adopter une division à deux étages dont seule la partie inférieure est alvéolée. Les chevets à niches qui se retrouvent au nord des Pyrénées, au nord et à l'ouest des Alpes se rattachent tantôt à l'un, tantôt à l'autre de ces groupes. Même dans le Midi de la France, les partis sont fréquemment entremêlés. Dans le voisinage immédiat de la Catalogne, Alet, dans l'Aude,²⁴ installe dans son abside à pans coupés cinq niches s'ouvrant dans l'épaisseur du mur et comportant d'étroites fenêtres comme à Ager ; plus loin, Saint Pierre de Reddes (Hérault)²⁵ en a trois, deux dans la travée précédant l'abside, l'autre dans l'abside même. Saint Guilhelm le Désert²⁶ combine dans son abside septentrionale une double ordonnance, trois niches avec trois fenêtres au dessus non sans rapport avec la Lombardie tandis que plus loin, vers la vallée du Rhône, Saint Marcel d'Ardèche²⁷ a une abside semblable à Alet. Vers le centre et vers l'ouest, Gueyze (Lot et Garonne),²⁸ Sainte Livrade (Lot et Garonne), Bozouls

23. F. DE DARTEIN, *Études sur l'architecture lombarde et sur l'origine de l'architecture romano-byzantine* (Paris 1865-1882), pl. 24. — H. THÜMMLER, *op. cit.*, fig. 177 et p. 182.

24. J. DE LABONDÈS, *Alet*, «Congrès de Perpignan» (1906), fig. p. 105.

25. R. DE LASTRYZIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane* (Paris 1929), fig. 318.

26. «Congrès de Perpignan (1906), pl. p. 389.

27. A. CHAUVEL, *Chapelle Saint Sulpice à Saint Marcel d'Ardèche (Ardèche)*, «Bulletin Monumental» (1933), fig. p. 485.

28. G. THOLIN, *Études sur l'architecture religieuse de l'Agenais* (Paris 1874), pl. XX.

(Aveyron)²⁹ et Duravel (Lot),³⁰ jalonnent cette expansion. On y voit également une double filiation ; les deux derniers exemples reprennent les éléments lombards, les deux étages, dix niches servant de soubassement à l'arcature avec les baies (Chapelle sud de Duravel) et le déambulatoire alvéolé (Bozouls). La formation semble plus complexe et rattachée à des courants multiples. Dans la plupart des cas, il s'agit de monuments relativement tardifs, de la fin du XIe ou même du début du XIIe siècle poursuivant le développement d'un élément du premier art roman. Mais d'autre part le système réapparaît aussi, beaucoup plus loin, au nord des Pyrénées, et à des dates plus reculées.

En effet, le centre de la France et tout un groupe qui s'y rattache, possèdent aussi une série importante. Puig i Cadafalch³¹ a rapproché les chevets alvéolés de San Paragorio de Noli et de Sant Vicenç de Cardona de l'église ancienne de Souvigny,³² telle qu'elle se dégage des fouilles de Moreau et Genermont. Le chœur contient les mêmes rangées de niches qui garnissaient sans doute aussi l'abside. L'église serait l'œuvre de Saint Odilon, abbé de Cluny (994-1049), c'est à dire suivrait directement les monuments lombards et catalans. Notons à ce propos que Cluny II (995-963)³³ possédait trois niches carrées dans son abside principale. Deshoulières³⁴ qui a tout d'abord attribué le sanctuaire à l'église donnée en 920 par Aimard aux moines de Cluny, hésite par la suite mais il réfute les relations avec le groupe lombardo-catalan, en alléguant les niches de Saint Marcel d'Ardèche et de Saint Pierre de Lusignan (Hérault), ce qui pour nous revient somme toute au même. Quoi qu'il en soit, les formes semblent être identiques. Un autre monument, le baptistère Saint Jean du Puy présente les mêmes affinités. C'est une chapelle à nef unique avec un chevet à pans coupés et quatre niches encadrées par des colonnes dont deux en marbre. La cinquième dans l'axe a été transformée en fenêtre lors d'un remaniement postérieur. Une arcature légère, pareille à un tri-

29. B. DE GAULEJAC, *Bozouls*, «Congrès de Figeac, Cahors, Rodez» (1937), pl. p. 435.

30. R. REY, *Duravel*, «Congrès de Figeac, Cahors, Rodez» (1937), fig. p. 283-287.

31. J. PUIG I CADAFALCH, *Géographie*, 324-326.

32. R. MOREAU, *Une église bouronnaise à Souvigny*, «Bulletin de la Société d'émulation du Bourbonnais», 1927.

33. Voir plan de K. J. CONAN, *Excavations at Cluny* dans «Speculum» (octobre 1942), fig. 3.

34. DESHOULIÈRES, *Souvigny*, «Congrès d'Allier» (1939), 132 et 134. — M. GENNE-MONT, *Les églises de France* (Paris 1938), 248, rattache sans hésiter ces fondations à l'église de Saint Odilon.

forium aveugle, surmonte l'ensemble. Par sa disposition et sa structure, elle rappelle l'arcature qui décorait la partie haute de l'hémicycle de l'abside orientale à Germigny les Prés, qui elle aussi possède des niches. Pour Enlart et Thiollier,³⁵ l'édifice serait du début du XIe siècle. R. Suandeau en recule la date et voit en lui un prototype de tout un groupe qui se répand jusqu'au sud ouest. Les relations suivies du Puy avec l'Espagne, inaugurées dès le milieu du Xe siècle par le voyage de Gottescalc,³⁶ peuvent expliquer certains aspects du monument dont Germigny ne fait que confirmer les origines transpyrénéennes. Si la restitution du croisillon dont les chapelles carrées à double niches ont le même plan que la chapelle Saint Sauveur de Saint Jacques de Compostelle est exacte, la cathédrale du Puy³⁷ témoignerait de la continuité de ces rapports. Le système est fidèlement repris par une série d'églises. Le type carré à doubles niches se retrouve à Polignac,³⁸ celui de l'abside polygonale à alvéoles à Saint Saturnin et à Roffiac dans le Cantal.³⁹ Des absides à doubles ou triples niches sont à noter à Auzon, Beaulieu Rosières,⁴⁰ et à Auriac-l'Eglise, en Dordogne.⁴¹ On a cherché à faire intervenir ce groupe dans la genèse du chevet à chapelles rayonnantes sans déambulatoire.⁴² Sans doute certaines combinaisons ont-elles pu s'élaborer dans ces excavations du mur tournant cependant il ne faut pas confondre les niches et les absidioles empâtées avec les absidioles saillantes. De toute façon, la série est importante par sa diversité et par son nombre et définit un type roman. Si l'ordonnance des niches à l'intérieur des chevets du midi de la France accuse parfois des éléments lombards, elle se rattache ici le plus souvent à des combinaisons transpyrénéennes. Transplantées dans des terrains nouveaux ces formes ont leur rayonnement propre.

35. E. THIOLLIER, *L'architecture religieuse à l'époque romane dans l'ancien diocèse du Puy* (Paris 1900), 68-70, fig. 104. — *Guide archéologique du Congrès dans le «Congrès archéologique du Puy»* (1905), 24. — R. SUANDEAU, *Étude sur les choeurs à chapelles rayonnantes dépourvus de déambulatoire*, «Revue de Haute Auvergne», LII (1938), p. 50 de l'extrait.

36. A. FIKRY, *L'art roman du Puy et les influences islamiques* (Paris 1934), 281.

37. *Ibid.*, fig. 12.

38. F. THIOLLIER, *L'architecture religieuse...*, fig. 233.

39. A. DE CHALVET DE ROCHEMONTEIX, *Les Églises romanes de la Haute Auvergne* (Paris 1902), fig. 32 et 251, et *Les églises romanes des arrondissements de Saint Flour et de Murat*, «Bulletin archéologique» (1900).

40. F. THIOLLIER, *op. cit.*, fig. 117, 140.

41. A. DE CHALVET DE ROCHEMONTEIX, *op. cit.*, fig. 97.

42. R. SUANDEAU, *op. cit.*

La Lombardie diffuse ses chevets alvéolés avec le plus de force non pas vers l'ouest mais vers le nord, le long du Rhin. Dans cette famille, les monuments connus sont très tardifs, de la fin du XIIe et même du XIIIe siècles, mais ils n'en présentent pas pour nous un moindre intérêt étant donné leur rôle dans la genèse de certains éléments nouveaux, du Moyen Age. Trois exceptions pourtant remontent à une période ancienne. La crypte de Magdebourg,⁴³ récemment dégagée, a une abside à cinq niches. La cathédrale a été édifiée à partir de 955 mais des travaux très importants ont été entrepris sous l'épiscopat d'Hurfrid (1021-1051). On sait d'ailleurs qu'Otton Ier fait venir d'Italie des matériaux et de la main d'œuvre. De toute façon, la solution est proche des types lombards. A Strasbourg, la cathédrale de Werner⁴⁴ a dans la crypte quatre niches absidales et une ordonnance à l'italienne, des piliers à demi-colonnes alternant avec des piliers ronds. Enfin Saint Georges de Cologne possède trois niches dans l'abside de la crypte (1056-1079).⁴⁵ Ce sont des cas qui, nous permettent de supposer que la grande vague d'expansion a été précédée par d'autres monuments. Spire⁴⁶ dans son abside refaite dans la deuxième moitié du XIIe siècle donne un exemple-type de la nouvelle série. On y voit sept niches surmontées de fenêtres encadrées par des arcades. Le principe d'une double ordonnance de S. Fedele de Côme, qui par ailleurs a exercé une forte action dans les foyers rhénans y est repris. De même à Andernach (après 1206)⁴⁷ et à Saint Géréon de Cologne (chevet du XIIe siècle).⁴⁸ Dans deux autres églises colonaises, Saint Martin et Saints Apôtres du début du XIIIe siècle⁴⁹ ainsi qu'à Roermund (XIIIe siècle),⁵⁰ il intervient dans ce qu'on a appelé le *scemate longobardino*, plan tréflé, ce qui semble confirmer son origine. A Saint Cunibert de Cologne (1202-1225),⁵¹ à Limbourg sur la Lahn (1200-1210),⁵² à Heis-

43. H. KUNZE, *Der Dom Ottos des Grossen in Magdeburg*, «Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg», 65, 1930. — A. KOCH, *Die Ausgrabungen am Dom zu Magdeburg* (Magdebourg 1936).

44. E. FELS, *Le chœur et le transept de la cathédrale de Strasbourg*, «Bulletin de la Société des Amis de la cathédrale de Strasbourg» (1932), pl. III.

45. J. PUIG I CADAFALCH, *Géographie*, fig. 337.

46. M. AUBERT, *L'art religieux en Rhénanie*, «Congrès de Rhénanie (1922)», 140.

47. *Ibid.*, 69.

48. *Ibid.*

49. G. DEHIO et G. BEZOLD, *op. cit.*, II, pl. 180 et 297, fig. 2.

50. *Ibid.*, pl. 166 et 187.

51. G. DEHIO et G. BEZOLD, *op. cit.*, II, pl. 166, fig. 4.

52. *Ibid.*, II, pl. 166, fig. 9.

terbach,⁵³ ce sont des déambulatoires alvéolés, méridionaux par excellence. Ce dernier exemple est remarquable par une extension particulière de ces aménagements muraux. Il y a non seulement neuf niches au chevet mais tout le long des bas côtés jusqu'à la façade occidentale. L'église entière est enserrée dans leur rangée. Une suite de cavités se substitue au mur droit. La surface monumentale est perforée et enrichie par un jeu d'ombres. Jusqu'à maintenant nous n'avons pas encore trouvé un déploiement pareil à l'intérieur des nefs. C'est là un procédé indépendant, dont l'origine remonte aux traditions carolingiennes.

En face de la famille lombardo-hispanique se constitue un autre groupe qui se rattache à un des premiers fonds occidentaux où apparaissent aussi plusieurs courants. L'édifice le plus ancien connu n'est pas à proprement parler carolingien ; c'est Germigny-des-Prés (799-828)⁵⁴ dont nous venons de signaler les arcatures aveugles. Deux niches ont été restituées dans l'abside orientale. Elles encadrent de part et d'autre les trois fenêtres descendant comme elles à un mètre du pavement. Par sa structure et par son plan le monument est directement apparenté au système méditerranéen-orientalisant transmis sans doute par l'entremise de foyers ibériques. Théodulphe était d'origine espagnole. La torsade en stuc qui court dans l'abside même a un puissant accent wisigothique et c'est la même disposition des niches qui sera reprise plus tard à Sainte Cécile de Montserrat, une église triple, cloisonnée, dont le modèle provient des mêmes lointaines contrées. Nous retrouvons somme toute une aire géographique et un climat apparentés. Un autre édifice sensiblement contemporain, à deux niches dans une paroi tournante est la petite crypte de Werden sur la Ruhr,⁵⁵ mais ce son là des exceptions qui n'utilisent d'ailleurs que des niches isolées sans en donner des rangées combinées. Dans la série carolingienne, les alvéoles multipliées se logent en général non pas dans les absides ou les déambulatoires tournants,⁵⁶ mais dans les parties droites.

53. G. BOISSERIE, *Denkmale der Baukunst vom 7. bis zum 13. Jh. am Niederrhein* (Munich 1833), pl. 39. — G. DEHIO et G. BEZOLD, *op. cit.*, pl. 195.

54. J. HUBERT, *L'Art pré-roman* (Paris 1938), 106, fig. 119 et pl. XVII a.

55. W. EFFMANN, *Die karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden* (Strasbourg 1899), pl. XVI.

56. Nous laissons de côté la petite chapelle de St Wipert de Quedlinbourg convertie en crypte avec des niches rectangulaires relativement petites.

La crypte de Saint Médard de Soissons (817-841)⁵⁷ installe les niches le long des parois entières comme des arcades. On les retrouve dans le passage de la crypte de Flavigny (878).⁵⁸ C'est à cette tradition carolingienne et non à l'Italie que se rattache toute une série de monuments du xe siècle germanique. Les murs alvéolés reparaissent dans une série de cryptes : Saint Emmeram de Ratisbonne (crypte occidentale, 1052)⁵⁹ Werden sur la Ruhr (deuxième crypte orientale, 1059),⁶⁰ Spire, que Frankl fait remonter à Conrad II, Aubert à Henri IV, et même dans des chapelles rectangulaires à nef unique que les rangées des niches garnissent de tous cotés comme Saint Étienne de Ratisbonne (première moitié du xe siècle),⁶¹ la Burgkapelle de Donaustauf (c. 1050)⁶² et Helmstadt (deuxième moitié du xie siècle). À Essen⁶³ le système est employé à l'intérieur d'une basilique à bas-côtés. Deux rangées de dix-sept niches s'y suivant d'un bout à l'autre, d'est en ouest, sans interruption. Le plan est tout entier cerné par leurs festons. Voici le prototype des nefs de Heisterbach. Seules les absides telles qu'elles ont été restituées n'en comportent pas. Considérées pendant longtemps comme appartenant à la cathédrale de 873, ces niches sont actuellement attribuées à la campagne de construction des environs de 1051 comme toute la partie orientale de l'édifice, et se rattachent ainsi au dernier groupe. En dehors de la Germanie, ces persistances carolingiennes peuvent être signalées sur la Loire, à Saint Benoit⁶⁴ à l'étage du porche où trois niches constituent un triple sanctuaire et à la Trinité d'Angers (c. 1160)⁶⁵ où elles s'étendent comme à Essen sur toute la nef. Ce dernier monument se présente comme un curieux cas de survivance dans une région profondément « romanisée ».

Telles sont les deux familles d'architectures alvéolées. Elles s'élaborent sur les mêmes formes et parfois se rejoignent, mais l'une réserve les niches de préférence à l'intérieur des chevets et des absides, en

57. E. FLEURY, *Antiquités et monuments du département de l'Aisne*, II (Paris 1878), fig. 354.

58. E. LAMBERT, dans *Phoebus*, 1946.

59. F. SCHWABL, *Die vorkarolingische Basilika St Emmeram in Regensburg* (Ratisbonne 1919), pl. 4.

60. W. EFFMANN, *op. cit.*, pl. XVI.

61. E. LEHMANN, *Der Frühe Deutsche Kirchenbau* (Berlin 1938), pl. 55, fig. 228.

62. *Ibid.*, pl. 55, fig. 227.

63. G. HUMANN, *Zur Geschichte des Karolingischen Baukunst* (Strasbourg 1909), figs. 27 et 28.

64. «Congrès d'Orléans» (1930), fig. 602.

65. «Congrès d'Angers» (1910), pl. p. 213.

général dans les parties tournantes, l'autre les développe surtout dans les oratoires, les cryptes, les basiliques, le long des murs droits. L'une se cristallise autour de l'an mil dans les écoles lombarde et hispanique et fuse en plusieurs vagues en éventail vers le nord-ouest, l'autre apparaît beaucoup plus tôt dans les foyers carolingiens du nord, revit au XIe siècle et continue à exercer une forte action jusqu'à une date très avancée. Dans certaines régions rhénanes et germaniques, l'apport massif des éléments méridionaux s'en trouve favorisé. A un moment donné les deux séries sont étroitement entremêlées mais restent pourtant le plus souvent reconnaissables. Le même édifice en montre parfois nettement deux couches superposées : ainsi à Spire, la crypte avec ses niches le long du mur occidental reprend directement la tradition carolingienne et ottonienne tandis que l'abside refaite peut être plus d'un siècle plus tard déroule une double ordonnance lombarde. Sans doute l'adaptation du premier type a-t-elle dans une certaine mesure préparé l'introduction des nouveautés. A Heisterbach, c'est une synthèse et une suprême affirmation. Le courant de la Méditerranée et le courant du Nord aboutissent à une fusion complète. A l'origine, ils sont sortis d'ailleurs d'un même répertoire.

La niche comme telle a été conçue pour une statue et appartient au monde gréco-romain. L'architecture antique l'a constamment utilisée. D'après les plus récentes hypothèses, le sanctuaire de Samothrace⁶⁶ aurait présenté des cloisonnements alvéolés au lieu d'une double file de colonnes. Dans les rotondes romaines, les niches semi-circulaires alternent généralement avec des niches carrées. Réservées dans l'épaisseur du mur, elles servent à alléger la maçonnerie tout en laissant subsister à l'intérieur une sorte de contrefort.⁶⁷ Dans le mausolée de Sainte Constance, elles abritaient des sarcophages. A Spalato,⁶⁸ cette ordonnance se retrouve non seulement dans l'octogone mais le long des murs de la cour. La basilique Hadriana n° 2 de Tivoli,⁶⁹ a une abside à sept niches carrées. Un relevé de Montano,⁷⁰ montre les niches alternativement carrées et semi-circulaires pourtournant l'intérieur d'un

66. F. CHAPOUTIER, *Les Dioscures au service d'une déesse* (Paris 1939).

67. Pour les rotondes à niches voir R. EGGER, *Die Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin*, «Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien», XVI (1913), 212-230.

68. NIEMANN, *Der Palast Diokletians in Spalato* (Vienne 1910), figs. 4 et 97.

69. G. DEHIO et G. BEZOLD, *op. cit.*, I, pl. 15, fig. 7.

70. G. B. MONTANO, *Architectura con diversi ornamenti* (Rome 1684), pl. 38.

temple antique à nef unique et chevet tréflé. Nous avons là un prototype lointain de certains monuments rhénans mais la voie qui mène jusqu'à l'architecture romane est loin d'être directe.

Les basiliques chrétiennes de Rome ont parfois adopté ces éléments dans les absides mais discrètement : une niche seule, dans l'axe avec la chaire épiscopale⁷¹ ou flanquée de deux plus petites, l'une servant de crédence, l'autre à la préparation du sacrifice.⁷² Plus tard des petites nichettes semi-circulaires garnissent la crypte annulaire à San Apollinare in Classe de Ravenne. Il y en a huit creusées dans le mur intérieur aménagées au IXe siècle entre 800 et 889 destinées sans doute à abriter des lampes.⁷³ A Saint Pierre de Rome, des niches très espacées dans le transept servaient d'oratoires⁷⁴ ou peut être pour les tables où était recueillie l'offrande des espèces à consacrer pendant la messe. Par rapport à leur développement dans les rotondes, l'effet est très réduit. Nous voyons pourtant là un embryon et comme une greffe d'une forme qui ne va pas tarder à prendre corps. Les niches s'installent aussi à l'intérieur des nefs : Sainte Balbine de Rome,⁷⁵ primitivement édifice antique datant de 370 environ, mentionné pour la première fois comme une basilique chrétienne en 595, présente des deux côtés de son vaisseau unique d'énormes niches alternativement carrées et semi-circulaires servant de chapelles latérales. La Basilique chrétienne de Cumes, érigée sur les fondations d'un temple grec, conserve aux V-VI siècles, dans le vaisseau central les murs alvéolés de la cella antique.⁷⁶

Le système était utilisé aussi dans les églises nouvelles. D'après le Liber Pontificalis, en 772 lors de la transformation de la basilicula de Sainte Marie in Cosmedin en confession, le pape Adrien Ier fit raser les arcades et installer sur les parois et au revers du mur d'entrée des niches coupées dans leur hauteur par une tablette de marbre destinée à

71. G. B. DE ROSSI, *La Roma solteranea cristiana* (Rome 1898), pl. LII. — «Bolletino di archeologia cristiana» (1874), pl. IV-V. — G. DEHIO et G. BEZOLD, *op. cit.*, I, pl. 15 et pl. 22, fig. 1. Oratoire dédié par le pape Damase (366-384) aux martyrs Simplicie, Fauston et Viatrix au cimetière de Domitilla (fin du IVème siècle), Ste. Balbina (IV siècle).

72. Basilicula privata du Monte della Giustizia, IVe siècle, «Bolletino di archeologia cristiana» (1876), pl. VI et VII.

73. P. VERZONE, *op. cit.*, fig. 56.

74. CHR. J. BUNSEN, *Les basiliques chrétiennes de Rome* (Paris 1872), pl. 1.

75. R. KRAUTHHEIMER, *Corpus Basilicarum christianum Romae* (Rome 1937), pl. XII.

76. A. MAIURI, *Monumenti Cristiani di Cuma* dans «Atti del III Congresso internazionale di archeologia cristiana» (1932, Ravenne ; Rome 1934), fig. 3.

recevoir des vases sacrés et peut être des reliques.⁷⁷ Les nefs alvéolées survivent aussi en Dalmatie, dans le pays de Spalato (Saint Georges de Gestina, IX-Xe siècles)⁷⁸ et en Croatie, à Gratina près de Solin.⁷⁹ Ce dernier monument est remarquable. Les niches n'y parcourent pas seulement les murs droits. Elles garnissent aussi l'abside, et se poursuivent sans interruption comme dans l'église de Heisterbach. L'architecture chrétienne a maintenu pendant un certain temps la tradition classique en l'adaptant aux besoins du culte mais il n'y a pas continuité entre ces persistances et le renouvellement dans la première architecture romane autour de l'an mil. Le développement reprend directement dans d'autres centres, d'une part au nord des Alpes, de l'autre dans la Méditerranée méridionale et orientale.

C'est à ce fonds antique que se rattachent les niches dans tout un groupe de monuments carolingiens et ottoniens et même certaines parties relèvent directement des éléments locaux. La basilique romaine de Trèves⁸⁰ possède dans son abside cinq niches semi-circulaires, inscrites entre les fenêtres et destinées à des statues. Les Thermes de Trèves,⁸¹ de Paris et de Poitiers ont des salles rectangulaires à niches, enfin les sépultures gallo-romaines sont fréquemment alvéolées. Celle de Caudebec-les-Elbeuf⁸² est tout entière garnie de niches (onze en tout). De même dans les caveaux de la Planchette à Vervins (Aisne), à Proix, à Chalandry.⁸³ D'après Fleury, ces niches relativement hautes seraient des *ollaria* pouvant recevoir des jarres ; les architectes qui ont creusé des niches dans la crypte de Soissons avaient donc pu trouver une suggestion dans la région même. Des tombeaux analogues ont été découverts à Weider près de Cologne, près de Trèves et à Ehrang.⁸⁴ Contrairement à ce qui se produit dans les milieux romains où le système tend à se perdre

77. *Liber Pontificalis*, I, 507, référence donnée par P. VERDIER ; C. ROUHULT DE FLEURY, *La messe* (Paris 1883), II, pl. CXXXVII.

78. M. VASIE, *Architecture et sculpture en Dalmatie du début du IXe jusqu'au XVe siècle* (Belgrade 1922), fig. 43, p. 346, 35.

79. J. STRZYGOWSKI, *Early Christian art in Northern Europe* (Londres 1928), fig. 23.

80. P. STEINER, *Grabungen an der Basilika zu Trier* (1913 und 1914) «Trierer Jahresberichte», X et XI (1920), pl. I.

81. D. KRENCKER, *Die Trierer Kaiserthermen* (Augsbourg 1929), plan générale et figs. 378 et 381.

82. L. COUTIL, *Les fouilles de Pitres*, «Bulletin Monumental» (1901), fig. p. 499.

83. E. FLEURY, *Antiquités du Département de l'Aisne* (Paris 1878), II, 86 et 87, figs. 203-205.

84. P. HETTNER, *Die Grabkammer von St Matthias bei Trier* «Westf. Zeitschrift für Geschichte und Kunst», XX, II, pl. 6, p. 105.

jusqu'au XIe siècle, le développement est poursuivi dans ces régions avec une force croissante et continue mais adapté surtout aux murs droits et non aux absides circulaires. Les absides alvéolées se cristallisent et se propagent dans des régions géographiquement opposées.

En face de l'Italie, l'Afrique antique et byzantine reprend ces formes en leur donnant une remarquable extension. On y trouve des murs alvéolés dans tous les types d'architecture : grandes salles, rondes, édifices carrés, basiliques. A Henchir Goubel,⁸⁵ les murs entiers d'un vaste vaisseau portent des niches semi-circulaires. A Henchir es-Zaatli,⁸⁶ elles apparaissent dans un mausolée rectangulaire, à Henchir Kiria,⁸⁷ dans l'édifice carré, probablement un baptistère flanquant le transept sud de la basilique. Dans des plans centrés, le système peut être signalé à Tabarka⁸⁸ et à Siaggu, où c'est un octogone bâti derrière le chevet de l'église avec laquelle il communique. Il y a vingt quatre niches, trois par pans. Gauckler remarque⁸⁹ qu'elles sont trop basses pour des statues et devaient plutôt servir de sièges. Cette réflexion mérite d'être retenue. Elle vaut dans certains cas pour les absides alvéolées, très répandues en Tunisie. Les basiliques de Sbeitla, d'Haidra,⁹⁰ d'Henchir-el-Baroud,⁹¹ du Kef,⁹² en montrent des exemples. Il y en a parfois sept : cinq dans l'abside, deux dans le chevet, de part, et d'autre, montant du sol jusqu'au sommet du mur. Au Der-el-Kous du Kef, les cinq niches absidales sont accostées par des colonnes et leur tracé semi-circulaire est repris par celui du cul-de-four. Un gradin fait le tour du soubassement de l'abside. Freschfield⁹³ l'identifie avec le banc presbytéral, les niches marquant les sièges. Le système se retrouve en Algérie : en reconstituant la basilique de Matifou,⁹⁴ Mauricius, commandant d'un corps de troupe en garnison dans la région, a fait creuser dans l'abside cinq niches encadrées par des colonnes.

85. H. SALADIN, *Rapport sur la mission faite en Tunisie*, «Archives des Missions scientifiques», XIII (Paris 1887), figs. 252 et 253, p. 142 ss.

86. *Ibid.*, fig. 235.

87. P. GAUCKLER, *Basiliques chrétiennes de Tunisie* (Paris 1913), pl. xv.

88. *Ibid.*, pl. xvi.

89. *Ibid.*, 19.

90. S. GSELL, *Edifices chrétiens de Thelepte et d'Ammaedara*, (Tunis 1933), tirage à part de la «Revue Tunisienne» (1932), 70 et fig. 3.

91. H. SALADIN, *op. cit.*, fig. 157, 158, 86, 87 et 88.

92. P. GAUCKLER, *op. cit.*, pl. v, et H. SALADIN, *op. cit.*, 205 ss., fig. 358.

93. E. H. FRESCHFIELD, *Cellae-Trichorae* (s. l. 1913), 121.

94. S. GSELL, *Les monuments antiques de l'Algérie* (Paris 1901), 222 ss., fig. 129.

Toute une série d'agencements dont nous avons suivi le développement et la diffusion dans l'Occident sont parfaitement réalisés avant le VIIIe siècle.

Il en est de même dans d'autres centres méditerranéens. A Cyrène, en Cyrénaïque, les catacombes chrétiennes présentent, autour des salles carrées, de très grandes niches avec des sarcophages profonds prévus pour plusieurs corps.⁹⁵ Monneret de Villard⁹⁶ a étudié les niches des absides des églises égyptiennes. Deux types se dégagent de cette série : l'un surchargé d'encadrements, l'autre dépouillé. Les niches de Sohag (couvent Blanc et couvent Rouge, c. 440) appartiennent au premier groupe. Relativement petites, elles se combinent avec deux ordres de colonnes superposés. Il y en a deux étages mais les niches mêmes sont écrasées sous les corniches, les chapiteaux, les pilastres, les frontons. Il s'agit d'une transposition directe, avec son luxe exubérant, d'une ordonnance hellénistique comme à la Nymphée de Gerasa (185 après J. C.) ou à l'Exèdre de Baalbeck (IIIe-IVe siècle). Sans doute, ici aussi cette ordonnance était-elle complétée par des statues. Nous sommes loin des absides tunisiennes. Les colonnades disparaissent par contre dans un autre groupe. Toute une série d'églises rustiques de la vallée du Nil (Addendan, Deyr-el-Abu-Hennes, Der-es-Salih et Der-el-Megma à Nakada, Der Mari Girgis et Der-el-Adra à Akhmim)⁹⁷ ne garde que la rangée de niches qui apparaissent comme des hors d'œuvre, des armoires scellées dans l'épaisseur du mur, appartenant de moins en moins à l'ordre de l'architecture. Leur évolution semble les éloigner encore plutôt que les rapprocher de nos systèmes alvéolés. Mais à Erment⁹⁸ et Denderah (fin du Ve siècle),⁹⁹ ces formes conservent leur caractère robuste et se rattachent à la série classique. Les niches y montent directement du sol et organisent l'abside.

Plus loin vers l'Est, la Syrie et la Mésopotamie ont, elles aussi, connu ces éléments. En Syrie, l'abside antique de Quennouât¹⁰⁰ flanquant une salle d'une destination inconnue contient une triple niche.

95. R. M. SMITH et E. A. PORCHER, *History of the recent Discoveries at Cyrene* (Londres 1864), pl. 17 et 31.

96. U. MONNERET DE VILLARD, *Les couvents près de Sohag* (Milan 1925), 61-62.

97. S. CLARKE, *Christian antiquities in the Nile Valley* (Oxford 1912), pl. XV, LVI, LIV.

98. J. STRZYGOWSKI, *Kleinasion, ein Neuland der Kunstgeschichte* (Leipzig 1903), fig. 153.

99. U. MONNERET DE VILLARD, *op. cit.*, figs. 52 et 194.

100. Cte. DE VOGUÉ, *Syrie Centrale* (Paris 1865-1871), 59 et pl. 19.

Nous ne nous occuperons plus des édifices centrés où les systèmes des niches sont l'un des éléments fondamentaux de l'équilibre pour ne suivre que les combinaisons des alvéoles proprement dites. En Mésopotamie on les retrouve dans une église du Tur Abdin, la Vierge de Hakh (Khakn ou Hak)¹⁰¹ datée par G. Bell de 700, par Guyer et Monneret de Villard du VIIe siècle. Cinq niches montent jusqu'à la naissance du cul-de-four, à l'intérieur d'une arcature avec des arcs outrepassés. Chacune possède un siège en pierre. Elles sont aménagées non comme à Sohag pour des statues mais pour des hommes. Après les niches à chaires des basiliques romaines, elles donnent une nette confirmation de l'hypothèse émise par Gauckler pour Siaggù et par Freschfield pour le Kef. Par sa pureté et sa complète conservation, le monument est un exemple-clef. D'autres édifices de cet Orient chrétien adoptent aussi les mêmes combinaisons. Les ruines de Tralles (Asie Mineure)¹⁰² gardent les restes d'une vaste abside à cinq niches. En Cappadoce, l'église rupestre de Taghar (début du XIe siècle)¹⁰³ a une abside à neuf niches taillées dans le roc. Le procédé d'excavation semble être comme prédestiné à cet aménagement en creux. Enfin un troisième groupe se répand dans le Caucase.

Une niche à l'extrémité de l'abside, comme dans les basiliques chrétiennes de Rome, peut être signalée à Sainte Gayané d'Etchmiadzin (630-636) et à Quintzwis,¹⁰⁴ monument tardif (XIe ou XIIe siècle) qui montre la continuité d'une tradition. Toute une série de petites églises à nef unique de caractère très archaïque (Cukian, Phanaskert, Djidjar, Vank-Ortoul, Merkouli, Marmale-Abagu)¹⁰⁵ et certaines basiliques cloisonnées (Ouphlis Tsiké, Zegani, VIIe siècle) combinent deux niches dans leur abside empâtée dans un chevet plat. Leur plan est identique à celui de Montserrat et de la Chapelle Saint Sauveur de Compostelle.

101. G. L. BELL, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin*, dans *Amida* de STRZYGOWSKI (Heidelberg 1910), 258-262, fig. 204, pl. XXIII, fig. 2.

102. O. WULFF, *Die Komesiskirche in Nicäa* (Strasbourg 1903), fig. 23.

103. G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce* (Paris 1926), Album III, pl. 165, T. II (Paris 1936), p. 188, et T. IV (Paris 1942), p. 408. La basilique n° 15 de Bin-Bir-Kilisse a deux niches dans l'abside. — J. STRZYGOWSKI, *Kleinasiens* (Leipzig 1903), fig. 48.

104. *Album d'architecture géorgienne* (Tiflis 1924), pl. 49. Le même système de niche unique se retrouve aussi à Gerasa en Palestine dans l'Eglise des Prophètes (464-465) et à Saints Pierre et Paul (c. 540). — J. W. CROWFOOT, *Early churches in Palestine* (Londres 1941), figs. 8 et 14.

105. *Album d'architecture géorgienne*, pl. 24 et 25. — *Matériaux pour l'archéologie du Caucase*, III (1893), fig. 2 et 3.

De même à Oupissi,¹⁰⁶ dans une église en croix libre rebâtie par Achot le Grand († 826).

A Hahoul, dans le défilé de Tourtoun, en Géorgie turque, exploré en 1917 par E. Takaïchvili, le principe est pleinement développé. Neuf niches montent dans l'hémicycle de l'abside ; celle du milieu s'arrête plus bas pour donner place à la grande fenêtre axiale, les autres suivent le même niveau. Par leur disposition et leur structure, leurs proportions et leur accent graphique, elles sont très proches des niches de San Paragorio de Noli et de Sant Vicenç de Cardona. Le monument, une basilique à chevet «bénédictin» à trois absides cloisonnées et coupole sur le transept remonte à la deuxième moitié du xe siècle. Il marque une nouvelle phase dans la propagation de ces combinaisons anciennes. La cathédrale d'Alaverdi,¹⁰⁷ élevée vers la même date dans la province la plus orientale de la Géorgie les utilise dans deux de ses absides ; l'une, celle du chevet contient trois niches, l'autre au bras nord de la croix inscrite, quatre. La cathédrale de Koutaïs (1003)¹⁰⁸ en a deux dans chacune des trois absides orientales. Plus tard, Zarzma (1045)¹⁰⁹ associe dans l'abside principale les niches avec les arcatures faisant le tour du mur et les reliant à la fenêtre. A Tchoulebi (xie siècle),¹¹⁰ cette ordonnance est simplifiée. Les trois niches absidales de la basilique de Mesemvrie (x^e-xie siècle),¹¹¹ sur la rive balkanique de la mer Noire se rattachent sans doute à cette série géorgienne.

En Arménie, deux grands édifices de l'an mil, la cathédrale d'Ani (1001) et Marmachen (988-1029)¹¹² en offrent une autre variante. Huit niches dans l'une, sept dans l'autre, sont combinées avec une arcature mais elles s'arrêtent plus bas et constituent une sorte de soubassement, un socle de l'abside. Dans la cathédrale de Tiridate, la fenêtre au-dessus est encadrée aussi d'un arc. C'est le principe du double étage de San Fedele de Côme et des églises rhénanes. L'aménagement des

106. *Matériaux*, III (1893), pl. XXVIII, 63.

107. G. TCHOUBINACHVILI, *Les voies de l'architecture géorgienne* (Tiflis 1936), pl. p. 85.

108. J. BALTRUSAITIS, *Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie* (Paris 1929), fig. 114.

109. *Matériaux pour l'archéologie du Caucase*, IV (1894), figs. 41, 44 et pl. XXVI et XXVII.

110. *Ibid.*, figs. 47 et 49.

111. G. MILLET, *L'Ecole grecque* (Paris 1916), fig. 3.

112. J. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenier und Europa* (Vienne 1918), figs. 222, 224, 241.

niches, leur place et leur distribution dans l'ordonnance du chevet ont une analogie frappante avec les derniers types occidentaux.

Sans doute une influence de l'architecture sassanide et musulmane avec ses murs creusés de niches, à Sarvistan¹¹³ à l'intérieur des salles, à Ctesiphon, Ukhaidir, Raqqa sur les façades, a pu agir sur cette propagation dans le Caucase. Peut être mais uniquement dans la mesure où elle s'exerce sur la répétition, le durcissement, le dépouillement de certaines formes, sur leur intégration dans la nouvelle plastique monumentale. Le principe relève des traditions hellénistiques telles qu'elles ont été assimilées par les églises chrétiennes en Occident et en Orient. Sans avoir partout la même valeur ou la même courbe d'évolution, les formes se constituent partout sur le même fond, mais elles se renouvellent sans cesse par le choix et la transposition des éléments, par leur utilisation diverse à l'intérieur d'un vaste réseau d'échanges dont nous avons cherché à dégager les lignes schématiques. Voici comment peuvent être résumées nos conclusions :

C'est Italie qui a somme toute tout d'abord donné le moins ; ses monuments antiques ont largement utilisé les ordonnances à niches comme tout le monde gréco-romain mais dans l'architecture chrétienne, les rotondes mises à part, il y en a peu de survivances connues — une seule abside à trois niches, deux nefs à niches le long des murs. Après les premières expériences, elle semble y renoncer jusqu'à l'an mil, le xe siècle. Le développement systématique est poursuivi ailleurs. Les centres se déplacent. Nous avons vu, d'une part, la zone carolingienne perpétuer directement ces éléments se rattachant surtout aux niches à l'intérieur des murs droits et s'inspirant en grande partie des fonds antiques locaux, de l'autre une série de grands foyers méditerranéens et orientaux reprendre les mêmes formes. C'est là que se développe l'abside alvéolée et c'est par cette voie, après des siècles d'inter valle, qu'elle est restituée à l'Occident comme un apport nouveau.

D'Algérie jusqu'en Asie, la formation est synchronique et sous l'action des mêmes facteurs mais le traitement varie. En Tunisie, ce sont des niches solides, organisant le mur avec autorité. Au point de vue liturgique elles ont probablement souvent servi à abriter les prêtres assis de part et d'autre de l'évêque. La niche axiale multipliée se substitue au banc semi-circulaire ou le surmonte et le clergé s'installe dans

¹¹³. M. DIEULAFOY, *L'Art antique de la Perse* (Paris 1885), 24, fig. 21, pl. III et VII.

le foyer de la statue. En Egypte, sauf quelques exceptions, les niches se déploient comme des portiques ou comme de simples cavités béantes destinées à la sculpture. A mesure qu'il se rapproche des centres asiatiques qui en reprennent le développement après l'islamisation complète des foyers africains, le système se raffermirait. Dans le Tur Abdin, l'abside alvéolée avec les arcs en fer à cheval est retouchée par l'esprit musulman mais elle confirme sa conception originaire en y aménageant des sièges. En Asie Mineure, les exemples conservés montrent des combinaisons solides et vastes et il n'est pas exclu que d'autres écoles grecques et byzantines les aient aussi utilisées. Le Caucase enfin leur donne un rayonnement nouveau. Multipliées dans les absides les niches servent à divers usages sans doute souvent de crédence et de sacristie, lorsqu'elles sont deux, comme à la basilique du Monte della Giustizia à Rome, parfois de baldaquins pour le clergé mais plus jamais pour les statues. Nous nous trouvons dans une région et à une date où la sculpture est asservie à son support. Le système finit du reste aussi par devenir un pur décor, un raffinement du plan. Tantôt monté avec sécheresse et ondulant toute la surface du mur, tantôt uni aux arcatures, il est un ordre architectural qui a sa valeur propre. La première architecture romane le reçoit de cet Orient chrétien où il a survécu et l'a repris avec une force particulière dans la deuxième moitié du xe siècle et vers l'an mil, en précédant directement sa réapparition en Occident. Le thème hellénistique revient avec des éléments nouveaux, les piliers composés, les basiliques murales et comme une forme orientale. Nous avons vu les principales voies de sa propagation et ses aspects successifs. Des deux variétés, abside à alvéoles en pleine hauteur et abside à rangée abaissée de niches qui apparaît plus tard en Lombardie, l'une correspond au type courant dont Hahoul fournit un exemple particulièrement proche de Cardona et de Noli, l'autre à Ani. Il semble que la deuxième vague qui succéda à la première ne provienne pas exactement de la même source. En pénétrant dans certaines zones, l'abside alvéolée retrouve des murs à niches perpétuant la tradition carolingienne, mais même dans ces foyers, elle rejoint parfois des éléments anciens qui, comme à Germigny-les-Prés semblent provenir d'une même famille orientale et en suivant les mêmes itinéraires.

JURGIS BALTRUSAITIS

Université de Kaunas (Paris).

L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE CASTELLVÍ DE LA MARCA (PENEDÈS)

L'església vella de Sant Sadurní, de Castellví de la Marca, bell temple romànic, encara que les seves línies arquitectòniques no diuen gran cosa, té especial interès pel fet d'ésser-nos coneguda la data de la seva consagració, detall que, naturalment, pot ésser valuós per a l'estudi de la cronologia de l'art romànic de la nostra terra.

L'església es troba assentada en un dels extrems de la plana penedesenca, al peu mateix del cingle de Castellví, dalt del qual encara s'alcen airoses les ruïnes del que en els dies de la Reconquesta fou el *Castrum veteris extremer ipsa Marche*, citat ja en una escriptura de l'any 977.¹ Al rost del turó del castell fou bastida la seva església, la qual de temps immemorial està dedicada a sant Sadurní, papa i màrtir. Consta que aquesta ja existia l'any 1066,² però el temple actual deu ésser el que va consagrar Berenguer, bisbe de Barcelona, el III de les Kalendes de maig (28 abril) de l'any de l'Encarnació 1101, segons es desprèn del text de la següent acta :

«Quem admodum ex Adae fatere creata dicitur Eva, ita nichil ominis ex fatere Christi formata creditur Ecclesia. Cui tamquam proprio Capiti catholica fide compaginata licet una per universum Orbem esse credatur. Ecclesia, tamen ista corporalis quae umbra est futurae veritatis socialiter ad concionandos fideles populos ex praecepto Dei, et auctoritate scripturarum a fidelibus constructur, et Pontificum consecratione decoratur. Quo-

1. En efecte, consta que a 11 de juny de 977, el comte Borrell va vendre a Unifred el castell de Sant Esteve de Castellet, el qual llindava al nord amb *in termine de kastrum Vetere*. *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, doc. núm. 383, f. 115; núm. 126 de l'edició de JOSEP RIUS (Barcelona 1945).

2. En un document datat el 12 de juliol de 1066, consta que dins el *pinaculum* de l'església de Sant Sadurní que té la casa al peu de la muntanya de Castellví, es va resoldre un plet matrimonial (Arxiu de la Corona d'Aragó, escriptura núm. 355 de Ramon Berenguer I).

circa venerabilis Berengarius Barchinonensis Sedis Episcopus non immer quantae beatitudinis sit dignum Domum Deo edificare, et Corporis eius, ac sanguinis consecratione trabitaculum praeparare, ad honorem Dei Ecclesiam consecrare disposuit in memoriam invictissimi Christi Martyris atque Pontificis Saturnini in Diocesi Barchinonensi in Penitense infra terminum Castri Vetuli de ipsa Marcha. Quam profanatam Ecclesiam idem Episcopus religiose consecrans consignavit atque condotavit Cimiterium in circuitu praescripta Ecclesia ut iustitia expossit triginta ecclesiasticorum passuum, ad idem Cimiterium sub ea emunitate corroboravit ut si quis ab trodierno die, et tempore aliquem vel alicui eiuscumque ordinis nobilis persona, vel mediocris sive minima intra praescriptos terminos Cimiterii compositione malignitatis legitime facta, sacrilegium pro emunitate loci juxta Kanonum Censuram incurrat, et in excommicatione permaneat doneo iudicio Barchinonensis Pontificis, aut eiusdem Sedis Clericorum compositione praelata praescripta Ecclesia, et conquerentibus satisfaciat. Habet itaque terminos praedita unde praefacte Ecclesiae Decimae, et Primitiae conferentur a parte Orientis in ipso Cigar, et pervadit subtus Ecclesiam de Ripa grossa, sive ad ipsam olivariam, et vadit in ipsa via unde veniunt Parochiani de Palacio ad Ecclesiam, et usque in torrentem : a Meridie in ipso torrente Castri Vetuli unde currit aqua : ab Occiduo in Speculunca de Telveire, et vadit per ipsas planas usque ad londium rotundum et vadit per alodium Bonifilii Guitardi sive ad ipsum fornacem : a Cirtio in vertice superiorum Moncium. Hoc autem totum sicut superius dictum est Nos seniores et Vicarii praenominati Castri, qui sumus inferius subscriptu, et firmati pro redemptione animarum nostrorum et parendum nostrorum tam vivorum, quam mortuorum praedictae Ecclesiae laudamus et confirmamus in perpetuum. Et addimus ut ipsa Ecclesia de omnibus alodiis quae inde habet vel largitione fidelium in antea adquisierit, decimas habeat, et accipiat in proprio absque ulla contrarietate omni tempore. Dabit autem praefata Ecclia. Nostrae Sedi annuatim pro censu solidos tres minus duos denarios. Ipsa die consecrationis Miro Petri Presbyter dedit praefatae Ecclesiae totum suum alodium, et vineas videlicet quidquid habebat, vel habere debebat infra terminos Castri Vetuli. Auctoritate quoque pontificali quicumque juris praefatae erant vel esse debebant, vel in futurum Deo propitio erat adquisitura eidem in perpetuum confirmavit, et sub anathematis interpositione inde aliquid auferre, vel minuere, vel eius iustitiam celare prohibuit. Actum est hoc tertio Kalendas Maii anno Dominica Incarnationis Centesimo primo post millesimum. = ✠ Berengarius Barchinonensis Episcopus = ✠ Ermengaudi Archidiaconi = Sig✠ Petri Presbyteri, et Primiticheris = Sig✠num Bertrandi levitae = Sig✠nat Ardecus levita = Sig✠num Guillelmi de Castro Vetulo = Sig✠num Amati quem vocant Dorcha ajus fratris = Sig✠num Petri Mironis de Bacnariis = Sig✠num Arnalli Petri ajus filii = Sig✠num Guillelmi Mironis Vicarii = Sig✠num Bernardi Guillelmi de Olibana = Sig✠num Berengarii Canonici nos omnes qui haec laudamus, et firmamus = Sig✠num Guillelmi levitae, qui hoc scripsit die et anno quo supra.»³

3. Trasllat fet a mitjans del segle XVIII i que figura en el volum 7 *Dotalliarum*, f. 282v, de l'Arxiu Episcopal de Barcelona.

Aquesta església de l'any 1101 és, doncs, la que amb més o menys transformacions ha arribat fins als nostres dies. Com tots els temples romànics de la nostra terra, està orientat de Llevant a Ponent. Consta d'una nau coberta per una volta de canó sostinguda per arcs torals de secció rectangular.

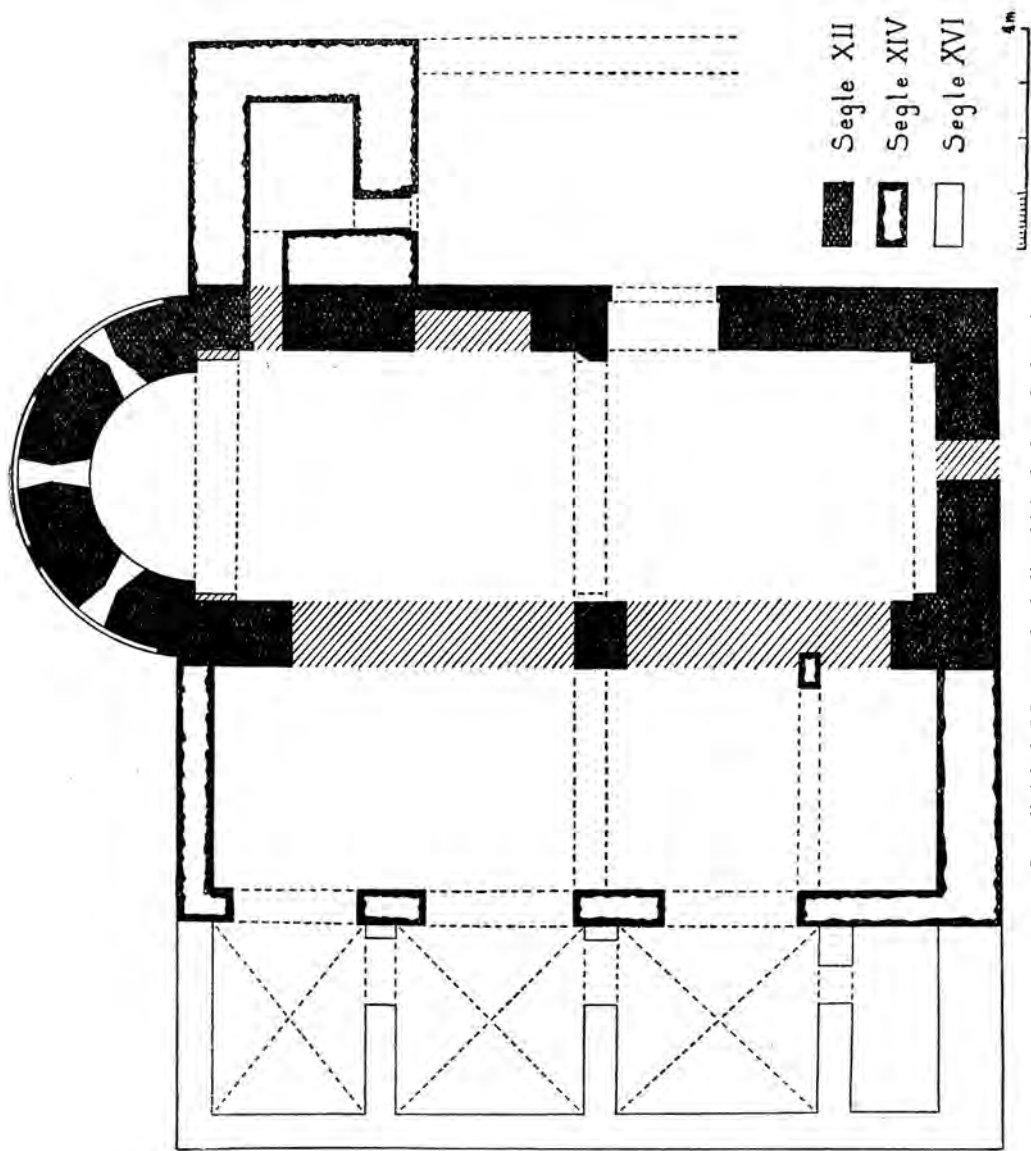
L'absis (làm. 1 b) és de planta semicircular i en ell s'obren tres petites finestres de doble esqueixada. La cara externa està decorada mitjançant arcuacions lombardes, distribuïdes en tres paraments de quatre arquets cada un i sostinguts per pilars. L'interior estava decorat amb pintures murals, de les quals, però, sols resten migrats senyals, ja que en època relativament moderna les parets han estat arrebossades.

Cara al Migdia s'obre la porta (làm. 1, a), també de senzilla estructura, ja que està formada per un sol arc de secció rectangular que s'assenta sobre brancals de la mateixa secció. Per tota ornamentació, entre el brancal i l'arc, té una imposta simplement decorada amb una sèrie de motllures horitzontals; a més ribetegen tot el perímetre de la porta un parell de línies paral·leles i contínues.

L'aparell dels murs consisteix en pedres irregulars o lleugerament desbastades i unides per mitjà de fang. Sols per excepció en l'absis i en els angles de l'edifici, com són les finestres, cantoneres, etc., estan fetes mitjançant carreus ben treballats i ajustats.

En la XIV^a centúria — potser ja en el segle XIII — l'església romànica fou ampliada; s'alçà una nova nau al costat, però coberta aquesta per mitjà d'una volta gòtica. Dues grans arcades obertes i apuntades en els murs del temple primitiu les posen en comunicació. Al mateix temps es va obrar el campanar (làm. II),⁴ i entre aquest i la rectoria es tirà un gran arc, també d'estructura ogival, que deixà convertit en nàrtex o galilea un petit espai davant la porta del temple (làm. 1, a). Més endavant, cap a principis del segle XVI, l'església tornà a ésser engrandida: s'afegiren tres capelles a la nau gòtica. Mereix també ésser anotat que tocant el capçal del temple encara hi ha el cementiri citat en l'acta de consagració.

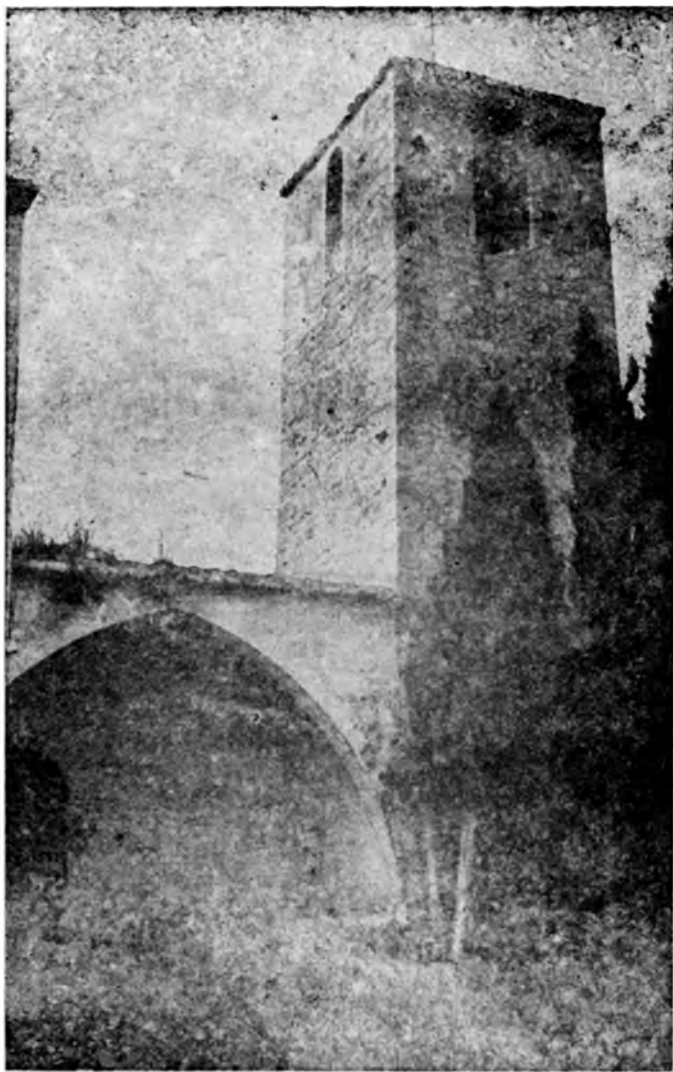
4. L'atribució del campanar al segle XIV no és segura. Convindria portar a terme algun treball abans d'establir conclusions definitives, ja que l'aparell dels murs és semblant tant al de la nau romànica de l'església, com al de la gòtica. Les finestres són amb arcada semicircular, però en canvi la teulada està sostinguda per arcades apuntades, tot i que és possible que siguin més modernes. La clau del problema està a saber si la torre és una afegidura a l'edifici romànic o si fou alçada al mateix temps que aquest, però com que campanar i església han estat modernament arrebossades, en la visita que hi efectuàrem no vàrem poder aclarir aquest extrem.

Castellví de la Marca: pla de l'església de Sant Sadurni.

LÀM. I. — Castellví de la Marca: església de Sant Sadurní.
a) Galilea. *b)* Absis amb arcuacions lombardes.

LÀM. II. — Castellví de la Marca: campanar de l'església de Sant Sadurní.

Avui dia, desgraciadament, a causa de les últimes revolucions, aquest bonic temple romànic es troba en un trist estat ruïnós. S'han perdut, a més, totes les imatges i les joies que guardava, entre les quals un sant Crist gòtic de talla, molt notable.⁵ Per altra banda, el fet que junt al caseriu anomenat Cases Noves de la Riera s'hagi bastit un nou temple parroquial, fa que la gent del poble es desinteressi per la conservació de l'església vella, que avui resta allunyada dels nuclis de població.

Com podem veure, l'església de Castellví de la Marca és de senzillíssima estructura, ja que dins la tipologia de l'art romànic, la capella d'una sola nau acabada amb un absis ornat per mitjà d'arcuacions lombardes, és una de les varietats més corrents; així eren precisament la major part de les parròquies i ermites rurals. Però, com ja hem dit abans, l'interès primordial de l'església objecte d'aquestes notes es deu al fet d'ésser coneguda la data de consagració, detall important que ens dona la cronologia de l'edifici, car és de suposar que si l'any 1101 consagraren l'església és perquè l'havien alçada de nou o almenys havia estat refeta. Recordi's que l'acta citada ja ens diu que el temple anterior havia estat profanat, amb la qual cosa sembla que s'alludeix a una destrucció.

Ara bé, si examinem l'arquitectura catalana d'aquest temps — darreries del segle XI i comencaments del XII — veurem que coincideix en un moment de transició entre les dues grans escoles del nostre art romànic: la de l'època comtal i la del període nacional. La primera és una arquitectura senzillíssima caracteritzada per l'ús de voltes de canó equilibrades o, en els últims temps, sostingudes per arcs torals, bastides amb petits carreus, sense escultura; els edificis sols presenten, a manera d'ornamentació exterior, sèries de bandes d'arcuacions lombardes. Cap al darrer terç del segle XI, coincidint amb el canvi polític i social que aleshores s'observa a Catalunya, es forma una nova arquitectura en la qual ja és comú l'ús de carreus ben ajustats, apareix la columna ornant portes i finestres i aguantant els arcs de reforç de l'interior del temple, i al propi temps floreix l'escultura dedicada, principalment, a

5. Inèdit. Bons clixés es troben a l'Arxiu Mas de Barcelona. Josep Iglésies i Joaquim Santasusagna en llur guia excursionista *Les valls del Gaià, del Foix i de Miralles* (Reus 1934), 282, diuen que «davant de la porta del seu cementiri hi ha una imatge del segle XI o del XII», respecte a la qual, malgrat les nostres investigacions entre els veïns de Castellví, no hem pogut obtenir referències de cap mena.

decorar els capitells i les grans portalades. Però, com és natural, el canvi entre ambdues escoles arquitectòniques no es fa d'una manera brusca, sinó tot el contrari, és el resultat d'un procés d'evolució que dura més de mig segle. Les primeres esglésies bastides al nou estil són les dels monestirs i les dels llocs on era patent la influència d'aquests, ja sigui per llur proximitat, ja perquè n'eren feudes. Santa Maria de Gualter, iniciada en 1069, Sant Esteve del castell d'Olius, consagrada el 1079, i Santa Maria d'Organyà, el 1090, en són exemples.⁶ Per altra banda, entrat el segle XII, en les regions muntanyoses i en els llocs allunyats dels grans cenobis i de les vies de comunicació més freqüentades, perduren les formes primitives. Entre aquest grup d'esglésies rurals creiem que cal incloure la de Sant Sadurní de Castellví de la Marca. En aquesta, com hem vist, les cantoneres i l'absis són ja de pedres carrejades; la volta és aguantada per arcs torals, i la portalada, tot i la seva senzillesa, sembla que ja vol fugir d'aquella pobresa dels temps anteriors. En canvi, però, els murs de la nau, tots de pedres irregulars, i les típiques arcuacions lombardes que ornem l'exterior de l'absis, ens recorden encara l'arquitectura dels segles X i XI.

Aquestes supervivències del primer art romànic perduren en el Penedès durant tot el segle XII, i gairebé ens atreviríem a dir que fins entren en el XIII. L'estudi de prop d'una trentena de capelles que fins avui portem examinades en la comarca, ens fa pensar així. En el Penedès manquen els temples de plantes i estructures complicades, com tot sovint es troben dins les terres de la Catalunya vella. Això, al nostre entendre, es deu primerament al fet que durant les centúries X i XI la comarca fou territori fronterer i, per tant, no es podia pensar a bastir grans edificis, ja que era exposar-se a llur destrucció en una de les freqüents entrades dels sarraïns. Per altra banda, es nota la falta de monestirs, arreu centres de cultura que regeixen les manifestacions artístiques i impulsen les construccions. Sols trobem dins la comarca el petit priorat de Sant Sebastià dels Gorgs, de monges benedictines, i la casa que els Hospitalers tenien a Vilafranca; ambdues ordres ocupaven bons edificis, però, donades llurs activitats, no exerciren cap influència en el camp de les arts. A més, cal també atribuir la falta de temples notables a l'escassa densitat de la població que aleshores hi

6. Respecte a aquestes esglésies, així com també en general a l'art romànic de Catalunya, vegeu l'obra de J. PUIG I CADAFAELCH, A. FALGUERA i J. GODAY, *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, II i III.

havia a la comarca. La falta de mà d'obra per a explotar la terra, fa que la noblesa feudal conti amb pocs ingressos, i per tant dins els territoris no pot fer alçar grans construccions. Tenim, per exemple, el cas d'Olèrdola, l'orgullosa *civitatis Olerdulae*, que en temps de Ramon Berenguer I intentà erigir-se en capital d'un utòpic principat, que tot i ésser un dels llocs de més història del Penedès, compta amb una església d'una sola nau i encara d'estructura senzillíssima. Gairebé es pot dir que l'única excepció la constitueix el temple de Sant Martí Sarroca, però aquest és ja del segle XIII. En els altres llocs tot són esglésies de minúscules proporcions i quasi sempre alçades seguint tècniques primitives.

Hem dit que a l'interior de l'absis de Castellví es veuen restes de policromia. Hem trobat també pintures murals en les esglésies de Sant Llorenç i Santa Maria de la Senabra (Els Monjos), Sant Esteve de les Masuques (Castellet) i en la del castell de Marmellà, però, res no podem dir sobre llur estil, car totes es troben en molt mal estat de conservació. Sembla que més aviat es tracta d'obres tardanes, però que en certa manera ens recorden les pintures de Santa Cecília de Montserrat.⁷ És possible que uns treballs d'exploració fets per personal competent, permetria de posar-les al descobert o almenys de conèixer les característiques essencials d'aquest nou centre de pintures murals.

ALBERT FERRER I SOLER

Vilanova i la Geltrú.

7. Vegi's l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», VIII (1927-31), 211.

ELS ANTICS POBLADORS DE LA SERRA DE LA SALUT DE SABADELL

El santuari on es venera la patrona de Sabadell, la Mare de Déu de la Font de la Salut, està situada en una de les serres llargueres del Vallès, les quals, davallant de la carena prelitoral, van a fondre's cap al S. en la part més baixa de la comarca. Encara que els sediments que la formen, sobretot en llurs parts més altes, són del quaternari, i s'hi troben deixalles de les passades civilitzacions, el seu immediat basament està format per materials pàl·lids del miocè que dominen tota la nostra bella i fèrtil comarca.¹

Les referències més antigues que es coneixen de poblament en la serra de la Salut són les de cultura ibèrica, que es confonen amb les romanes, i que poden atribuir-se al segle I. És molt probable que els nuclis prehistòrics que més ençà i més enllà es van trobant pels voltants de Sabadell tinguessin, també, assentament en aquest lloc; però, barrejats amb els de la cultura ibèrica i després amb els de la romana, que hi dominaren llarg temps, no ha quedat res d'aquelles llunyanes èpoques pels voltants de la Salut.

El primer qui fa referència als senyals de la nostra població antiga és En Josep Salvany i Oller, corresponsal en la nostra vila de la «Comisión Provincial de Monumentos Artísticos e Históricos». Aquest autor l'any 1844, en els primers paràgrafs d'una Memòria² que per acord

1. J. R. VILALTA COMELLA, *Notas para la estratigrafía de la cuenca del Vallés-Panadés*, «Las Ciencias», IX (Madrid 1944). — M. CRUSAFONT PAIRO i J. TRUYOLS SANTONJA, *Sobre el descubrimiento de un nuevo yacimiento del Mioceno en el Vallés*. «Notas y comunicaciones del Instituto Geológico y Minero de España», Madrid (en premsa).

2. J. SALVANY I OLLER, *Reflexiones críticas sobre la antigüedad de la Parroquia de Sabadell*, I, 1844.

de l'Ajuntament d'aquella època es publicà per a divulgació de la història local, feia remarcar l'existència d'antics pobladors, encara que seguint el costum d'aleshores, els diu *moros*, i dóna també al nostre poblat un nom que no podia tenir, com ha demostrat a bastament En Joan Montllor i Pujal en diverses ocasions.³

No és d'estranyar que allò que a mitjan segle passat era sols remarcat com una senzilla curiositat, a principis del present En Joan Vila i Cinca i En Vicenç Renom Costa, junt amb altres elements de l'Acadèmia de Belles Arts, volguessin esbrinar-ho, cercant el motiu de tanta terrissa dispersa pels voltants de la Salut i que, més coneixedors de la història, no creguessin que tot allò era de *moros* ni de *godos*, sinó de procedència ibèrica i romana, per la gran varietat de fragments ben caracteritzats d'aquelles civilitzacions.

En la campanya d'excavacions iniciada l'any 1912 en diversos llocs, entre els quals la Salut, s'obtingué un èxit falaguer, i amb les troballes obtingudes es pogué iniciar el fons per al futur Museu de la Ciutat. El resultat obtingut després de remoure el subsòl dels voltants del nostre Santuari, permeté d'evidenciar l'existència de fonaments d'edificacions que havien portat cert parallelisme urbanístic amb les avui existents, alguna de les quals, sobretot la Capella antiga, estan aixecades sobre parets d'aquelles construccions romanes. El conjunt revelà l'existència d'una important estació agrícola proveïda d'un bon celler format per grans *dolia*, propis per a guardar el producte de les collites.⁴

En la segona campanya d'excavacions, empresa l'any 1934, es descobrí l'interessant mosaic que es guarda en el nostre Museu; representa el déu Neptú acompanyat de dues sirenes, sols una conservada, la qual es gronxa amb el trident del déu marí. Aquest mosaic fou trobat dintre el lloc on hi havia el presbiteri de la Capella vella de la Mare de Déu de la Salut, dedicada abans a sant Iscle i santa Victòria, que, com hem dit, s'alça damunt de fonaments de construcció romana.⁵ També es trobaren una sèrie de conduccions per aigua, algunes de plom, amb els

3. J. MONTLLOR I PUJAL, *Nostra Comarca*, «Butlletí dels Centres Excursionistes del Vallès i Sabadell», III, núm. 11, maig 1924. — *Id.*, «Sabadell», Publicació del VI.º Congrés de la Premsa Catalano-Balear, 1928, 175. — *Id.*, Conferència pronunciada en l'acte inaugural del Centre Excursionista del Vallès, 1921-1922.

4. J. DE C. SERRA I RÀFOLS, *La vida en España en la Época Romana* (Barcelona 1947), 180.

5. L. M[AS GOMIS], «Annari del Museu de Sabadell» (1934), 24.

seus corresponents dipòsits, que fan pensar en la importància que aquells antics pobladors donaren a l'aigua. La presència d'un mosaic decorat amb motius marins i en un lloc relativament apartat de la mar fa suposar a certs autors⁶ l'existència d'alguna instal·lació de banys, els quals són també denunciats en el nostre poblament, per la troballa d'elements propis dels sistemes de calefacció (*parietes tubulati*)⁷ usats en les termes d'època romana.

El fet de reunir el nostre poblat ibero-romà de la Serra de la Salut detalls tan interessants, ens revela que la vida i la cultura que s'hi desenrotllava era la d'una comunitat civil benestant que podia permetre's el luxe de tenir unes termes particulars; de posseir un celler de gran capacitat; d'embellir els elements constructius amb detalls decoratius de bona mena, com els fragments de motllures, basaments, cornises, volutes de capitells i columnes de diverses dimensions que hi hem trobat; de comptar entre els objectes d'ús particular fíbules de metall, estrígilis, agulles d'os i altres. La vaixella ens és revelada per alguns fragments de vidre bellament gravats i amb dibuixos esgrafiats, acompanyats de ceràmica sigillata, importada d'Arezzo; no hi mancava, tampoc, el tradicional teler, per entrellaçar els fils que les velletes deuenrien filar en les hores de repòs, segons es desprèn dels *pondus* trobats, ni el forn de terrisser que procurava els atuells propis del cas. Tot això ens han revelat les excavacions efectuades; les que encara es puguin realitzar tal volta ens descobriran altres detalls tant o més importants.

Encara ens acaba de confirmar la importància de la nostra població la troballa, feta darrerament, de dos fragments de làpida romana ben caracteritzats d'aquelles llunyanes èpoques, entre els elements d'aparell constructiu de la Capella pre-romànica de Sant Nicolau, únic vestigi que queda en peu del que fou l'antiga parròquia de Sant Feliu d'Arrahona, construïda sens dubte amb les despulles del poblat, que no molt lluny s'extingia, en créixer aquell nucli parroquial.

Totes aquestes excavacions han estat visitades i a voltes orientades pel reconegut arqueòleg Josep Puig i Cadafalch.

Justificada l'existència de tan important i interessant estació, parador, colònia o poblament ibero-romà, cal identificar el seu nom; hem de creure que és el d'*Arragona*, nom que es troba en els itineraris romans de l'època en les formes flexionals d'*Arragonem* i *Arragone*, i que

6. Adrien BLANCHET, *Le Mosaïque* (Paris 1928), 9-86.

7. UGO ENRICO PAOLI, *Urbs, La vida en la Roma Antigua* (1944), 112.

perdura a través dels temps. Apareix en l'Edat Mitjana el castell d'*Arrahona*, la parròquia de Sant Feliu d'*Arrahona*, l'ermita de Sant Salvador d'*Arrahona*, les costes d'*Arrahona*, y les gestes dels *arrahonos* en la nostra contrada.

Quatre són els itineraris coneguts pertanyents als primers segles de la nostra era que marquen els llocs, estacions o paradors que calia tocar per anar de Gades a Roma; aquest camí passava gairebé sempre pel litoral de la Península Ibèrica. És molt notable la comparació entre aquests itineraris, puix que en els tres primers i més antics, la via romana, en passar pel centre de la nostra terra, ho feia travesant el Vallès des d'*Adfines* (Gelida o Martorell) fins a *Pretorium* (La Roca o Llinars) passant per *Arragona* que, indiscutiblement, per la distància en milles, en què la situen els mateixos itineraris, es trobava a l'indret de la nostra progenitora, salvant el relatiu endinsament que el litoral fa en les nostres costes a causa del morrot que produeix la muntanya de Montjuïc i el delta del Llobregat. Aquests tres itineraris estan gravats en tres vasos votius de plata trobats al balneari d'aigües medicinals que hi ha prop de *Vicarello*, a Itàlia, coneguts en l'antiguitat amb el nom d'«*Acque Apollinares*». Quant al quart itinerari, anomenat d'Antoni, s'observa que la trajectòria del camí es desvia des d'*Adfines* passant per Barcelona i tornant a tocar a *Pretorium*, sense passar per *Arragona*.⁸ Aquesta desviació, segons en F. Carreras i Candi,⁹ pot atribuir-se a cert personatge d'alta influència dintre la vida romana que tingué interès a fer passar els viatgers per la seva ciutat nadiua, *Barcenona*, que llavors anava prenent gran ufana, encara que per això es tingués de trencar la línia recta tan característica en aquest punt de l'itinerari. Fou llavors, segurament, que sobrevingué la decadència del nostre interessant poblat.

Compta, també, a favor de la nostra argumentació el fet de l'encreuament de la via romana general amb la secundària que anava del Castre Octavià (Sant Cugat) a Caldes de Montbui i regions superiors, com ho fa remarcar molt bé En Miquel Carreres i Costajussà,¹⁰ qui al propi temps situa, tal com és, els poblements d'*Arrahona* i Sabadell, assentats en diverses riberes del Ripoll.¹¹

8. P. GUISEPPE MARCHI, S. J., *La stipe tributata alle divinità delle Acque Apollinari scoperta al cominciare del 1852* (Roma 1852).

9. F. CARRERAS I CANDI, *Geografia General de Catalunya*, Tom Barcelona, 66.

10. M. CARRERAS I COSTAJUSSÀ, *Vida íntima de Sabadell*, «Biblioteca d'Estudis Comarcals». Comarca del Vallès (Barcelona 1930), 113.

11. ID., *id.*, 117.

No és de la nostra opinió En Pau Vila per no veure possible que la via romana hagués passat pel nostre poblat, esdevingut després Castell d'*Arrahona*, perquè el situa en l'esperó produït per la confluència del riu Ripoll amb el Riutort, on les excavacions practicades demostren que en aquell lloc no podia haver-hi més que un senzill lloc de vigilància del castell medieval, que bé podia ésser el mateix castre ibèric romà del nostre poblat de la Serra de la Salut.¹²

En la nostra rodalia tenim comprovada l'existència del nucli més important de població en els primers temps de la nostra era en el Serrat de la Salut; ho justifiquen les troballes efectuades en excavar els terrenys adjunts al Santuari. Tenim els itineraris romans que ens donen un nom que correspon a un lloc que el temps no esborra i perdura fins als nostres dies. Tenim que aquests noms que es citen en els itineraris eren estacions o paradors propis per a descansar i refer l'equipatge necessari per afrontar les diferents etapes en què s'efectuaven aquells llargs viatges, i que la nostra estació podia tenir capacitat suficient per a prestar aquest servei.

Per tant, mentre no aparegui alguna nova sorpresa (que sempre poden sortir-ne en el camp dels estudis arqueològics) podem mantenir l'opinió que els antics pobladors de la Serra de la Salut foren els que donaren el nom al poblat que consta en els itineraris de Gades a Roma, el d'*Arragona*, i que apareix amb les variants d'*Arragonem* i *Arragone* segons el cas gramatical en què estava emprada la paraula;¹³ i en conseqüència, podem aquí molt bé aplicar el parer de l'historiador sabadellenc En Miquel Carreres i Costajussà, qui creu probable que *Arragona* fos un castre ibèric abans d'ésser parador romà.¹⁴

LLUÍS MAS I GOMIS

Museu de la Ciutat, Sabadell.

12. PAU VILA, *El Vallès*, íd. íd., 31.

13. L. MAS GOMIS, «Anuari del Museu de Sabadell» (1934), 22. — ÍD., «Museo de la Ciudad de Sabadell» (1944), 39.

14. M. CARRERES I COSTAJUSSÀ, *op. cit.*, 114.

JEAN II DE CATALOGNE-ARAGON ET LA CONSERVATION DES ARCHIVES DE LA RÉVOLUTION CATALANE

La très riche Collection des registres conservés aux Archives de la Couronne d'Aragon, pour la période des troubles de la Révolution catalane au xve siècle, permet de faire avec sûreté et avec détail l'histoire de cette longue crise, et je me suis moi-même servi abondamment de cette incomparable source pour les études que j'ai consacrées jadis et naguère à cet important sujet.¹ Mais a-t-on suffisamment songé au risque que faisait courir à ces registres la victoire de Jean II, gagnant définitif du grand duel qui se terminait en 1472? Les érudits se sont-ils assez rendu compte de ce qu'ils doivent au roi de Catalogne-Aragon pour les leur avoir conservé intacts? Tenté d'ordonner la destruction des pièces émanées des autorités révolutionnaires, Jean II a ajouté, à la mansuétude exemplaire avec laquelle il a terminé la guerre civile, cette autre preuve de clairvoyance et de grandeur d'âme : la sauvegarde de tous les documents.

Aussi ai-je pensé que l'acte rédigé à ce sujet par le père de Ferdinand le Catholique valait la peine d'être donné ici *in extenso*. L'acte est de primordiale importance pour l'histoire du grand dépôt barcelonnais, et pour l'histoire catalane et pour l'histoire tout court. Les considérations qui justifient la mesure prise sont elles-mêmes d'un vif intérêt. Le droit, la morale, l'histoire et la pratique y ont leur part. Or, le texte porte la marque irrécusable de l'esprit lucide et ferme de son auteur. Aussi peut-on être certain qu'il n'a laissé à aucun sous-ordre le soin d'en dresser la minute. Le style est bien de lui, tout

1. *Louis XI, Jean II et la Révolution catalane* (Toulouse, Privat, 1903; «Bibliothèque Méridionale», 2e série, t. VIII). *La question des Pyrénées et la marche d'Espagne au Moyen Âge*. (Paris, J.-B. Janin, 1947; Coll. «La Roue de Fortune»),

comme la décision. Le document originel est conservé dans le parchemin n.º 201 de Jean II.

Voici donc la transcription d'après le registre *Cancellaria* 3416, fol. 5-

*Pragmatica super regestris factis tempore inobediencie Cathalonie
in regio archivo reconditis*

Nos Johannes, etc... Fuerunt nonnulli ex nostris qui hos libros in minutissimas particulas conscindendos vindicibusque flammis tradendos suaderent, propterea quod continent judicia, donaciones, deliberaciones, edicta et acta nostrorum hostium qui hanc urbem civili dissensione turbatam, interea dum hec gesta sunt, sub tyrannide tenuerunt. Putabant enim tam iniqua rerum exempla de medio tolli debere, cum ut eorum actis felici nostro reditu rescissis ipsi etiam ex hominum memoria summoventur, tum ut tam claris notis posterioritati compertum non fore, repertam fuisse unquam facilem viam ad aliena bona regnaque invadendum exterorumve quempiam ullis armis avito nostro solio foeliciter insedissee.

Nos autem, etsi quibusdam satis equa et probabilis horum ratio visa est, tamen non multum nostra interesse existimavimus quod supprimantur huiusmodi monumenta, immo vero longe magis prestare quod extent.

Nam si ea percurrerint, injustis inimicorum ceptis, infoelices rerum eventus divinitus datos deprehendent, nec alium alio adversum, nos fortunatum magis extitisse offendent, neque vero nos iccirco aut eos aut eorum acta probasse videbimur, quod ipsorum libros non jusserimus penitus aboleri, sed recte et consulto fecisse probabimur, quod voluerimus servatis et juxta positis exemplis legitima principum imperia ab injusto tyrannorum dominatu, quemadmodum diversorum colorum oppositione dignosci. Summorum quoque Pontificum auctoritatem imitari maluimus, qui gentilitatis auctores, quod genus sunt ex leges et lascivi poete, falsarum religionum assertores, ferro aut ignibus delendos non censerunt, verum et servari et in omnium manibus late versari permiserunt, partim ut sibi ipsis sepe minus constantes, partim ut plerumque veritatis adversarii reperirentur, partim etiam quod sine rationibus, sicut armis, ut plurimum ipsi et nostris revincerentur.

Accedit ad hec quod ex talibus regestis nostri heredes et populi forte aliqua testimonia suis causis non incommoda tanquam ab historia poterunt aucupari: nec ullus liber est usque adeo malus, qui aliquando ad quicquam utilitatis non conducat.

His igitur rationibus, hos rerum gestarum libros omnino servari et superstitis fore debere decrevimus, sed perinde ac spurios uti ab ingenuorum grege separari, ac velut illiberales reosque in honesta et pulla toga denigratos, atque greca et funesta littera capitis damnatorum more signatos, per ordinem successoribus tradi iubemus.

Quicumque, quociens et quando eos voluerint, nostro nostrorumque heredum habito prius consensu, et prefecto archivi presente fas esto. Sed antequam legerint, eos illegitimos improbos, illiberales et damnatos sciunto pro illegitimis, improbis, illiberalibus damnatisque habento, si suo regi pa-

rere, si fidem quam debent integre intemerateque servare, si denique iram nostram et meritum supplicium optaverint evitare.

In quorum fidem has fieri nostroque idiographo et sigillo muniri iussimus.

Datum Barcinone .xxx. die novembris anno a Nativitate Domini .M.CCCCLXXII. regnique nostri Navarre anno .XXXXVII. aliorum vero regnorum nostrorum .xv. *Rex Johannes.*

Les conditions mises par Jean II au classement de la série et à la communication des volumes qui la composent sont depuis longtemps périmées. Ce qui reste de l'acte, c'est l'inspiration méritoire qui l'a dicté, c'est le souci élevé de servir tous les intérêts légitimes, y compris l'intérêt même de Clio.

JOSEPH CALMETTE

Institut de France.

L'ARQUITECTURA VISIGÒTICA

La qüestió de si hi ha molts o pocs monuments visigòtics i la de si els visigots bastiren a Espanya edificis que valen la pena d'ésser tinguts en consideració, tant del punt de vista constructiu com del decoratiu, va enllaçada amb la de la importància del llegat de l'Islam en la civilització peninsular. Com més brillant hagi estat la civilització visigòtica, més hauran après els alarbs d'ella i menys haurà de deure'ls la civilització hispànica. Per això la teoria, que podríem dir-ne visigoticista i anti-alarb, ha estat molt volguda dels capdavaners de la teoria de la civilització cristiana i espanyola.

Fins al darrer terç del segle passat, historiadors i arqueòlegs tot ho feien alarb. El poble els seguia, anomenava «castells de moros» els castells feudals, i en l'arquitectura, en les arts decoratives, en el dret, en la indumentària, en les danses, en tot, es volia veure l'empremta dels seguidors de Mafumet.

Menéndez Pelayo, Simonet i altres autors reaccionaren contra aquesta tendència. Menéndez Pelayo, en la *Historia de los heterodoxos españoles*, I (Madrid 1880), pàg. 133, diu: «La ciencia árabe fué siempre de segunda mano: en Oriente nació del trato con cristianos, sirios y caldeos. Algo semejante, en cuanto a la transmisión de la ciencia cristiana, debió acontecer en nuestra patria»; i més endavant (pàg. 363): «Aun no ha sido bien apreciada la parte que a España cabe en el memorable renacimiento de las letras fomentado por Carlomagno y alguno de sus sucesores».

Francisco Xavier Simonet (*Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, XLVI) diu: «No aportaron los árabes a nuestra civilización elemento alguno sustancial ni formal, cuya importancia pueda calcularse por lo fecundo y provechoso de sus resultados o por su duración».

Manuel Pérez Villamil, en 1907, en el seu discurs d'entrada a l'Acadèmia de la Història (*La tradición indígena en la historia de nuestras artes*, 53) diu: «La tradición indígena, ora libre, ora sometida, bajo condiciones más o menos onerosas, a la dominación musulmana, sobrevive en medio de la general confusión y desbordamiento de los invasores, ofreciendo en ambos campos muestras de su vitalidad».

Un dels sistemes de rebaixar la importància dels alarbs en la nostra història era donar valor al visigòtic, i quant a això crec que aviat en férem un xic massa, atribuint als segles VI i VII edificis que si bé eren cristians, eren posteriors i alçats pels cristians que, fugitius del fanatisme que de tant en tant s'apoderava del govern musulmic espanyol, es-refugiaven en els països de la Península ja independitzats i els aportaven els principis constructius i els motius decoratius manllevats als mateixos alarbs.

És cosa antiga la gran disparitat d'opinions sobre l'atribució de monuments a l'art visigòtic. Ambrosio de Morales (segle XVI) dóna com obra goda San Román de la Hornija, San Juan de Baños i Bamba. Jovellanos nega rodonament l'existència de cap monument visigòtic. Ceán Bermúdez, en canvi, amplia la llista donada per Ambrosio de Morales amb San Millán de la Cogolla, San Salvador de Leyre i les restes de Santa Eulalia de Toledo. Com pot veure's, en temps de Ceán Bermúdez encara no es tenia idea de l'existència de l'art mossàrab. Caveda torna a la teoria de Jovellanos i no admet cap d'aquells monuments com a visigòtic. Tubino amplia la llista amb Sant Miquel d'Escalada, i Riaño amb Sant Miquel de Terrassa (continua el desconeixement de l'art mossàrab).

Lampérez, en la seva *Historia de la arquitectura cristiana-española*, editada per primera vegada en 1908 i reeditada en 1930, sense afegir res sobre aquests particulars, dóna com a visigòtiques les esglésies de San Salvador de Leyre (aquesta església és romànica i la seva datació com a visigoda arrenca de Ceán Bermúdez), Sant Miquel d'Escalada (aquesta església Tubino la dóna també com a visigòtica; Velázquez Bosco, Lázaro Galdiano, Gómez Moreno i el P. Fita declaren que és del segle X), Bamba (es mossàrab; l'atribució visigòtica és d'Ambrosio de Morales) i San Millán de la Cogolla (aquesta església també és mossàrab i la seva atribució visigòtica prové de Ceán Bermúdez).

Segons Lampérez hi ha part visigòtica en els següents edificis: San Juan de Baños, Cabeza del Griego, Santa Comba de Bande, San Pedro

la Nave, Sant Miquel de Terrassa, la cripta de la catedral de Palència, Elx (és un edifici bizantí), Burguillos, Sant Miquel in excelsis, Aruel (Portugal), Comarzana de Tera, Guarrazar i Xàtiva (aquest darrer també era bizantí).

A més, segons aquest il·lustre tractadista de la història de l'art espanyol, hi ha fragments visigòtics a San Román de la Hornija, Santa Eulalia i San Román de Toledo i en l'ermita de Medina Sidonia.

Puig i Cadafalch, Falguera i Goday en *L'arquitectura romànica a Catalunya*, I (Barcelona 1909), 229 i ss., creuen pertanyents al període visigòtic les parts aparellades amb carreu petit de les tres esglésies de Sant Pere, Sant Miquel i Santa Maria de Terrassa i les de Pedret i Marquet, ambdues amb arcs de ferradura.

Josep Pijoan, en la primera edició de la seva benemèrita *Historia del Arte* (Barcelona 1906), 785, dona com a visigòtiques: l'església de San Juan de Baños i el baptisteri de Sant Pere (*sic*) de Terrassa. Admet el preislamisme de l'arc de ferradura a Espanya i planteja la qüestió de si existia a la Península, degut a primitives influències orientals caldaiques i semítiques o si el varen portar els visigots des de les províncies romanes de l'Àsia, amb les quals diu que estigueren en contacte abans d'envair el nostre país; fa notar que l'arc de ferradura era emprat de temps molt antic en tals províncies i que els ostrogots de Teodoric no l'empraren en llurs construccions. Però al final va a parar a la teoria desenrotllada després per altres tractadistes segons la qual l'estil visigòtic va obtenir cert renaixement en els dos primers segles de la Reconquesta, i a voltes es fa difícil precisar si unes restes pertanyen a l'una o a l'altra època. Hi ha, diu, una sèrie d'esglésies a Astúries i a Castella que, encara que siguin de tipus visigòtic, deurién ésser construïdes en els segles ix i x. Ja veurem més endavant com gairebé tot allò que s'ha tingut per visigòtic pertany al segon grup; són tan escasses les restes del primer, que és impossible formar amb elles un grup característic que pugui informar els edificis del segon; és evident, per tant, la impropietat d'anomenar visigòtic cap edifici de la Reconquesta.

El mateix Pijoan, en la segona edició de la mateixa obra (II, 158), dona com a visigòtiques les esglésies de San Juan de Baños, de Sant Miquel de Terrassa (que en el gravat que ilustra el text anomena de Sant Pere) i de Pedret.

El mateix il·lustrat tractadista, en *Summa Artis*, VIII (Madrid 1942), 536, considera Santa Eulalia de Bóveda com una construcció

dels sueus, de quan aquests no tenien altra religió que les supersticions teutòniques (?), i reputa edificis visigòtics: Santa Comba de Bande, Sant Fructuós de Montelius, la cripta de la catedral de Palència, San Juan de Baños, San Pedro la Nave, Quintanilla de las Viñas i Cabeza del Griego. A San Juan de Baños ja fa notar la diferència d'aparells que s'hi manifesta, i admet que les parets exteriors fossin restaurades en el segle IX, però diu que en la reconstrucció es va conservar no solament la forma antiga, sinó tots els elements decoratius «sense una sola nota d'infiltració romànica» (en el segle IX?). Fa la sorprenent afirmació que el temple del carrer del Paradís de Barcelona va ser construït com a mausoleu del rei visigot Ataülf.

Andreu Calzada, en *La arquitectura en España*, apèndix a la *Historia de la arquitectura*, de Fletcher; II (Barcelona 1928), 649, cita com a visigòtiques les següents esglésies: San Juan de Baños, Segóbriga (Cabeza del Griego), Santa Comba de Bande, San Pedro la Nave, Burguillos (Cáceres), Alcaracejos (Còrdova), Comarzana de Tera (Zamora), la cripta de la catedral de Palència, San Pedro de Mata (Toledo) i les esglésies de Terrassa i Saint Germigny des Prés. En l'arquitectura civil dóna per visigots: la villa de Dragoleja, a vint quilòmetres de Granada, i la porta de Sevilla, de Còrdova.

El marquès de Lozoya, en la *Historia del arte hispánico*, I (Barcelona 1931), 179, conceptua visigòtiques les esglésies de San Juan de Baños, les restes de la basílica episcopal de Segóbriga (Cabeza del Griego, província de Cuenca), l'ermita de Quintanilla de las Viñas, la petita església gallega de Santa Comba de Bande, San Pedro de Mata prop de Toledo, San Pedro la Nave i el Cristo de la Luz de Toledo, i, d'una manera menys decisiva, Sant Miquel de Terrassa, la cripta de Sant Antolí de la Catedral de Palència, l'església de Bamba de Valladolid, la de San Pedro de Balsemao, la de Comarzana de Tera a Zamora i l'ermita de Santos Justo y Pastor a Medina Sidonia.

El mateix arquitecte Andreu Calzada, en un manual de la «Colección Labor» (1933), 17, dóna per visigòtiques les ruïnes de Cabeza del Griego (Segóbriga) amb arcs de ferradura ovoïdals i que ja foren descobertes per Cornide en 1793, San Juan de Baños, la porta de Sevilla, de Còrdova, Santa Comba de Bande, San Pedro de Mata, Quintanilla de las Viñas, la villa de Dragoleja, prop de Granada, el pont de Pinos i les esglésies de Terrassa.

Hartmann, en *El Arte en la alta Edad Media*, vol. VI de la *Historia*

del Arte, de l'Editorial Labor (Barcelona 1934), 45, es limita a assenyalar el visigoticisme de San Juan de Baños.

Torres Balbás, en l'estudi original sobre l'art en l'alta Edat Mitjana i del període romànic a Espanya que acompanya la citada *Historia del arte*, de la casa Labor, VI, 156, diu : «L'autenticitat dels monuments visigòtics és indubtable, encara que alguns tal volta han de rejuvenir-se d'alguns anys respecte de l'opinió fins ara mantinguda» ; després d'aquestes paraules, detalla: Cabeza del Griego, una església fins llavors inèdita, de cinc naus, excavada en la roca i situada prop d'Herrera de Pisuerga (Palencia), San Juan de Baños, Santa Comba de Bande, San Pedro la Nave, San Pedro de la Mata (Toledo), els fonaments d'Albelda d'Iregua, Quintanilla de las Viñas, les ruïnes d'Alcaracejos (Còrdova), la capella de Burguillos (Cáceres), la cripta de la catedral de Palencia, l'església de Guarrazar, el pont de Pinos a Granada, una porta doble i trossos de la muralla de Mérida, els tres arcs occidentals del pont d'aquesta ciutat i les ruïnes de la villa de Dragoleja a vint quilòmetres de Granada.

Camps Cazorla, en la *Historia de España*, dirigida per Menéndez Pidal, III (Madrid 1940), 441 ss., té per visigòtics: la villa de Dragoleja, prop de Granada ; el pont de Pinos, també en la província de Granada, amb arcs de ferradura ; la porta de Sevilla, a Còrdova, amb arcs de ferradura més acusats que els del pont de Pinos ; el baptisteri d'Alcaracejos (a poca distància de Còrdova) amb l'absis de planta d'arc de ferradura ; l'església de San Juan de Baños ; part de la cripta de la catedral de Palencia ; l'església de Santa Comba de Bande (província d'Orense) ; San Pedro la Nave, prop del riu Esla, en la província de Zamora ; Quintanilla de las Viñas (partit judicial de Lara, província de Burgos) ; San Antolín de Toques, prop de Melid (província de La Coruña) ; Sant Fructuós de Monteliús, prop de Braga (Portugal), i Sant Pere de Balsemao, també a Portugal.

Un dels elements la propagació i la introducció del qual a la Península s'ha volgut més insistentment sostreure a la influència alarab ha estat l'arc de ferradura.

Sobre els orígens més remots i el desenrotllament d'aquesta forma a la vegada decorativa i constructiva, poden consultar-se les obres següents : Lenoir, *Architecture Byzantine* ; Batissier, *Histoire de l'art monumental* ; Texier, *L'architecture byzantine* ; Dieulafoy, *L'art antique de la Perse* ; Choisy, *L'art de bâtir chez les byzantins* ; *Histoire de l'architecture*, i les de Planat, Coste, de Laborde, Gayet, etc., etc.

Pedro de Madrazo, en 1856, en el seu treball sobre *Coronas y cruces visigóticas de Guarrazar*, fou el primer que va declarar explícitament el visigoticisme de l'arc de ferradura. Basava la seva afirmació en la creença que el finestral de Sant Genís i el nínxol de Santo Tomás, de Toledo, en els quals es veu aquest element, eren monuments visigòtics. Cita el famós manuscrit de San Millán de la Cogolla, la miniatura del qual, on figuren arcs de ferradura, no té per alarb, sinó que creu que en ella l'artista s'inspira en un monument arquitectònic que tenia a la vista.

A aquesta opinió de Madrazo sobre la miniatura del manuscrit de San Millán de la Cogolla podem oposar les objeccions següents: que els miniaturistes pre-romànics, com els de tots els temps, han deixat córrer en gran manera la fantasia en representar edificis; i que és molt probable que, tant el manuscrit com l'edifici que vol representar, siguin no visigòtics, sinó mossàrabs.

Pertany al senyor Velázquez Bosco (discurs d'ingrés en l'Acadèmia de San Fernando, 1894) la consolidació i ampliació de la teoria del visigoticisme de l'arc de ferradura, almenys a Espanya. L'argument més ferm de l'illustre arquitecte, gairebé l'únic argument, podríem dir, és que els alarbs no empren l'arc de ferradura fins després de la invasió d'Espanya; que no l'havien emprat mai en les seves construccions d'Egipte, i que en la part d'ací d'Argèlia l'adopten tan sols després de la conquesta d'Espanya.

Lampérez, en els cursos a l'Ateneo de Madrid (1902-1904) va admetre l'origen espanyol de l'arc de ferradura i va indicar diferències entre l'arc de ferradura visigòtic i el mossàrab, diferències que, al nostre entendre, pequen de subtils. Com és natural, creu l'arc de ferradura mossàrab, d'influència alarb.

Gómez Moreno, en un article publicat en la revista «Cultura española», l'any 1906, dos abans que Lampérez publicqués la seva monumental obra, recorda també que l'arc de ferradura va ésser emprat al NO. de la Península en el segle II (pàg. 785). Vol trobar el seu origen més remot en uns guions encorbats que formaven part de construccions índies en fusta i cita tots els exemplars que hi ha d'arcs de ferradura a l'estranger, àdhuc els de les miniatures, tant anteriors com posteriors a la invasió d'Espanya pels alarbs. Després cita els arcs de ferradura, de caràcter decoratiu tots ells, que hi havia a Espanya abans de la conquesta alarb. Seguidament cita com a constructius però anteriors segons

«ell a la invasió musulmana els de Cabeza del Griego, que es coneixen tan sols per un dibuix anterior a 1789, la porta de Sevilla, en la ciutat de Còrdova, argumentant que aquesta porta ja existia abans de la conquesta de la ciutat pels alarbs (amb la qual cosa oblida que els fills de l'Islam podien haver-la reconstruït), part de la mesquita de la mateixa ciutat, el pont de Pinos en la província de Granada, els edificis de San Juan de Baños, els de San Pedro la Nave i els de Santa Comba de Bande. Més endavant (pàg. 884) posa rodament de manifest la seva opinió que els alarbs varen trobar l'arc de ferradura a Espanya i dels visigots l'aprengueren, i que el varen emprar per primera volta a la mesquita de Cairwan.

Gómez Moreno distingeix també entre l'arc de ferradura alarb i el mossàrab i els caracteritza de la següent manera. El primer, per tenir el centre de llum un terç de radi per sota del radi geomètric; i el segon perquè aquella diferència arriba als dos terços del radi. Afegeix que els mossàrabs adoptaren la segona d'aquestes formes, quan la cosa més natural hauria estat que els que es vanaven de continuar la tradició isidoriana haguessin mantingut la primera en llurs construccions. Si subtil ens sembla la distinció de Lampérez entre les dues classes d'arc de ferradura, encara trobem més rebuscada la precisió que fa Gómez Moreno.

El mateix autor diu que la primera d'aquestes formes és general en tot l'art anterior al segle X: visigòtic, alarb i fins mossàrab, i que, cap allà al segle X, s'adopta la segona, la qual cosa ens fa creure que es tracta d'una evolució dintre de l'art alarb. Efectivament, constructivament parlant, és més difícil i sàvia la segona forma que la primera.

En tots els arcs de ferradura que Lampérez dóna com a visigòtics, com en els alarbs anteriors al segle IX (*loc. cit.*, 151 i 215), hi ha el detall comú que els radis de separació de les dovelles que estan per sota del diàmetre geomètric, són paral·leles a terra, i això fa que a sota l'arc quedin com unes impostes amb el perfil de les quals s'acaba d'arrodonar-lo. Aquesta forma, constructivament, encara és més primitiva que la forma primera de Gómez Moreno, o sigui la per ell anomenada visigòtica.

Ben poc després d'aparèixer la teoria que venim anomenant visigotista hi va haver arqueòlegs que varen sospitar que havíem anat massa enllà en l'antiarabisme d'ella, però també en aquesta teoria es va extreure la nota, i combinant-la els autors francesos amb llur mania que

tot l'art romànic havia nascut a França i sols allí podia tenir els seus precedents, varen arribar a negar que Espanya tingués edificis de data anterior al segle XI i encara avançat.¹

Aquesta teoria, quant a l'autenticitat dels monuments donats per visigòtics per l'escola que hem anomenat visigoticista, ha estat adaptada per Enlart,² el qual es basava principalment en el fet que els fragments decoratius que ornem tals edificis són semblants als de França, Itàlia i Àfrica, i que l'església de San Juan de Baños és una construcció posterior en la qual s'han aprofitat elements anteriors, ja que els seus capitells tenen cimacis les motlures dels quals podrien ser del segle XII; aquesta va ser també l'opinió de Dieulafoy, de la qual de seguida ens ocuparem.

Aquest darrer autor, en el seu antvisigoticisme sols admet com a visigòtics els fragments de Toledo, Mèrida i Còrdova i les joies del tresor de Guarrazar.³

Com hem vist, el principal element del qual s'ha valgut l'escola visigoticista per a datar i conceptuar visigòtic un edifici ha estat la presència d'arcs de ferradura. Això ha estat també combatut per l'escola contrària. Diu Dieulafoy: alguns arqueòlegs creuen que les voltes en secció de ferradura eren usuals a Espanya des de temps molt reculats i que els alarbs aprengueren dels visigots el seu ús; que els romans després de les seves relacions amb els parts, i els visigots en la seva relació amb l'Orient, conegueren la traça dels arcs de ferradura i que fins se'n valgueren en la decoració; és possible, però els arquitectes recorrien a ells tan poques vegades que *no n'hi ha cap exemple autèntic en edificis construïts a Espanya abans de la invasió alarb*. Si es considera que l'arc de ferradura fou emprat al sud de Pèrsia en els segles V o IV abans de J. C., que el seu trajecte està indicat, cap a llevant, des del Fars fins al Turkestan xinès i, cap a ponent, fins a Espanya i que, des de llevant fins a ponent va acompanyat de temes arquitectònics i motius de decoració característics de les arts irànies, cal situar el centre de propagació en la regió a la qual convergeixen els camins, tant a través del temps com de l'espai, i creu que no va

1. A. MARIGNAN, *Les premières églises chrétiennes en Espagne*, article publicat a la revista «Le Moyen Age», 1902.

2. *Manuel d'Archéologie française*, I, part. 1.ª (Paris 1902), 112, i en la *Història de l'art*, dirigida per MICHEL.

3. *El arte en España y Portugal*, trad. espanyola (Madrid 1920). L'edició francesa és de l'any 1913.

ésser emprat a Espanya fins a la seva importació pels alarbs. La primera volta peraltada introduïda va ser la de ferradura tal com es manifesta a Rabat-Aman, i la primera que hi ha a Espanya és la de San Juan de Baños, que va ser construïda cap a l'any 900.

Strygowsky ha acceptat sense reserves l'opinió de Dieulafoy que l'arc de ferradura té un origen persomesopotàmic i no ha arribat a Espanya més que per mitjà de l'art alarb. El mateix Calzada, que, com hem dit, pertany a l'escola visigotista, reconeix que l'art de ferradura, amb la característica que ell dona per visigòtica, ja es troba a Firuzabad.

Després d'aquesta bibliografia, ja podem dir alguna cosa pel nostre compte en aquestes qüestions.

Començarem pel que en podríem dir qüestió eix : l'origen i l'expansió de l'arc de ferradura.

En esteles ibero-romanes del NO. de la Península Ibèrica hi ha arcs de ferradura rellevats; però en aquestes coses hi ha una gran distància entre la decoració i la construcció.

A Orient, a la Pèrsia sasànida es troben arcs de ferradura formant el dintell de finestres i nínxols d'alleugeriment de contraforts a Ctesifon, Firuzabad Maxita i Rabatman (Pèrsia), a Kogia, Kalesi, Dana, Maduxer i Urgud (Capadòcia) i Digur (Armènia). No hi ha manera d'establir enllaç entre aquests exemplars i el poble visigot, que era d'origen germànic i que en les seves correries cap a Orient, abans de la invasió d'Espanya, no va passar del riu Don. L'arc de ferradura de Firuzabad és fals; no així el de Tagi-Kesra a Ctesifon, que és un edifici sasànida, per tant, dels primers segles del cristianisme; Ctesifon està situat en un revolt del riu Tigris. A Tagi Kesra es veuen els arcs de ferradura (constructius) en la part inferior de la façana. La primera volta de secció d'arc de ferradura que es coneix és la de Rabat-Aman (també a Pèrsia).

A desgrat d'això, la introducció de l'arc de ferradura a la Península Ibèrica s'ha volgut atribuir als visigots, i ha sorgit el problema del lloc on l'havien trobat. Uns, basant-se en els arcs decoratius de les esteles ibero-romanes del NO. de la Península, han dit que era un motiu popular que, havent estat emprat pels ibers, havia quedat endormiscat per l'esplendor de la civilització llatina i durant el temps de la dominació romana, i havia ressuscitat tan prompte com la caiguda d'aquella i d'aquesta havia permès el seu ressorgiment. Altres, com

Haupt, han anat a buscar a Germània, d'on procedia el poble got, l'origen d'aquella forma.

Durant el període visigot, el renaixement dels arcs decoratius de ferradura és incontestable, puix aquest dibuix es veu en les restes ornamentals de Mèrida, Toledo i Niebla, i s'adapta també en l'art provençal dels temps carolingis.

Quant als arcs de ferradura constructius, s'ha retret una cita de Sant Isidor segons la qual es deien arcs els dintells de portes i finestres els extrems dels quals estaven encorbats. Si aquesta definició s'hagués de considerar com a definitiva dels arcs de ferradura, resultaria que en l'arquitectura visigòtica tots els arcs eren d'aquesta forma.

El pas de l'arc de ferradura de Pèrsia i Mesopotàmia a la Península Ibèrica per intermedi dels alarbs, que sembla que l'empraren per primera vegada a Cairwan,⁴ encara que hi hagi el hyatus d'Egipte, és molt més natural que el seu transport pels visigots, que, com hem dit, en les seves correries cap a Orient no passaren del riu Don.

Els mossàrabs aprengueren dels alarbs l'ús de l'arc de ferradura, i quan hagueren de fugir dels dominis del califat de Còrdova cada vegada que pujava al govern un partit fanàtic, el traslladaren a les construccions que bastiren junt amb els cristians ja alliberats del domini musulmic, entre els quals es refugiaren.

L'arc de ferradura es generalitza al Sud dels Pirineus a partir de l'any 900, tant entre els musulms com entre els cristians, i cap al 1025 se'l troba a l'altra banda, tant en l'aspecte constructiu com en la decoració dels manuscrits. A Sant Miquel de Terrassa, que és de data anterior al 850, època en què els mossàrabs d'Egara, per llurs desavinences amb el bisbe de Barcelona foren traslladats a la marca d'Olèrdola, no hi ha arcs de ferradura; en canvi, n'hi ha a Olèrdola i n'hi havia a Santa Margarida de Martorell, edificis alçats a principis del segle següent després d'una ràzzia dels musulms d'Abderraman a principis del segle x. Escalada, que també compta amb arcs de ferradura, va ser construït també pels mossàrabs en aquesta data.

De l'atribució als visigots de l'arc de ferradura com a dintell de portes, finestres i arquacions, s'ha passat a la mateixa atribució de

4. Quan es parla de Cairwan o Kairwan hom es refereix a la mesquita de Sidi-Okba, situada en aquella població del regne de Tunis. Va ésser construïda el 670, quan la fundació de la ciutat, i reconstruïda el 827. Encara, a principis del segle xi, la ciutat va ésser totalment destruïda. Els tractadistes consideren que la seva disposició actual prové de la reconstrucció de l'any 827.

l'emprament d'aquesta forma en els plans dels edificis, que es veu en algunes esglésies.

Per a l'atribució d'edificis al període visigòtic espanyol hem d'examinar els següents extrems: dades epigràfiques, la construcció dels edificis que han estat objecte de tal atribució i la seva decoració.

Tenim dades epigràfiques a San Juan de Baños i Quintanilla de las Viñas, i n'hi ha de bibliogràfiques o documentals respecte a l'església de la Hornija.

Respecte a la darrera, diu Gómez Moreno (*Iglesias mozárabes*, pàgs. xv, 185 i 186): «Atribuir algún monumento de los que son objeto de este libro» (o sigui mossàrab) «a período anterior, es decir al godo, solamente era lícito sobre documentos, respecto de una iglesia, la de Hornija, fundación de Chindasvinto. En la *Continuación de la Historia de los Reyes Godos*, dícese que Chindasvinto fué enterrado en el monasterio de San Román de Hornija que él había fundado, pero hubo de ser reedificado el monasterio en la primera mitad del siglo x.» Gómez Moreno, per a fer aquesta afirmació es basa en els caràcters d'una inscripció que hi ha en el monument i en els de la decoració. Advertim que aquest mateix mètode ha estat l'emprat per Dieulafoy per a negar l'autenticitat visigòtica de la major part de la construcció de San Juan de Baños, per Kingsley Porter per la de Quintanilla de las Viñas, i per nosaltres per la de molts altres monuments tinguts fins ara per visigòtics, com tindrem ocasió de desenrotllar en aquest mateix article.

San Juan de Baños, donant fe a una inscripció incrustada sobre l'arc d'entrada i que abans estava sobre el triomfal, els arqueòlegs visigoticistes l'han feta remuntar a l'any 661, al regnat de Recesvint. L'església a la qual es refereix la làpida ha existit, però l'edifici actual no té amb ella de comú més que les subtruccions, els fusts de les columnes i els capitells. La prova està en l'existència ben visible de l'antic basament, que és d'una altura irregular, des de deu centímetres a un metre amb vint-i-cinc centímetres. Aquest basament és fàcil de distingir en l'aparell, tant per dintre com per fora de l'església, en els seus materials i en l'espessor molt més minsa dels murs més nous. L'antic basament és de veure en tota la llargada del mur de la dreta, o del costat de l'Epístola, en la capçalera del porxo i en la part de la paret del costat de l'Evangeli que s'ajunta a ella. La prova d'un repàs gairebé total està en els dos relleus de la façana que procedeixen de l'edifici anterior.

Creiem que la reconstrucció de San Juan de Baños va tenir lloc en el regnat d'Alfons III (866-910).

Quintanilla de las Viñas està situada a tres quilòmetres de Membrillas de Lara, a la província de Burgos. Els relleus d'aquesta església varen figurar, pulcrament reproduïts, a l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1929.

El primer que va fer fixar l'atenció dels arqueòlegs sobre aquesta ermita, va ser l'erudit burgalenc José Luis Monteverde en el «Boletín de la Comisión de Monumentos de Burgos»: *La ermita de Quintanilla de las Viñas. Importancia artística e histórica de sus fajas decorativas*, va ésser el títol d'un altre article sobre la mateixa matèria que va publicar Vicente Alcaraz en el «Anuario Eclesiástico de Burgos» de l'any 1928.

Kingsley Porter, en la seva obra *La escultura románica en España* (I, 53, ed. Panteón), la cita i la considera obra del segle x i, per tant, posterior a la reconquesta de Castella. Ricardo de Orueta, en 1928, va publicar un article en «Archivo Español de Arte y Arqueología» (pàgina 169), en el qual descriu aquesta ermita i els seus relleus i la declara obra visigòtica del segle vii.

El marquès de Lozoya (*loc. cit.*), si bé inclou Quintanilla de las Viñas entre els edificis visigòtics, reconeix ja com a mossàrabs les impostes de l'arc triomfal, copia la inscripció de Flamola i cita l'anagrama «Adefonsus».

Calzada (*loc. cit.*) admet que aquesta església potser va ser reconstruïda en el segle x, o sigui que l'actual edifici és mossàrab.

Torres Balbás (*loc. cit.*, 159) diu que l'aparell dels murs, de fàbrica molt ben treballada, de Quintanilla de las Viñas, és igual que el de les esglésies mossàrabs, i per tant creu que va ser alçat després de la invasió alarb. Més endavant (pàg. 877), oblidant en part el que havia dit abans, diu que les representacions animades que la decoren pertanyen probablement a una fase d'una influència oriental que arriba a Espanya a últims de la dominació visigòtica, o, tal vegada, en ple segle viii, sota la musulmana.

Balcells (*loc. cit.*, 138) admet, com el marquès de Lozoya, que les impostes de l'arc triomfal probablement procedeixen d'una reconstrucció del segle x. Oblidant un i altre que l'estil d'aquestes impostes és enterament igual al dels altres relleus que hi ha en l'edifici. La qual cosa fa que el no visigoticisme de les impostes s'ha d'estendre a tots els relleus que hi ha a l'ermita.

L'ermita de Quintanilla de las Viñas està decorada en algunes parts amb faixes de relleus. Les faixes de l'exterior contenen tres monogrames, que, segons Porter, són el d'un tal Flamola, el del comte de Castella Fernán González i el fill del primer, Ramir (*loc cit.* 1, 53 i 54), tots ells personatges del segle x.⁵

Les impostes de l'arc triomfal estan decorades amb uns clipeus, en els quals hi ha el Sol i la Lluna acompanyades les figures d'aquestes paraules: *Sol, Luna*; i en la part superior de la imposta en què hi ha el Sol, hi ha la següent inscripció, que està escrita amb lletres iguals a les de les paraules *Sol* i *Luna*: *Oc exiguum exigua offero Flammola votum D.* Consta documentalment l'existència de dues persones de nom Flamola, en terres de Burgos.⁶ L'una apareix en documents dels anys 912 i 929, era esposa del comte Gundesalvo Téllez, de la família de Fernán González, i tenia un fill anomenat Ramir. L'altra era de mitjans del segle XI i no es fàcil que s'hi refereixi la inscripció.

Orueta, volent fugir de la datació que la inscripció dona a l'ermita, diu que va ser agregada amb posterioritat. Això ens recorda el que va passar amb el dintell de Sant Genís les Fonts. Els arqueòlegs francesos, que no volien reconèixer una ascendència catalana a l'escultura romànica, deien que el dintell va ser obrat en un bloc que ja feia cent anys que tenia inscrita la llegenda. Orueta, en fer la seva afirmació, ha prescindit del fet que la franja en què es troba la inscripció no ha estat rebaixada per a marcar els dos filets que rodegen aquesta imposta i la de l'altre costat de l'arc triomfal, i que els caràcters epigràfics són els mateixos que els de les paraules *Sol* i *Luna*, que figuren en els clipeus. Cas d'admetre la teoria d'Orueta, hauríem també d'admetre que els fons dels clipeus foren refosos amb data posterior, a fi d'inscriure les paraules *Sol* i *Luna*, la qual cosa creiem molt aventurat.

Veiem, doncs, que els únics fonaments bibliogràfics (Hornija) i epigràfics (San Juan de Baños, Quintanilla de las Viñas) que teníem per a datar alguns monuments com a visigòtics no autoritzen a tenir-los com a tals, car l'església d'Hornija és de construcció mossàrab, la làpida de San Juan de Baños va ser aprofitada en una reconstrucció posterior

5. Aquests monogrames han estat reproduïts a R. DE ORUETA, *La ermita de Quintanilla de las Viñas, en el campo de la antigua Lara; Estudio de su escultura*, «Archivo Español de Arte y Arqueología», IV (Madrid 1928), fig. 6.

6. P. LUCIANO SERRANO, *Cartulario de San Pedro de Arlanza*, 10, 26, 18, 66 i 111.

i les llegendes de Quintanilla de las Viñas es refereixen a personatges del segle x.

Ja hem vist com els detalls de construcció fan que en la seva major part s'hagi de tenir l'església de San Juan de Baños com una reconstrucció posterior a la Reconquesta.

Un detall constructiu sobre el qual es pot basar amb fermesa la datació d'un monument com a visigòtic és el capitell, car el capitell visigòtic forma un tipus ben caracteritzat per la decadència del capitell clàssic.

En el «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» de 1937, pàg. 205, vam publicar un article sostenint que San Pedro la Nave i Quintanilla de las Viñas eren edificis posteriors a la Reconquesta, basant-nos en la gran semblança dels relleus que decoren ambdues esglésies amb els de les impostes i el dintell de la porta de Sant Pau del Camp de Barcelona, molt ben datat aquest darrer per una inscripció en el pontificat del sant pare Benet VII (975 al 983).

S'ha dit que no hi ha monuments visigòtics alçats sota el domini polític d'aquest poble, però que en queden dels alçats amb posterioritat; si no hi ha un conjunt d'edificis alçats pels visigots a la Península que tenen unes característiques prou comunes a ells perquè puguin donar peu a uns tipus, no hi ha terme de comparació per a incloure en el grup edificis alçats després de la caiguda de l'imperi visigòtic.

Resumint, podem dir que ben poc queda de l'arquitectura visigòtica. La major part dels edificis tinguts per tals no ho són, si atenem a l'aspecte constructiu o a la seva decoració. Àdhuc algun edifici datat en el segle VII o principis del VIII per una cita documental o per una làpida, resulta ser de construcció, o millor dit, reconstrucció posterior a la Reconquesta.

Des d'ara, per a la catalogació d'un monument com a visigòtic: o bé s'haurà d'atendre a la seva part constructiva, que res no tenia a veure amb l'arquitectura dels pobres visigots (pobres en el sentit de totes les branques de la civilització quan entraren a la Península), sinó que és una derivació gairebé africana de l'estil bizantí, ja que no s'ha d'oblidar l'immens prestigi cultural i polític que la capital de l'imperi d'Orient va continuar tenint entre els pobles bàrbars després de la caiguda de la Roma d'Occident, i que els bizantins dominaren políticament gran part del S. i SE. d'Espanya per un llarg espai de temps, coincidint amb el domini polític dels visigots en la major part de la resta de

la Península ; o bé a la part decorativa, d'un dibuix semblant al de les monedes, com es veu a Santa Eulalia de Bóveda, prop de Lugo, o inspirada en els motius de l'orfebreria, que és un art importat pels visigots a la Península i ja perfecte en llurs correrries per diferents contrades d'Europa.

Mentre en els edificis que es descobreixin, encara que siguin alçats en els dominis visigòtics, no hi hagi més que característiques bizantines, aquells edificis no seran visigòtics, sinó bizantins. El dia que es trobin característiques constructives en els edificis alçats pels visigots, que els distingeixin de tot altre art anterior o contemporani, o quan s'hagin trobat uns quants monuments que encara que constructivament bizantins tinguin la decoració de temes visigòtics, llavors es podrà parlar d'un estil visigòtic en arquitectura i àdhuc es podran estudiar les seves supervivències en la dominació alarb i fins després d'ella.

Quant a la imatgeria, no coneixem cap exemplar visigòtic. El sant Joan, de Baños, que com a tal es catalogava, ha resultat ésser una imatge del segle catorze. En aquells temps, tant els arrians com els catòlics, eren poc donats a les imatges exentes. A la catedral d'Oviedo hi ha un sepulcre d'un tal Idaci, que, segons alguns tractadistes, és d'època visigoda. A aquesta datació s'oposa el caràcter de les lletres de la inscripció que hi figura que és del segle novè. Els únics monuments escultòrics que, per ara, podem donar com obrats en temps de la dominació visigoda són la columna del Vernet, els sepulcres del Museu de Burgos, un dels quals procedeix de Briviesca i un altre sepulcre del Museu de Còrdova.

Podrem, doncs, concloure, respecte l'escultura visigoda, el mateix que hem dit de les obres arquitectòniques, o sigui que, donat l'escàs nombre de monuments indubtables, i fins que la sèrie no sigui més copiosa, s'haurà de procedir per exclusió a la catalogació.

F. DURAN I CAÑAMERAS

Biblioteca Universitària, Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

ATENCIÓ AL SEGLE XVIII

En més d'una conferència pública hem insinuat que la Catalunya del segle XIX que van viure els nostres pares i avis i la que hem viscut nosaltres fins a l'any 1936, començava al 1714. Ara ens arrisquem a afirmar que el fonament, potser indestructible, d'aquesta Catalunya és el segle XVIII tan ignorat com bescantat per alguns. Tot el que ens ha donat fesomia i ens ha mogut a actuar fins a la indicada data del 1936 es pot considerar fill del segle XVIII; àdhuc s'hi poden trobar les deus més remotes del catalanisme amb tot el que dugué de positiu i negatiu. Més que la guerra de Successió, va ésser la guerra dels Segadors i les seves deplorables conseqüències la que va deixar sense virtut el que pogué restar del vell concepte de Catalunya Estat. En canvi, després de Felip V, els afronts inferits més per esperit de venjança que de justícia, van desvetllar en l'esperit dels catalans un ressentiment que no es va esborrar mai ni s'esborrarà mai més. La instauració de la Universitat a Cervera, suprimides les altres de Catalunya, fou un d'aquest afronts ostensibles com un *inri* damunt la corona d'espines. La Universitat de Cervera certament va existir, no pas per la virtut de la rancúnia que va engendrar-la, sinó per la força vital dels mateixos catalans, però és sabut, en canvi, com eren molts i molts els que es negaven a anar-hi i preferien abans la Universitat de València, o la d'Osca, o la de Tolosa del Llenguadoc, si no aprofitaven les escales que quedaren obertes al Seminari Conciliar o als collegis conventuals de Barcelona.

Un altre d'aquests afronts públics i duradors fou el de la construcció de la Ciutadella. Sí, és cert; el flanc descobert per a dominar la ciutat rebel era el cantó oposat al Castell de Montjuïc; però el vencedor, com si s'hi rabegés, no va vacillar a destruir, per a aixecar l'ominós presidi,

un barri sencer de la ciutat, el barri de Ribera, el qual, com és sabut, no era pas un barri indiferent o miserable, sinó un dels pulmons de la ciutat, el barri industrial i comercial, arran del Portal de Mar, en l'actual plaça de Palau on hi havia el port. La ciutat ja aleshores s'expansionava per aquella banda, no pel cantó del Raval a l'altre costat de la Rambla, que després de tres segles d'encerclament no s'havia arribat a poblar, fora dels vials més obligats prop dels grans convents. El barri de Ribera era el barri del comerç i de les cases dels comerciants, edificades moltes d'elles amb la independència de les velles torres de Sant Gervasi. El ressentiment contra Felip V, potser més per aquests afronts que per altres de més transcendència, va covar sordament tot el segle XVIII, àdhuc a despit o a part de les manifestacions servils de monarquisme tan característiques de l'època i en ordre a les quals els catalans no es quedaren mai enrera. Però cal veure com esclata, així que els trasbalsos de començaments del XIX fan caure la màscara de les adhesions obligades o protocolàries. Aleshores apareix la fesomia irada dels vells ressentiments, àdhuc a través de discursos oficials com els que es pronunciaren en les diverses repeses de la Universitat a Barcelona.

En ordre a la llengua, malgrat l'acceptació del castellà com a llengua oficial i literària, cosa que venia de lluny, el català, durant el segle XVIII, no es rendeix d'una manera tan pregonada com en el segle XIX, a despit de la renaixença. El llibre de mossèn Baldri Reixach, *Instruccions per l'ensenyança de minyons*, aparegut l'any 1747, serva encara la dignitat d'un noble estil acadèmic i és una prova que el català es practicava i s'ensenyava. Enmig de la massa ingent de sermons d'estil culterà al gust de l'època, de *villancicos* carrinclons a honor de sant Tomàs o per a celebrar la professió de monges, i dels pomposos oratoris que era de moda celebrar a les esglésies, material que constitueix el cabal literari gairebé exclusiu dels fullets del segle XVIII arribats a nosaltres, apareixen l'any 1754 dues peces en vers, «relació dels treballs i la misèria que es pateix en la plana d'Urgell», escrites en català corrent no pas menyspreable, amb notes d'un realisme veritablement patètic. És una mostra, que avui veiem aflorar, del que, durant el segle XIX fou el veritable medi lingüístic en què es vivia. La gent s'acorrueva per a sentir els acrobatismes literaris del sermó del dia, però a casa, al carrer, al treball parlava en català planer, com el d'avui, i obrava d'acord amb el seny i la lògica que el català li encomanava. Cal dir-ho tot, però: comptava amb un altre mitjà de defensa, que es va perdre al llarg del

segle XIX: el llatí encara s'ensenyava; millor dit, l'ensenyament es feia encara a base del llatí, i era a base del llatí que podia quedar assegurada la part de formació mental que ja no es podia confiar al català.

Però, per importants que siguin aquests fets, el nostre segle XVIII presenta altres caires de molta significació i transcendència per la nostra vida ulterior, en tal forma, que potser cap època de la nostra història no ha evidenciat d'una manera tan clara la virtualitat del nostre etnos i no ha acusat, per tant, els trets de la inconfusible i inesborrable personalitat del nostre poble.

Ens referim a la manera pròpia, segura i innegablement eficaç amb què Catalunya s'atempera a les condicions excepcionals d'un dels segles més trasbalsadors del concepte de la vida i de la vida mateixa que hi hagi hagut en la història de la humanitat. Evoquem-ho ràpidament amb uns quants ismes: filosofisme, enciclopedisme, racionalisme, regalisme, deisme i ateisme, materialisme, humanitarisme, sentimentalisme, filantropisme, tot entranhament barrejat d'esperit de llibertat i de llibertinatge. Això sense comptar els canvis de tipus econòmic engendrats pel comercialisme i atíats de mig segle enllà per les grans invencions.

Aquests vents, ni que fos amb retard, arribaren d'una manera fatal a Espanya i a Catalunya pel portell o portells que va deixar oberts a la barrera dels Pirineus la monarquia borbònica en ocupar el tron d'Espanya. Catalunya, però, no es va moure de la seva línia, de la seva trajectòria, mentre a la resta d'Espanya — cal només fullejar Menéndez Pelayo — no hi va haver malura que no hi prenguéss amb la virulència característica dels cossos que no tenen elements d'immunització propis o els que poden donar els vells tractes amb les toxines o simplement la vacunació. En la llista inacabable dels heterodoxos espanyols del segle XVIII, Menéndez Pelayo només pot escometre de front una sola gran figura catalana, per cert d'una heterodòxia ben discutible: la de l'arquebisbe de Palmira, Fèlix Amat.

Catalunya, en canvi, tots ho sabem, com si dugués anticossos d'immunització *sui generis*, va aprofitar mil coses del món tot ample que li va obrir de cop i volta la desfeta del 1714, i començant-lo a recórrer, potser podríem dir tot seguit, no va tardar gaire a reconstruir d'una altra manera la casa pairal ensorrada, posant així els fonaments d'una nova riquesa i d'una vida nova. Foren de moment les famoses fàbriques de teixits de cotó, les indianes, els blauets, etc., i, al costat de les fàbriques, la represa de l'expansió comercial cap a Amèrica, on els Borbons van

obrir-li portes ; cap a Llevant, afrontant tots els perills de la pirateria islàmica, i, sobretot — cosa que caldria seguir de prop —, cap dintre Espanya, aprofitant la supressió de fronteres interiors i de ports secs.

Però Catalunya no va ésser insensible ni molt menys al renou d'idees. Va saber-ne seleccionar i aprofitar, però, amb un instint certer, el més sa, l'incontrovertit, el que no era susceptible d'atacar o dissoldre les bases morals de la societat constituïda, i es va llançar amb innegable embranzida a l'estudi del que podem anomenar ciències positives, que tenen com a base metòdica l'observació, la recollecció i l'experimentació. Des del segle XVII tenia ja en aquest camp una avantguarda decididament europea en la figura dels Salvador, però les correnties del XVIII donen embranzida al moviment i es produeix de cop i volta el moment més brillant de la nostra vida científica des del 1714 fins a la represa del segle XX. Recordem, només, ràpidament, com sorgeixen les Conferències de Ciències Físiques i Matemàtiques, de Medicina pràctica, de Farmàcia, algunes de les quals cristallitzen en Acadèmies — les que avui existeixen — ; recordem la renovació dels estudis mèdics a través de la cirurgia en què els catalans excel·leixen d'una manera singular, i la creació consegüent del Reial Col·legi de Cirurgia ; recordem les grans institucions de la Junta de Comerç, l'Escola de Nàutica, la de Belles Arts, la de Química, la de Mecànica, la de Física experimental, etc., etc. ; recordem la vocació especialíssima dels catalans pel paper d'Arxiu i la historiografia, i passem llista d'uns quants noms, els més egregis i significats i els més segle XVIII : Pere Virgili, Antoni de Gimbernà, Antoni Martí i Franqués, la nostra més gran figura de savi, que es va enfrontar amb Lavoisier en la química i amb Spallanzani en la fisiologia vegetal ; Finestres, els premostratencs Caresmar, Pasqual i Martí, Francesc Masdeu, Antoni de Capmany, Francesc Carbonell i Bravo, Salvà i Campillo, el P. Canellas, F. Sanponts, etc., etc.

D'una manera més precisa. Catalunya, dins la península, no es va contaminar de les frenesies de la resta d'Espanya, com si es tractés veritablement d'un món a part. No sabem fins a quin punt eren coneguts i seguits a Catalunya Campomanes, Floridablanca, el comte de Cabarrús, Macanaz, Larruga i fins el mateix Jovellanos, limitant-nos als homes de més notorietat i als que van tractar qüestions de tipus econòmic ; algú ho hauria d'esbrinar. Però, en canvi, hem trobat, i tothom sap que la nostra gent viatjava per Europa, que els nostres metges i cirurgians solien passar per Montpeller, que Gimbernà va adquirir fama

a Londres; que Benet Bails, possiblement el mestre de matemàtiques de tot Espanya durant el XVIII, va estudiar de molt jove a Tolosa del Llenguadoc i a París; que la Junta de Comerç no es cansava d'enviar pensionats a l'estranger; que els nostres fabricants hi feien llargues sortides i no tenien escrúpols a contractar-hi bons tècnics quan calia.

És que la manca de reacció als *ismes* ressonants volia dir impermeabilitat o tancament? És per aquest cantó que es pot qualificar als catalans de mediocritat i manca de volada espiritual? Reserva, prudència, sentit pràctic, potser sí; però impermeabilitat i tancament, no, en cap manera. Cal només considerar els primers temps del «Diario de Barcelona». Nosaltres érem ben pobres, pobríssims, de publicacions periòdiques al costat de l'extraordinària abundor que des del XVII hi havia arreu del món, però creiem necessari preguntar si algun dels nostres historiadors s'ha adonat prou a fons del matís de novetat que l'any 1792 representa el «Diario de Barcelona», sobretot al costat del diari de Tarazona que li serveix de precedent, i del to, de la dignitat periodística, que adquireix des dels primers moments. Evidentment, aquells *diaristes* havien aprofitat i aplicat algunes bones lliçons. Nosaltres no hem seguit amb prou continuïtat la col·lecció per a dir si són prou justificades les invectives que els homes d'«El Europeo» adrecen al «Diario» i als seus lectors l'any 1823, poc abans de liquidar llur publicació, però hem pogut comprovar en els primers anys modestíssims del degà de la nostra premsa, una curiositat tan ben dirigida en tots els rams del saber i a voltes una precisió informativa tan notable, que revelen en els que l'escrivien i el llegien una posició mental desvetllada i amatent, que podríem estar contents si la sorprenguèssim en els habituals lectors del «Diario» cent anys més tard.

En resum, la Catalunya del segle XVIII, com tota la resta d'Espanya, duïa un gran retard ben difícil de recuperar, i la seva ciència i, d'una manera general, la seva cultura, eren ben pobres al costat dels progressos enlluernadors que podien ostentar les grans nacions europees, però la trajectòria que Catalunya havia començat d'emprendre, guiada per un sentit moral precís d'un arrelament molt pregon, podien fer esperar una ràpida i plena incorporació a la vida científica universal, preludi potser obligat per a un ingrés al món de les idees i de l'esperit amb una figura i una personalitat pròpies. Però això precisament és el que ens va malmetre el segle XIX, tan pletòric i fecund per altres conceptes!

14
Un dels fets que ens ha colpit i ens ha obligat a meditar més d'una vegada, es la preocupació gairebé obsessionant de l'arquebisbe Fèlix Amat — aquell home de deu pams d'alçada, confessor de Carles IV, entorn del qual gira bona part de les inquietuds culturals de la Catalunya del seip temps — en llegir, a les darreries de la seva vida, el *Du Pape*, de Josep de Maistre, llibre excellent, si, ai las!, darrera d'ell no hagués vingut Maurras amb el seu autoritarisme i el seu catolicisme sense Déu i tot el que se n'ha derivat. Al nostre judici, la preocupació de Fèlix Amat no obeïa precisament a remotes reminiscències regalistes o jansenistes, sinó que era la reacció d'un esperit de democràcia ingènit que Catalunya havia rebut del cristianisme amb els seus continguts pregoníssims d'humanitat, encaixats a les estructures sàviament universalitzades per la vella Roma i ja profundament arrelades a la nostra terra.

Atenció, doncs, historiadors, al nostre segle XVIII!

ALEXANDRE GALÍ

Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona.

DOCUMENTS NOUVEAUX SUR SAINT-GUILHEM DU DÉSERT

Parmi les œuvres de ce premier art roman de Languedoc et de Catalogne qu'a longuement étudié M. Puig i Cadafalch, la vénérable abbatale de Saint-Guilhem du Désert compte, dans ses parties les plus anciennes, parmi les plus remarquables. Des documents demeurés jusqu'à présent ignorés nous permettent de savoir ce qu'étaient, à côté de cette église, les bâtiments conventuels de l'illustre abbaye qui porta jusqu'en 1124 le nom de Gellone, et dont on connaît par ailleurs le rôle éminent dans l'histoire de nos chansons de geste.

Elle a fait l'objet de nombreuses études, dont la plus importante est le substantiel mémoire que lui a consacré en 1906 Emile Bonnet dans le Congrès archéologique de France alors tenu à Carcassonne et à Perpignan.¹ Mais il n'en subsiste guère que l'église, en dehors de laquelle Emile Bonnet indique notre défaut d'information en ce qui concerne les anciennes constructions monastiques : quelques arcades du cloître inférieur sont seules décrites dans sa notice, où il tâche d'en restituer d'après certains textes les dispositions générales et la date possible. La principale source d'information qui nous renseigne d'habitude par des vues perspectives sur la plupart des abbayes bénédictines ayant adopté, comme Saint-Guilhem, au xviie siècle la réforme de Saint-Maur, le *Monasticon Gallicanum*, ne nous donne en effet de celle-ci aucune représentation.

Or nous avons eu la bonne fortune de retrouver aux Archives Nationales deux plans manuscrits, dressés justement en 1656 en vue de cette réforme du monastère, qui étaient demeurés jusqu'à présent ignorés des nombreux érudits qui ont étudié Saint-Guilhem, et où l'on

1. Tome II (Paris 1907), 384-440.

trouve représentés avec la plus grande précision les constructions alors groupées sur le côté sud de l'abbatiale. Ils sont intitulés : «Premier plan du monastère de Saint-Guilhem du Désert en Languedoc comme il est à présent 1656». «Plan du second étage du monastère de Saint-Guilhem du Désert en Languedoc comme il est à présent 1656». L'auteur de ces plans est Frère Robert Plouvier, dont nous avons retrouvé de nombreux autres dessins analogues dans le même fonds, provenant aux Archives Nationales de Saint-Germain des Prés.

D'après les restes du cloître encore existants, Emile Bonnet croyait pouvoir déduire que ce cloître, «construit selon les règles ordinaires de l'architecture monastique, avait la forme d'un quadrilatère à côtés presque égaux, mesurant respectivement 13 m. 50 et 15 m. de longueur». La galerie méridionale ayant complètement disparu, il ne demeure, ajoute-t-il, de la galerie orientale qu'une amorce dans l'angle nord-est ; les deux galeries des deux autres côtés sont en partie debout, mais après avoir perdu un grand nombre de leurs voûtes ; et presque toutes celles de ces voûtes qui subsistent ont été refaites ou remaniées dans de nombreuses réparations, trois seulement des travées de la galerie occidentale étant couvertes de voûtes d'arêtes qui ne paraissent pas avoir été remaniées. D'après les textes, il y avait en outre un cloître supérieur, dont les traces sont encore visibles, et qui devait dater du XIIIe siècle, mais dont on n'a conservé que quelques débris de belles sculptures. Une tradition recueillie par le baron Taylor rapportant que le cloître aurait été construit pour une grande part aux environs de 1135, et une charte du 8 mars 1206 parlant d'autre part d'un «cloître neuf» de Saint-Guilhem, Emile Bonnet en concluait que l'ensemble du cloître bas, d'un aspect très archaïque, devait remonter aux premières années du XIIe siècle ou même aux dernières années du XIe, et qu'au contraire le cloître supérieur aurait été, dans son ensemble aussi, construit au XIIIe siècle.

Or voici ce que nous apprennent maintenant les plans de Frère Robert Plouvier, dont l'exactitude nous est attestée par la comparaison du plan de l'église actuelle avec la partie qui représente celle-ci sur les dessins de 1656. En premier lieu, le cloître de Saint-Guilhem ne formait pas un rectangle aux cotés égaux deux à deux, mais un quadrilatère irrégulier dont les galeries mesuraient 64 pieds au Nord, 76 pieds au Sud, 90 pieds à l'Est, et 89 pieds à l'Ouest. En deuxième lieu, bien loin d'avoir été bâti en une seule fois, le cloître inférieur comprenait en réalité deux, ou plutôt même trois parties, de styles différents :

la première, celle qui est parvenue plus au moins remaniée jusqu'à nous telle que l'a décrite Emile Bonnet, comprenait en outre, dans l'angle sud-ouest, un pavillon de fontaine sur plan carré, de même style, dont la voûte d'arêtes abritait une grande vasque circulaire ; la deuxième, comprenant, à l'exception de la partie attenant au transept de l'église, toute la galerie orientale, était caractérisée à chacune de ses quatre travées par de multiples petits arcs retombant sur plusieurs colonnettes simples ; et enfin, à la troisième, comprenant la galerie méridionale sauf la partie adjacente au pavillon de la fontaine, trois travées prenaient jour vers la cour intérieure par de multiples petits arcs également, mais retombant sur des colonnes géminées. Cette dernière structure caractérisait également tout l'ensemble du cloître supérieur ; mais il n'avait peut-être pas été construit lui-même d'un seul jet, à en juger par l'irrégularité de la division en travées qui en caractérisait seulement les galeries du nord et de l'est.

Les plans de Frère Robert Plouvier nous font en outre connaître toute la disposition des autres bâtiments anciens de l'abbaye, notamment du réfectoire à l'ouest et de la salle capitulaire à l'est. Par une particularité assez rare, la porte de cette dernière s'ouvrait, non pas au milieu des trois baies par lesquelles elle prenait jour vers le cloître, mais dans la travée la plus rapprochée du transept de l'église ; et les deux autres baies étaient analogues à celles de la partie la plus ancienne du cloître. L'emplacement exceptionnel du réfectoire explique celui de la fontaine du cloître.

On voit par ces quelques indications tout ce que les deux plans ainsi récemment retrouvés viennent ajouter à notre connaissance de l'histoire architecturale de cette vénérable abbaye, d'origine carolingienne, à partir à peu près du moment où elle commença de prendre, vers le premier quart du XIIe siècle, le nom de son fondateur légendaire.

ELIE LAMBERT

Université de Paris.

JOIES GRECO-ROMANES DE L'ESTANYOL (GIRONA)

LA TROBALLA

Fou el meu amic, el malaguanyat arquitecte gironí Rafel Masó i Valentí, qui em va parlar per primera vegada de l'existència d'aquestes joies antigues. Ell les va conèixer per haver-les vist portar en una festa per una de les senyores de la família Cendra-Homs. Als seus ulls d'artista i enamorat de les antiguitats li cridaren tot seguit l'atenció i, amic d'aquella senyora, va preguntar-los d'on procedien. Passats bastants anys, vers 1933, em comunicà la seva existència i va fer-me l'honor de presentar-me el seu propietari, el senyor Tomàs de Cendra, qui tot seguit va oferir-se a posar-les a les meves mans per a poder-les estudiar detingudament. Primerament, la mort del Sr. Masó; després, la guerra civil. Fou un cop aquesta finida que, casualment, ens assabentàrem de la mort del senyor Cendra, esdevinguda el dia 29 de novembre de 1938 a l'Hospital de Girona, on es trobava detingut, víctima de maltractaments. Durant dos anys no ens ocupàrem més de l'afer, fins que el 1945, repassant notes antigues, en trobar una referència de les joies de l'Estanyol, procuràrem reprendre el fil trencat per aquells esdeveniments. Amb aquesta finalitat, el 9 de setembre vàrem escriure una lletra a la senyora Dolors Homs Burés, que en l'esquela del Sr. de Cendra figurava com la seva vídua. Aquesta senyora tingué la gentilesa de fer-nos contestar, amb data de 25 d'octubre, pel seu nét Manuel Feliu i Cendra el qual ens digué que l'actual posseïdora de les joies era la seva mare, la senyora Lluïsa de Cendra de Feliu, en nom de la qual s'oferia a facilitar-nos totes les dades per a l'estudi. Efectivament els senyors Feliu-Cendra, amb tota gentilesa, ens han donat tota mena de facilitats per a la nostra tasca, cosa per la qual els en regraciem vivament.

Les joies trobades eren tres collars i un anell, dels quals actualment es conserven només dos dels collars.¹

L'estudi d'aquestes joies, amb vistes a la seva filiació i datació, es pot fer a base de l'examen de tres elements: la cadena dels dos collars, els petits penjolls del número 1, el gran penjoll del número 2. Com veurem, encara que d'aquest examen traurem una impressió general sobre els dos collars, no es poden donar moltes precisions pel coneixement imperfecte que tenim de la filiació i datació de la joieria antiga,² en la qual algunes solucions tècniques foren utilitzades durant llargs segles i en llocs molt diversos, perdent per aquestes causes gran part de la seva vàlua com a elements de filiació i datació.

1. La pèrdua de l'altre collar i l'anell es produí com a conseqüència de les malvestats de la guerra civil. Els senyors Feliu de Cendra guardaven les noves joies en una caixa del Crèdit Lyonnais, de Barcelona. Segrestades les caixes i obertes, encara es pot considerar miraculós que s'hagi conservat part del tresor de l'Estanyol. Acabada la guerra, els dos collars conservats foren trobats a Figueres, en un dipòsit contenint altres infinitats d'objectes procedents de l'espoliació de les caixes dels bancs, en un paquet en el qual anava inscrit el nom del banc de procedència i el dels propietaris de la caixa. Resulta vertaderament estrany que el conjunt no hagués desaparegut tot o no s'hagués conservat íntegrament; però aquest és el fet. Els senyors Feliu de Cendra, que professen, com és lògic, una gran afeció per aquestes joies, no s'han manifestat propicis a facilitar la seva incorporació a un museu públic i prefereixen conservar-les en el seu poder. Precisament llur cultura, de la qual han donat bona mostra en la relació que hem tingut amb ells per a fer aquest estudi, creiem que ens autoritza a lamentar la seva decisió, de la qual esperem que algun dia revindran. Per una banda, en aquests temps d'inseguretat, creuríem aquests objectes més ben preservats en un museu que no en mans privades, per amoroses que en siguin. Fins ara, els objectes d'art que figuraven en les col·leccions públiques han estat molt més respectades que aquells que estaven en mans de particulars, els quals si s'han salvat en gran nombre ha estat principalment per l'acció dels museus que han procurat recollir-los a voltes en circumstàncies ben difícils. Si, per exemple, les joies de l'Estanyol, tot i seguir en mans dels seus propietaris, haguessin estat catalogades en el patrimoni artístic, cosa que pel seu gran valor artístic i arqueològic en són ben mereixedores, no s'haurien, en part, perdut, doncs els serveis artístics i arqueològics, que no deixaren de funcionar ni un dia, no les haurien oblidades ni en aquell moment. Per altra banda, és penós sostreure, sense ocasionar grans molèsties als seus posseïdors, objectes d'aquesta naturalesa de la contemplació dels estudiosos i amateurs.

2. La indigència bibliogràfica de les nostres biblioteques és vertaderament aclaparadora fins al punt que per a escriure aquestes ratlles ens hem hagut de valdre gairebé d'un sol llibre especialitzat, el conegudíssim *Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities*, British Museum, de F.H. Marshall, Londres, 1911, que encara que és un llibre de primer ordre, ja de data un xic reculada, per bé que, com tots els inventaris ben fets i abundantment il·lustrats, té una perennitat que manca a les obres destinades a les grans síntesis. Per a la joieria indígena peninsular, consultar la monografia de Julián San Valero Aparisi, *El tesoro preimperial de plata de Drieves (Guadalajara)*, Madrid, Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, Informes y memorias, n° 9, Madrid, 1945. Inútil veure les obres generals, en les quals, com de costum, no es troba res interessant. En canvi, consultar els magnífics articles del *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, de Charles Daremberg i Edmond Saglio [hi he posat el títol complet i hi he afegit els noms dels dos autors], com el de G. Karo (*Monile*) i d'altres, també de redacció molt antiga. En les monografies d'excavacions que hem pogut consultar no hem pogut trobar paral·lels tan clars com els que ofereixen les vitrines del British descrites per Marshall. Com és costum nostra, però, la finalitat principal que ens proposem és presentar uns materials inèdits perquè puguin ésser incorporats al conjunt general de les troballes.

LES CADENES

Són d'igual tipus en els dos collars, formades d'anelles un xic més grosses en el número 1 que en el 2, de la mateixa manera que el fil usat en el primer és quelcom més gruixut que l'usat en el segon. Les anelles del primer tenen uns 4mm de diàmetre i les del segon no arriben als 3mm, 0,7mm i 0,4mm respectivament, però totes dibuixen la mateixa forma de 8 doblegat, unint-se les unes a les altres en la forma que queda clarament visible en el dibuix adjunt. Aquest tipus de cadena no el trobem mai usat a la joieria indígena i, en canvi, és abundantíssim en la grega i romana, però en un període de temps dilatadíssim que va des de l'època micènica fins a l'Imperi romà avançat,³ de manera que si és un element que té importància per a la filiació manca d'ella per a la cronologia.

FIGURA 1. — Dibuix de la cadena dels collars.

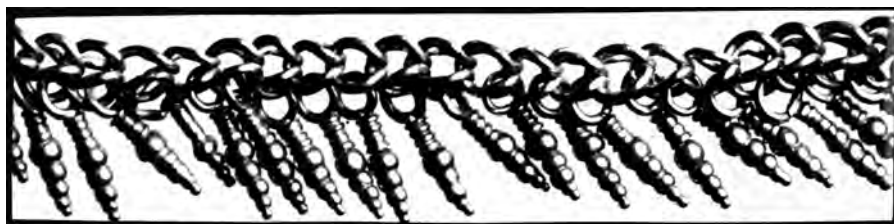

FIGURA 2. — Detall del collar 1.

3. Vegin-se infinits exemples a Marshall, obra citada: entre els més antics els n. 746, 752, 766, procedents dels tresors d'Aegina, i entre els més moderns els n. 2727 en un collar que porta per penjoll una moneda de Marc Aureli Sever Alexandre (222-235). De totes maneres, hi ha petites diferències entre els diferents exemplars d'aquest tipus de cadena, especialment quant a llur finor, en la manera com estan doblegades les anelles i detalls de la mateixa forma que aquestes, però l'estudi d'aquestes variants que per la petitesa de les anelles s'ha de fer a la lupa, no resulta possible en la majoria de les reproduccions a la mateixa mida dels objectes més reduïts que acostumen a donar els llibres. Fins en les fototípies de Marshall és molt difícil o impossible.

FIGURA 3. — Collar 1.

ELS PENJOLLS DEL COLLAR 1

Són en nombre 75 i tenen una llargada mitjana de 9mm. Una anelleta circular els enganxa dintre dels lòbuls de les anelles de la cadena i vénen a continuació quatre petits discs i després cinc diminutes esferes en degradació de la més grossa a les més petita, que és un granet de menys de mig mil·límetre de diàmetre. Els discos semblen fets a torn i les esferes, fins i tot les més petites, semblen més grosses que el granet usat en el granulat, soldades les unes a les altres amb una tècnica semblant a la que permetia enganxar les superfícies llises del dit granulat.

No hem trobat paral·lels exactes a aquests penjolls. Els que tenen certs collars procedents de tombes de Kyme a l'Eòlia datats en el segle III a. JC⁴ cauen evidentment dintre del mateix cercle, però no són ben iguals. Observem ara que aquests penjolls tenen un evident parentesc, com veurem, amb les terminacions inferiors del gran penjoll del collar 2, cosa que interessa remarcar.

4. Marshall, loc. cit., loc. cit. n. 1943 a 1948. Els més semblants els anomena *spear-heads*, denominació que no és exactament aplicable als nostres.

ELS FERMALLS

El del collar 1 és modern i el del collar 2 no ofereix particularitat remarkable. Consisteix en una banda amb dues anelletes unides per un fil retort, la una agafada a la darrera anella i l'altra destinada a rebre l'altra peça del fermall. Aquesta, unida també a la darrera anella del collar de la part corresponent per una anelleta circular, forma un simple ganxo llis molt allargat amb el corresponent fil retort per a unir-los. És un tipus de fermall simple que té paral·lels en llocs i èpoques dilatadíssims.

EL PENJOLL DEL COLLAR 2

És l'element més interessant per a l'estudi. És una peça en forma de creixent, de 32mm de llargada màxima. El revers és una simple planxa d'or treballada a martell per a donar-li el gruix i extensió cercades. L'anvers està presidit per un granat de la mateixa forma de creixent, subjectat per mitjà de dents triangulars i rodejat per una sèrie de cordons de filigrana, en nombre de dos en la part inferior i de quatre en el gran arc del cercle superior: En aquest encara hi ha després un cercle format de petits discs. Tot el conjunt ve emmarcat exteriorment per triangles o crestes recobertes de granulat. Les puntes del creixent es prolonguen per mitjà de sengles apèndixs formats de petites esferes soldades que recorden clarament els penjolls del collar 1. La unió d'aquests apèndixs al creixent es fa per mitjà de discs recoberts d'una anella granulada. Per fi, com sortint d'aquests discs i prolongant-se fins als angles del granat hi ha a cada costat unes petites fulles de vores ondulades el nervi de les quals és en filigrana. El treball és de remarkable perfecció tècnica i dona per resultat un objecte bell i sumptuós.⁵

Existeixen paral·lels exactes d'aquest ornament que permeten una determinació cronològica i cultural bastant precisa. Pel que fa al punt de vista cultural, tots aquests paral·lels es troben en l'art clàssic i, en canvi, res trobem de semblant en l'art ibèric o cèltic (*hallstättic* o *posthallstättic* de la Península, seguint la terminologia de Bosch-Gimpera, o ferro cèltic i ibèric, seguint la de Martínez Santa-Olalla). Certament ni la filigrana ni el granulat

5. Algunes de les crestes amb granulat estan trencades. Tots els elements descrits, com és natural, són petitíssims i el seu estudi sols es pot fer a la lupa o per mitjà de fotografies molt ampliades com la que publiquem. En general, tot estudi seriós de joies ha de fer-se en aquesta forma: el simple examen visual no permet apreciar detalls i en les fotografies a mida natural, reproduïdes per mitjà de fotogravat i fins de fototípia, es perden tots els detalls.

FIGURA 4. — Collar 2.

són desconegudes en aquestes arts. A Drieves, a l'arracada de Santiago de la Espada (Jaén) i en altres llocs en tenim bones mostres d'«excepcional qualitat tècnica», com diu Santa-Olalla referint-se a la darrera,⁶ però nosaltres ens referim a la forma concreta de creixent presidit per un granat i rodejat per successives filigranes i una cresteria exterior amb granulació. En l'art clàssic tenim el mateix objecte, formant la part central de diverses arracades trobades en excavacions antigues a Vulci (Etrúria), datades a mitjans del segle III a. de l'Era. La similitud arriba al punt de portar en les puntes del creixent els mateixos apèndixs fets de petites esferes soldades. Un altre paral·lel exacte el trobem en unes arracades procedents de Sardenya,⁷ trobades, sembla, en una tomba, però respecte a la data de les quals hi ha poca concordança entre els que les han publicades, bé que Marshall fa remarcar la seva absoluta similitud amb les que hem esmentat abans, ço que en tot cas només pot explicar-se per una llarga perduració del tipus. Un altre penjoll similar (encara que no tan exactament igual al nostre com els esmentats, ja que el granat central és substituït per dues perles piriformes i manquen les crestes exteriors amb granulació), suspès a la part central d'un collar, fou trobat en una tomba prop de Damasc, a Síria, datada en el segle I després de l'Era. En realitat, totes aquestes dades les hem de considerar molt imprecises, per correspondre les troballes a excavacions antigues no científiques. Aquestes joies en elles mateixes no són elements prou precisos per a donar una data exacta, ha d'ésser el mateix material acompanyant en les tombes quan procedeixen d'enterraments el que ha de datar-les a elles, i aquest no el coneixem. Per altra banda, és un fet que la joieria romana és una prolongació, per imitació, de la joieria hel·lenística, i fins els mateixos objectes en or artísticament treballats poden ésser usats en períodes dilatats de temps, gràcies a la inalterabilitat del noble metall.

CONSIDERACIÓ FINAL

Les joies de l'Estanyol aparegueren en un medi arqueològic romà, però no en cap tomba, sinó en un amagatall, on pogueren quedar soterrades durant molt temps, dintre de la mateixa època romana. La forma casual de la troballa, els llargs anys transcorreguts des que tingué lloc, la mort de les persones que l'efectuaren, tot plegat ens priva de detalls que podrien ésser de gran

6. Sobre aquest exemplar de gran interès vegeu Marshall, n. 1677, 1678 i 1681.

7. Marshall, n. 2356-2357.

interès per a la seva datació, ja que la filiació clàssica creiem que és clara. El seu caràcter, hel·lenístic més que romà, ens faria pensar en els segles III-II a. de l'Era, com el moment de la seva fabricació en tallers extrahispans. Adquirides per un íber acabat o portades per un romà, pogueren ésser usades molt de temps, fins a ésser amagades en un moment de perill, la data del qual resulta completament imprecisable.

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS

LA CONSTRUCCIÓ A TORNAJORNALS

A jutjar per les dades fins avui aplegades, sembla que havia estat molt estès arreu el treballar a tornajornals, sobretot entre estaments humils. Les feines per a les quals s'havia emprat més aquest sistema de treball eren les agrícoles, que no admeten dilació i que cal fer dins d'un període inajornable. Per la majoria dels pobles balcànics, la gent encara s'ajuden els uns als altres en les messes, les veremes, en les feines d'entrecavar, birbar, afemar, espellonar i encara en d'altres feines de la gleba. A casa nostra mateix, la gent també s'ajuda avui en dia: a batre, per la Garrotxa; a herbejar i conduir les garbes a coll i a través dels estrets camins de muntanya, des dels paratges inaccessibles fins als plans on es podien batre, en altres indrets; a espellonar el blat de moro, per les Fonts del Llobregat, pel Ripollès i per les valls d'Olot. Per terres balcàniques, àdhuc les dones s'ajuden les unes a les altres a fer l'endreça de casa i sobretot ajuden a endegar i enllestir la casa a les núvies a l'època de les bodes, i per les contrades sèrvies i búlgares, on és típica la indústria de les catifes a mà, és força corrent el treball a tornajornals en el teixit de catifes i tapissos.

Aquest sistema d'ajut voluntari també s'havia emprat per a la construcció de cases. Aixecar una casa resulta un esforç excepcional entre estaments humils, i cal acudir a la bona voluntat dels veïns i dels amics, que presten llur ajut desinteressat com una obligació cívica, a la qual hom també apel·larà quan li convingui. El sistema era corrent entre la pagesia romana, i Cató hi fa referència i diu que els veïns ajuden «operis, jumentis et materia».¹ Encara és ben viu a Egipte,

1. CATÓ, *De re rustica*, IV.

a la Geòrgia i per l'Àsia menor. A la Xina encara es fan així les grans obres.

Parlant de Palestina, diu un viatger que, sobretot el dia que es cobreix la teulada, acut tot un eixam de treballadors, homes, dones i infants que febrosament traginen la pedra fent-se-la passar de mà en mà; la porten així des de llarga distància, la fan arribar a mans dels paletes pagats que menen l'obra i tots treballen sota la direcció de l'amo, que fa de cap de colla.² El propietari del camp, quan l'ajut és a una feina de la gleba, o el de l'obra, quan es tracta d'una casa, obsequia els que l'han ajudat amb un sopar, que a voltes acaba amb ball enmig de gran gresca i bullícia. Una de les notes característiques del treball desinteressat i a tornajournals era el cant; per tots els països a què ens hem referit, la gent treballava al so de cançons, i en alguns indrets, al ritme de la simbomba que sonava l'amo o bé els músics del poble. Aquests iniciaven la música per tal de donar el to als treballadors, els quals després cantaven a veus soles, tot treballant i donant-se aire per afanyar-se més.

Quelcom d'aquests costums resta encara a casa nostra. Les espellonades de blat de moro de les regions pirenenques, acaben amb un ressopó molt remullat amb vi, com als països indicats; tant és així que per les Fonts del Llobregat el qualificaven de *vinotxa*;³ a Sant Joan de les Abadeses, de *revellosa*, i donaven fi a la festa amb un ball especial fet al so d'una cançó un xic maliciosa.⁴ Semblantment feien al Ripollès.⁵ Per les valls d'Olot coronaven el més vell amb fulles del moresc espellonat i l'asseien damunt de la pila que li feia de tinell; al seu entorn ballaven el ball de la civada, el contrapàs, sardanes curtes i encara d'altres balls, al so de cançons.⁶ I a la Garrotxa, pel garbejar, l'amo donava un sopar obligadament de carn de cabra.⁷

Del que hem trobat menys vestigis és de la construcció a torna-

2. KLUNZINGER, *Travels in the little known parts of Asia Minor*, II (Londres 1870), 138.

3. SALVADOR VILARRASA, *La Vinotxa*, «La Veu de Lillet», núms. 43-45 (La Pobla de Lillet).

4. Segons unes notes manuscrites de Marià Aguiló, que documenta una cançó del seu recull que figura a l'«Obra del Cançoner Popular de Catalunya».

5. SALVADOR VILARRASA, *La vida a pagès*, «Scriptorium» any VI (Ripoll 1928), núm. LXI, pàg. 8.

6. BERGA I BOADA, *L'espellonar*, «La Renaixensa» (Barcelona 1898), 65.

7. PERE VAYREDA I OLIVES, *Supervivències de festes agrícoles primitives*, «Arxiu de Tradicions Populars», I (Barcelona 1930), 289.

jornals. Per la Terra Alta, els veïns donaven, fins a la darrerïa del segle passat, tanta pedra com calia, si en tenien en els seus trossos, de la mida i qualitat necessària per a l'obra, quan el qui es feia la casa no en tenia. També li deixaven els animals i l'ajudaven amb algun jornal, és a dir, que devien fer per l'estil de la ruralia romana, segons dóna a entendre Cató. No sabem que cantessin, segons costum general i obligat per un hàbit secular en totes les feines de prestació personal arreu dels pobles on hom ha constatat el costum. En canvi resulta curiós que pel pla d'Urgell, on fan les construccions de tàpia i on la feina més llarga d'una obra és l'atapir o apretar la terra, antigament, sobretot els aixafaterres, no sabien picar o moure llurs pesades maces de fusta sense cantar, i la tonada de llurs cançons concordava amb el ritme de la feina, el qual feia moure a l'uníson els diversos picons que així treballaven a l'hora. Una de les tonades més emprades era una variant melòdica de la cançó de *La vida de les galeres*.

Resulta així mateix curiós que un entreteniment de la xicalla d'aquells temps, quan s'aixecava alguna casa a la població, era l'anar a aixafar terra en pla de divertiment i distracció infantil, els quals no deixaven de resultar en profit del que es feia la casa, que els premiava l'ajut amb un grapat de fruita. Tant el detall de cantar com la intervenció infantil, semblen recordar restes de la construcció a tornajornals.

JOAN AMADES

Museu d'Arts Populars, Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Ad. Ind. Hist. i d'

FERRAN EL CATÒLIC I GERMANA DE FOIX EN UNA MINIATURA DE LA VATICANA

NOTA ICONOGRÀFICA

La Biblioteca Vaticana posseeix un sumptuós manuscrit provinent del fons Chigi, C. VII, 205, que Antonio Muñoz qualificà d'«uno dei più cospicui monumenti della miniatura italiana della fine del xv secolo».¹ Diversos repertoris han reproduït algunes de les seves pulcres miniatures,² i Ignazio Giorgi les ha donades totes en el treball més important des del punt de vista històric, fins avui consagrat a aquest interessant manuscrit³ que de temps tenim en estudi, en cerca especialment de l'artista o artistes que l'han miniat. No és possible encara de dir-ne un mot definitiu. Avui ens proposem de donar una senzilla nota iconogràfica sobre la identificació de dos personatges reproduïts en les seves pàgines. Limitem la descripció i l'anotació a aquest precís objecte.

Forma un volum de 304 fulls en pergamí (numeració moderna) de 333 × 235 mm., escrit a dos corondells, amb lletra gòtica dels volts del 1500. Conté el text complet de l'Ofici Diví i de les Misses de Nadal, Epifania, Dijous, Divendres i Dissabte sants, i Diumenge de Resurrecció. En la il·lustració i decoració del llibre, tant com l'esplendidesa, colpeix la regularitat i uniformitat de composició, distribució i execució, idèntiques des del primer a l'últim full, que demostren un pla estudiat minuciosament i executat sota una direcció única, si no per una mateixa mà.

Cinc planes enterament miniades assenyalen el principi de cada una de les festivitats commemorades: f. 3^r, Nadal; f. 62^r, Epifania; f. 112^r, Dijous Sant; f. 158^r, Divendres i Dissabte sants; f. 271^r,

1. A. MUÑOZ, *I Codici miniati della Biblioteca Chigi in Roma*, «Revue des Bibliothèques», XV (1905), 367-368. Aquest autor no s'ocupa del problema històric del manuscrit. Artísticament la creu «opera di un maestro che alla fine del Quattrocento si ispirava alla scuola leonardesca: certe figure ornamentali fanno pensare al Peruzzi nelle sue opere giovanili».

2. Cfr. D'ANCONA, *La miniature italienne du Xe au XVIe siècle* (Paris-Bruxelles 1925), 89, i pl. LXXXVII.

3. I. GIORGI, *Il Codice chigiano delle sei Messe*, «Dedalo», anno IV, fasc. III (agosto 1923), 133-155, II fotoincisions i una en colors, en format reduït.

Pasqua. La meitat superior de la plana representa el fet històric: Naixement, Adoració dels Reis, últim Sopar, Crucifixió, Resurrecció; a sota, vuit o nou ratlles de text a dos corondells, i tot entorn, diversos quadrets relacionats amb les respectives il·lustracions. La descripció de la resta de la decoració no interessa al nostre objecte.

Una excepció notable a la regularitat abans esmentada és constituïda per cinc fulls de pergamí: ff. 2, 61, 111, 157, 270, recoberts d'una fullola d'or en el recto, no escrit ni miniat, i tenyits en púrpura i miniats completament en el verso. L'estil, la mà, la tècnica en la preparació del pergamí és diferent de la resta del manuscrit. El que més crida l'atenció és que es tracta de fulls solts, intercalats. Quant a la figuració, responen simbòlicament o allusiva als fets històrics il·lustrats en el manuscrit: al Naixement correspon la predicció de la Sibilla Tiburtina; a l'Epifania, les altres dues teofanies de Jesús: el baptisme al Jordà i el miracle de les noces de Canà, totes tres recordades en l'antífona de les segones vespres de la festivitat; a l'últim Sopar correspon l'exaltació de l'Eucaristia; a la Crucifixió, el sacrifici d'Isaac, i a la Resurrecció, Jonàs eixint de la ballena.

Els folis que ara ens interessin són el 2^v, intercalat, 3^r, 62^r i 111^v, intercalat. El 2^v representa un rei agenollat (140 mm.), en actitud de pregar, i una figura femenina dreta (210 mm.) amb la llegenda «Sibilla Tiburtina», la qual amb la mà dreta indica una inscripció: «Nascetur Christus...» (lám. 1). El f. 3^r conté l'escut dels Reis Catòlics sostingut per dos àngels que a les altres mans porten l'un el jou, l'altre les fletxes, amb el «Tanto monta» que recorda altres llibres de pietat d'aquests reis, com és ara l'anomenat *Misal de los Reyes Católicos* de la Catedral de Granada; sota d'aquest gran escut n'hi ha un de minúscul: mitja lluna d'or en camp atzur i dues barres vermelles horitzontals en camp d'or. La Verge d'aquesta miniatura podria ésser un retrat. Al f. 62^r, l'Epifania, el Rei mag que adora l'Infant és certament un retrat, i no és impossible que ho sigui també la Verge. Al f. 111^v intercalat juntament amb el rei David figuren dos personatges, probablement històrics, dels quals ens ocuparem en una altra ocasió.

La qüestió que plantegem és aquesta: ¿a qui representen les dues figures del f. 2^v? Segons Cugnoni⁴ i Giorgi, el rei és Alfons el Mag-

4. G. CUGNONI, *Aeneae Silvii Piccolomini Senensis ... Opera inedita*, «Atti R. Accademia dei Lincei», Serie terza, Mem. Classe Scienze Morali, Stor. e Filos., VIII (1883), 668, n. 2: «In prima pagina a tergo Alphonsus ... genuflexus orat.»

LÀM. I. — Manuscrit Chigi C. VII, 205, foli 2^v.

LÂM. II. — Manuscrit Chigi C. VII, 205, foli 62^r.
 © 2017 Biblioteca Apostolica Vaticana

nànim i, a parer del segon autor, la Sibilla podria representar Lucrècia d'Alagno.⁵ Ara bé, nosaltres creiem que el rei és Ferran *el Catòlic*, i la Sibilla, molt probablement la seva segona muller Germana de Foix. La gènesi de l'equivocada atribució d'aquest manuscrit al temps del *Magnànim*, cal cercar-la en una nota del segle XVIII inserta al recto del f. 1 del nostre còdex: «Questo prezioso messale, fatto per commissione del Card. Enea Piccolomini, che fu poi Pio II, è da pregiarsi infinitamente... Si crede scritto e miniato circa il 1450». Aquestes afirmacions no tenen altre fonament que l'escudet del f. 3^r, que l'autor de la nota anònima cregué que era el del Card. Piccolomini, però que realment és de Joan Maria Poderico de Nàpols,⁶ bisbe titular de Natzalet. La precisió de les dades i el lloc on la nota es troba, han impressionat i influenciat els autors que s'han ocupat del Chigià C. VII, 205. Guerrini⁷ acceptà les seves indicacions sense comentaris. Cugnoni no cregué que fos el Card. Piccolomini qui encarregà el llibre, però establert la data, 1450, el retrat d'un rei i l'escut que creia dels Piccolomini, suposà que *el Magnànim* manà fer el manuscrit i el regalà a Silvio Enea Piccolomini.⁸ Muñoz cregué que en atribuir l'execució de les miniatures a Siena, la nota errava, però que podia ésser útil per a establir la procedència del manuscrit. El bibliotecari I. Giorgi,⁹ que l'examinà més atentament, s'adonà que a l'escut gran del f. 2^v hi havia ja l'emblema de Granada i que era, per tant, posterior al 1492; advertí també que a l'*Exultet* es prega per *Regem nostrum Ferdinandum*, f. 244^r, i admeté que el manuscrit havia estat encarregat pel Rei *Catòlic*. La data, però, de la nota anònima, 1450, i el voler defensar que el rei del f. 2^v era *el Magnànim*, el feren esgarriar per un laberint d'hipòtesis insostenibles.

5. «Nell'Augusto genuflesso che ascolta il vaticinio della Sibilla son ritratte le sembianze di Alfonso di Aragona. Men sicura, ma di una verosimiglianza che s'avvicina assai alla certezza, è un'altra mia congettura, che cioè l'alta figura della Sibilla Tiburtina celi il ritratto della bellissima Lucrezia d'Alagno, la favorita, la diva, come fu chiamata, di re Alfonso.» GIORGI, *op. cit.*, 141.

6. Aquest Joan M. Poderico fou capellà major del rei Ferran. Bisbe titular de Natzalet des de l'any 1941, traslladat a la diòcesi de Taranto l'any 1510, morí el 1524. Cfr. EUBEL, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, III.

7. V. GUERRINI († 1781), *Codicum Manuscriptorum qui in Bibliotheca Chisiana Romae adservantur Catalogus*, f. 159^d. És el Ms. Cat. 186 de la Sala de Consultació de Manuscrits de la Vaticana.

8. «Praestantissimum Alphonsi munus Æneae delatum ... In secunda pagina insignia Aragonensia et Piccolominea ad calcem reiecta. Sumptuosa codicis manuscripti magnificentia aptissime congruit cum donantis liberalitate.» CUGNONI, *loc. cit.*

9. En l'article citat, com tots els altres passatges que es refereixen a aquest autor alludits a continuació, veg. pàgs. 144-149.

Segons Giorgi, Alfons donà l'ordre de preparar un llibre litúrgic per a la seva capella de Nàpols. El rei mateix, devot fervent de l'Eucaristia i lector inlassable dels Comentaris a la Bíblia de Nicolau de Lira, inspirà l'Apoteosi eucarística, avui f. 111^v amb el verset bíblic *Erit firmamentum in terra...* En el primer full hom representà el *Magnànim* agenollat i, darrera d'ell, una dona, probablement Lucrècia d'Alagno, amiga del rei. En morir aquest, 1458, del manuscrit només hi havia a punt cinc fulls miniats. El seu successor, Ferran I de Nàpols, no tingué gens d'interès a continuar un llibre «nel quale tutti avrebbero potuto vedere glorificata la favorita del padre, verso la quale è noto chegli si mostrò tutt'altro che benevolo». Mort Ferran I, el 1494, els cinc fulls restarien «nella officina libraria della reggia di Castelnuovo» fins que vers el 1506 Ferran el Catòlic reprengué la idea del *Magnànim* i féu executar el projectat llibre litúrgic en el qual intercalà els cinc fulls miniats feia cinquanta anys. Giorgi no es val de cap argument estilístic, deixa als historiadors de l'art la solució del problema, ni utilitza cap document. De passada insinua que el retrat del f. 2^v recorda les faccions del *Magnànim* tal com es reproduïen en medalles de l'època. Cap d'aquestes hipòtesis no és sostenible.

De l'examen detallat del manuscrit resulta evident que els fulls intercalats han estat fets per al llibre, i no al revés. Per obtenir major rapidesa en l'execució o per un altre motiu, el miniador i l'escrivà treballaren independentment. El primer il·luminà les cinc planes, on comença el text de les respectives solemnitats, emprant cada vegada un nou quintern sense esperar que l'escrivà terminés el text de la festa precedent. Aquest escrivà utilitzà sempre quinterns; però en ésser a prop de la fi, regulava els fulls de l'últim plec per tal que no restessin fulls en blanc entre el final d'aquest text i la plana, ja il·luminada, de la festivitat següent. El càlcul no sempre reeixí, i en quatre dels cinc casos, a desgrat d'haver reduït els respectius quinterns, encara sobrà un full. Aquests fulls sobrers foren tallats. En obrir el llibre a l'indret de la plana tota miniada, l'esplendor d'aquesta contrastava desagradablement amb la plana frontera, tota en blanc o, pitjor encara, amb quatre o cinc ratlles de text, com s'esdevé en els ff. 60^v i 110^v. Solució adient i elegant era d'intercalar un full amb el verso enterament miniat que fes parió amb el recto inicial de festivitat. Com a motiu de composició, posat que el fet central i els episodis amb ell relacionats ja havien exhaurit els temes històrics (per exemple: entorn de l'adoració dels Reis, hi

ha l'aparició de l'àngel a sant Josep, la fugida a Egipte, l'infanticidi dels Innocents, etc.), es podia acudir a temes de caràcter simbòlic o allegòric, i així fou fet. Com sigui que la dificultat era ja previsible durant la confecció del llibre, res no impedeix de suposar que els fulls intercalats foren miniats contemporàniament. El desig d'enllestir l'obra pogué determinar a encarregar-los a un altre artista, i això explicaria la divergència d'estil.

Un argument definitiu a favor de la simultaneïtat o, en tot cas, de la posterioritat en l'execució dels fulls intercalats, l'ofereix la miniatura del f. 62^r (lám. II). El rei que en l'Epifania està en actitud d'adorar Jesús (Giorgi no ho observà) és el retrat del mateix personatge del f. 2^v. Doncs bé: si ni Giorgi ni ningú no pot dubtar que l'Epifania fou miniada amb posterioritat al 1492 en un llibre destinat al *Catòlic*, és evident que el full intercalat que conté el retrat del mateix personatge és contemporani o posterior, i executat amb la mateixa intenció.

L'argument de la semblança del retrat amb la persona representada, prova també a favor de Ferran. El tret més característic, el *nasus aquilus* del *Magnànim* de què parlava el futur Pius II,¹⁰ i que han posat en tanta d'evidència els medallistes de l'època (cal recordar només la medalla del Pisanello al Museu Nacional de Florència) no respon a la persona del *Catòlic* ni als retrats del nostre manuscrit. Hom pot assegurar que aquest no té gens de relació amb Alfons el *Magnànim*. El retrat del f. 2^v — com el del f. 62^r — és de Ferran i correspon especialment amb el que existeix al Museo del Prado.

La Sibilla del f. 2^v, a parer nostre, representa Germana de Foix.

Si hom la compara amb les altres figures femenines del mateix artista, per exemple, amb les grans figures (120 mm.) del f. 157^v, que representen les tres virtuts teològals, és evident que mentre aquestes són dibuixades de memòria, monòtones, sense trets característics, la figura de la Sibilla es refereix a una persona concreta, lleument idealitzada. És remarcable el pentinat, que traeix un gust personal o una moda del temps. D'altra banda, sembla molt natural que a la figura del rei, que certament és un retrat, correspongui també una persona determinada en la figura de la Sibilla, que per la composició i per estar dempeus dintre la miniatura té més importància que el rei mateix.

10. Piccolomini descriu el *Magnànim*: «Corpore gracili, vultu pallido sed aspectu leto, naso aquilo, et illustribus oculis, crine nigro et iam albicanti ad aures usque protenso, statura mediocris.» Cfr. CUGNONI, *loc. cit.*

Sí, com és lògic, ambdues figures estan relacionades, difícilment es pot pensar en altra persona que en Germana de Foix.

Per raons que donarem en ocupar-nos-en definitivament, aquest manuscrit fou miniat als primers anys del segle XVI, en venir Ferran a Nàpols acompanyat de la seva segona muller. Aquesta era jovenís-sima, tal com representa la Sibilla; sabem que era alta, que tenia els cabells rossos, recargolats més que formant rulls. Aquest detall significatiu ha estat tramès per un poeta contemporani, Juan de Sobrarias, que en referir-se a les segones noces de Ferran deia de la nova regina:

«Vertice cui pluchro rutilans crinemque retorta
Flava coma aethereas auras infundit odore
Ambrosio...»

El «retorta flava coma» és la descripció fidel del pentinat de la nostra Sibilla. També cal remarcar el fil de perles que com una tènue diadema cengeix la seva testa, emblema que no porta cap altra figura del manuscrit i que escau més a una regina que a una Sibilla. No el comparem amb altres retrats de Germana de Foix, puix primer caldria establir l'autenticitat dels pocs que coneixem; a més a més és sabut que la segona muller de Ferran *el Catòlic* es deformà ràpidament.

Algú podria trobar certa semblança entre la Sibilla i les faccions de les Verges del Naixement, f. 3^r i de l'Epifania, f. 62^r. Ambdues Madones tenen els cabells rossos. Deixant de banda el pentinat excèntric de la Sibilla, que no escauria a la Verge, el d'aquesta presenta una lligadura especial que manca en les altres figures femenines del llibre. Assenyalem el fet sense insistir-hi. Si hom pogués demostrar que també aquestes dues figures de la Verge volen representar Germana de Foix, seria un altre argument a favor de la nostra hipòtesi, que l'esplèndid manuscrit de la Vaticana, Chigià, C. VII, 205, fou miniat per tal d'ofrenar un do veritablement reial al rei Ferran i a la regina Germana en visitar Nàpols els primers anys de la setzena centúria.

ANSELM M. ALBAREDA, O. S. B.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ciutat del Vaticà.

LA COOPÉRATION INTERNATIONALE DES HISTORIENS ET LA PAIX MONDIALE

Avant la seconde guerre mondiale, nous avons été heureux de rédiger, pour les *Mélanges* offerts au grand historien viennois Alfons Dopsch, une étude intitulée *La Coopération intellectuelle avant le siècle des Nationalités*. Notre plaisir n'est pas moins grand aujourd'hui de rédiger la présente étude, de Coopération intellectuelle, elle aussi, pour les *Mélanges* offerts à notre grand ami catalan Puig i Cadafalch.

Comme Alfons Dopsch, historien de la civilisation, Puig i Cadafalch, éminent historien de l'art, a eu vraiment le sens de la Coopération intellectuelle internationale. Il a compté parmi les Présidents de notre inoubliable Congrès d'Oslo de 1928. Et au lendemain de la seconde guerre mondiale, dès que les relations ont été rétablies entre Barcelone et Paris, il nous a adressé un appel enthousiaste, pour que soit reprise l'oeuvre du Comité international des Sciences historiques, c'est-à-dire pour que les historiens persévèrent dans leur Coopération internationale.

Est-il donc si important que les historiens des différents pays collaborent ? Nous répondrons à cette question en citant ce propos du Chancelier allemand von Bülow : « L'Entente occidentale serait possible, s'il n'y avait pas les historiens. »

Il parlait ainsi vers 1900. Et sa déclaration corroborait ce projet de résolution présenté par le professeur autrichien Moritz Hartmann, au Congrès international des Sciences historiques, le premier de ce nom, Congrès tenu à Rome en 1903 : « La seconde section du Congrès exprime le voeu que la méthode d'enseignement soit l'objet d'une réforme dans tous les pays, de manière à donner la plus grande importance à l'histoire de la culture, de l'économie et au droit public, et à cesser de recourir à l'histoire en portant atteinte à l'objectivité

historique, pour exciter la haine à l'égard des nations étrangères.»

La haine à l'égard des nations étrangères! Moritz Hartmann, comme on l'a dit, savait à quoi s'en tenir, quand il signalait un semblable défaut qu'il avait observé dans son propre pays et dans les pays limitrophes.

L'histoire au service de la politique! Moi qui ai prôné naguère les vertus de l'histoire, à propos de la grande querelle Hanotaux-Valéry, je serais tout prêt maintenant à abonder dans le sens de ce dernier, si l'histoire devait servir d'instrument à la politique, comme ce fut trop souvent le cas dans le Siècle des Nationalités.

«L'histoire», a dit Paul Valéry, «est le produit le plus dangereux que la chimie de l'intelligence ait élaboré. Ses propriétés sont bien connues : il fait rêver, il enivre les peuples, leur engendre de faux souvenirs, exagère leurs réflexes, entretient leurs vieilles plaies, les tourmente dans leur repos, les conduit au délire des grandeurs ou à celui de la persécution et rend les nations amères, superbes, insupportables et vaines.»

Une des conditions pour qu'il n'en soit pas ainsi, c'est que l'historien ne reste pas rigoureusement enfermé dans son pays, dans l'histoire de son pays, dans le culte exclusif et exaltant de sa patrie nationale. C'est qu'il ait la possibilité de connaître les autres pays et les historiens de ces pays, qu'il cherche à les comprendre les uns et les autres et qu'il leur témoigne le respect qui leur est dû.

Ces buts sont ceux qu'on peut raisonnablement attendre de la Coopération internationale des historiens. Et c'est pour ces buts, entre autres, que fut créé en 1926 à Genève, sur l'initiative de l'historien polonais Halecki, Secrétaire de la Commission de Coopération intellectuelle de la Société des Nations, et à l'instigation des historiens américains, représentés par MM. Leland et Shotwell, notre cher ancien Comité international des Sciences historiques, dont MM. Halvdan Koht (Norvège), Harold Temperley (Grande Bretagne), Waldo G. Leland (États-Unis d'Amérique), furent successivement présidents, et dont nous avons nous-même assumé le Secrétariat général jusqu'à la guerre de 1939, et au delà jusqu'en 1945, dans la mesure où l'état de guerre nous a laissé continuer notre oeuvre.

Jusqu'à la catastrophe de 1940, cette oeuvre avait été unanimement appréciée. Ensuite elle a cessé d'inspirer confiance, comme l'ensemble du mouvement pacifiste, dont elle était un des aspects. Maintenant

elle appartient à l'histoire, qui en jugera. C'est à ce titre que nous la présentons.

Notre Comité fut créé dans la même salle de l'Athénée de Genève où avait été fondée, en octobre 1863, la Société de la Croix Rouge internationale. Une inscription, en lettres d'or, pour celle-ci, et une autre, en lettres d'argent, pour celui-là,¹ rappellent ce double événement. Nous pensions que le Comité, poursuivant son oeuvre, comme la Croix-Rouge, en dehors de la politique et au-dessus d'elle, n'aurait jamais à l'interrompre et qu'il pourrait être lui aussi une institution permanente.

Quand le Comité fut fondé, la première guerre mondiale était finie depuis huit ans, et nous avions l'impression, avec Aristide Briand, que la grande route de la Paix passait entre la France et l'Allemagne, comme nous avons aujourd'hui l'impression qu'elle passe entre les États-Unis d'Amérique et l'Union Soviétique.

À l'assemblée constitutive du 15 mai 1926, où l'Allemagne, celle de Weimar, avait été invitée par M. Leland, organisateur de la réunion, nous éprouvâmes une joie sincère à voir les Allemands venir à nous. C'était comme un gage de Paix. J'éprouvai deux ans plus tard une joie analogue en introduisant dans notre salle de séances, à Oslo, l'historien russe Pokrowski, Commissaire du peuple et Délégué soviétique. L'Allemagne et l'U.R.S.S. étaient entrées dans notre Comité, l'une et l'autre, avant d'avoir été admises à la Société des Nations. Une autre joie du même genre, encore, je l'éprouvai à Rome, quand Sa Sainteté Pie XI, me recevant en audience particulière, me fit connaître son intention de faire participer les historiens du Vatican à notre oeuvre de Science et de Paix. De Moscou au Vatican, comme de Paris à Berlin, comme de Washington à Tokyo, la famille des historiens pouvait être complète. Ainsi le nombre des Pays membres du Comité s'était élevé à quarante-six, à la veille de la seconde guerre mondiale.²

1. Elle fut apposée en 1938, à la suite de notre Congrès international de Zürich.

2. En voici la liste : Algérie, Allemagne, Argentine, Autriche, Belgique, Brésil, Bulgarie, Canada, Chili, Chine, Danemark, Dantzig, Egypte, Équateur, Espagne, Estonie, États-Unis d'Amérique, Finlande, France, Grande Bretagne, Grèce, Hongrie, Inde, Indochine, Irlande, Italie, Japon, Lettonie, Lithuanie, Luxembourg, Malte, Mexique, Norvège, Pays-Bas, Pologne, Portugal, Roumanie, Russie, Suède, Suisse, Tchécoslovaquie, Turquie, Ukraine, Uruguay, Vatican, Yougoslavie. Quand la guerre éclata, il était question de nous adjoindre encore l'Afrique du Sud, l'Albanie, Madagascar, le Maroc, la Palestine, la Syrie.

Restant en dehors de la politique, nous n'avions pas cru devoir procéder à des exclusions, comme le firent la Société des Nations et son organe l'Institut International de Coopération Intellectuelle. D'autre part, nous avons cru pouvoir accueillir des Pays, qui, sans être souverains, avaient joué un important rôle historique.

D'après l'article premier de ses Statuts, le Comité a été créé «pour travailler au développement des Sciences historiques, en procédant par voie de Coopération internationale». Mais ce n'est pas seulement le développement des Sciences historiques qui est en cause. La Coopération implique toute une philosophie, et c'est l'esprit dont nous avons vécu.

Il se rattache au premier socialisme français, qui tendait au rassemblement, au rapprochement et à la collaboration de tous les éléments d'activité, en s'appliquant aussi à la conciliation des intérêts en cause. Tout en reconnaissant que l'antagonisme des intérêts ne cesse pas de mettre en opposition, sinon en lutte même les éléments d'activité, nous croyions pouvoir affirmer d'autre part que ces éléments sont toujours à certains égards solidaires, que cette solidarité peut et doit les amener à coopérer et que cette coopération est le meilleur moyen de maintenir la Paix entre les peuples, comme entre les classes, les partis et les individus.

Distinguant dans l'ensemble de la Coopération : la coopération politique, la coopération économique et la coopération intellectuelle, nous voulions y voir les trois piliers du monde nouveau, comme les contemporains de Montesquieu trouvaient dans la division des pouvoirs : exécutif, législatif et judiciaire, le fondement idéal de l'organisation future des États.

La coopération politique internationale devait s'entendre des liens politiques qui s'établissent entre les nations, des pactes qu'elles concluent, des efforts qu'elles font en commun pour assurer le maintien de la paix, soit dans une région particulière, soit dans l'ensemble du monde.

La coopération économique internationale, sans se désintéresser du maintien de la paix, tendait par des accords et des efforts communs à assurer le ravitaillement dans les meilleures conditions et à développer la prospérité économique pour chacun et pour tous.

Enfin, la coopération intellectuelle, servant de base aux deux précédentes, par les enseignements et les facilités qu'elle leur procure,

devait consister, d'après M. Gilbert Murray, Président de la Commission Internationale de Coopération Intellectuelle, à la Société des Nations, dans une triple action internationale : pour la protection des travailleurs intellectuels, pour l'avancement des connaissances, pour le rapprochement des intellectuels appelés à travailler ensemble, et par ces intellectuels, pour le rapprochement des peuples.

Dans la coopération intellectuelle elle-même, l'histoire devait avoir une place de choix, en projetant la notion de coopération dans le passé et en donnant de ce passé une nouvelle interprétation, basée, d'une façon générale, sur les rapports entre les peuples. De là l'histoire dite internationale, dont nous avons présenté la théorie et que nous nous sommes efforcé de faire admettre, en montrant que d'elle devait essentiellement s'inspirer notre Comité international.

Heureux les historiens qui ont vécu la belle époque d'entre les deux guerres, dans le plein épanouissement de l'intellectualité et quand le monde semblait orienté vers la Paix, quand les Nations, plus unies que divisées, se montraient disposées à coopérer, quand eux-mêmes les historiens avaient le sentiment de former une grande famille ! C'est dans cet esprit que notre collègue et ami polonais, l'éminent historien Halecki, présenta, avec l'émotion que l'on devine, l'œuvre de notre Comité d'historiens, dans une séance de la Société d'Histoire Moderne, après le sacrifice de la Pologne en 1939 et à la veille de notre propre catastrophe. Ce n'était pas encore l'heure de la critique, et c'était celle du regret...

Le Comité des historiens, quand il était en pleine activité, de 1926 à 1940, a eu sa gloire et ses jours de gloire.

La gloire correspondait à son dynamisme, à son activité, à son rayonnement et aussi à la grande faveur dont a joui l'histoire après 1918. L'histoire tirait tout à elle, d'autant plus que l'esprit historique pénétrait dans la plupart des sciences, et que de nouvelles sciences d'organisation naissaient, en prenant l'histoire pour base. Et le Comité attirait l'opinion à lui, au nom de l'esprit historique, en même temps qu'au nom de la Science et de la Paix. C'était un centre de ralliement.

Les spécialistes, qui sentaient le besoin de se grouper, se plaçaient sous l'égide de notre Comité, pour se constituer en commissions, et nous les faisons profiter des subsides que nous allouait la Rockefeller Foundation. Ainsi nous avons eu jusqu'à vingt-huit commis-

sions, les unes dites intérieures, les autres dites extérieures, celles-ci plus autonomes et celles-là plus dépendantes.³

Les historiens des sciences sont venus à nous, et aussi les historiens littéraires. Les constitutionnalistes et les colonialistes. Les archivistes, les iconographes et les numismates. Les économistes, les démographes, les pacifistes. Les orientalistes, etc., etc.

Une fois constituée, notre organisation internationale a fait naître des Comités nationaux d'historiens dans un certain nombre de pays, à commencer par les Comités français et anglais. Et comme si ce n'était pas assez de ces organisations nationales, dans certains pays comme le nôtre, des Comités provinciaux se sont, par la même occasion, constitués, à leur tour.

Bien plus, pour la plus importante entreprise du Comité, qui était l'Annuaire de bibliographie, des bureaux bibliographiques nationaux se sont créés, en vue de collaborer avec le bureau central. On pouvait espérer que ces bureaux, constitués pour le dépouillement de la production historique dans chaque pays, pourraient étendre leur activité à d'autres domaines de la Science. Ainsi tous les savants pourraient bénéficier de cette innovation.

Nous avons dit encore que notre ancien Comité avait eu des jours de gloire. Ce fut à l'occasion de ses assemblées annuelles, réunies successivement à Göttingen, à Oslo, à Cambridge et Oxford, à Budapest, à La Haye, à Varsovie, à Paris, à Bucarest, à Zürich. Ce fut encore plus lors de ses grands congrès à Oslo en 1928, à Varsovie en 1933, à Zürich en 1938.

Le Congrès international réuni à Bruxelles en 1923 avait voulu

3. En voici la liste : 11 Commissions intérieures (1, de Publication ; 2, de Bibliographie ; 3, d'Histoire diplomatique ; 4, pour l'Histoire des Constitutions ; 5, pour l'Enseignement de l'Histoire ; 6, d'Iconographie ; 7, de Chronologie ; 8, pour l'Histoire de la Presse ; 9, des Archives ; 10, de Géographie historique ; 11, des grandes Voyages et des grandes Découvertes). — 17 Commissions extérieures (1, d'Histoire littéraire moderne ; 2, d'Histoire des sciences ; 3, d'Histoire coloniale ; 4, pour l'Histoire des Assemblées d'États ; 5, de Numismatique ; 6, pour l'Histoire des mouvements sociaux ; 7, pour l'Histoire des Banques et du Change ; 8, pour l'Histoire du despotisme éclairé ; 9, de Démographie historique ; 10, pour la Bibliographie des Archives du Vatican ; 11, des Abréviations ; 12, d'Histoire militaire comparée ; 13, pour l'Histoire de l'Extrême-Orient ; 14, pour l'Histoire de la Baltique ; 15, pour l'Histoire du Proche-Orient ; 16, d'Histoire ecclésiastique ; 17, pour la Bibliographie de l'Histoire du pacifisme). — Pendant la seconde guerre mondiale, le projet a été envisagé de constituer 6 autres Commissions : 1, pour l'Histoire de l'Inde ; 2, pour celle de l'Islam ; 3, pour celle de l'Afrique ; 4, pour celle de l'Amérique ; 5, pour celle de l'Europe ; 6, pour l'Histoire comparée des Révolutions.

s'affirmer comme le Congrès de la Victoire : il avait exclu les historiens des pays ex-ennemis, et les Russes eux-mêmes n'y étaient pas venus.

Au Congrès d'Oslo, en 1928, c'est une force magique, l'appel de la Paix, qui semble avoir attiré mille trente-trois historiens, appartenant à quarante pays. Les français, vainqueurs de la première guerre mondiale, avaient su cette fois sortir de chez eux. Ils étaient cent quarante-quatre, les plus nombreux après les norvégiens. Les allemands venaient ensuite avec cent vingt-sept délégués. Il y avait une délégation soviétique, dont la présence fit également sensation. Et deux grandes personnes morales avaient tenu à se faire représenter : le Saint-Siège et la Société des Nations.

Sans nous occuper de l'organisation technique du Congrès, parlons de l'esprit qui y a triomphé. On l'a appelé l'Esprit d'Oslo, et il n'a pas cessé d'inspirer notre ancien Comité. C'est l'esprit de coopération, de respect mutuel et de compréhension entre les peuples, avec le sentiment que la Science se trouve et doit rester au-dessus de la politique. L'Esprit d'Oslo c'est aussi la confiance...

Dirigés par le professeur Koht, assisté du docteur Vigander, les norvégiens ont fait merveille, en montrant qu'il n'y a pas antinomie entre le national et l'international, que les deux éléments peuvent parfaitement se concilier et même se combiner.

Notre Congrès international fut le grand événement norvégien de l'année, et il en fut question aussi dans la presse des autres pays. Pour nous toute la Norvège s'était mobilisée. Pour nous, les couleurs norvégiennes déployées très haut, fleurissaient les bois de sapins. Pour nous, les enfants des écoles et même tout bonnement les enfants des chemins lançaient des hurrahs enthousiastes.

Pensons à Ackershus, la vieille citadelle d'Oslo, où les mille congressistes s'étaient distribués dans une suite de salles, autour de tables surchargées de victuailles, comme au temps des Vikings. Au moment des toasts, ce fut une trompette guerrière, qui fit faire le silence ; son appel prolongé semblait venir de très loin, de siècles et de siècles d'histoire.

Pensons au banquet monstre du Congrès : huit cent couverts dans une immense salle basse, de style ancien ; une trentaine de discours ; le vaisseau des Vikings, en bloc de glace, porté autour des tables, rayonnant de lumière, comme une apparition ; le bruit des conversations

rivalisant avec l'orchestre, qui ne cessa de répandre sur nous des flots de rythmes, ceux de Sinding et ceux de Grieg.

Pensons à l'excursion du fjord d'Oslo, au dédale charmant de ses îles boisées que les navigateurs norvégiens d'autrefois prenaient pour des génies attachés à leur route.

Nous n'oublierons jamais la résurrection du passé norvégien, qu'il nous fut donné de voir à Lillehammer. Le docteur Sandvick y a constitué un musée de folklore unique au monde, avec plusieurs dizaines de maisons de bois transportées des vallées voisines, toutes meublées et de tous les âges. Pour nous, ce musée est devenu vivant. Ce fut comme l'apothéose de la mobilisation norvégienne pour le Congrès. Toute la société de Lillehammer, jeunes-gens et jeunes-filles, s'était mise sous les armes. Nous pensions voir des pièces de collections, des costumes de vitrines, des reproductions figurées de scènes d'autrefois. Mais nous avons eu des Vikings vivants, vêtus de la cotte de mailles, et qui aiguisaient leurs armes, comme si, depuis mille ans, ils étaient à ce même travail. Nous avons vu des soldats norvégiens de toutes les époques qui se sont appliqués à nous rendre les honneurs. Nous avons assisté à un repas, qui datait de plus d'un siècle. Nous avons été invités à un mariage de jadis, dans une église, comme il n'y en a plus, et la mariée avec ses longs cheveux et son diadème doré d'un autre âge, nous a paru extraite d'un vitrail.

La mobilisation pour notre Congrès s'étendit aux autres Pays Scandinaves. Les Suédois nous ont arrêtés au passage des Détroits, pour nous accueillir comme Gustave III faisait à nos lettrés du «Siècle des Lumières». Et les Danois nous ont également retenus à notre retour, pour nous montrer leurs trésors d'art et d'histoire : Roskilde et les châteaux, en nous rappelant ce que Christian IV fit pour la gloire et les services que Christian IX rendit à la Paix.

Cette ambiance a eu raison des antagonismes, entre lesquels les Congressistes risquaient de se partager.

Au début du Congrès d'Oslo, les historiens qui appartenaient à des Pays ex-ennemis, restaient face à face, sinon dressés les uns contre les autres. Dès qu'ils prenaient la parole, les congressistes semblaient marqués par la langue qu'ils employaient. Le français et l'allemand, dont ils usaient surtout, se faisaient concurrence.

Les historiens ne se trouvaient pas séparés simplement par la question des langues. Les sujets qu'ils traitaient, les thèses qu'ils

soutenaient, le point de vue qu'ils représentaient, leur mentalité même et le fait d'appartenir à une délégation nationale plus ou moins officielle, devaient, au moins dans une certaine mesure, les mettre en opposition.

D'un commun accord, la question des origines de la guerre avait été écartée des débats ; elle s'y montra à peine. Mais il y avait bien d'autres sujets délicats, notamment la question des nationalités et celle de l'enseignement de l'histoire.

On ne peut pas obliger les historiens à employer toujours des formules diplomatiques. Ils jugent bon de dire, ils doivent dire, ce qu'ils croient être la vérité, c'est-à-dire, leur vérité. Les historiens qui vont à un Congrès doivent se préparer à entendre soutenir des thèses qui peuvent ne pas être de leur goût, mais dont ils doivent, quand même, tenir compte.

Les Congrès valent particulièrement par les débats scientifiques, dont ils sont l'occasion. Discuter, en un certain sens, c'est déjà se rapprocher, c'est juger que l'opinion d'autrui est au moins discutable. Il aurait pu arriver que les représentants des camps adverses s'abstinsent de se rencontrer.

Le cas s'est présenté à Oslo, assez fréquemment, les premiers jours. On n'allait pas écouter les exposés des représentants de tel ou tel pays. Ou bien l'on venait, mais simplement, par politesse, en faisant remarquer cette bonne intention. Ou bien l'on se levait et l'on quittait la salle ostensiblement, pour ne pas écouter tel ou tel orateur. Par contre, dans certaines délégations, on applaudissait les siens avant qu'ils prissent la parole.

Ces façons d'agir se sont modifiées assez vite. Les contacts se sont multipliés. Il y a eu des discussions animées et fécondes, et longues, autant que l'emploi du temps le permettait. Des représentants d'une dizaine de pays, et parfois davantage, ont pris part à un même débat. Certaines discussions sont devenues brûlantes. On a même parlé d'incidents, mais il n'ont pas eu de suite.

À la Section pour l'enseignement de l'histoire, un jour le point de vue d'un français et celui d'un italien se sont heurtés, tandis que français et allemands étaient d'accord. Le lendemain, ce sont les points de vue français et allemand qui ont été en opposition.

En matière de coopération intellectuelle, il n'y a pas de victoire des uns sur les autres, parce que la coopération n'est possible que si l'on trouve une formule d'accord. Et l'on a trouvé pour clore l'inci-

dent en question cette indispensable formule. La voici, telle que la fit admettre un délégué français, M. Capra : «Le VIe Congrès international des Sciences historiques émet le vœu que l'enseignement de l'histoire, s'inspirant des meilleures traditions de l'humanisme, contribuera au travail qui se poursuit de nos jours chez les peuples, pour mieux se connaître et se comprendre.»

Un conflit ne pouvait résulter des divergences constatées, parce qu'on avait fait un premier pas et même un grand voyage pour venir à Oslo, parce qu'on avait tenu à rencontrer son interlocuteur, parce que sur cette terre norvégienne si accueillante à tous, dans ce cadre du Congrès ouvert à tous, dans cette ambiance du Comité international, où tous les pays, grands ou petits, avaient été déclarés égaux, on se sentait serviteur de la même cause, la Science dans la Paix, et collègue, en dépit des frontières, de ceux avec qui, si l'on veut que la Science avance et que l'Humanité progresse, on est bien obligé de collaborer.

L'Esprit d'Oslo a commencé à porter ses fruits à Oslo même. Ce fut une minute inoubliable pour beaucoup d'entre nous, quand l'Assemblée générale du Comité international des Sciences historiques, réunie à l'issue du Congrès, clôtura ses travaux en applaudissant *unanimement* le choix de Varsovie comme lieu de réunion du prochain Congrès international. Pour qui connut toutes les circonstances qui avaient précédé cette décision *unanime*, il n'y avait pas de doute que l'esprit d'Oslo n'était pas un leurre.

Les excursions qui ont suivi le Congrès ont achevé de confondre les délégations et de mêler les congressistes. À ce point de vue, comme à plusieurs autres, les excursions sont le complément indispensable des Congrès. Le paysage est là qui captive votre attention et vous fait éprouver des impressions communes. L'élément féminin joue son rôle, et les historiens avaient eu raison de ne pas venir seuls. On échange quelques paroles, d'abord par politesse. On veut plaire. Ensuite de petits liens se nouent. On est du même groupe, du même wagon, du même bateau, de la même auto et l'on en devient camarade. Les excursions finies, les congressistes gardent le souvenir les uns des autres et ils éprouvent le désir de ne plus se perdre absolument de vue.

Après le retour dans les patries respectives, certaines réactions ont pu se produire. Il a pu y avoir des tiraillements regrettables dans tel ou tel comité national. Les anciens congressistes ont dû

quelquefois céder au désir de leurs compatriotes de raidir leur attitude. Mais l'esprit d'Oslo, qu'il fût bon ou mauvais, subsistait autour du Comité international.

Les congrès internationaux qui ont suivi celui d'Oslo ont pu se ressentir fâcheusement de la tension des circonstances.⁴ Le Comité international n'en a pas moins continué et développé son oeuvre, au-dessus de la politique.

Tout ce qu'ont fait nos vingt-huit Commissions, nous ne saurions le dire, sous peine d'ajouter un rapport à tous ceux que nous avons présentés, lors des réunions du Comité. Nous n'insisterons que sur ce qui a trait à notre propos d'aujourd'hui : la Coopération internationale des historiens et la Paix.

Au premier plan est à mettre l'*Annuaire international de bibliographie historique*, le plus important des instruments de travail que le Comité a mis à la disposition des historiens.

Jusqu'en 1916, les historiens avaient disposé d'un annuaire allemand, les *Jahresberichte der Geschichtswissenschaft*. Les éditeurs de cet annuaire ayant obtenu le concours d'un certain nombre de collaborateurs étrangers, les *Jahresberichte* pouvaient être considérés jusqu'à un certain point comme une publication internationale. Cependant, la Direction de la publication restait uniquement allemande, et d'autre part, le travail fait pour les pays autres que ceux dits germaniques n'était pas suffisamment complet, pour dispenser les savants de ces autres pays de recourir aux annuaires nationaux ou aux bibliographies courantes publiées dans leurs pays respectifs.

Au Congrès des historiens réuni à Bruxelles en 1923, M. Jameson, Directeur à l'Institut Carnegie de Washington, proposa la reprise des *Jahresberichte der Geschichtswissenschaft* sur un plan absolument international, avec le concours de tous les pays, les éditeurs allemands des *Jahresberichte* ayant donné l'assurance qu'ils ne continueraient pas à les publier dans leur ancienne forme.

Adopté par le Comité, doté pour cinq ans d'un fonds de quinze mille dollars par la Fondation Rockefeller, le projet fut discuté à fond et bientôt réalisé sous la direction du grand bibliographe français M. Pierre Caron.

4. Dans celui de Varsovie, en 1933, la Pologne trouva quand même le moyen de manifester brillamment sa résurrection. On ne saurait oublier la séance inaugurale à l'École Polytechnique, qui devait être plus tard incendiée, ni les excursions à Wielezka, à Zakopane et sur la Dunajec.

Recevant, les 21 et 22 octobre 1926, les membres du Comité à l'Institut international de Coopération intellectuelle, M. Julien Luchaire, Directeur de cet Institut, leur avait déclaré à propos du projet d'Annuaire : « Je tiens à vous dire combien nous avons été heureux ici, à l'Institut, et, je crois, à la Société des Nations, que vous ayez pu constituer la jeune et déjà très solide organisation qui est la vôtre... Vous êtes en train de faire une oeuvre, dont la portée nous apparaît tout à fait grande. L'organisation des efforts conjoints des intellectuels dans ce monde ne peut se faire que comme vous le faites, c'est-à-dire, par une coordination spontanée et volontaire dans chaque ordre de la vie intellectuelle de ceux qui sont les guides et les chefs naturels de chacune des activités de *l'esprit humain*. Que les historiens les plus qualifiés du monde entier se soient réunis à travers toutes les difficultés, pour décider qu'ils allaient entre eux organiser les conditions nécessaires au progrès de leur science, c'est un exemple des plus beaux. Vous frayez ainsi la voie à la nouvelle organisation de la vie scientifique internationale que nous désirons tous. »

M. Pierre Caron, plaçant, lui comme nous, la Science au-dessus de la Politique, réserva aux bibliographes allemands, très expérimentés, une place importante dans la réalisation de l'entreprise. Et la Russie ne fut pas la dernière à s'y intéresser, suivant cette déclaration que nous fit M. Tarlé, l'actuel Président de l'Académie des Sciences soviétiques : « Je crois que toutes les institutions de Russie feront tout leur possible pour collaborer à vos travaux. L'oeuvre de l'Annuaire bibliographique on l'a beaucoup discutée en Russie, et nous sommes de tout coeur avec vous pour ce travail. »

Comme nous l'avions personnellement demandé dans nos rapports préparatoires, l'Annuaire international ne fut pas simplement la somme ou l'abrégé des annuaires nationaux. Il ne devait pas servir à l'histoire nationale, mais à l'histoire générale, disons même à l'histoire internationale, qui se surimpose en quelque sorte à l'histoire nationale, en étudiant spécialement les rapports entre les nations.

L'Annuaire a paru en treize gros volumes, pour quatorze ans, de 1926 à 1939. Le 13e volume, publié en 1942, en pleine guerre, comprend notamment une section pour l'histoire des relations internationales et une autre pour l'histoire contemporaine, de 1919 à 1938.

Le Comité international des historiens a tenu, d'autre part, à collaborer à l'oeuvre considérable qui s'est faite après la première guerre

mondiale, pour essayer de réformer l'enseignement de l'histoire, en le désarmant en quelque sorte, en le rendant plus impartial, moins tendancieux, et, en même temps, moins belliqueux et moins agressif, par application de la formule que les internationalistes et les pacifistes avaient mise à la mode : «*Si vis pacem, para pacem.*»

A vrai dire, la Commission que le Comité se donna pour l'enseignement de l'histoire se montra très prudente. Elle avait pour Président un français, M. Glotz, et pour Secrétaire, un allemand, M. Brandt. Avec ses dix-sept membres, elle était la plus nombreuse de nos Commissions, plus de la moitié des pays membres de notre Comité ayant tenu à s'y faire représenter.

Elle ouvrit essentiellement une enquête sur les programmes en vigueur dans les différents pays, et sur les instructions dont les programmes s'accompagnent. Les résultats de l'enquête pour l'enseignement primaire et pour l'enseignement secondaire ont paru dans le Bulletin du Comité (numéros 13, 17 et 23).

Par les comparaisons qui se présentaient naturellement à l'esprit, les rapports préparés dans les différents pays devaient servir à établir «des ponts» en quelque sort entre les points de vue nationaux, c'est-à-dire, entre les diverses interprétations du passé, entre les «vérités», en vue d'arriver, par voie de compromis, à une vérité commune.

Considérant aussi l'enseignement de l'histoire comme une sorte de pyramide, dont la Science serait le sommet, nous pensions que les connaissances, découlant de ce sommet, devaient se répandre dans des cadres de plus en plus vastes : l'enseignement supérieur d'abord ; puis, l'enseignement secondaire, et enfin, l'enseignement primaire, qui s'étend le plus largement, en constituant la base de la pyramide.

C'est pourquoi, dans notre Commission, nous avons associé les professeurs d'histoire aux historiens purs. Et nous avons cru devoir encore entrer en contact avec les éducateurs, les autorités administratives et les grandes associations s'intéressant au même problème.

Nous nous sommes ainsi trouvé amené à fonder en 1932, en marge du Comité des Sciences historiques, avec MM. Altamira et Claparède, la Conférence internationale pour l'enseignement de l'histoire, qui a groupé tous ces éléments et qui a tenu d'intéressantes réunions à Paris, à La Haye et à Bâle.

A l'intérieur du Comité des historiens, nous avons encore une Commission pour la bibliographie de l'histoire du pacifisme. M. Ter

Meulen, Bibliothécaire de la Cour Internationale de Justice de La Haye, en a été l'âme. Il a mené à bien l'établissement de cette bibliographie, qui montrait elle aussi notre intérêt pour la Paix du monde.

C'est le même but, en plus de l'avancement de la Science historique, que se proposaient implicitement nos autres Commissions et que nous poursuivions nous-même en publiant le Bulletin du Comité, dont quarante-sept numéros ont paru de 1926 à 1943.

La seconde guerre mondiale est malheureusement venue compromettre notre oeuvre. D'après les avis qui nous furent donnés, nous avons cru pouvoir la maintenir, jusqu'au jour à la fin de 1942, où il nous parut impossible de réserver notre liberté, c'est-à-dire, de soustraire le Secrétariat du Comité à l'action de la politique.

Nous avons donné notre démission en 1945, au moment de la création de l'U.N.E.S.C.O., quand il nous a paru que la Coopération intellectuelle s'engageait dans une voie nouvelle, et que notre ancien Comité, avec l'*esprit d'Oslo*, avait fait son temps. Un an plus tard notre cher Président américain, Waldo G. Leland, s'est également retiré.

Mais nous avons la joie d'annoncer, en terminant, que tout, de même le Comité international des Sciences historiques, c'est-à-dire, la Coopération internationale des historiens continue.

Après une réunion préparatoire en juin 1947, il a tenu de nouveau une assemblée générale à Paris, les 5 et 6 avril 1948, à l'occasion du Congrès du centenaire de la Révolution de 1848, et avec la participation des Délégués de dix-neuf pays.

Renouvelant le bureau du Comité, l'Assemblée a élu Président, M. Nabholz (Suisse), qui était un des deux Vice-présidents de l'ancien Comité ; Vice-présidents, M. Fawtier (France) et Sir Charles Webster (Grande-Bretagne) ; Trésorier, M. Largiader (Suisse) ; Secrétaire, M. Morazé (France).

L'Assemblée a reconstitué quatre des vingt-huit anciennes Commissions.⁵

Le Comité va remettre en train, toujours sous la direction de M. Caron, la publication de l'Annuaire bibliographique, avec l'appui financier de l'U.N.E.S.C.O. La Commission de l'enseignement ne figure pas parmi celles qui ont été reconstituées. Certaines le seront

5. Celle de Publication, celle de Bibliographie, celle d'Histoire diplomatique et celle d'Histoire constitutionnelle.

sans doute à l'occasion du Congrès international qui doit se tenir à Paris en 1950.⁶

Nous lui souhaitons ainsi qu'au nouveau Comité tout le succès possible, avec l'espoir que soit assurée comme naguère l'entière et libre coopération des historiens, sur le plan international, comme sur les différents plans nationaux, pour le plus grand profit de la Science et de la Paix.

MICHEL LHÉRITIER

Société des Études Historiques, Paris.

6. Parmi les publications que les Commissions avaient mises en train, citons en plus de l'Annuaire de Bibliographie : le *Repertorium der diplomatischen Vertreter* ; la *Costituzione degli Stati nell'Eta moderna* ; la *Bibliographie des Mélanges* (en préparation) ; la *Bibliographie d'Histoire coloniale* ; le *Tableau de l'expansion européenne du XIIe au XIXe siècle* ; l'*Organisation corporative du Moyen Âge à la fin de l'Ancien Régime* ; l'*History of the principal public Banks* ; le *Répertoire chronologique des littératures modernes* ; *Helicon* (revue d'histoire littéraire) ; la *Revue internationale d'Histoire militaire* ; *Archeion* (revue d'histoire des Sciences) ; etc.

BERNAT ROCA

ARQUITECTE I ESCULTOR TRESCENTISTA

La personalitat de mestre Bernat Roca és justament conceptuada com una de les més excepcionals d'entre les dels arquitectes palatins que formaren escola en temps del gran rei Pere III, tan afectat per les obres públiques.

L'inici de la vida artística del mestre fins ara resta ignorat, però és possible que la seva formació professional tingués lloc a la ciutat de Barcelona.

La primera referència documentada de Bernat Roca ens el presenta com a mestre escultor; l'any 1355, per part del monarca *Cerimoniós*, li fou encomanada una obra de talla de fusta, o sia la d'una carrossa sobre la qual onejaria l'estandart reial, amb motiu de la projectada expedició a l'illa de Sardenya. En aquesta avinentesa, a jutjar pel que s'indica en l'ordre de pagament disposada pel rei Pere III, En Bernat era un mestre ja format, i que comptava amb gent assalariada que treballava sota la seva direcció (docs. 1 i 2).

Cinc anys més tard, En Bernat Roca ja es titula mestre d'obres de la catedral de Barcelona, amb motiu de presentar el mestre imaginaire Pere Moragues i el pintor Jaume Serra, com a fiadors o avalistes que garantien el compliment del contracte de l'obra d'un tabernacle de fusta per a l'altar major de l'església del monestir de Santa Maria de la Mercè, de la nostra ciutat,¹ i de l'escultura de la imatge de la Verge Maria, de set pams d'alçada, mida que correspon exactament a la de l'actual imatge recuperada,² que, al nostre entendre, deu ésser l'entallada pel mestre Pere Moragues.

1. F. GAZULLA, *La Orden de Nuestra Señora de la Merced. Estudios histórico-críticos (1218-1317)*, (Barcelona 1934), 363-364, n. 210.

2. J. M. MADURELL MARIMÓN, *El palacio real mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XIII (1937-1940), 97.

Bernat Roca rebé, passats cinc anys, un encàrrec similar a l'anterior, limitat tan sols a l'obra de talla d'un tabernacle, i que es destinava a decorar l'església parroquial barcelonina dedicada als sants Just i Pastor.³

L'exercici de mestre major de la Seu de Barcelona no fou impediment perquè Bernat Roca, per disposició dels consellers, dirigís la construcció d'un nou enginy o màquina excavadora de terres anomenada «roda o nora», per tal de facilitar la formació dels valls o fossats, que junt amb les noves muralles a construir, sens dubte havien de contribuir a la millor i més eficient fortificació de la ciutat (doc. 3).

La construcció d'aquell mecanisme, que per altra part estaria d'acord amb el projecte de mestre Bernat Roca, proporcionà ocupació a molts obrers, els quals amb gran cuïta enllestiren la màquina excavadora en unes catorze setmanes.⁴

Una de les activitats, altrament poc conegudes, de mestre Bernat Roca, de caràcter econòmic industrial, és la de la seva intervenció directa en unes empreses constructores d'obres arquitectòniques o escultòriques, indubtablement derivades de l'especial circumstància que en aquell temps la professió d'escultor la trobem molt sovint lligada amb la d'arquitecte.

Per altra part, suposem que Bernat Roca degué ésser un dels principals socis de les dites companyies de construccions, junt amb altres rellevants figures d'arquitectes i escultors de l'època, tal com tot seguit veurem.

En primer lloc, trobem el nom de Bernat Roca associat al de l'escultor d'imatges Pere Moragues en la construcció de la tomba sepulcral de l'infant Ramon Berenguer, comte d'Empúries, i de la seva muller Maria Álvarez. Així explícitament ens ho declara una escriptura de poder del 12 de maig de 1367, que l'esmentat mestre major de l'obra de la catedral de Barcelona, firmà a favor del seu consoci (doc. 4).

Per un altre document, signat sis dies després, tenim notícies d'uns altres companys de la societat que mestre Bernat Roca tenia constituïda per a l'empresa d'unes obres que no s'especifiquen, al Palau Reial Major de Barcelona. Aquests artistes associats foren Pere Martí, Bernat

3. A. RUBIÓ LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana Mig-Eval* (Barcelona 1918), II, 148, doc. CXLVII.

4. J. M. MADURELL MARIMÓN, *Pere el Ceremoniós i les obres públiques*, «Miscel·lània Finke d'Història i Cultura Catalana», «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935), 377, n. 33.

Martí, Pere Arús, Guillem Martí i Pere Llobet (doc. 5), o sia en total sis coparticipants en l'explotació dels negocis de l'esmentada companyia de construccions.

Notem com, en la data damunt dita, fou autoritzada davant de notari una àpoca del preu de venda d'una partida de finestrals de pedra, el nombre dels quals no ens és possible de determinar, degut a la mutilació parcial de l'escriptura protocolitzada (doc. 6).

Aquest rebut té per a nosaltres un doble interès: en primer terme, perquè s'hi fa esment dels socis de l'esmentada empresa constructora, Pere Arús⁵ i Pere Martí. Ambdós mestres actuaren com a apoderats dels compradors Bernat Roca, Guillem Martí i Pere Llobet. Per altra banda, és interessant conèixer les personalitats dels tres venedors que proporcionaren el material petri, o sien Jaume Mulner, Pere Arús i Bernat Martí, qualificats com a «lambardus».⁶

Segons el costum de l'època, aquesta darrera denominació, en molts casos, era indicadora de l'ofici de picapedrer, mentre que en altres era considerada com a sinònim de l'ofici de mestre d'obres.

El lliurament de les pedres treballades pels tres mestres dalt anomenats, els quals en aquest cas particular hem de conceptualitzar com a picapedrers, anava consignat a nom de Bernat Roca, Guillem Martí i Pere Llobet, o sia a tres dels sis socis que constituïen la propdita empresa constructora.

Si bé l'anterior document, en forma explícita, no ens indica la destinació d'aquells finestrals, cal suposar que foren aplicats als treballs constructius d'una de les dues mansions palatines que els nostres comtes-reis posseïen en la nostra ciutat, ja que tan sols s'indica que eren per a obres del senyor rei — «ad opus eiusdem operis domini regis» (doc. 6).

Amb tot, podem considerar aquelles pedres com a material utilitzat per a la construcció de l'estada reial major de Barcelona, si tenim en compte que una de les parts contractants, rebedora del dit material, era soci de l'empresa constructora de l'esmentat palau, com clarament ens indica una escriptura inacabada que precedeix la que ara és objecte dels presents comentaris (doc. 5).

Alguns dels consocis de Bernat Roca foren arquitectes de notòria

5. El mestre de cases Pere Arús actuà com a «mestre maior de la obra del mur de la Portaferrija», de Barcelona (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Clavaria, vol. 2, anys 1359-1360, f. 264, albarà de 27 de novembre de 1360).

6. J. M. MADURELL MARIMÓN, *El palacio real mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XIII (1937-1940), 96.

fama. Per exemple, Guillem Martí ens és conegut com a mestre major de l'església parroquial de Santa Maria del Pi,⁷ mentre Pere Llobet ens n'és per les obres de la Casa del Consell de la ciutat de Barcelona,⁸ i així mateix, com a «mestre maior de la obra del mur del Portal de Santa Anna».⁹

Pocs dies després de la firma de les dites escriptures, el 22 de maig, En Bernat Roca, formalment es comprometia a donar participació a Pere Moragues de la meitat del lucre que obtingués, corresponent a la quinta part a ell assignada de les cinc convingudes amb els seus consocios en l'empresa de les obres del Palau Reial de Barcelona (doc. 7). Aquest acolliment del nou consoci de Bernat Roca suposa la intervenció directa de Pere Moragues en els propdits treballs constructius, emperò aprofitant tal vegada les bones qualitats artístiques d'aquest com a mestre escultor.

L'associament a mitges entre Pere Moragues i Bernat Roca ens dóna lloc a ratificar la hipòtesi que la imatge de la Verge de la Mercè, tal vegada la mateixa avui conservada, degué esculpir-la el ja esmentat Pere Moragues.

L'època que el 30 d'agost d'aquell mateix any és atorgada per Bernat Roca, Guillem Martí i Pere Llobet, a favor de Pere Arús i Bernat Martí, encara que no sia prou explícita, ens permet de suposar que correspon a unes quantitats de diner rebudes com a resultat de la liquidació de comptes, feta tant per la pedra rebuda, com en pagament dels jornals invertits en les obres del Palau Reial de Barcelona (doc. 8).

Bernat Roca complimentà així mateix diversos encàrrecs que li feren els consellers barcelonins, tals com els de les obres de la font de Sant Just (docs. 9, 10 i 11), places del Blat (doc. 12) i de Sant Jaume (doc. 14)

7. «Guillelmo Martini, magistro maiori operis ecclesie Sancte Marie de Pinu Barchinone.»

AHPB, Francesc de Lavernosa, llig. 2, man. vend. any 1360, f. 1, 29 de juliol de 1360.

8. Pagament a «Pere Lobet, mestra de la obra de la Casa del Consell de la dita ciutat», en «satisfacció e remuneració de alguns treballs que aquest any ha sostenguts, axí en anar a veure los taylls de la ciutat, qui són a Montjuich e destinyar aquells, com en altra manera per rahó de la dita obra.» (AHCB, Clavaria, vol. 10, anys 1371-1374, f. 37^v, albarà i època de 28 i 16 de desembre de 1371). Aquest Pere Llobet deu ésser el mateix a qui el rei Pere el Cerimoniós féu una gràciosa concessió a instàncies de la reina Elisenda, vídua del rei Jaume II d'Aragó: «Petro Luppeti, domorum operario et piquerio civitatis Barchinone» (ACA, reg. 1159, f. 109: Barcelona 25 de juny de 1358).

9. AHCB, Clavaria, vol. 2, anys 1359-1360, f. 264, albarà del 27 de novembre de 1360.

i altres per a la conducció d'aigües per al proveïment de la nostra ciutat (docs. 17 i 18).

A més de les propdites activitats de mestre Bernat Roca, ens en són conegudes d'altres també com a especialista en obres hidràuliques. D'ell podem dir que s'encarregà de l'«obra de manar l'aygua al palau del senyor rey», segons així ens indica una referència d'una lletra de Pere III, en la qual disposa el lliurament de la quantitat de 4000 sous donats per la ciutat de Barcelona per tal de contribuir, mitjançant aquesta generosa oferta, a sufragar les despeses que féu el monarca *Cerimoniós* per a portar a terme les obres de la conducció d'aigües (docs. 15 i 16), treballs ja iniciats en temps del rei Jaume II.¹⁰

Home expert i dels més cèlebres en la construcció d'edificis degué ésser mestre Bernat Roca, i com a tal considerat, ja que el rei Pere III, el 21 de gener de 1370, li concedí llicència per dos mesos per tal de traslladar-se a Saragossa «per dictar e ordonar» les obres que fos necessari practicar en les cases del palau de l'arquebisbe de la dita ciutat, destruïdes a causa d'un incendi (doc. 13).

Registrem, així mateix, que Bernat Roca rebé una nova prova de confiança per part del rei Pere *el Cerimoniós*, en recomanar-li aquest la pràctica de la visura del temple de Sant Salvador de la ciutat de Saragossa, que estava a punt d'enrunar-se, per tal que donés el seu parer abans de portar a terme la consolidació de la dita església (docs. 20 i 21).

En aquell mateix any 1380, el rei Pere III, en ordenar per escrit al seu tresorer Pere Desvall el pagament a Bernat Roca de la quantitat de 55 lliures barcelonines, trobem transcrits les següents laudatòries paraules per al dit mestre, «fidelis magistro operum nostrarum Bernardo Rocha» (doc. 19).

Una escriptura de poders atorgada el 30 d'agost de 1385 pels mestres Bernat Roca, Pere Arús i Arnau Bargués — que més tard fou el renomnat arquitecte reial i de la ciutat de Barcelona —, a favor de Jaume de Vivers (doc. 22), ens dóna lloc a suposar que els tres primers devien ésser socis d'una empresa constructora d'edificis i que molt possiblement executaria obres en el convent de Sant Pere de les Puelles, encara que la dita escriptura, poc explícita, clarament no ens ho declarï.

Tres anys més tard, Bernat Roca, junt amb el mestre fuster barceloní Bernat Moragues, practicà un reconeixement de l'edifici de la

10. J. M. MADURELL MARIMÓN, *El palacio real mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XIII (1937-1940), 97.

rectoria de Sant Andreu de Palomar, per tal de valorar les obres necessàries per a la reparació i consolidació d'aquell immoble (doc. 23). Una visura similar fou així mateix practicada, un mes després, per dos mestres de la propdita localitat: Bernat Artés i Guillem Solà.¹¹

La darrera referència inèdita de Bernat Roca ens l'ofereix una època de 45 florins; ignorem, però, el concepte en virtut del qual li fou satisfeta la dita quantitat de diner (doc. 24).

Amb tot i la participació directa i personal de mestre Bernat Roca en les empreses constructives, morí pobre el 1390 en la nostra Ciutat Comtal.¹² Això ens fa creure que no fou l'afany de lucre que guià els seus treballs, sinó l'empenta abrاندadora de l'amor envers l'art, malgrat ésser l'arquitecte predilecte del seu temps i excellir entre altres, tals com Guillem Carbonell, Arnau Artaguil i Francesc Marcet, mestres majors dels palaus reials de Barcelona.

DOCUMENTS

I

[Barcelona, 7 d'octubre de 1355.]

Petrus, Dei gracia, rex Aragonum, etc.

Dilecto consiliario et thesaurario nostro Bernardo de Ulzinellis, militi legumque doctori. Salutem et dileccionem.

Quia nobis constat relacione Consilii nostri quod dimisimus Barchinone pro expeditione nostrarum armatarum, quod Bernardo Rocha, sculptori Barchinone debentur, viginti octo libras et sexdecim solidos barchinonenses, tam pretexto logeriorum magistrorum et aliarum personarum qui operati fuerunt in carru facto per dictum Bernardum, quo nos fecimus benedici et erigi nostre regale vexillum per viagio Sardinie in Barchinone, quam empconis fuistium, clavorum et aliarum rerum necessarium ad predicta, prout de hiis idem Bernardo computum dedit per minutum.

Ideo nobis, dicimus et mandamus quatenus de peccunia ad vestras manus proventura de penis illorum qui ianuenses eis traditos in comande abire promiserunt seu eos fecerunt fugitivos. Et in deffectu huiusmodi peccunie de quacunque alia peccunie curie nostra, que est velerit, penes nos tribuatis et solvatis prefato Bernardo Rocha, vel cui voluerit loco sui dictas viginti octo libras, sexdecim solidos Barchinone, et facta solucione presentem ab eo recuperetis cum apocha de soluto.

Datam Barchinone, septima die octobris, anno a Nativitate Domini millesimo .ccc°. quinquagesimo quinto. Michaelis prothonotarius.

Ferrarius de Magerola ex in Consilio
ad relacionem Vitalis de Blanes consilarii

ACA, reg. 1326, f. 26.

11. Arxiu Diocesà de Barcelona, reg. 12 Graciarum, f. 35: 2 de juliol de 1389.

12. F. CARRERAS CANDI, *Les obres de la catedral de Barcelona*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», VII (1913), 126.

2

[Barcelona, 18 de maig de 1356.]

Petrus, etc...

Fideli de officio thesaurarie nostre Guillelmo çes Cases. Salutem et graciam.

Dicimus et mandamus vobis quatenus ex pecunia que est vel erit penes vos, tam ex resta sexaginta millem librarum dudam nobis concessarum per Generalem Cathalonie, ex restis illorum qui aministrarunt aliqui pro armatis nostris tribuatis et solvatis Bernardo Rocha, sculptori Barchinone, viginti octo libras et sexdecim solidos barchinonenses, quas nos sibi debemus cum alia litera nostra, datam Barchinone, septima die octobris, anno a Nativitate Domini .m°.ccc°.l°. quinto, pretextu cuiusdam currum per eum facti quando fecimus benedici et erigi nostrum regale vexillum pro viagio Sardinie, ut in dicta littera continetur. Quaquidem quantitatem sibi super predictis restis, cum presenti assignamus.

Recuperando facta solucione, presentem et dictam litteram cum apocha de soluto.

Nos enim precipimus magistro rationali curie nostre, aut alii cuicumque a nobis de predictis compotum audituro, quod nobis sibi restituente presentem et dictam litteram cum dicta apocha, dictam pecunie quantitatem in compoto nostro recipiat et admitat.

Data Barchinone .xviii. die madii, anno a Nativitate Domini .m°.ccc°.l°. sexto. Visa Iacobus.

Ferrario de Magarola, mandato regio
factam per Thesaurario.

ACA, reg. 1327, f. 45.

3

[Barcelona, 29 de novembre de 1364.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consallers, scrit en Barchinona a .xxix. de noembre del any .m°.ccc°.lx°.iiii. a N Bernat Rocha, mestre major de la obra de la Seu, los quals li són estats tatxats per los dits honrats consallers ab consell de prohòmens, per molts trabaylls que havia sostenguts per la ciutat en dictar la roda o nora qui servex a traure la terra dels valls qui's fan en la dita ciutat, segons que en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpocha feta en poder del dit notari, lo dia e any damunt dits, largament és contengut i^a. libra, .x. sous.

AHCB, Clavaria, vol. 6, any 1365, f. 123v.

4

[Barcelona, 12 de maig de 1367.]

Die mercurii .xii^a. die madii anno predicto [1367].

Ego Bernardus Roca, magister maior operis Sedis Barchinone, constituo te ordino vos Petrum Moragues, magistrum ymaginum, civem dicte civitatis,

socium [m]eu[m] in opere sepulture incliti domini infantis Raimundi Berengarii, Comitis Impuriarum et inclite domine Marie Alvares, eius consortis, procuratorem meum certum et specialem ad petendum, exigendum et recipiendum pro me et nomine meo, quicquid michi debetur et debebitur eciam in futurum pro operibus supradictis seu altero eorundem. Et ad faciendum apocam seu apocas et cessiones de hiis que receperitis. Et solvendum pro me, nomine meo, omnes et singulas peccunie quantitates per nos debitas et debendas occasione ipsorum operum. Et apocam seu apocas de hiis qui solverit et fieri faciendum et recipiendam. Et ad faciendum omnia alia, etc.,ix^a. die aprilis. Raimundus de Villafranca.

Testes: Guillelmus de Prato, beneficiatus in palacio regali et Raimundus Cudina, civis Barchinone.

AHPB, Ramon Massana, llig. 1, manual any 1367.

5

[Barcelona, 18 de maig de 1367.]

Die martis .xviii^a. die madii anno predicto [1367.]

Nos Petrus et Bernardus Martini, lambardi, cives Barchinone P[etrus Arus], socii in opere palatii domini regis cum Bernardo Roca, magistro maiore operis Se[dis] Barchinone, Guillelmo Martini et Petro Lopeti, ab istis habentes plenum posse de hiis et aliis prout constat per instrumentum procuracionum factum in posse Francisci Fornerii, confitemus et recognoscimus vobis Iacobo Mulnerii, lambardo, civi dicte civitatis, quod.

AHPB, Ramon Massana, llig. 1, manual any 1367. Aquest document apareix ratllat en el protocol.

6

[Barcelona, 18 de maig de 1367.]

Ego Iacobus Mulnerii, lambardus, civis Barchinone, confiteor et [recognosco] Petro Arus, et Bernardo Martini, lambardibus, civibus dicte civitatis, procuratoribus a Bernardo Roca, magistro maiori operis sedis Barchinone, Guillelmo Martini et Petro Lupeti, prout constat per instrumentum procuracionum factum in posse Francisci Fornerii, quod tradidistis michi ad meam voluntatem quatuordecim libras et .xviii. solidos Barchinone pro quibus vendidi vobis es finestres ad opus eiusdem operis domini regis. Et ideo.

Testes: Bernardus de Carraria, scriptor et Ferrarius Guantarda, sutor, civis Barchinone.

AHPB, Ramon Massana, llig. 1, manual any 1367.

7

[Barcelona, 22 de maig de 1367.]

Die sabbati .xxii. die madii anno predicto [1367].

Ego Bernardus Roca, magister maior operis sedis Barchinone, confiteor et recognosco vobis Petro Moragues, magistro ymaginum, civi dicte civitatis, quod in omni lucro quod Deus dederit in operi palatii domini regis parciarum nobiscum, videlicet in quinta parti michi pertinenti factas inde .v. partibus aliis vero sociis remenentibus quatuor partibus eis retentis, vos autem teneamini si forte abserit tenere et tornare nostram partem nobis pertinenti siquid in perdicione contingere evenire.

Et pro hiis complendis, obligo bona mea, etc. Ad hec ego dictus Petrus Moragues, convenio et promitto vobis quicquid dicta sunt superius attendam, prout suptus continetur.

Et pro his complendis obligo bona, etc.

Testes: Gabriel Sala et Bernardus de Carraria, scriptores Barchinone ac Petrus Serra, parrochie Sancti Iuliani del Fou.

AHPB, Ramon Massana, llig. 1, manual any 1367.

8

[Barcelona, 30 d'agost de 1367.]

Die lune .xxx^a. die [a]ugusti anno predicto [1367].

Nos Bernardus Roca, magister operis sedis Barchinone, Guillelmus Martini et Petrus Luppeti, lambardi, cives Barchinone, confitemur et recognoscimus vobis Petro Aruç et Bernardo Mart[in]i, lambardis, procuratorem, etc., ut supra, inxxix. die marci, super illis tribus m[illem] mongentis solidos Barchinone, etc., per nos receptis ex illis .xxxii. milibus et n[on]gentis solidis qui nobis tamen restabant ad solvendum de illis .xl. milibus, etc.

Testes: Berengarius Fritos, presbiter beneficiatus in ecclesia Sancte Marie de Pinu, et Petrus Vilella, sutor, Ferrarius Gantarda et Petrus Massili, sutores, cives Barchinone.

Cancellata de parti in voluntate .xxvii. die novembris anno predicto, presentibus testes Ferrario Gantarda et Petro Massili, sutoribus Barchinone.

AHPB, Ramon Massana, llig. 1, manual any 1367.

9

[Barcelona, 13 de gener de 1369.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consallers, scrit en Barchinona a .xiii. dies de janer del any .m.ccc.lxix., a N Bernat Rocha, maestre major de la obra de la Seu de Barchinona, en paga prorata d'aquellas .cxxxv. lliures qui per la dita ciutat li són stades promeses per complir e rasar la volta de la font de Sent Just e per empahimentar aquella, e per moltes altres coses que aquí deu fer per rahó de la obra de la dita font, segons que appar en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpochal. lliures.

AHCB, Clavaria, vol. 8, anys 1368-1369, f. 81v.

10

[Barcelona, 6 de març de 1369.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consallers, scrit en Barchinona a .vi. dies del mes de març del any .m.ccc.lxix., a-N Bernat Rocha, maestre major de la Seu de Barchinona, d'aquellas .lx. lliures qui li restaven a pagar d'aquellas .cxxxv. lliures, qui li foren promeses per complir e resar la volta de la font de Sent Just e per empahimentar aquella, e moltes altres coses que deu fer aquí per rahó de la dita font, segons que appar en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpochaxxv. lliures.

AHCB, Clavaria, vol. 8, anys 1368-1369, f. 86.

11

[Barcelona, 23 de juny de 1369.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consellers scrit en Barchinona a .xxiii. de juny del any .m.ccc.lx.viii. a-N Bernat Rocha, mestra major de la obra de la Seu de Barcelona, ço és, de .i^a. part .xxxv. lliures que li romanien a pagar d'aquelles .cxxxv. lliures que li foren promeses per acabar la font de Sent Just.

Item, d'altre part .iiii. lliures, .viii. solidos que li havien tatxades per .viii. setmanes que fo sobreveedor dels picadors que picaven la pera de la dita font en remuneració de sos trebaylls.

Item, .i^a. lliura, .xviii. sous, .vi. diners que li havien tatxades en ajuda de les messions per ell fetes en la escala que ha feta en la dita font per escurar aquella ab larnes de ferra quiry és entrat segons que appar en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpochaxli. lliures, .vi. sous, .vi.

AHCB, Clavaria, vol. 8, anys 1368-1369, f. 131v.

12

[Barcelona, 12 de setembre de 1369.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consellers, scrit en Barchinona a .xii. dies de setembre del any .m.ccc.lxix., a-N Bernat Rocha, mestra major de la obra de la Seu de Barchinona, les quantitats següents, so és, .l.xxx.viii. sous, .vi. diners qui a ell són deguts per .xxi^a. cana de clavagera que'l dit Bernat ha fetes ab argamassa per rahó de la aygua de la font qui distillarà a la plassa del Blat. E .xx. solidos, per .x. canes de pahiment que hi ha fetes. E .xxx.iii. sous per .viii. canes de clavagera quey ha fetes. D'altra part en esmena de .i. pou qui era d'En Ubach, les quals coses ha fetes ultra la obra de la dita font e no'y ere tengut perquè li an manada fer esmena e satisfacció, segons que appar en lo dit albarà lo qual cobre ensemps ab àpochavii. lliures, .i. sou, .vi.

AHCB, Clavaria, vol. 8, anys 1368-1369, f. 151.

13

[Tortosa, 21 de gener de 1370.]

Lo rey.

Sapiats que nós estants en lo palau del archabisbe de Saragoça foren cremades algunes cases del dit palau per mal regiment de les companyes qui y eran.

E com lo dit archabisbe vulla tornar les dites cases molt pus belles que d'abans no eren, e en açó entre'ls altres haia mester-vos en lo dictament e ordonament de les dites cases.

Per çorus deim e manam que encontinent, vista la present, tots afers lexats, vingats al dit archabisbe per dictar e ordonar la obra de les dites cases, en la qual podets entendre per dos mesos tan solament, car de més temps no us dam licència.

Dada en Tortosa, sots nostre segell secret a .XXI. dies de janer del any .M.CCC.LXX. Guillelmus de Palou.

Fuit missa Petro Rocha.

Dominus rex mandavit michi
Bernardo Michaelis.

ACA, reg. 1226, f. 110.

14

[Barcelona, 29 de juliol i 2 d'agost de 1370.]

Item, done e pague ab albarà del dit honrat En Jacme Burgués, conseller e bossier aquest any de la ciutat, scrit en Barchinona a .XXIX. dies de juliol del any .M.CCC.LXX., a N Bernat Rocha, mestra maior de la obra de la Seu de Barchinona, los quals per los dits honrats consellers li foren tatxats per salari seu dels treballs per ell sostenguts en fer alçar la picha hon raja l'aygüa de les fonts dins la casa del aljub de la font de la plaça de sent Jacme, e lo espirall qui és prop lo forn dels Archs, axí com apar en lo dit albarà, lo qual cobre. E los quals li pague a .II. dies d'agost del dit anyII. lliures, .XV. sous.

AHCB, Clavaria, vol. 9, any 1370, f. 150.

15

[Barcelona, 10 i 12 de setembre de 1370.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consellers scrit en Barchinona a .X. dies de setembre del any .M.CCC.LXX., a N Bernat Rocha, mestre de cases, ciutadà de Barchinona, les quals deu convertir en la obra de manar la aygüa al palau del senyor rey, d'aquells .III^m. solidos, los quals la dita ciutat ha donats en ajuda de les despeses per lo dit senyor rey faedores en manar la dita aygüa al dit palau, axí com apar largament en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpocha. E los quals li pague a .XII. dies de setembre del dit any. E avi letra del senyor rey datada

Barchinona a .v. de setembre del any .M.CCC.LXX., ab lo qual lo dit senyor mana que tots los dits .IIII.^m sous fossen liurats al dit Bernat Rocha, la qual letra és cobrada ab la derrera paga escrita en lo .XVe compte après següent en .XXXVI. cartes.

AHCB, Clavaria, vol. 9, any 1370, f. 164v.

16

[Barcelona, 12 de novembre de 1370.]

Item done e pague ab albarà dels dits honrats consellers scrit en Barchinona a .XII. dies de noembre l'any .M.CCC.LXX., a N Bernat Rocha, mestra de la obra de la Seu de Barchinona, rebent en nom del senyor rey en ajuda de les despeses per lo dit senyor rey faedores en amanan l'aygua qui entre en Barchinona al seu palau, d'aquells .IIII.^m sous que la dita universitat al dit senyor rey graciosament atorgà per la dita obra, axí com pus largament appar en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpocha. E los quals li pague a .VIII. dies del dit mes de noembre. E aví letra del senyor rey datada en Barchinona a .v. de setembre del any damunt dit, ab la qual lo dit senyor mana que tots los dits .IIII.^m sous fossen liurats al dit Bernat Rocha, la qual letra és cobrada ab la derrera paga escrita en lo .XVe compte après següent en .XXXVI. cartesL. lliures.

AHCB, Clavaria, vol. 9, any 1370, f. 180v.

17

[Barcelona, 28 de gener i 9 de febrer de 1372.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consellers, scrit en Barchinona a .XXVIII. dies de janer l'any .M.CCC.LXXII., a N Bernat Rocha, mestra maior de la obra de la Seu, e mestra de la obra del trestellador de la aygua qui entra en la dita ciutat, les quals li foren bestretes del salari a ell degut e devedor per la dita obra del dit trestallador, segons que appar en lo dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpocha. E les quals li pague a .VIII. de febrer del dit anyX. lliures.

AHCB, Clavaria, vol. 10, anys 1371-1372, f. 59v.

18

[Barcelona, 3 i 13 de setembre de 1372.]

Item, done e pague ab albarà dels dits honrats consellers, scrit en Barchinona a .III. dies de setembre l'any .M.CCC.LXXII., a N Bernat Rocha, mestra maior de la Seu, al qual restaven a pagar per los dits honrats consellers a compliment d'aquelles .xxxv. lliures qui li són stades tatxades ésser donades per satisfacció dels jornals e treballs que ha mesos e sostenguts en la obra del trestellador qui s'és fet en la plaça de Santa Anna per la aygüa de les fonts de la ciutat e de la claveguera del dit trestellador

qui va a xaugar al Portal de la Boqueria, depuys que'l dit trestellador fo comensat tro que la dita obra fo acabada. De les quals .xxxv. lliures ha haudes ja lo dit Bernat Rocha, .x. lliures, ab altre albarà, e romanien-li a pagar la present quantitat segons que appar en lo desús dit albarà, lo qual cobre ensemps ab àpocha, e les quals li pague a .xiii. de setembre del dit anyxxv. lliures.

AHCB, Clavaria, vol. 10, anys 1371-1372, f. 108v.

19

[Barcelona, 8 de febrer de 1380.]

Petrus, etc.,
Fideli consiliario et thesaurario nostro Petro de Vallo. Salutem et gratiam.

Dicimus et mandamus vobis quatenus de peccunia curie nostre, que est vel erit penes vos, solvatis fideli magistro operum nostrorum Bernardo Rocha, quinquaginta libras barchinonenses, quas sibi dari providimus cum presenti, quam facta solutione recuperitis cum apocha de soluto.

Datam Barchinone, sub nostro sigillo secreto .viii. die february, anno a Nativitate Domini .m^o.ccc^o.l.xxx^o. Rex Petrus.

Bernardus Michaelis, mandato regio facta
per Manuelem d'Entença consiliarii et promotoris

ACA, reg. 1267, f. 22v.

20

[Saragossa, 8 de desembre de 1380.]

Lo rey.

Per tal com l'asgleya de Sent Salvador d'aquesta ciutat és en punt de caure, e per consegüent ha mester reparació, nos scrivim a N Rocha, que tots affers lexats venga açí per dar-li son consell.

Perquè us pregam que per honra nostra sofrats e donets loch que'l dit En Rocha vengue açí.

Dada en Saragoça, sots nostre segell secret, a .viii. dies de deembre del any .m.ccc.l.xxx. Narcissus promotoris.

Dirigitur consiliariis et probis hominibus Barchinone

Dominus rex mandavit michi

Bernardo Michaelis

ACA, reg. 1270, f. 13.

21

[Saragossa, 8 de desembre de 1380.]

Lo rey.

Sapiats que en la esgleya de Sent Salvador d'aquesta ciutat és en punt de caure, sobre la qual cosa és necessari vostre consell.

Perquè us manam que tantost vista la present, tots affers lexats, vingats ací.

Certificant-vos que l'archabisbe de Saragoça vos farà pagar entegrament tota la messió que farets, entrò que vós us en siats aquí tornat. E ultra açò es satisfaran vostres treballs.

Dada en Saragoça, sots nostre segell secret, a .VIII. dies de deembre del any .M.CCC.LXXX. Narcissus promotoris.

Dirigitur Petro Rocha, operario maiore sedis Barchinone

ACA, reg. 1270, f. 13.

22

[Barcelona, 30 d'agost de 1385.]

Die mercurii .xxx. die augusti anno predicto [1385.]

Instrumentum procuracionis factum per Bernardum Rocha, Petrum Arus, Arnaldum Barges, magistros domorum, cives Barchinone, Iacobo de [V]ivers, ad habendum et recipiendum illos florenos quos eis adjudicati fuerunt super questione que vertabantur inter dominam abbatissam sancti Petri et aliquos terratenentes.

Testes: Raimundus de Plano, olim sartor, Franciscus Roberti, notarius, et Raimundus de Gaiano, scriptor.

AHPB, Joan de Soler, llig. 1, manual anys 1384-1385.

23

[Barcelona, 4 de juny de 1388.]

.IIII. die iunii, anno a Nativitate Domini .M.CCC.LXXX.VIII.

Infrascripta relacionem fecerunt venerabiles Anthonius de Fornells, canonicus, et Petrus Iserni, beneficiatus in sede Barchinone, comissioni per reverendum dominum episcopum Barchinone, assignati ad videndum reparacionem necessariam fieri in hospicio rectorie ecclesie santi Andree de Palomario, diocesis Barchinone, quod hospicium, ut dicitur, ruinam minabatur culpa venerabilis Raymundi Ianuarii, quondam predecessoris illius, qui nunc ipsius rector existit, et illaque in dicto hospicio reparanda existint, et quantitates pecunia que ad faciendum ipsius reparacione sunt necessarie sunt hec que sequitur et iuxta relacionem que relato super facta per modum sequentem.

Unde nos Anthonius de Fornellis, et Petrus Iserni, predicti, cum humili et debita reverencia recipientes comissiones predictam adiunctis nobis discretis Bernardo Roqua et Bernardus Moragues, magistris in hoc usquem spertis personaliter accesimus ad dictum hospiciu, die prima mensis iunii anni eiusdem, et recepto iuramento in manibus nostris ad eisdem magistic et oculis propriis, omnes reparaciones ipsi et nos subicientes in veritate reperunt vobis aprobantibus, quem reparaciones infrascripti in dicto hospicio sunt neccessariam :

Primerament, atrobam que en lo front del alberch, fa a reparar la cantonada devés sol ponent, ab fonamens qui són del dit front. Pot costar estimat per los mestresX. lliures

Item, hatrobam lo forn qui és après en la casa, en la qual ha moltes reparacions neccessàries, stimades per los dits mestresXXX. lliures

Item, atrobam, dins lo portal, lo sostre de la entrada qui fa fer de nou, stimatII. lliures

Item, atrobam lo sostre de .I^a. casa primera en la entrada a mà esquerra, qui fa a reparar, stimat ab reparament de les peretsV. lliures

Item, hatrobam que .I^a. casa primera de la entrada a mà esquerra .I^a. biga trencada, e alcuna reparació en les perets, stimatIII. lliures, .VI. sous

Item, atrobam la primera casa del celler, hon stan los cups, .IIes. biges trencades, a raó de .XV. sous, ab posar, fou stimatII. lliures, .X. sous

Item, dins lo celler ,hahun stan les bótes, trobam .I^a. bigua trancada, e reparació de la peret del dit celler, stimatIII. lliures, .V. sous

Item, hatrobam dins lo receller, qui són .II^a. cases, que ha mester .I. sostre e cantons, e peu de tàpies, stimades .V. lliures, .X. sous

Item, hatrobam dins la casa del pos (?) ab .I. corral que fan a sotspedrar les perets, stimadesX. lliures

Item, atrobam en les rereestables, .III. bigues trencades, e les perets qui fan a refferir, stimatII. lliures, .III. sous

Item, atrobam les perets de la privada e de la cambra principal qui fan a reparar ab aquela cambra del vicari, stimatVI. lliures

Item, atrobam que avia mester reparació en les perets foranes del alberch devés sol ixent, stimatIII. lliures

Item, atrobam que les perets del ort o tàpies fan a reparar e posar bruch, fon stimatIII. lliures, .X. sous

Item, atrobam en los porxos .III. bigues e reparació del sostre, stimatIII. lliures, .III. sous

Item, atrobam en la dispensa .1^a. biga trencada, e reparar la tauladaI. lliura, .XIII. sous

Item, atrobam .1^a. casa pres la dispensa o rebost, que ha mester reparació de bigues e de perets, stimades .III. lliures, .VI. sous

Item, atrobam en la casa de la scrivania .1^a. biga qui és caval fust trenquada e altres reparacions. . . .III. lliures, .XVII. sous

Item, atrobam en .I. porxo qui mira lo coral dells porchs, per repararII. lliures

Item, atrobam en la cambra del vicari que ha mester 1^a. biga, ora peret ab alcuna reperació, stimada.II. lliures

Item, atrobam en la euyra .II. bigues trencades e .II. perells de portes, stimat.II. lliures, .X. sous

Item, atrobam per totes les teulades que eren necessàries .M. teules, e ab mans de mestres, fon stimades. . . .VI. lliures

Suma.CXIII. lliures, .XV. sous

Arxiu Diocesà de Barcelona, registre II Graciarum, anys 1387-1389, f. 70^v

24

[Barcelona, 23 de juliol de 1388.]

Instrumentum apoche factum per Bernardi Rocha, magister operis sedis Barchinone de .XLV. florenos. f. 1^v.

ΔHPC, Joan de Soler, llig. I, manual anys 1388-90.

JOSEP M.ª MADURELL I MARIMON

Arxiu Històric Notarial, Barcelona.

NIELADO Y ATAÚJA EN LA ESPAÑA VISIGODA

Cabía suponer que, tras el esfuerzo sistematizador de Nils Aoberg al publicar su libro sobre arqueología visigoda,¹ no hubiese caído aquél en el vacío como en realidad ocurrió; y por ello, al dar para las artes industriales visigodas, simultaneándose, una nueva base cronológica, histórica y tipológica, los profesores Julio Martínez Santa-Olalla² y Hans Zeiss³ — muerto en la trágica situación de prisionero en el Danubio —, y excavar una serie de cementerios visigodos en tierras castellanas, podría haberse esperado un florecimiento, que no ha llegado, de tantos problemas como plantea la culturología de la Hispania germánica. De que todo ha sido al contrario de cómo cabría prever, es la mejor muestra ese presuntuoso volumen de la Historia de España dedicado a la época visigoda y publicado por la casa Espasa-Calpe, donde no hay más que unos refritos lamentables y una mezcolanza de cosas incluso que no son visigodas.

En la abundante, aunque monótona, documentación visigoda, muy aumentada en el último decenio, como consecuencia de varias campañas de excavaciones de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas y del Seminario de Historia Primitiva del Hombre, de la Universidad de Madrid, se han producido algunos hallazgos que vienen

1. N. AOBERG, *Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit* (Uppsala-Leipzig-Paris 1922).

2. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Esquema de la arqueología visigoda*. «Investigación y Progreso», VIII (1934), 103. El mismo: *Necrópolis visigoda de Herrera de Pisuerga (Palencia)*. Madrid 1943. El mismo: *Grundzüge einer westgotischen Archäologie auf der Pyrenäenhalbinsel*. «Forschungen und Fortschritte», XI (1935), 123. Del mismo: *Notas para un ensayo de sistematización de la arqueología visigoda. Periodos godo y visigodo*. «Archivo español de arte y arqueología», X (1934), 139.

3. H. ZEISS, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich* (Berlin und Leipzig 1934). Del mismo: *Los elementos de las artes industriales visigodas*. «Anuario de Prehistoria Madrileña», IV-VI (1936), 139.

a llamar la atención sobre un aspecto industrial-artístico de relevante interés. Se trata de las técnicas de nielado y ataujía, cuyos productos de época visigoda tienen una amplia dispersión por toda España, pues, aunque pocos en cantidad, se encuentran en toda la Nación (figura 1).

Nielado y ataujía son técnicas del artesanado hispano, que han tenido un intenso cultivo en los siglos precristianos. La Edad del Hierro española, tanto en sus ramas del hierro céltico como en el ibérico, conoce estas técnicas, y, sobre todo, en el segundo hierro céltico español⁴ se emplean con amplitud y rara perfección.

El uso del nielado y la ataujía ofrece ejemplares tan extraordinarios como las falcatas andaluzas, cuya decoración, tras muchos años de haber sido encontradas, fué descubierta y dada a conocer por el malogrado e inolvidable Juan Cabré Aguiló,⁵ y su aplicación en los ricos broches de cinturón de aquellas provincias,⁶ y en Castilla la Vieja nos ofrece la fastuosidad que revelan las armas y objetos de adorno personal de su hierro céltico en Chamartín de la Sierra (Ávila), sobre todo.⁷

Nielado y ataujía se pierden para España en la época romana, puesto que estas técnicas existen, sí, pero sin ser sombra de lo que fueron en los siglos precristianos. Por vía de ejemplo citemos el asno báquico de Fuente Tojar (Córdoba), hoy en el Museo Arqueológico de Madrid,⁸ y una fíbula romana de Bajo Imperio de la necrópolis de Palencia, que se guarda en el Seminario de Historia Primitiva del Hombre, en la Universidad de Madrid, que revela el empleo de estas técnicas por artesanos locales de España,⁹ o que reviste la

4. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Esquema paletnológico de la Península Hispánica*. 2.ª edic. Madrid 1946. Publicaciones del Seminario de Historia Primitiva del Hombre.

5. M. E. CABRÉ, *Dos tipos genéricos de falcata hispánica*. «Archivo español de arte y arqueología», X (1934), 207.

6. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Broche de cinturón de Despeñaperros (Jaén)*. «Anuario de Prehistoria Madrileña», IV-VI (1936), 197. J. CABRÉ AGUILÓ, *Decoraciones hispánicas. II. Broches de cinturón damasquinados con oro y plata*. «Archivo español de arte y arqueología», XIII (1937), 93.

7. Véase el tomo V de *Acta Arqueológica Hispánica* con la obra póstuma de J. Cabré Aguiló sobre la necrópolis del segundo hierro céltico de Chamartín de la Sierra excavada en el Plan Nacional de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.

8. J. RAMÓN MÉLIDA, *La colección de bronce antiguos de Don Antonio Vives*. «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», IV (1911), 541, lám. XXIV.

9. Esta curiosa fíbula queda recogida en la tesis doctoral en redacción de V. Ruiz Argilés sobre las fíbulas españolas que realiza en el Seminario de Historia Primitiva del Hombre, de Madrid.

buena calidad y finura temática de las cabezas de lanza del carro funerario, cuyas piezas se guardaban en los almacenes del Museo Arqueológico Nacional y están próximas a publicarse.¹⁰

La época de la emigración de los pueblos germánicos se caracteriza para la Europa central, Suiza sobre todo y países vecinos, por el empleo en gran escala del nielado y la ataujía, que se aplican a todo género de objetos metálicos, de manera especial broches de cinturón, puntas y herrajes de correas, etc. Langobardos, alamanes y, sobre todo, borgoñones, cultivan con llamativa intensidad y raro virtuosismo estas técnicas, que incluso tienen su reflejo en el Derecho, puesto que en la *Lex Burgundionum* es el segundo oficio que se cita el de herrero y platero, mención que falta en la legislación de los otros dos pueblos citados, en perfecta concordancia con los datos que la arqueología suministra.

El país de los burgundios es el centro de esta industria, recogiendo una intensa y buena tradición celtorromana, que ahora tiene su más fastuosa exaltación,¹¹ y su difusión hacia el sudoeste europeo va debilitándose en tal forma, que el sur de Francia está prácticamente vacío, como en realidad lo está España.

No obstante este vacío del mediodía de Francia y de España, hemos de señalar para nuestra nación una serie de hallazgos, crecientes en su número, y que, estudiados su técnica, estilo y tipos industriales a que se aplica, revela el interés de demostrar muy claramente que, aunque débil, la moda burgundia tiene un eco y reflejo hispánicos, de que vamos a aducir algunos ejemplos.

El cuadro ergológico de los cementerios visigodos nos muestra, dentro de su monotonía y pureza gótica, una serie de relaciones exteriores demostradas por tipos industriales y artísticos salidos de Castiltierra — excavaciones del Seminario de Historia Primitiva del

10. Tales bronce de los más alto interés fueron identificados por la señorita Clarisa Millán García, de Cáceres, en los depósitos de los sótanos del Museo Arqueológico Nacional donde se guardaban, ignorados en su interés y significación. Sobre ellos hay un trabajo de dicha señorita que aguarda a ser publicado desde tiempo en los «Cuadernos de Historia Primitiva».

11. Problemas y bibliografía y una buena documentación iconográfica en O. TSCHUMI, *Burgunden, Alamanen und Langobarden in der Schweiz auf Grund der Funde im Historischen Museum Bern* (Bern 1945). P. BOUFFARD, *Nécropoles burgondes de la Suisse. Les garnitures de ceinture*. «Cahiers de Préhistoire et d'Archéologie», I (Genève-Nyon 1945). Excelente estudio tecnológico en E. SALIN et A. FRANCE-LANORD, *Rhin et Orient. II. Le fer à l'époque mérovingienne* (Paris 1943).

Hombre¹² —, Duratón — excavaciones del Plan Nacional de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas¹³ — y Villel de Mesa — excavaciones del Seminario de Historia Primitiva del Hombre¹⁴ —, aun no publicados, y algunos indicios puestos de relieve con ocasión de publicarse los hallazgos del cementerio visigodo de Madrid.¹⁵

Contrayéndonos a piezas con nielados y atauja existen ejemplares importados, como la placa y contraplaca de cinturón que se guardan en el Museo Diocesano de Vich, y que cabe reconocer como burgundia, no obstante los grandes clavos que harían suponerla tal vez alamana, y que pertenece al estilo II entre 600 y 700, teniendo muy próximos paralelos en el cementerio de Bümpliz en Berna, contra lo que pretendió H. Zeiss.¹⁶ Hoy por hoy, damos como importación, seguramente caso de que así sea¹⁷ alamana, las piezas de arnés, faleras, de Solosancho.¹⁸ Piezas importadas también eran unas que rodaron, según noticias tenidas por mí en tiempos de la República, por el comercio madrileño de antigüedades, provenientes de tierras de León.

Hasta aquí estamos en el campo de las importaciones de piezas con atauja y nielado. De él salimos al considerar los bocados de caballo de la Real Armería de Madrid, el llamado freno de Witiza,¹⁹

12. J. WERNER, *Las excavaciones del Seminario de Historia Primitiva del Hombre, en 1941, en el cementerio visigodo de Castiltierra (Segovia)*. «Cuadernos de Historia Primitiva», I (1946), 46.

13. Sobre este cementerio véase el magnífico volumen del Comisario Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Segovia, A. MOLINERO PÉREZ, *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. «Acta Arqueológica Hispánica», IV (Madrid 1948).

14. M. V. MARTÍN ROCHA y A. M. ELORRIETA LACY, *El cementerio visigodo de Villel de Mesa (Guadalajara)*. «Cuadernos de Historia Primitiva», II (1947), 54.

15. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *El cementerio visigodo de Madrid (capital)*. «Anuario de Prehistoria Madrileña», IV-VI (1936), 165.

16. H. ZEISS, *Studien zu den Grabfunden aus den Burgundenreich an der Rhone*. «Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften» (1938). Heft 7.

17. En otro momento nos ocuparemos de la posibilidad de que estas piezas de arnés sean de fabricación española, ya que la escasez de ciertos documentos arqueológicos no autoriza a (por ello y la calidad regular del trabajo) opinar es importación, puesto que la excelente calidad del nielado y la atauja de los bocados de caballo, indudablemente españoles, nos haría ser cautos. Posiblemente es un caso en parte paralelo al del trabajo de los orfebres que labran objetos de celdillas con almandines, puesto que hay razones sobradas, contra lo que todos creen, para pensar que en España y en Francia se han hecho muchas de esas piezas de refinada técnica que rutinariamente todos dicen ser trabajos pónicos.

18. La última referencia a estas piezas en C. MILLÁN, *Falera romana de Compañón*. «Homenaje a Julio Martínez Santa-Olalla», II, Madrid 1947, 197. Fig. 1.

19. J. BREUER, *A propósito de un freno de caballo visigótico de la Armería Real de Madrid*. «Corona de Estudios que la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria dedica a sus Mártires» (Madrid 1941), 51.

los del Instituto de Valencia de Don Juan, en Madrid, que son dos, y uno que perteneció al anticuario García Palencia. Las cuatro piezas, con sus camas rectas y su estilo decorativo, son piezas autóctonas y de la más alta calidad, salidas de las forjas más perfectas, reales seguramente, o cuando menos cortesanas, y que demuestran, contra lo que puedan proclamar los millares de sepulturas visigodas excavadas en los últimos años, una artesanía expedita y perfecta en las técnicas de que nos ocupamos, pues no cabe pensar en un empleo único o casi único de lo que tan perfectamente se domina.

Aparte de estos bocados españoles, hay unas piezas modestas de adorno y uso personal: broches de cinturón en que el nielado y la ataujía son su decorado, pero empleando no sólo la plata, sino también, como siglos antes en la España céltica, el cobre.

Las piezas en cuestión no son nada fundamentalmente nuevo, puesto que desde N. Aoberg²⁰ es conocida, aunque ni él ni más tarde H. Zeiss²¹ reconocieron su importancia, la descubierta en Marugán (Granada) y conservada en el Museo Arqueológico granadino.

Se trata en Marugán, como en el Cerro de la Horca en Carteya²² (Córdoba), en Castiltierra (excavaciones clandestinas),²³ y en el castro de La Yecla de Silos,²⁴ de la provincia de Burgos, de broches de cinturón de hierro, con charnela articulada, pertenecientes a mi período III o bizantino,²⁵ que en bloque podemos decir va de fines del siglo VI hasta llenar el VII.

La pieza más norteña de las españolas, la burgalesa de Silos, es

20. *Loc. cit.*, nota 1.

21. *Loc. cit.*, nota 3.

22. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Chronologische Gliederung des westgotischen Kunstgewerbes in Spanien*. «IPEK», 9 (1934).

23. Esta pieza la encontré limpiando algunas de las que gracias a la mediación del entonces alumno mío don Martín Almagro Basch, me dejó para su estudio un charnilero, de nombre Galera, que tenía su depósito en la Posada del Peine, de Madrid, y que fué quien más tarde, utilizando mis propias fotografías de objetos auténticos de su propiedad, comenzó la serie de falsificaciones vendidas al coleccionista señor Mateu y a varios museos yanquis. Esta falsificación la denuncié públicamente hace años. Una breve referencia en J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Joyas visigodas falsas en el Museo Arqueológico de Barcelona*. «Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria», XVI (1941), 192. Sobre este suceso curioso en su día daré la documentación completa de las falsificaciones que constituyen un capítulo sabroso y edificante de la picaresca arqueológica.

24. S. GONZÁLEZ SALAS, *El castro de Yecla, en Santo Domingo de Silos (Burgos)*. «Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas», número 7 (Madrid 1945).

25. J. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, *Esquema, etc...* *loc. cit.*, nota 2.

la que más se aparta en tipo, estilo y técnica de las otras españolas. Lleva una orla vegetal de roleos que enmarca un campo único en que dos leones afrontados flanquean el árbol de la vida. El trabajo es el clásico de ataujía de plata, con grandes superficies de metal, incrustado en las finísimas ranuras del hierro por martillado, y completando la decoración policroma por hilos rojizodorados de hilos y superficies de cobre, lo que daba especial vistosidad a la pieza.

El broche de Castiltierra (Segovia) es ya del tipo igual que los andaluces de Carteya y Marugán. Castiltierra presenta, con Marugán, la decoración en ataujía y nielado de plata y cobre o bronce, de motivos zoomorfos; en el medallón, caballito y esfinge, y en el campo, animales a la izquierda, dos en el ejemplar segoviano y cuatro en el granadino.

Paralelamente a esta serie zoomorfa, se desarrolla, con peor técnica y estilo geométrico, el taller o talleres de que salieron las piezas de Monte Horquera, en la provincia de Córdoba, en que incluso la plata desaparece casi y queda cobre y bronce casi exclusivamente.

A la vista de los hallazgos que hoy conocemos, cabe afirmar la existencia, en la España visigoda, de un nielado y una ataujía que da en los talleres cortesanos las obras insuperables de los bocados de caballo, y en los pequeños talleres locales, toda la gama de técnica y estilo mediocres hasta los productos más degenerados, como eco de las obras innumerables y perfectas de los talleres burgundios y vecinos. Es curioso constatar cómo aparecen las escenas y representaciones que en aquellos pueblos germánicos se encuentran en el momento tardío a que pertenecen nuestros ejemplares españoles, y que en tierra de burgundios, como aquí en España, aparacen broches con decoraciones plásticas animadas.

JULIO MARTÍNEZ SANTA-OLALLA

Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.
Universidad de Madrid.

ALGUNS DOCUMENTS DE PERE EL GRAN RELATIUS A ORFEBRERIA

Sota el títol «Joies i trossell de Madona Constança», Daniel Girona Llagostera va publicar, dins el seu treball *Mullerament de l'infant Pere de Catalunya amb Madona Constança de Sicília*, un llarg document extret de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (reg. 17, f. 14), que duu l'encapçalament *Joye assignate pro domina Constancia*.¹ Es tractava, segurament, de joiells que el rei Mamfred havia donat a la seva filla, perquè estan valorats en moneda siciliana, i també perquè, segons fa observar Girona, «probablement l'original procedia de Sicília, i l'escrivent de la cúria reial catalana no entendria certament moltes paraules», la qual cosa explicaria els defectes de transcripció que apareixen en la còpia del registre.² En opinió nostra, aquests joiells devien formar part de les 50,000 unces d'or que Mamfred va comprometre's a pagar com a dot de la seva filla, «inter aurum et argentum et lapides preciosos».³ Per aquest motiu no creiem que es pugui parlar, com fa Girona, a propòsit d'aquests joiells, de «trossell de Madona Constança». En canvi, ens sembla encertada la importància que dóna al document, com a aportació al coneixement dels costums de l'època, i més concretament, podríem afegir, a l'estudi de l'orfebreria.

Per contribuir a aqueix estudi donem a conèixer a continuació uns quants documents més, tots relacionats amb Pere el Gran, part només dels que contenen els registres d'aquest rei. Els joiells, sense exclusió de la corona, constituïen fins a un tal punt aleshores, sia mitjançant venda, sia mitjançant empenyorament, valors de ràpid intercanvi i cotit-

1. Dins *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, 285-290.

2. *Id.*, 285, n. 1.

3. *Id.*, 264.

zació, que sovint no és altre el motiu de llur aparició en els documents. Aquest és el cas dels documents núms. 1 i 2. En el primer es tracta de joiells que Pere *el Gran*, quan no era sinó primogènit dels regnes, va empenyorar a diversos mercaders de Siena, i el seu pare Jaume I lloa i confirma les obligacions i penyores. El segon és una llista de joiells que l'infant Pere va lliurar a fra Bernat de Gualba perquè servissin «per la penyora de Pontons» (doc. núm. 2). L'infant (ho sabem per altres documents) estava en tractes amb Blanca de Creixell per comprar-li els castells de Creixell i Pontons (maig-juny 1276). El seu fidel Astruc Ravaya, batlle seu, menava la negociació. I l'infant l'havia autoritzat per obligar i empenyorar joiells i altres coses per raó de la dita compra.⁴ I creiem que els joiells lliurats a fra Bernat de Gualba no tenien altra destinació immediata que d'ésser empenyorats per a la compra de Pontons, ensems amb altres que són alludits al començ del document.

La mort de Jaume I (27 juliol 1276) va plantejar la qüestió dels joiells que el monarca deixava empenyorats. A això es refereixen els documents núms. 3 i 4. Ambdós són datats a Xàtiva el 28 d'agost de 1276. En l'un, el rei Pere agraeix a Guillem Sa-Roca tot el que ha fet del que tenia del difunt rei Jaume i el que li ha enviat a dir sobre els joiells empenyorats que li van pertànyer, i li prega que per amor seu i en nom seu, redimeixi els que havia mutuat a Barcelona, Girona, Lleida i altres llocs. En l'altre document Pere *el Gran* s'adreça a tots aquells que tinguin joiells obligats en penyora o en altra manera pel rei Jaume, i els informa que n'ha encarregat a Guillem Sa-Roca, ciutadà de Barcelona, la redempció i la recuperació. Els mana, doncs, que, un cop satisfetes per Sa-Roca les predites obligacions, li lliurin els joiells.

Encara a objectes deposats pel *Conqueridor* es refereix el document núm. 5. Es tracta, però, aquest cop, no de joiells, sinó de creus i altres ornaments eclesiàstics deposats per Jaume I al castell de Gardeny. Pere el Gran reconeix haver-los rebut de fra Guillem de Miravet i de fra Romeu Burget, comanador i cambrer, respectivament, d'aquella casa.

El document núm. 6, en fi, ve a ésser una mena d'inventari dels joiells i pedres precioses, molt nombrosos, que el batlle Jucef Ravaya va tornar al rei, pel juliol de 1279. El document és datat a València el dia 2, i Pere *el Gran* hi reconeix i confessa haver rebut els dits joiells, alguns

4. Tractem d'aquesta qüestió en la nostra obra, encara inèdita, *Pere el Gran*, Primera part: *L'infant*, cap. XII.

dels quals ens semblen correspondre, per la descripció que en dóna el document, a alguns dels descrits en el document núm. 2, és a dir, a alguns dels que va endur-se'n fra Bernat de Gualba «per la penyora de Pontons». I el fet que es trobessin ara en mans de Jucef Ravaya confirmaria la nostra interpretació: fra Bernat hauria dut els joiells a Astruc Ravaya; el jueu els hauria empenyorat per obtenir diners per a la compra de Pontons; després, ell mateix o el seu parent Jucef (fill, si no m'erro) els hauria desempenyorats, tots o alguns; i, amb altres joiells, els hauria tornat al rei Pere. El rei, però, al final del document, dóna ordre al jueu de lliurar-los tots a la reina, la seva «caríssima muller». Potser alguns, potser tots, li pertanyien. Uns quants, però, no havien d'anar a mans de la reina. El monarca (i cal assenyalar-ho també, en aquest document, com una altra notícia d'ordre polític i eclesiàstic) havia decidit l'immediat lliurament, als arquebisbes de Narbona i d'Arles, dels joiells que encapçalen la llista, tot en qualitat de penyora pels diners de la dècima i en compliment dels que ja havia depositat en poder del Temple amb la mateixa finalitat.

Encara caràcter polític podríem trobar en les àguiles o «senyals d'àguiles» que ostenten alguns joiells. Són relativament nombrosos en els documents 2 i 5 — un altre possible motiu per relacionar-los amb Constança de Sicília.

Quant als joiells en ells mateixos, hi trobem copes, pitxers, «un bag d'argent ab anell» (doc. 2), nòscules o noscles, braçals i braçaleres, taixells, corones. Les copes, d'or o d'argent, apareixen nues o ornades amb pedres precioses i, alguna vegada, amb esmalts. En el document 6 n'hi trobem una d'argent, daurada, en què hi és representada una tenda amb els homes que la construeixen, i, en el cap del copó, hi ha una perdiu de màstic. També se n'hi descriu una amb el signe del lleó. Els pitxers, d'argent, són amb broc o sense broc. N'hi ha amb «senyal reial», «a barres» i «a bastons», i dos d'ells tenen una àguila en el cap dels cobertors (doc. 6). Les noscles són complicades, d'or o d'argent, ornades amb cameus, amb pedres precioses, amb paons o àguiles, amb imatges d'homes i imatges del rei i la reina, és a dir, de Pere el Gran i Constança de Sicília. Els braçals (doc. 2) són d'or, formats de diverses peces (quatre en els descrits), ornats de pedres precioses. Les braçaleres, esmentades en el document 6, són també d'or, ornades de pedres precioses, tant en el cercle como en el cap. Els teixells, així els descrits en el document 2, com els que descriu el document 6, són

d'or, amb el senyal de Salomó i amb àguiles. Cal advertir que del nombre — sis — i de la descripció podem deduir que es tracta dels mateixos teixells en ambdós documents. Quant a les corones, no en trobem sinó una en tota aquesta documentació, però ben descrita, amb les seves onze peces i la seva abundor de pedres precioses: balais i robins, perles i maragdes. Aquestes pedres, amb safirs, granats i turqueses són les que s'esmenten en aquests documents. També s'hi esmenten (però ja no es tracta de joiells) les fressadures, o sigui els brocats. En totes les descrites (docs. 2 i 6) hi figuren nombroses rodes d'or (vint-i-quatre i vint), amb imatges de reis i àguiles en una d'elles, i senyals d'àguiles en una de les altres.

DOCUMENTS

1

[Saragossa, 21 setembre 1263.]

Noverint universi. Quod nos Jacobus, Dei gracia, Rex Aragonum et cetera. scientes et recognoscentes quod carissimus filius noster infans Petrus et Guilbertus de Crudiliis, miles, eius vicce (*sic*) et mandato, obligavit et causa pignoris tradidit vobis Janerafo Alderbrandina, Beneduchio Bonacolta, mercatoribus senensibus et sociis vestris et vobis E. Guilberti, mercatori, filio G. Guilberti de Sancto Antonino, joyas quasdam suas, scilicet coronas et garlandas aureas et gulfas et munilia aurea et quasdam alias joyas pro quibusdam summis unciarum auri et pro pactis contentis in cartis publicis factis per Berengarium F. et Johannem de Senis, Montispesulani (?) notarios, ipsas obligationes et pignorum predictarum donaciones laudamus et confirmamus vobis mercatoribus et vestris antedictis promittentes vobis et vestris quod contra predicta vel alio predictorum non veniemus nec aliquem venire permitemus, immo ea observabimus et faciemus inviolabiter observari. Data Cesarauguste, .XI. kalendas octobris anno domini .M^o.CC^o.LX. tercio.

Arx. Cor. Aragó, reg. 12, f. 117.⁵

2

[1275 o 1276.]⁶

[.....⁷] les altres penyores qui escrites son en aquest libre que se'n porta fratre Bernat de Gualba, li feu liurar lo Infant, per la penyora de Pontons, aquestes daval escrites més:

5. Còpia fragmentària d'aquest document figura entre papers de Ludwig Klüpfel, que ens foren comunicats, anys ha, pel professor Finke.

6. L'inventari es troba entre documents de l'any 1275, però això en aquests registres no és cap indicatiu segur, i Pontons fou comprat per l'infant Pere pel juny de 1276.

7. Foradat.

Primerament una copa cobertrada d'argent e ab ymages d'omens e ab esmalts clars e ab moltes....⁸ failne una pera.

Item una copa d'aur cobertrada ab peres e ab esmalt clars de que fail una pera.

Item una copa d'argent cobertrada e daurada menys de pedres.

Item dos pitxers d'argent daurats a barres menys de brocs.

Item altres dos pitxers d'argent la un ab broch e l'altre menys de broch.

Item un bag d'argent ab anel.

Item una noscula d'aur en que a un paó ab dues cames de paons en que a set safirs e .v. balays e .x. perles grossetes e d'altres perles menudes e lo fil de les cames, e a y atressí d'altres perles menudes, maragdes e safirs.

Item altre nosclo d'aur ab images de Rey e de Reyna, ab dos paons desús e dos leons deús en que a .vii. safirs majors e .vii. rubiz majors e .xi. perles grosses e d'altres perles e peres menudes, maracdes, safirs, balays e turqueses.

Item dos braçals d'aur, caschú de .iiii. peçes, e a y entrambdós .xxiii. entre rubiz e balays, e fall de l'un un balays ab la sua encastadura, e a en caschú .xxxii. perles grossetes e d'altres perles e perles menudes, maracdes e balays.

Item .vi. teyels d'aur a seyal d'àguila fets a obra de seyn Salamó e .iiii. miyes lunes d'aur ab esmalt el mig e tres landetes d'aur planes ab forats.

Item un troz de fresadura en que a .xxiiii. rondes d'aur ab images de Reys e d'àgiles e .xli. trossets d'aur quax a puntes qui acloen les orles.

Item altre troz de fresadura d'aquela obra metexa en que a .xxiiii. rodes d'aur e .xliii. troçestz d'aur quaix a puntes qui acloen les orles.

Item altre troz de fresadura d'aquela obra metexa ab senyal d'àguiles tan solament en que a .xx. rodes e .xxxviii. puntes d'aur que acloen les orles.

Item altre troz de la obra metexa en que a .xx. rodes e .xxxix. trossets d'aur e la cluida... (?).

A.C.A., reg. 35, f. 54.

3

[Xàtiva, 28 agost 1276.]

Infans Petrus etc. fidelibus suis Guillelmo Zarocha salutem et gratiam. Regraciamus vobis de hiis que fecistis super eo quod a domino Rege felicis recordacionis, patre nostro, tenebatis et eciam illud quod misistis dicere per Bartholomeum de Villafrancha, scriptorem nostrum super pignoribus seu yoyis redimendis que fuerint eiusdem domini Regis. Quare nos rogamus quatenus amore nostri dictas yoyas redimatis pro nobis quas videlicet mutuaveritis in Barchinona, Gerunda et Ilerda et in alis (*sic*) locis, et in hoc facietis nobis servicium et nos satisfaciemus vobis de eo pro quo dictas joyas redimetis ad voluntatem nostram. Data Xative .vi°. Kalendas Septembris anno domini .M°.cc°.lxxx°. sexto.

A. C. A., reg. 38, f. 24.

S. Forat.

4

[Xàtiva, 28 agost 1276.]

Infans Petrus etc. fidelibus suis omnibus illis qui yosas (*sic*) tenent pignori obligatas vel alio modo a domino rege felicis recordacionis patre nostro predicto, salutem et gratiam. Noveritis nos mandasse Guillelmo de Rocha, civi Barchinone, quod pro nobis redimat et recuperet omnes joyas predictas et solvat illud pro quo sint obligate. Quare mandamus vobis quatenus eodem Guillelmo de Rocha satisfacientem vobis loco nostri de predictis obligacionibus dictas joyas sibi tradatis et restituatis et cum eas sibi tradideritis nos erimus inde contenti. Data Xative .vi^o. Kalendas Septembris anno domini .M^o.CC^o.LXX°. sexto.

A. C. A., reg. 38, f. 24.

5

[Barcelona, 25 setembre 1278.]

Nos Petrus Dei gratia etc. Confitemur et recognoscimus recepisse et habuisse a vobis fratre Guillelmo de Miraveto, comendatore et fratre Romeo Burgeti, camerario domus Gardenii, illas capellas sive omnes res capellarum cum crucibus et aliis ornamentis ad ipsas capellas pertinentibus quas dominus Jacobus pater noster apud ipsam domum Gardenii deposuerat. Et quia de ipsis capellis et crucibus et rebus omnibus capellarum a vobis bene paccati sumus, renunciamus excepcioni dictarum capellarum seu rerum ipsarum non receptorum et doli, vos et omnia bona templi inde penitus absolventes. Et si forte pro predictis capellis vel pro aliquibus rebus ipsarum capellarum vobis vel templo questio in iudicio vel extra ab aliquo seu aliquibus moveretur, promittimus vos et bona templi omnia ubique servare inde indempnes et opponere nos deffensionis vestre. Datum Barchinone, .vii^o. kalendas octobris.

A. C. A., reg. 40, f. 162 v.

6

[València, juliol 1279.]

Noverint universi quod Nōs Petrus dei gracia Rex Aragonum recognoscimus et confitemur vobis Juceff Ravaya, fideli baiulo nostro, quod reddidistis nobis enchrinia infra scripta videlicet unam coronam de undecim peciis in qua sunt quadraginta quinque inter balays et robis grossos et undecim comunes. Item viginti sex safiri grossi. Item sex maracdi grossi et undecim comunes. Item quadraginta novem perule incastate et octuaginta quinque perule in filo inferiore eiusdem corone et alii lapides minuti, balays et maracdi, et de hac corona non deficit aliqua petra. Item reddidistis nobis quandam nosculam auri cum duabus camis cum ymaginibus regis et regine que came sunt cum ymaginibus pavonum, et catenate ipsarum camarum non sunt integre et est unus safirus grossus in medio dicte noscule et alii decem safiri grossi et undecim comunes et in qualibet cama

sunt sexdecim safiri comunes. Item undecim balays grossi. Item sex perule grosse et triginta sex perule minute et .III. maracdi grossi et alii lapides minuti, balays, maracdi, saffiri. et de hac noscula in capite [coponis] quo firmatur deficit unus grossus lapis. Item reddidistis nobis quandam aliam nosculam auri cum duabus camis cum ymaginibus aquilarum cum quadam nachera grossa in medio et cum undecim perulis grossetis et viginti septem perulis mediocribus incastatis sine illis qui sunt in filo quod est in circuitu dicte nachere et aliis perulis minutis. Item viginti octo balays inter magnos et comunes. Item viginti .III.^{or} maracdes grossetas. Item viginti octo saffiros inter grossos et comunes et aliis lapidibus minutis, maracdis et balays, et deficit inde unum membretum de illis qui sunt in corona versus lapidem qui ibidem esse debebat. Et omnia predicta enchrinia cum a vobis recuperaverimus incontinenti tradimus Petro Marsagalli qui ea de mandato detulit et pignore tradidit archiepiscopis Narbone et arelatensis pro pignore denariorum decime ultra illa enchrinia que iam pro predictis pignoribus deposueramus penes templum. Item reddidistis nobis quandam cupam argenti de auratam cum copertoria cum tenda et hominibus qui eam construunt cum lapidibus superius et sunt in dicta cupa octo saffiri et viginti quinque granati et undecim turquessie et octo perule, et in capite coponis est quadam perdix de amastich, et intus in dicta cupa sunt duo balays circumdati viginti maracdis parvis, et sunt ibidem duo incastamenta in quibus non sunt lapides, et erant lapides que desunt inde quadam turquessia et quadam granata. Item reddidistis nobis quandam cupam auri cum esmeraldis viridibus in qua sunt decem saffiri grosseti et octo granati grossi et nonaginta inter saffiros et granatos comunes et sex decim perule parve in capite coponis et de hoc deest quoddam granatum grossum cum suo castono. Item reddidistis nobis unam cupam argenti de auratam cum signo leonis. Item duos picherios argenti unum cum brocam et alium sine broca cum signum regali. Item duos picherios argenti sine brocis factos a bastons uno de aurato et alio albo et cum aquila in capite cuiusque cohoptoris. Item unam paluam argenti, que omnia enchrinia nobis tradidistis et nos a vobis ea recepimus et habuimus. Item reddidistis nobis duas braçalerias auri in qualibet quarum sunt .III.^{or} petre et in qualibet petra sunt tres balays incastati cum maracdis in circuito et octo perule grossete cum balaxetis in capite et aliis perulis minutis, et de .I.^a ipsarum braçaleriarum deficit de .I.^a petra unus de dictis balays cum suo incastamento. Item reddidistis unam nosculam cum uno capmeu in medio cum ymaginibus hominum in qua sunt quinque saffiri et octo balays grossi et .III.^{or} maracdi grossi et duodecim perule inter magnas et comunes et alii lapides minuti, maracdi et balays, et de hac noscula nichil deest. Item reddidistis unam nosculam cum ymaginibus Regis et Regine cum pavonibus super capite et leonibus in pedibus, et sunt in ea septem saffiri grossi et septem balays grossi et undecim perule grossete et alii lapides parvi et maracdi, saffiri et turquessie et perule, et de hac noscula nichil deest. Item reddidistis nobis unam nosculam cum ymaginibus pavonum in qua sunt septem saffiri grossi et quinque balays et alii lapides et perule, et de hac noscula nichil deest. Item reddidistis nobis duos troços de freçadura in quibus sunt inter ambos quadraginta octo rote auri cum signo aguilarum et septuaginta quinque punte que claudunt ipsas rotas. Item reddidistis nobis duos troços de freçadura in que sunt inter ambos quadraginta octo rote auri cum signo aguilarum

et reginarum et octuaginta .IIII.^{or} punte que claudunt dictas rotas. Item reddidistis nobis sex texellos auri factos cum signo Salomonis et aquilarum et .III. lendas auri et quatuor pecias auri que claudunt texellos. que predicta enchrinia tradidistis de mandato nostri illustri domine Regine Aragonum karissime consorti nostre. Data Valencie .vii. nonas julii anno domini millesimo .CC.LXX. nono.

A. C. A., reg. 46, f. 17 v.

FERRAN SOLDEVILA

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

L'ANTIC GREMI D'ESCUPTORS DE BARCELONA

A Barcelona, els escultors no tingueren gremi propi fins a les darreries de la dissetena centúria.¹ Abans treballaven lliurement el seu art, i en les feines pròpies no eren intervinguts per fusters ni picapedrers, car la seva comesa es limitava a fer les imatges soltes, en pedra o en fusta, que els eren encomanades per a ornamentar façanes o per a omplir el nínxol d'un retaule. Fins llavors la quantitat de fusta o de pedra esculpida era insignificant, comparada amb el volum total de la feina que entrava a les obres, i aquesta desproporció, junt amb la diferent categoria de la feina, féu que mai, ni el gremi de molers ni el de fusters, no pensessin a mediatitzar els escultors. L'esmentada desproporció, ben diferenciada, es mantingué sempre entre picapedrers i escultors; però en venir la voga barroca i estendre's l'afecció per als objectes recarregats d'escultura, els fusters temeren que per aquest camí molta feina de fusta la podrien executar oficials no pertanyents al gremi que des d'antic reglamentava el seu ofici, i aquesta temença féu actuar el gremi de fusters en sentir prohibitiu per als escultors, i aquests reaccionaren en pro de la inveterada llibertat del seu art. Aquesta pugna produí múltiples incidències, que tot seguit estudiarem, fins que els escultors cregueren trobar una garantia en la constitució del propi gremi, cosa que a la fi assoliren.

Amb això no cessaren les incidències, friccions i pugnes entre l'antic gremi i el nou, fins al punt que resulta impossible de seguir el

1. Ja en premsa el present estudi, el senyor Josep M. Madurell ha publicat a «Barcelona: Divulgación històrica», V, 209, interessants notícies sobre les gestions que els escultors barcelonins feren l'any 1605 i següent per a constituir-se en gremi, les quals resultaren infructuoses.

desenvolupament d'aquest sense conèixer els trets principals d'aquell, pel qual motiu haurem de començar el present estudi fent una lleu referència a l'organització de la fusteria en iniciar-se el barroquisme.

DE FUSTERS A RETAULERS. — El gremi o confraria de fusters estava joiós dels antics reials privilegis que havien posat a les seves mans gairebé totes les ordinacions referents al treball que es pogués fer en fusta nova. El privilegi més antic que es troba citat és un de Joan I donat el 10 d'abril de 1388, quan encara no estava constituïda la confraria. Al cap de cinc anys, un altre privilegi del mateix rei, de 15 de desembre de 1393, instituïa la confraria de fusters de Barcelona; en seguiren d'altres d'Alfons IV *el Magnànim*, de 15 de gener de 1424, i de la reina Maria, en 1448, tots els quals ratificà i aprovà Felip III a Barcelona el 13 de juliol de 1599. En aquesta mateixa data un altre reial privilegi, juntament amb els que ja tenia la confraria, permetia els prohoms fusters d'interpretar, corregir, esmenar, habilitar i afegir en les seves ordinacions tot allò que a la major part d'ells fos ben vist per al bon regiment de la confraria. En virtut d'aquestes ordinacions, cadascun dels confreres es podia examinar de les obres que volgués practicar compreses en les de treballar la fusta nova.

Antigament, l'ofici de fuster estava dividit en dues branques: la dels fusters *bosquers*, sota el patronat de sant Josep, a la capella del claustre de la catedral: i la dels fusters *caixers*, sota l'advocació de sant Joan Degollaci, amb capella a la girola de la mateixa catedral, capelles que encara conserva avui el gremi de fusters. Els bosquers feien els embigats, els sostres, les portes i les finestres, i els caixers les caixes, les cadires, els bancs, les arquimeses i els altres mobles i utensilis. Aquestes dues branques foren unides en una en virtut de concòrdia signada entre ells l'any 1506. La facultat que gaudia la confraria de fusters de poder donar ordinacions per als qui vivien de treballar fusta nova, conduí a fer que tota feina de fusta depengués d'aquesta confraria. Aquesta dependència es feia visible, àdhuc en aquells oficis que més allunyats semblaven de la feina de fuster, en l'obligació que tenien de donar un diner menut cada dissabte a la caixa de l'almoïna de la confraria, com fou acordat a 22 de desembre de 1475.

Els qui feien violins, guitarres, els cadiraires i similars, havien d'ésser mestres fusters, amb mestratge concedit pel gremi. Als altres

oficis com els boters, encepadors, carreters, cotxers, mestres d'aixa i serradors, sols per un esperit de tolerància els permetien restar fora del gremi, amb el ben entès, però, que cada dissabte havien de pagar el diner a la caixa de la confraria.

Si aquests oficis, que per la seva naturalesa es troben més allunyats del concepte corrent que tenim del de fuster, eren compresos dins d'aquests, hom deduirà fàcilment que s'hi considerava inclosa la construcció de mobles i retaules de fusta amb elements ornamentals d'arquitectura, talla i àdhuc escultura.

Els prohoms fusters, en virtut de les facultats que tenien, el dia 11 de febrer de 1537 establiren una ordinació que manava als entalladors de fusta que, per a exercir s'havien d'examinar de la seva especialitat i de res més, i que si no s'havien examinat dels treballs usuals de fuster, dits feina de pla, no podien obrar res de pla ni prendre joves per a treballar en aquesta feina; advertint que si en tenien necessitat, ho havien de fer fer a fuster examinat de feina de pla, puix que els dits entalladors sols podien tenir aprenents i joves de l'obra de talla.

Els fusters feien, des d'antic, la fusteria dels retaules. A l'època gòtica en què els retaules eren pintats i el pintor exercia l'alta direcció de l'obra, malgrat que la part de fusta hi tingués una veritable importància material, era difícil que sorgissin conflictes per qüestions de competència industrial, car les tècniques del pintor i del fuster eren ben destriades. Als segles XVI i XVII, en començar la voga dels retaules esculpits, la major part d'ells en fusta, és quan sorgí el conflicte.

Els fusters tanmateix feren bons retaules, car els treballs de talla estaven compresos dins del gremi, i per a l'escultura cercaven operaris especialitzats quan el mateix mestre fuster no era idoni en aquestes feines. Pel que feia a les proporcions i elements arquitectònics ja era cosa en la qual hi havia mestres fusters ben preparats, puix que la confraria tenia la seva acadèmia, amb un director a sou on era ensenyada una disciplina completa de l'ofici, no sols en el seu aspecte pràctic, sinó també teòric; comprenia estudis d'arquitectura, talla i escultura, de les quals disciplines eren examinats de passantia els qui pretenien exercir-les.

A les primeries del segle XVII sovintejaven les feines dirigides per fusters amb col·laboració d'escultors. Exemples ben visibles d'aquesta col·laboració es trobaven al claustre de la seu barcelonina en el retaule

de la Concepció que havien fabricat el fuster Mesach i els escultors Antoni Comas i Agustí Pujol, i el de sant Francesc, construït per Joan Aldabó amb escultura de Domènec Rovira. En un altre retaule de sant Francesc al claustre d'aquest convent, encàrrec dels marmessors i hereus del ciutadà honrat Pere Màrtir Caseres, féu la feina de fuster i l'arquitectura Isidre Carbonell, i l'escultura i talla la treballà Domènec Rovira. Al retaule de sant Onofre, de la confraria dels torners que hi hagué a l'antiga parròquia de Sant Miquel, havia començat la feina de pla i arquitectura el mestre fuster Josep Gual i l'acabà Jaume Escarabatxeres, també mestre fuster, i l'escultura i talla la féu Joan Gra. Aquest mateix escultor enriqueí amb el seu art una cadireta per a la processó del Santíssim de l'església de Sant Miquel, de la qual havia fet la feina de pla i arquitectura el fuster Bernat Morera. A la capella dels congregants de la Tercera Regla i en un retaule petit de sant Jaume que hi havia al claustre de Sant Agustí, feren la feina conjuntament els esmentats Escarabatxeres i Gra. I quan s'hagué d'alçar el retaule dels sants metges que hi havia al convent del Carme, féu la fusteria Josep Castel, i Gra l'escultura.

El retaule gòtic i tot el mobiliari en la construcció del qual preponderava la fusteria, havia anat evolucionant imperceptiblement. De les motllures i cresteries amb alguna aplicació de fullatge s'havia passat al tipus plateresc, en el qual la composició resta la mateixa, sols que els muntants i les faixes d'abans s'han tornat columnes i cornises més o menys enriquides amb fullatge i capets d'àngel, i els taulers del retaule són encara pintats, a excepció de la imatge principal, que és d'escultura, com ja havia succeït, en alguns casos de l'època gòtica. Amb la voga del barroquisme s'accentua la preponderància escultòrica i els elements de fusta que havien començat com a simplement divisoris de les històries de la vida del sant, adquireixen individualitat i donen caràcter al conjunt, predominant alguns cops sobre les representacions iconogràfiques del retaule. Aquestes representacions es mantenen pintades fins ben entrat el segle XVII, excepció dels casos en què un esperit de modernitat o l'habilitat de l'artista que rebia la comanda facilitava l'execució de tots els temes iconogràfics en relleu, o *de bulto*, com en deien llavors, o *rodones* si es tractava d'estàtues.

Així és com els fusters que havien començat fent retaules indiscutiblement dins les seves aptituds tècniques, es troben fent retaules en els quals predomina l'escultura.

El gravador Pasqual Pere Moles, en un informe del qual haurem de tornar a parlar més endavant, explica la manera com es produí la intromissió dels fusters en obres d'escultura per mitjà de la talla. Veiem com el Director de l'Escola de Nobles Arts informa a finals del segle XVIII, referint-se als començos de l'anterior.

«El tiempo en que los carpinteros se han introducido a ejecutar lo que no les era ni propio ni común ha sido el de la barbarie é ignorancia, y la entrada la han tenido por la talla, puerta falsa de la noble Escuela de las Artes, y por donde ha confesión de todos los escritores juiciosos ha venido no solo su decadencia, sinó su abandono. Por aquí se ha corrompido no solo el gusto de adornar sino de formar los cuerpos principales. Yo no me detengo a examinar si la talla es hija de los mejores carpinteros ó de los peores escultores, como quiera que sea, de ella ha procedido el mal y con ella se ha generalizado. Al principio los adornos llenos de gusto é inteligencia degeneraron en extravagancias, hojarascas, y caprichos chinoscos desconocidos de la naturaleza, maestra de la verdadera escultura; después conforme se fué perdiendo la gentileza, la propiedad, la buena proporción, fueron entrando en su lugar las monstruosidades que hoy hacen tan poco honor a la Nación aun dentro de sus templos augustos.»²

La confraria de fusters que devia adonar-se de com era vulnerable la seva hegemonia artística, basada únicament en la identitat de la matèria en què eren executades les obres, procurava perfeccionar els estudis que ja hem vist que podien practicar els seus afiliats per tal de fer-los aptes per a tots els aspectes que les noves tendències artístiques demanaven, i així poder absorbir en el seu si tots els treballs de fusta nova, aprofitant els qui tenien aptituds per als de caràcter artístic.

Així veiem que ja a 11 de juliol de 1566, en l'examen de passantia de Joan Huguet, a més a més de la feina de pla s'examina d'entretallador i de fer imatges, i el mateix succeí amb Gaspar Huguet el 31 de juliol de 1578; Bernat Burguet s'examinà d'entretallador i de fer imatges; Antoni Carmini, a 24 d'agost de 1588, s'examina solament d'entretallador; Gaspar Presas, a 14 de setembre de 1599, d'entretallador i de fer imatges, i de les mateixes coses Antoni Comas a 1 d'octubre de 1614; Francesc Presas s'examina solament d'escultura.

DISCREPÀNCIES ENTRE ESCULTORS I FUSTERS. — Per aquest camí d'un ensenyament que abastava les diverses modalitats de les arts plàs-

2. En alguns conceptes de l'informe de Moles, a més a més de la qüestió principal que es debat entre escultors i fusters, hom descobreix la reacció de les idees neoclàssiques contra el barroquisme, que llavors estava a l'ordre del dia.

tiques, la confraria de fusters pretenia el domini gremial de totes elles. Els escultors i els arquitectes, no obstant, mai no s'havien sentit lligats i menys supeditats als fusters. És natural que així fos, posat que els arquitectes sols accidentalment realitzen les seves obres en fusta i els escultors poden executar-les indistintament en fusta o en pedra. La subordinació que pretenien els fusters els hauria portat a pertànyer a diversos gremis a la vegada o a instituir-se en gremi independent, com feren els escultors a les darreries d'aquell segle XVII.

De fet, però, tant escultors com arquitectes fabricaven les seves obres sense pertànyer a cap confraria ni col·legi i treballant sols els qui eren hàbils a judici dels qui els feien treballar. Ja en temps de Carles V, dubtant sobre l'extensió d'una pragmàtica que es publicà privant els oficials de vestir de seda, s'aclarí que no comprenia els oficials escultors i arquitectes per ésser considerats oficis més preeminents.

Des de l'època gòtica en què es començaren a fer els grans retaules d'escultura i imatges soltes per a la decoració d'edificis religiosos i civils, s'havia mantingut l'estament d'escultors en el qual cal distingir els mestres preeminents que aportaven una direcció i una personalitat a les obres que fabricaven, i els oficials més modestos, alguns d'ells apreciables, que feien les imatges que els eren encarregades per a ésser situades en obres dirigides per altres industrials: aquests oficials modestos eren els *imaginaires* que fornien estàtues a les obres de fusters i mestres de cases, en la forma i condició que aquests necessitaven.

Malgrat la bona organització del gremi de fusters, els escultors i arquitectes actuaven independentment, com hem deixat dit, i mai no havien pertangut a la confraria de fusters, ni pagat el diner setmanal o quatre sous anuals, ni altres taxes que pretenien els fusters. Una reial provisió d'11 d'octubre de 1651 deixava en llibertat els escultors de pagar semblants taxes i manava als fusters que s'abstinguessin de tota molèstia, així com també (14 de desembre de 1656) que restituïssin totes les penyores que havien pres als escultors.

Dels noranta o cent mestres fusters examinats que a mitjans del segle XVII hi havia a Barcelona, sols uns vuit a tot estirar sabien escultura i arquitectura.

Fora d'aquests, tots els altres escultors formaven estament a part, i si bé algunes vegades figuraven entre els fusters, era als sols efectes de tenir dret a ésser insaculats en càrrecs de nomenament municipal o

bé per poder treballar feina de fuster; això donà motiu que alguna vegada en temps de turbulències i altres ocasions similars fessin les guàrdies junts amb els fusters i sota la bandera d'aquests; però sembla que, amb tot i això, els escultors mostraven una major afinitat amb els pintors. No perquè fossin del mateix col·legi, sinó perquè, essent uns i altres pocs en nombre, s'unien mantenint cadascú el seu alferes i sergent; i alternaven les guàrdies un cop amb alferes de pintors i sergent d'escultors i l'altre cop al revés. Durant bastants anys fou alferes dels escultors Domènec Rovira i sergent Pere Serra: i quan els consellers demanaren a confraries, col·legis i oficis que cadascú fes els soldats que pogués, els escultors en feren un, separatament dels fusters, amb tot i que aquests feien campanya de per si.

Aquest estat de coses era quelcom anòmal, considerat des del punt de vista gremial. Els fusters, per una part, pretenien que els escultors sols podrien fer feina d'escultura i que per la feina de fusteria i arquitectura havien de cridar un mestre fuster sota el nom del qual es fes. Els escultors, en canvi, no tenien dret prohibitòri, sinó que podia treballar l'escultura qualsevol persona hàbil, àdhuc sense ésser examinada; i per això molts fusters anaven a aprendre d'escultura a casa d'escultors i treballaven amb aquests quan no tenien feina del seu ofici.

Els bons escultors de llavors, algunes vegades es valien de mestres fusters per a fer les feines de pla i d'arquitectura dels retaules o altres obres que els eren encarregades. Quan aquests mestres fusters mantenien llur personalitat, la confraria no hi tenia res a dir; però si algun cop era contractat el fadrí o mestre fuster a sou de l'escultor, que quedava com a únic director de l'obra, això donava lloc a penyoraments i aturs d'obres d'escultors per part de la confraria de fusters, que volia fer valer els seus privilegis sobre tota fabricació de fusta nova.

Fàcilment es comprèn l'enuig que aquest estat de coses havia de produir als escultors que se sentien amb prou empenta per a dirigir totalment les obres que els eren encarregades i que no volien sotmetre's a la confraria de fusters, i no eren poques les vegades que a ulls veients contractaven retaules sencers o una altra mena d'obres sense intervenció de mestre fuster, la qual cosa contrariava pregonament aquests, puix que cada dia més abundaven les persones i corporacions que feien els encàrrecs directament als escultors, tinguessin o no botiga del seu art, prescindint de mestres fusters.

Així s'esdevingué quan els consellers volgueren fer un retaule per a la sagristia de Santa Marta, que tot i tenir mestres fusters assalariats per les coses de la ciutat, ordenaren a Antoni Moner, corredor de coll, que convoqués els escultors a casa la ciutat i encantés públicament l'adjudicació de construir el dit retaule al que ho fes a més baix preu. Per a aquest retaule, que era a la vegada sepulcre de santa Marta, no es convidà els fusters ni homes de cap altre ofici, la seva execució s'adjudicà a Joan Gra, sol, el qual el fabricà públicament a la seva botiga. Semblantment ocorregué quan la confraria de la Puríssima Sang del Pi, de la qual molts mestres fusters eren confreres, volgué fer un retaule del Sant Crist, que fou concertat amb el mateix escultor Joan Gra en les seves parts d'escultura, arquitectura, talla i feina preparatòria. Aquest mateix Gra havia fet el retaule de Nostra Dona del Bonsuccés sense intervenció de fuster responsable.

Els fusters no miraven impossibles aquestes que ells entenien intromissions, puix que els escultors més destacats no solament no pertanyien al gremi de fusters, sinó que ni tan sols pagaven a la caixa de l'almoïna de la confraria el diner menut cada dissabte com, segons els fusters, venien obligats per ordinació de 22 de desembre de 1475, o els quatre sous l'any els qui volguessin treballar fusta nova, sense tenir en compte l'exempció que tenien escultors i arquitectes de sotmetre's a aquestes ordinacions. Això donava lloc a freqüents penyoraments i aturs d'obres per part del gremi de fusters contra els escultors que no volien sotmetre's, penyores que moltes vegades devien fer-se efectives amb raó o sense, fins que es destacà un escultor amb prou personalitat i energia per a enfrontar-se amb el poderós gremi de fusters, malgrat la influència d'aquest dins dels alts organismes ciutadans.

DOMÈNEC ROVIRA, DEFENSOR DEL LLIBRE TREBALL DELS ESCULTORS.
— Aquest escultor fou qui, amb gran persistència i l'autoritat que li donava la seva fama professional, aixecà bandera contra les pesades intromissions dels fusters.

Era fill de Sant Feliu de Guíxols, tenia botiga oberta a Barcelona des dels volts de 1630, i la seva fama de bon artista era palesament reconeguda. L'any 1641, en ocasió de projectar-se un sagrari de plata per a Santa Maria del Mar, que havia de costar 12,000 lliures, i no havent-n'hi més que 1,000 de disponibles, s'encomanà a Rovira pel preu de 1,500, acordant-se que fos de fusta i daurat «de la millor manera i

més ric que es pogués», i quatre anys més tard signà capitulacions per a 48 figures amb destí al mateix sagrari.³

El 18 de maig de 1644 estava mestre Rovira treballant un sagrari que li fou penyorat pels prohoms del gremi de fusters, al·legant que contravenia les seves ordinacions. Això donà lloc a una cita verbal a ca la ciutat el 15 de juny, en la qual cita es declarà nul el penyorament i que fos retornada la penyora.

Malgrat aquest resultat, els fusters seguiren fent penyoraments per motius semblants, dos el 17 de gener de 1649, que també hagueren de restituir; un altre el 30 de juny de 1656, consistent en una cullera de plata i algunes altres que estaven en poder dels prohoms fusters i que en cèdula de 14 de desembre de 1656 s'hagueren de comprometre a tornar.

Mentrestant, Rovira segueix admetent encàrrecs que executa a la bòtiga, sense preocupar-se dels fusters. Així, l'any 1649, amb el retaule de Nostra Dona de l'Aigua destinat a Vilafranca del Penedès, el qual fou embarcat al moll, públicament, en una barca de Sitges que el portà al seu destí.

D'igual manera, l'any 1652 fabricà un retaule del Roser per a Cal·lella; el 1654, el del Sant Crist, per al convent de Sant Jeroni de la Murtra; tres anys més tard, el de Nostra Dona de la Porciúncula, per al claustre de Sant Francesc, i el retaule major de Collbató. Aquestes feines les féu Rovira sense intervenció de mestre fuster, a diferència d'altres vegades, que se solia servir de mestre Isidre Carbonell, amb individualitat independent per a treballar la feina de pla, com hem vist que succeí en el retaule de sant Francesc per al claustre d'aquest convent.

En arribar l'any 1659 havia de fer un altre sagrari — aquest amb destí a Sant Feliu de Guíxols, el seu poble natal —, i, no sabem per quins motius, no el treballà a l'entrada on solia, sinó que es retirà a un porxo alt de la casa, ajudat d'un mestre fuster que havia pres a jornal. El fet fou descobert pels prohoms fusters, els quals penyoraren Rovira incautant-se-li del sagrari que, per no passar per l'escala, calgué baixar del porxo amb una corriola.

3. Citem aquests fets com a representatius de la categoria artística de l'escultor. No és el nostre propòsit d'entrar aquí en detalls biogràfics, cosa que hem fet breument en un altre lloc («La Costa Brava», 1 d'agost de 1931 i 1 d'agost de 1933), i sí sols destacar la influència de la seva actuació en l'organització gremial que ens ocupa.

No es confongui aquest escultor amb un altre dels mateixos nom i cognom, nebot seu, de mèrit inferior.

Per aquell temps havien penyorat altres escultors, com Joan Roig i Miquel Pradell, per dos sagraris, que foren dipositats en poder de la guàrdia reial en espera de sentència. Rovira no sols no donà el braç a tòrcer en el seu penyorament, sinó que es posà al davant dels altres que es trobaven en el mateix cas, i tots junts acudiren a la reial sala, la qual dictà sentència manant altre cop als fusters que retornessin les penyores. En aquesta sentència es reconeix als escultors el dret de contractar i emprendre, no sols la feina d'escultura, sinó també la feina de pla considerada com a preparatòria d'aquella.

Aquesta sentència favorable no portà als escultors la tranquil·litat desitjada, sinó que els fusters, a 19 de maig de 1661, acudiren també pel seu compte a la reial sala, oposant-se a la dita sentència i fent-se inacabables els incidents per petiteses de jurisdicció gremial.

Els escultors que, per no estar agremiats, no podien afermar els seus punts de mira amb la força d'unes ordinacions gremials, s'escudaven amb les sentències que els defensaven de les imposicions dels fusters, particularment la darrera obtinguda per Rovira, però, a 12 de novembre de 1674, els fusters obtingueren una reial Provisió que mantenia la confraria en el dret de penyorar els escultors que fessin feina de pla i manava als escultors que s'abstinguessin de pertorbar aquesta possessió. Sembla que els escultors impugnaren aquesta reial Provisió, i com que la feina de pla que pretenen fer és la preparatòria d'escultura, a la qual tenien dret per la sentència obtinguda per Rovira, no acaten la dita Provisió durant la causa, mentre cerquen la manera de constituir-se en gremi per tal de disposar d'un cos d'ordinacions pròpies que reguli i defensi una lògica organització del seu treball.

CREACIÓ DEL GREMI D'ESCULTORS. — El 18 d'agost de l'any 1679, l'estament dels escultors, en nombre de vint-i-vuit,⁴ acudia al Consell de Cent en una súplica molt ben raonada, per tal que se'ls erigís en confraria o gremi, a fi que es puguin governar els professors escultors «amb la deguda direcció per la conservació, benefici i augment de dita

4. Joan Grau, major. — Francesc Grau, menor. — Pere Serra. — Pau Sunyer, major. — Pau Sunyer, menor. — Josep Tosset. — Joan Gra. — Joan Roig. — Miquel Llavina. — Bautista Soler. — Domènec Rovira. — Salvador Illes. — Llätzer Tramulles. — Antoni Riera. — Jacint Trulls. — Agustí Antiex. — Pere Lió, major. — Antoni Borney. — Alfons Campillo. — Francesc Janeras. — Jaume Font. — Salvador Espona. — Joan Julià. — Lluís Bonifaci. — Bernat Villa. — Josep Antachs. — Manuel Soler. — Francesc Santacruz.

llur art». El Consell deliberà que els consellers, junt amb quatre persones del Consell de trenta-sis, degudament informats pels prohoms de la confraria dels fusters i els escultors, fessin una relació dels inconvenients i avantatges de constituir la nova confraria.

Sembla que els prohoms fusters ja s'havien avançat a informar contra l'atorgament de la confraria als escultors, concedint, a tot estirar, que se'ls erigís en confraria subordinada a la dels fusters, com succeïa amb altres que eren porció d'un altre ofici i sempre estaven subordinades a la principal. Tal succeïa amb els robavellers i calceters, que depenien dels sastres; els ataconadors, dels sabaters, i els espartenyers, dels corders. A més, sostenien els fusters que la confraria no es podia concedir mentre hi hagués les causes pendents que hi havia a la Reial Audiència sobre feines potestatives d'escultors i fusters.

La concessió no fou atorgada pels consellers de Barcelona, i els escultors recorregueren a Madrid per tal que Carles II, allunyat de la influència municipal que els fusters tenien a Barcelona, resolgués la qüestió amb imparcialitat.

Alligonats els escultors pels informes contraris amb què els fusters tractaven d'oposar-se a la concessió que pretenien, tramitaren la súplica a Madrid sigil·losament, puix és per notícies trameses per l'agent que els fusters tenen a la Cort, que l'any 1680 s'assabenten de la pretensió dels escultors. Els fusters s'apressen a enviar ordres a Madrid que hom s'informi per mitjà de la Secretaria de la Corona d'Aragó, si el Consell d'Aragó ha despatxat ja els privilegis, i, en cas que s'intenti i hi hagi temps, s'elevi un memorial oposant-s'hi, i si no hi ha temps, que es procuri que s'ajorni, per tal que el gremi de fusters pugui presentar el memorial, degudament raonat, oposant-se a la pretensió dels escultors.

Aquesta vegada els fusters no assoliren el seu objecte, sinó que el dia 7 de novembre de 1680, Carles II signà el reial privilegi que els escultors tant anhelaven, creant a Barcelona la Confraria dels Sants Màrtirs Escultors, amb el privilegi que sols els seus afiliats poguessin tenir botiga d'escultor, arquitecte o entallador, amb els seus annexos, connexos i preparatoris, sigui amb fusta, pedra o qualsevol altra matèria, sota pena de 50 lliures als qui treballessin d'aquests arts sense estar-ne agremiats. Amb la concessió hi anaven les ordinacions, les quals preveïen que els qui volien professar les arts d'escultura o arquitectura havien d'estar quatre anys d'aprenent amb un mestre col·legiat i tres anys de fadrí o *mancebo*. Abans d'entrar un aprenent s'havia d'inves-

tigar el seu parentiu i procedència, per tal que després no hi hagués destorbs a ésser admesos per mestres. Aquests no podien prendre ningú com a aprenent que abans no ho comunicuessin als prohoms, als quals corresponia fer les investigacions necessàries, i un cop admès, el nom del nou aprenent era anotat al llibre del Comú, amb la data i signatura dels prohoms, per tal que un cop finit el temps d'aprenentatge i de fadrí no se li poguessin posar destorbs per a passar-se mestre.

El dia 16 d'aquell mateix mes, el lloctinent i capità general concedí llicència als escultors, arquitectes i entalladors i als seus successors en la dita art, per a poder congregar-se i executar el reial privilegi. L'endemà, dia 17, es congregaren a la capella dels Dolors de l'església del Bonsuccés, sembla que en nombre de disset escultors, per tal de formar les bosses per als oficis i càrrecs de la confraria i fer l'extracció de prohoms i clavari, tal com preveia el reial privilegi.

VIDA INTRANQUIL·LA DEL NOU GREMI. — El nou gremi devia preveure l'ofensiva dels fusters, puix que l'endemà, dia 18, és convocat novament el gremi a la mateixa capella dels Dolors i atorga poders per a plets al notari causídic Joan Riquer, que aquell mateix dia comunicà als prohoms, síndic i clavari dels fusters el reial privilegi creant el gremi d'escultors.

La resposta d'aquells no es féu esperar, puix el mateix mes de novembre comencen la causa impugnant el reial privilegi per subreptici i com si no fos concedit pel que atany a feines de fuster. Els escultors compareixen i després proposen interdicte possessorii sumaríssim, en el qual a 26 d'abril de 1683 es dictà una reial provisió que declara la manutenció de potestats als escultors. Una altra reial sentència provisional de 26 de juny de 1685 fa que la facultat privativa dels escultors s'estengui cumulativa als fusters.

Seria un mai acabar una relació de totes les incidències que anaren sorgint entre escultors i fusters, així com entre aquests i altres gremis, les quals no s'acabaren durant tot el segle.

Amb el reial privilegi i aclariments subsegüents, els escultors no podien ésser privats de fer *taules i qualsevol altra matèria de pla* i fer i fabricar *sobre aquella i amb aquella taulons ab diferents figures de Sants, sacraris, camarins dedicats a Déu, monuments religiosos, orgues, retaules adornats d'escultura, sepulcres adornats de pedra o fusta esculpida o pintura* i altres semblants que en esglésies i cases privades

o oratoris es fabriquen; i no solament això, sinó que per a treballar aquestes obres calia pertànyer a la confraria dels escultors, arquitectes i entalladors.

Quant a l'arquitectura en l'accepció que aquí es pren, es refereix a l'ornamental i decorativa, pròpia dels mobles i retaules en els quals era emprada, i no a l'arquitectura constructiva.

Aquesta concessió als escultors deixava fora del camp dels fusters algunes feines que fins llavors els havien estat privatives, i això motivà repetides protestes d'aquests.

Finalment s'arribà a una classificació de les feines pròpies d'uns i altres, en la qual classificació, ultra la inspecció per llur forma, s'intentaren altres mitjans com per les eines que eren emprades per a fer el treball o per la idoneïtat en projectar les obres.

Així i tot sovintejaven els casos dubtosos, com per exemple, que els fusters reclamaven per a ells el que eren elements arquitectònics dels retaules, i sols admetien que els escultors poguessin fer aquella arquitectura connexa amb l'escultura, com l'edifici que porten sant Bonaventura i sant Tomàs d'Aquí o el castell de santa Bàrbara. També donaven lloc a repetits conflictes aquelles obres dels uns en què entrava una petita porció de feina dels altres; i s'intentà d'arranjar això amb el conveni que en cada classe de feina es toleraria una mínima part de feina que no els fos privativa, acordant després de molt discutir, que s'entendria per mínima part aquella el cost de la qual no passés d'un dos per cent del pressupost total.

De totes maneres, mai les coses no arribaren a arranjar-se satisfactòriament, i tot sovint hi ha penyoraments pel més petit pretext de transgressió en una feina dubtosa.

L'any 1723 els prohoms fusters s'incautaren de tres taules que treballava l'escultor Francesc Espill per a fer-hi feina d'escultura, amb destí a l'estrada de la casa de la senyora Maria de Campredon i Clariana, i a més li posaren 10 lliures de multa. El gremi d'escultors recorregué i obtingué que la Reial Audiència obligués a retornar les taules i les 10 lliures de penyorament, sota pena de 100 lliures si no ho feien.

Per la seva part, els prohoms escultors, a 9 d'octubre de 1723, penyoren el fuster Francesc Font per haver esculpit obres concedides als escultors, i els fusters assoleixen una reial provisió que obliga als escultors que retornin a Font un anell d'or i els altres que li haguessin pres en el penyorament, sota pena de 100 lliures. L'any següent, 1724,

els escultors tornen a fer una penyora de mitja pesseta al fuster Picanyol i els seus col·legues demanen que la hi sigui retornada.

Aquestes incidències eren corrents i no és el nostre objecte inventariar-les, sinó donar-ne una mostra.

Més avançat el segle, l'any 1769, un altre cop són els prohoms fusters els qui prenen a l'escultor Joan Traver una mesa d'altar que estava fent, amb el pretext que si bé l'altar era feina d'escultors, la mesa ho era de fusters. El jutge prova de convèncer els fusters que tornin la mesa, que aquests intenten vendre, mentre els escultors insisteixen en la devolució i l'escultor Nicolau Traver i el gravador Marià Martí s'ofereixen com a fiadors de la sentència que en definitiva resulti.

FUSTERS-ESCULTORS. — Els fusters mai no veieren amb bons ulls les ordinacions que feien privativa dels escultors, arquitectes i entalladors les respectives feines, i recorregueren als procediments possibles per a poder obrar aquestes feines dintre la llei, sense abdicar la seva personalitat de fusters. Entre els cent trenta o cent quaranta d'aquest ofici que aquells anys hi havia a Barcelona, no devia ésser rar de trobar-ne alguns que sabessin executar elements arquitectònics o aplicacions de fullatge amb més o menys encert, però entre tots solament dos o tres eren aptes per a encarregar-se de tota mena de feines d'escultura sense intervenció aliena. Eren persones coneixedores de les regles d'arquitectura, hàbils tallistes i destres en l'escultura, que sense excel·lir en aquest art podien realitzar discretament obres de poc compromís. Probablement superiors a molts dels agremiats en aquestes arts, haurien pogut figurar dignament en llur gremi, però partidaris dels fusters en les lluites gremials de l'època, o per convenir així a l'organització de les seves botigues, preferien agremiar-se amb els fusters per a prestigiar aquests i treure importància als escultors.

Tenien assalariats mestres d'aquest art, als quals havien de confiar la part d'escultura de les obres que els eren encarregades, per tal de no contravenir les ordinacions dels escultors; i al mateix temps, com que aquests assalariats devien ésser figures de poca volada artística, quedaven supeditats al mestre fuster que podia provar la seva superioritat en la feina d'escultura quan es presentava ocasió.

El més destacat d'aquests fusters-escultors era Deodat Casanovas, que havia fet el retaule major de Sant Miquel de la Barceloneta, en el qual la imatge del titular fou encarregada pel marquès de la Mina, que

patrocinava l'obra, a l'escultor de Valls Lluís Bonifàs, i les dues laterals de sant Pere i sant Andreu, les confià Casanovas a un escultor no prou hàbil perquè les imatges plaguessin al marquès, el qual les féu visurar, i foren donades per imperfectes i retirades del retaule. Casanovas retocà aquestes imatges: una nova visura dels pintors germans Tramulles les donà per perfectes, i foren restituïdes a l'altar.

Un cas semblant passà amb el retaule major de Viladecans. on es valgué d'un escultor per fer el sant Joan que anava en lloc preferent, i en no ésser admès n'obrà un de nou el mateix Casanovas, el qual fou acceptat.

Per bé que aquests fets denoten destresa en Casanovas, revelen també la tònica d'industrialització amb què devien executar-se aquestes obres, les imatges importants de les quals eren encarregades a simples assalariats de la botiga.

Coneixem un cas que revela aquesta organització. Vers l'any 1760 es trobava l'escultor barceloní Joan Traver treballant a Tarragona, i persuadí un company seu, professor d'escultura, que es domiciliés a Barcelona on podria treballar seguidament a casa d'alguns fusters que també eren escultors i tenien dependents d'aquest ofici; i li oferí una carta de recomanació per a col·locar-se a la casa de Casanovas «que llavors era el més *hàbil pràctic per desbastar* estàtues i dirigir qualsevol obra d'escultura, que no li pesaria treballar al seu costat, que ell havia pres molt del seu art d'escultor al costat de Deodat, que moltes vegades treballant en sa casa, Traver encara no s'havia mirat l'obra, a peces iguals, Deodat ja havia treballat la seva». Aquest «professor d'escultura» vingué, en efecte, a Barcelona, però els primers tres anys no es col·locà amb Casanovas, sinó que treballà a casa dels fusters Ramon Esplugas i Miquel Picanyol.

La destresa de Casanovas per l'escultura no devia anar acompanyada d'una gran depuració artística, com ho prova també que al retaule major de la Barceloneta no li fos confiada la imatge principal, ni tampoc la del retaule major de Santa Maria de la Mar, amb tot i haver-li estat atorgada aquesta obra previ concurs de projectes entre artistes catalans, genovesos i castellans. En la direcció de l'obra, executada entre els anys 1771 i 1778, tota ella de pedra menys la cimera i sagrari, Casanovas donà prova de gran perícia en diversos aspectes, però la imatge principal de la verge amb les de David, Jacob, Abraham i Isaac i probablement els àngels, foren encomanats a Salvador Gurri.

Un altre dels fusters-escultors que tenia una botiga ben muntada i executava feines d'escultura i talla era Ramon Esplugues, director de l'Acadèmia que el gremi tenia al carrer de la Fusteria i on eren ensenyades totes les tècniques que als fusters convenia defensar com a pròpies. En aquesta acadèmia també s'ensenyava el dibuix artístic, i els fusters es vanaven que algun alumne havia deixat l'ensenyament dels pintors Tramulles per a concórrer a les classes de llur gremi.

A la botiga de Ramon Esplugues s'obraven molts retaules per Barcelona i per fora, i els tres fills que tenia (1764), tots aprenien l'ofici de la casa paterna. A un d'ells que volgué conrear més particularment l'escultura el posà d'aprenent amb l'escultor Lluís Bonifàs, i havent reparat que no avançava en l'escultura i talla, al dir d'un fuster que declara en el plet contra els escultors, el tornà a la pròpia casa, on avançà molt.

Obrador ben muntat devia ésser també el de Josep Gaig, el qual intervé en obres d'un cert compromís. L'escultor Trulls s'havia encarregat de fer una filigrana de primorosa arquitectura i escultura per al Cavaller Intendent de Cartagena, segons esbós que havia enviat, i al moment d'ajustar el preu, sembla que Trulls no es veié amb coratge de fer la feina, motiu pel qual s'encarregà de l'obra Josep Gaig. També deien els fusters d'aleshores que Gaig hagué de perfeccionar unes imatges que l'escultor Josep Berenguer havia fet per al retaule de sant Miquel de la confraria de vidriers a la catedral, i els gegants de Santa Maria treballats per un altre escultor. Un Francesc Gaig, fill d'un fuster d'iguals noms, després d'haver estat un temps amb l'escultor Antoni Ochando, que estava fent el retaule major de Constantí, sense aprofitament, es posà d'aprenent amb Josep Gaig i sortí molt hàbil en l'escultura, segons testimoni del mateix fuster que hem vist declarar anteriorment.

Sortosament sembla que, com hem dit abans, no eren molts els fusters que promiscuaven les feines de fuster amb les d'escultura, deixant aquestes en un terreny més industrial que artístic. Ultra els esmentats no podem afegir altres noms que els de Miquel Picanyol i Josep Puiguriguer, de menor importància, entre els fusters que, tenint alguna habilitat per a l'escultura, emportats per l'apassionament gremial, queien en el contrasentit d'estimar-se més d'anar plegats amb els menestrals fusters que amb els artistes escultors, constituint-se a la vegada en baluard contra les prerrogatives d'aquests darrers.

Aquesta modalitat que anomenem fusters-escultors explica el fet, que podia observar-se abans de l'any 1936, que als nostres arxius parroquials es trobaven interessants documents i als temples abundaven els altars barrocs, i que alguns d'aquests, que documentalment eren encarregats a fusters, eren de millor qualitat que altres contractats amb escultors. Manta vegada hom trobava que en una obra de composició correcta planava una manca general d'esperit artístic, amb tot i que la imatge principal i potser alguna altra eren apreciables. Aquestes anomalies tenen la seva explicació en la manera de treballar que acabem de veure.

El públic no es trobava en una situació tan opulent, ni el seu bon gust estava tan estès, que moltes vegades per economia no recorregués als fusters per a fer obres sumptuàries, que un cop daurades i en la penombra d'una església, deien igual als ulls poc sensibles. Això produïa una baixa en els preus, que influïa sobre els mateixos escultors. Els bons mestres mantenien el preu de llurs obres, però les mitjanies, obligats per la competència dels fusters, acceptaven obres de les quals sortien com podien, si no molt d'acord amb els seus furs artístics, no massa desplaçats d'un ambient baix de to per l'abundor d'obres mediocres.

ACCIÓ DE L'ACADEMIA DE SAN FERNANDO. — Com es pot veure, els escultors no havien resolt les qüestions que es proposaven resoldre en freturar la constitució del gremi un segle enrera, ni l'escultura guanyava res amb aquestes lluites gremials, que tendien més a la potestat de la feina que a la perfecció d'aquesta.

¿És que els esperits selectes no s'adonaven que amb aquestes lluites entre artistes i artífexs el que més hi perdia eren les Arts? És evident que sí.

A Madrid, on l'esplendor de la Cort i la pruija de la nova dinastia borbònica tractava d'impulsar una sana restauració en les Belles Arts, després de diversos intents inútils, l'any 1749 fou creada la Real Academia de San Fernando que tenia per objecte l'ensenyament de les Belles Arts i l'estímul i protecció dels artistes de vàlua. En els Estatuts signats pel rei l'any 1757 s'admetien els alts càrrecs directius d'acadèmics d'honor; directors i tinent directors que tenien cura dels ensenyaments de les diverses Arts que es donaven a l'Acadèmia; acadèmics de mèrit i professors supernumeraris. Els artistes que es creguessin en condicions podien optar al grau d'Acadèmic de Mèrit i beneficiar-se de les

prerrogatives que eren conferides amb el títol, que sols era concedit, previ un minuciós examen, als qui n'eren verament mereixedors. D'aquesta manera es procurava d'orientar les Arts i seleccionar els artistes, els quals en el seu període de formació podien estar en contacte amb la Corporació reial presentant treballs a examen per a l'obtenció de notes i pensions.

Però no era aquesta la sola finalitat de l'Acadèmia, sinó que en els seus estatuts es preveia la necessitat d'alliberar els veritables mestres de les incomoditats i traves que imposaven els gremis; de manera que els acadèmics, no sols podien executar tota classe de treballs relacionats amb el seu Art sense estar incorporats a cap gremi, sinó que en la concessió del grau d'acadèmic es prohibia taxativament que estiguessin agremiats, advertint que pel sol fet d'estar-ho perdien la indicada dignitat, com tampoc no podien subjectar-se a cap mena d'inspecció ni taxes procedents dels gremis.

Era tan enèrgic aquest alliberament que l'Acadèmia intentava, que l'any 1777, havent prohibit l'Alcalde del Crim, de València, que tres acadèmics treballassin d'escultor sense pagar les contribucions al gremi de fusters, els escultors les pagaren davant el temor que els fessin tancar la botiga, tot reservant-se de recórrer a l'Acadèmia de Madrid; i contestà aquesta reptant greument els seus afiliats per haver fet cas de la sentència judicial que els feia dependre del gremi, tot recordant que per aquest sol fet havien de perdre el grau d'acadèmic a no ésser per la magnanimitat de l'Acadèmia que els volgué perdonar per tractar-se d'una primera falta.

El títol d'acadèmic era difícil d'obtenir, i sols els artistes d'empena i amb sòlida formació artística gosaven optar-hi. El primer escultor català que l'obtingué fou el cèlebre fill de Vic, Pere Costa, l'any 1754, quan tenia 58 anys d'edat i estava en la plenitud de la seva fama. El segon fou Carles Sales, barceloní, que ja havia obtingut recompenses d'estudis a la mateixa Acadèmia; i l'any 1760 li foren concedits el títol i honors d'acadèmic, amb la condició de retenir-li un i altres mentre no lliurés degudament cuit un relleu en fang que havia presentat cru. Durant els catorze primers anys que portà de fundada la règia corporació no fou concedit a cap més escultor català el cobejat honor, fins que en 1763 el sollicità Lluís Bonifàs i Massó, que fou el tercer a obtenir-lo.

El concepte estètic de l'escultura anava canviant. Ja no era l'antic

imaginaire, que perdura fins a mitjans del segle XVII, i que té com a missió representar estàtues de sants, més emocionants i explicatives que artístiques ; ja no és tampoc el conceptuós fuster que pretén teoritzar totes les arts de la fusta ; ni l'escultor-gremial, gelós de les prerrogatives del seu ofici, tan artístic com es vulgui, però ofici encara. Hem arribat ja al concepte pur de l'Art per l'Art, que amb les seves ales pot alliberar-se d'impurs contactes materials i aixecar-se per les regions pures de l'ideal.

Malgrat aquesta primordial finalitat de l'Acadèmia, no es desentenien el reial organisme d'intervenir en l'arranjament de petites qüestions dels gremis o artesans quan la seva autoritzada opinió era sol·licitada. Així succeí l'any 1791 quan, com veurem més endavant, ja havia estat decretada la llibertat de l'escultura i creat el gremi d'entalladors. Aquest també hagué de sostenir qüestions amb els fusters i fou en ocasió d'haver treballat aquests diferents peces de *follagetalla* que acudí a la Reial Audiència, la qual demanà informe a l'Acadèmia. Aquesta declarà :

1) Que els *escultors* són els que s'ocupen a esculpir estàtues, baixos relleus i obres que participen del mateix artífici, com són retalles, pulpits, cancells, caixes d'orgue, cadirats de cor, faristols i altres obres que s'usen als temples ; que podran fer-les d'ornat i talla com els tallistes, sempre que en aquestes hi hagi figures, estàtues i baixos relleus.

2) Que estan reservades als *tallistes* totes les obres de talla i ornament de qualsevol mena, sense figures, ni baixos relleus, ni estàtues.

3) Els *fusters* han de treballar en obres llises i motllures seguides, sense posar-se en res d'escultura ni talla.

4) Com sigui que a Barcelona els tallistes formen gremi i els seus individus paguen càrrecs personals i reials, en endavant cap escultor, a menys d'agremiar-se i contribuir amb els tallistes, no podrà fer obres peculiars d'aquests.

Els fusters presentaren diversos documents de to submís, molt diferent del que havien emprat anys passats, manifestant que la declaració de l'Audiència de 3 de setembre de 1791 la troben conforme i necessària al progrés de les arts, i sense pretendre feina d'escultor demanen que se'ls consideri compresos dins el gremi de tallistes, puix altrament, amb la poca feina que tenen «no poden cumplir el pago d'impostos de V. M. ; altres no poden pagar el lloguer de cases i habitacions i alguns no poden mantenir la família i es veuen obligats amb salut a demanar caritat.»

ESCOLA DE NOBLES ARTS. — L'acció depuradora de l'Acadèmia fou ajudada a Catalunya per la Reial Junta de Comerç, que protegí de manera decidida les ciències i les arts, i l'any 1775 creà a Barcelona l'Escola de Nobles Arts, que en poc temps encarrilà l'ambient artístic de la terra per viaranys que l'havien de menar a l'èxit.

Qui contribuí a aquesta modernitat d'orientació fou el primer director de la dita Escola, el gravador Pasqual Pere Moles, subvencionat a París per la Junta de Comerç i home educat en els conceptes artístics llavors d'avançada. Precisament coneixem de Moles el seu informe ja citat que formulà com a perit tercer en un litigi que l'any 1778 encara tenia el gremi de fusters contra els escultors, i en el qual informe apareixen per primera vegada veritables arguments distintius entre els artesans fusters i els artistes escultors, enfondint de manera molt clara en els orígens estètics i espirituals de la perfecció escultòrica i els orígens utilitaris i manuals de la perfecció de la fusteria. Moles proposà, per a evitar la confusió dominant, dues solucions: una, l'educació artística del públic que acabaria per preferir les obres més artístiques, que eren les que feien els escultors; i l'altra, la prohibició absoluta als fusters de fer cap altra obra que no fos estrictament utilitària, amb exclusió d'aplicacions escultòriques i de talla. Amb això Moles veia una altra derivació beneficosa, i era que de les obres de caràcter artístic, moltes serien executades en pedra, marbres variats i metalls, cosa que responia a una tendència llavors dominant, en evitació d'incendis i ennobliment dels materials artístics.

Deixem la paraula al mateix Moles, en l'apartat 21 del seu informe:

«Pero todavía se siguen otros daños dignos de la consideración de V. E. porque mientras los Carpinteros gozen de esta libertad, rara ó ninguna obra de arquitectura mixta con escultura se executará sinó en madera; y de aquí resulta en conocido perjuicio del común, lo primero el estar sumamente expuestas las Iglesias y otros edificios públicos a incendios que hallan siempre abundante pábulo en los montes de madera que oy se emplean en los retablos, y piezas semejantes escaseando esta materia (de que no se abunda demasiado) para los otros usos que la requieren indispensablem^{te}: lo segundo el no aprovecharse ni la centésima parte de lo que pudiera, una de las grandes riquezas conque la naturaleza ha favorecido a España, y en esto hablo no solo de los metales sinó de los mármoles, jaspes, y otras piedras, cuyo beneficio contribuiría no menos a la duración de las obras, y ornamento de la nación, que a su felicidad en quanto ocuparía más manos, rendiría más intereses que circularían provechosamente.»

Hom comprèn que un cop establerta a Barcelona amb caràcter oficial l'Escola de Nobles Arts, els alumnes hi acudissin cada dia en major nombre, en preferència a les acadèmies particulars i gremials, la qual cosa contribuï a la difusió dels principis estètics que hi eren ensenyats. No obstant, si a les darreries del segle XVII el gremi d'escultors pogué ésser un benefici per a l'escultura, car pretenia treure-la del domini dels fusters en què es trobava, a les darreries del segle XVIII més aviat retardà la restauració que es proposaven les acadèmies, puix que trobà els escultors en una organització pròpia, però que no havia pogut alliberar-se de molts dels inconvenients gremials.

FI DEL GREMI D'ESCULTORS. — Està fora de dubte que els gremis foren antigament una de les causes de prosperitat dels oficis manuals, i Catalunya els deu bona part de la seva moderna importància industrial. L'historiador Antoni de Capmany, en ple segle XVIII encara proposava estendre el tipus de les agremiacions barcelonines a la resta d'Espanya per a ajudar a la seva regeneració social, i n'exposava els avantatges quan deia que: «el Gremi manté la tradició del treball a desgrat de guerres i pestes; li dóna la fermesa econòmica de la mutualitat de l'esforç i fa el crèdit de l'obra perquè crea i afavoreix la marca local; facilita l'obtenció de matèries primeres, que sovint cal anar a cercar lluny i amb prou despesa; dóna continuïtat a l'art i pràctiques de l'ofici; fa respectables els artesans constituïts en categoria ciutadana; crea un esperit amplament democràtic per la possibilitat de tots els agremiats d'ésser cònsol de l'ofici; perpetua l'ofici a les famílies, que el tenen per un honor, i dóna participació al govern de la ciutat als representats de tots els oficis.»

Al costat d'aquests i d'altres avantatges, a força d'ordinacions i prerrogatives naixien, però, un sens fi d'interferències i friccions que feien que a la vida interna dels gremis sovintegessin els conflictes i litigis d'una manera enutjosa, com acabem de veure en el transcurs del present estudi. Aquests conflictes, com els mateixos avantatges dels gremis, tenien més caràcter material que doctrinal com, fins a cert punt, era lògic que així fos en els oficis mecànics d'artesanía fàcilment regulables amb ordinacions.

Les necessitats subtils de l'escultura no eren tan fàcilment reglamentables, i per això durant els segles medievals i fins al XVI, la trobem lliure de traves gremials, i no es fins al XVII, quan pel predomini de l'es-

cultura en fusta està a punt d'ésser absorbida pels fusters, que els escultors pensen a constituir-se en gremi propi, no precisament per entusiasme vers aquest, sinó per a alliberar-se d'un gremi aliè que es creia amb dret a junyir-los, i salvar el seu art del marasme i de les deformacions acomodaticies en què anaven a caure.

El gremi mantingué l'escultura en el més alt nivell que permeté l'organització de l'època, però en venir l'Academia de San Fernando a la qual el rei donà autoritat per a regular els principis estètics, i les escoles que facilitaven ensenyaments apropiats, el gremi d'escultors perdé bona part de la seva raó d'existència, tot mantenint bona part dels inconvenients de l'organització gremial.

Per això, seguint la lògica dels fets, i els corrents de l'època partidaris de la llibertat de treball, al cap de cent-cinc anys, el maig de 1785, un reial privilegi concedia al gremi d'escultors de Barcelona una reial cèdula que, tot mantenint aquest gremi, reconeixia la llibertat de treballar escultura sense necessitat d'estar agremiat.

Aquesta reial cèdula, per tal de no perjudicar el gremi d'escultors, arquitectes i entalladors, no concedí llibertat de treball a aquests darrers, que ben aviat degueren quedar en gran majoria dins d'un gremi creat principalment per a escultors. Per això, en 1786 els tallistes demanen la constitució en gremi propi, que de moment no els fou concedida. Fins després de 1788 no quedà del tot abolit el gremi d'escultors, i dos anys més tard, el 1790, s'instituí el d'entalladors que havia estat sol·licitat.

Als escultors que maldaren per la institució del gremi els mogué inicialment un entusiasme envers el seu art, però en realitat el gremi no podia posar una gran atenció a la depuració de l'escultura, sinó que hagué d'esmerçar les seves principals energies en defensa de l'ofici d'escultor, defensa que, com hem vist, no fou tan eficaç com s'esperava. Ja hem vist que l'interès dels escultors pel seu gremi — valgui la paradoxa — obeïa a motius antigremials, per tal d'alliberar-se de les introduccions del poderós gremi de fusters. Per això en crear-se la superior salvaguarda de l'Acadèmia i en quedar clarament establert el concepte estètic de l'escultura com a Bella Art, aquest gremi esdevingué un organisme més aviat enutjós per als veritables artistes, i la seva subsistència ja no tingué objecte.

CÈSAR MARTINELL

Barcelona.

LES INSCRIPCIONS DEL BISBE JUSTINIÀ I LA SEU VISIGÒTICA VALENTINA

En comparar la ciutat de València amb Tarragona o Barcelona hom no s'adona, sense una informació prèvia, que la primera, igual que la part fonamental de les altres dues, és una ciutat essencialment romana. Malgrat la pèrdua d'elements topogràfics i de característiques de l'antic relleu, la romanitat de la planta antiga de la ciutat és tan palesa com la del seu nom, fill de la més pura llatinitat. El segle XVIII va copsar com cap altre aquest origen romà: erudits com el P. Teixidor es van dedicar a l'estudi d'inscripcions llatines, i arquebisbes com Andreu Mayoral i Fabián i Fuero van aplegar museus d'antiguitats romanes en llurs palaus de València o de Puçol, els quals museus es perderen a causa de la invasió francesa i de les situacions posteriors.

La *urbs* romana havia construït el seu nucli més important al tossal, gairebé desaparegut també de la topografia, que avui ocupen la catedral — vulgarment dita *la Seu* —, la capella de la Mare de Déu dels Desemparats i l'Almodí, les places de l'Almoina — la Seu tenia, com a Barcelona i a Tarragona, la immediata Casa de l'Almoina — i els carrers de la Mare de Déu, de la Llenya, de la Cènia i del Salvador. Aquest era el terreny on s'aixecaven els monuments romans de la Colònia Valentina, les restes de la qual — grans murs, carreus, làpides i monedes — han estat trobats sempre que hom ha excavat en aquests llocs amb motiu d'obres públiques o privades.

Ja l'any 1652, en ple segle XVII, quan s'edificava l'actual capella de la Mare de Déu, es van trobar les importantíssimes làpides que ens parlen dels *Valentini veterani et veteres*, tan conegudes. Després, durant els segles XIX i XX n'aparegueren a la plaça de l'Almoina i al carrer del Salvador — ací amb motiu de la construcció de clavegueres el 1928.

No fou el tossal de la Seu l'únic recinte romà de la colònia : n'hi havia d'altres al Mercat actual i al lloc que sempre s'ha anomenat el Tossal — també vulgarment *Trosalt*. El nucli urbà central, però, la part on radicaven els edificis civils i els religiosos, era el susdit de la Seu, on es trobava la cúria, els monuments als emperadors, el *forum* ; aquest centre es mantingué durant l'Edat Mitjana, puix que la Casa de la Ciutat i, més endavant, la de la Diputació, el palau del bisbe, la mateixa Seu amb la plaça del seu nom, van ésser sempre el lloc central de la vida civil i religiosa alhora.

El nivell de la València romana es troba a una fondària de dos metres i mig, de tres, i, encara, de més metres, segons el lloc de la ciutat. Hom coneix ben poca cosa del nivell ibèric. L'*oppidum* ibèric de què ens parlen les fonts històriques degué ésser ofegat totalment per la Colònia Valentina : la *Tyrin* ibera va perdre àdhuc el nom, substituït per *Valentia*, el nom de la colònia romana. Casos semblants, que intensifiquen el parallelisme abans alludit, eren els de Barcelona i Tarragona : la primera oblidà la *Laies* ibèrica en profit d'una Barcelona, anterior i també ibèrica ; Tarragona abandonà *Cose* per *Tàrraco*, restablint també un topònim pre-romà. A València l'iberisme toponímic de l'antiga *Tyrin* va restar solament al riu Túria.

La València romanoimperial es va desenvolupar en un meandre, o, més ben dit, en una illa, formada per un braç del riu que, des de l'actual pont de Sant Josep, pel carrer de Baix, el Tossal, la Bosseria, el Mercat, la desapareguda Ballada de Sant Francesc — tots aquests noms vius encara avui, menys el darrer — anava a cercar el carrer de les Barques, des del qual pel jardí dit vulgarment del Parterre i l'antiga plaça de Predicadors, actualment de Tetuan, s'unia al riu en el lloc on segles després es va aixecar el Portal de la Mar. Aquest era el braç dret del riu ; l'altre és l'actual, canalitzat durant l'època foral per l'Obra de Murs i Valls.

En el nucli del Mercat van ésser trobades abundants restes romanes al temps de fer la construcció moderna, i, encara, en 1945, han estat trobats vestigis romans al desaparegut carrer de Carabasses, a uns tres metres de profunditat.

A començaments del segle iv la cristiandat valentina era considerable, segons consta en les actes del martiri del diaca sant Vicent i en els versos de Prudenci, i com es pot deduir de diversos testimonis arqueològics. Probablement és d'aquells anys la protesta de fe cris-

tiana posada damunt la inscripció dedicada a l'emperador Claudi II el Gòtic (269), en la qual, damunt dels epítets *pius, felix, invictus, augustus*, amb què els *valentini veterani et veteres* el van honorar, fou escrita la frase *Christus magis* mitjançant el monograma constantinià.

El P. Flórez va fixar la data del martiri de sant Vicent en l'any 304. La cúria romana es trobava a l'actual plaça de l'Almoina, en un espai determinat pel palau arquebisbal, la presó de Sant Vicent — avui existent — i la capella de la Mare de Déu. Una columna a la qual fou lligat el sant es conserva a la vista, dins un portal de la susdita plaça. La via Sucronense, que des de la Colònia Valentina duia cap a Sucro per on avui passa el carrer de Sant Vicent i el camí reial de Madrid, va ésser l'itinerari seguit pel màrtir fins el lloc de la Roqueta on va morir. En aquest lloc és on s'aixecà el monestir de Sant Vicent *apud Valentiam*, el qual féu tan famosa la ciutat que havia de conquerir Jaume I. Dos fets essencials va transmetre la ciutat romana a la visigòtica i mossàrab: el culte a sant Vicent al susdit lloc de la Roqueta, i l'erecció de la catedral, bisbat i diòcesi de València. La seu fou construïda damunt el *forum*; el bisbe residí a la mateixa cúria; sobre les estàtues dels emperadors i la d'Asclepios s'havia d'aixecar la catedral visigòtica. Una làpida trobada al carrer del Pes de la Farina — prop de l'Almodí — l'any 1770 ens dóna notícia de la sepultura d'un *Episcopus Sancte Ecclesie Valentine* del segle v o de començaments del següent. Si la catedral actual és un temple gòtic revestit de neoclàssic, en els seus fonaments apareixen els del temple visigòtic, per bé que reduïts a qui sap quins carreus. En 1938 va ésser trobada davant la porta de l'Almoina — antigament dita de Lleida — una pedra llavorada amb motlures d'època romana, coetània de la columna de Sant Vicent damunt dita, i bessona d'una altra pedra que, quan es construï la porta de Lleida, va restar encastada als murs de la sagristia, a mà dreta. Posteriorment, en bastir l'actual palau de l'arquebisbe, l'arquitecte senyor Traver va conservar les bases i els plints romans d'un edifici amb pòrtic, la situació del qual correspon a la cúria de la plaça de l'Almoina. Quan hom bastí la catedral del segle xiii, diverses làpides romanes van restar ficades als murs com a carreus de la nova fàbrica. Hom coneix, doncs, per tots aquests elements, que aquest lloc va ésser l'escenari del judici del màrtir sant Vicent i on estava situada la seu visigòtica, com posteriorment va ésser el lloc ocupat per la catedral de Jaume I.

Emil Hübner publicà, treta d'un còdex de París, en les *Inscriptiones Hispaniae Christianae (Supplementum)*, una inscripció que conté l'epitafi del bisbe Justinià, que governà la seu visigòtica valentina durant el regnat de Teudis (531-548). Aquesta inscripció diu :

«Pius, praeclarus doctor alacer facundus
Iustinianus caelebs pontifex sacerdos
noba templa construens vetustasque restaurans
ornabit festa dictis predicans in populis
virgines instituens monachosque gubernans
scripsit plura posteris profutura seclis
hic miro maris insolam munimine sepsit
in qua maris circumfluentibus undis
silice disrupto predulcem repperit limfam
hic Vincentium gloriosum martiri Christi
sat pio quem coluit moderamine vivens
hunc devotus moriens reliquit (h)eredem
undecim presentis quinquenia vite
quattuor lustris visque quaternis mensibus
connumerandus sanctis ministrabit antestis»

El P. Fita va fer la traducció següent del text publicat per Hübner :

«Pío preclaro doctor, ágil, facundo, Justiniano, célibe sacerdote y pontífice, construyendo templos de nueva planta y restaurando los antiguos, ornato dió con su palabra a las festividades y con su predicación edificó a los pueblos. Institutor de religiosas vírgenes tuvo prelación de monjes. Muchas obras dejó escritas, que aprovecharán a todos los siglos venideros. En cierta isla, rodeada por las aviesas olas del mar, puso admirable dique, y excavando en ella el duro peñasco, hizo surgir una fuente de agua. Éste, al morir, dejó por heredero de todos sus bienes al glorioso mártir de Cristo, Vicente, a quien mucho veneró siguiendo piadosamente la comunidad de su monasterio. Pasó a mejor vida teniendo 55 años de edad y de episcopado veinte años y ocho meses, debiendo contarse en el número de los santos.»

Sanchis i Sivera, parlant d'aquesta inscripció, escriu en *La Diócesis Valentina* : «Opino que el monasterio del que fué abad Justiniano, otro no es sino el de San Vicente de la Roqueta, extramuros de Valencia ... La fuente que halló Justiniano en la isla que fortificó o puso al abrigo de los embates del mar es, a mi juicio, la de Peñíscola».

El P. Fita creia que Justinià havia estat abat de Sant Vicent de la Roqueta, però el doctor J. Vives, en el seu llibre *Inscriptiones cristianas de la España romana y visigoda* fa l'advertència que *monachosque gubernans* no significa que Justinià fos monjo.

L'epitafi permet d'assegurar que Justinià fou devotíssim de sant Vicent Màrtir, el culte del qual va afavorir amb els seus propis medis. Aquesta inscripció mètrica és una de les més notables de la Hispània visigòtica. Per ella sabem que bastí nous temples i en restaurà d'antics, que donà ornament a les festivitats amb la seva paraula i exemple als pobles amb sa predicació, que va instituir la vida religiosa entre les verges, que governà els monjos, que fou escriptor fecund, i que, en morir, féu hereu de tots els seus béns al gloriós màrtir.

Es pot admetre sense dificultat de cap mena tota la traducció i interpretació dels sis primers versos, les quals estan d'acord amb la resta de textos referents al sant bisbe. Però els versos setè, vuitè i novè ens diuen que Justinià voltà amb una admirable obra una illa del mar, rodejada per les ones, en la qual, excavant una roca, va trobar una font d'aigua dolça. Hom ha cregut que aquesta illa fou Peníscola. Però, Peníscola ¿pertanyia a la diòcesis de València? Creiem que no, puix encara avui pertany a la de Tortosa. I, a més a més, ¿per què s'havia de portar a terme, tan lluny, una obra arquitectònica feta pel bisbe de València? Aquesta darrera ciutat, en temps dels visigots, era encara una illa, com ha estat dit. Fins a l'època de Pere *el Cerimoniós*, el segell municipal representava una ciutat damunt d'aigües, voltada d'aigua.

L'epitafi del bisbe Justinià està escrit en sentit poètic; ¿és inversemblant creure que el prelat fes voltar de murs l'illa en què es trobava la ciutat, banyada per les aigües *circumfluentibus undis*?

No és impossible de creure que fos a la ciutat de València on brollés una font, quan no gaire lluny de la plaça de l'Almoina, al carrer de la presó de Sant Vicent, hi ha un pou, descobert l'any 1777. Sanchis i Sivera ho recorda: «Frente al área de lo que fué convento de Santa Tecla, en la capillita hoy existente en la calle de la Cárcel de San Vicente, se halló en 1777 un pozo con agua limpia y buena». No era hiperbòlic, doncs, dir *circumfluentibus undis* quan els versos amb què Claudià cantava el Túria,

«floribus et roseis formosus Turia ripis»

van ésser acabats amb el següent:

«fructibus et plantis semper pulcherrimus undis,»

com recorda el P. Teixidor.

Chabàs, en el seu *Episcopologio*, publicà un document de 1240, on es fa esment del pont de fusta que hi havia sobre una sèquia, en el lloc on avui hi ha la Universitat, «junto a cuyo muro corría el valladar por donde los barcos contruïdos allí, bajaban, por delante de Santo Domingo, al río, navegable entonces y de allí al mar».

Si hom admet aquesta interpretació de l'epitafi, les ratlles següents encaixen perfectament amb les anteriors: la donació a sant Vicent Màrtir dels béns del bisbe. No diu l'epitafi que regís la comunitat del seu monestir, sinó, solament, que «vivint *pío moderamine* el va venerar molt i, en morir, el va fer hereu».

Si Justinià fou, com ha estat vist, un bisbe constructor de temples, renovador dels antics, prelat zelós i eloqüent, germà de Nebridi, bisbe d'Egara, i de Sant Just, bisbe d'Urgell, que varen firmar les actes del II Concili toledà (17 maig 527), és lògic que conegués les esglésies d'Egara i d'Urgell, bé directament, bé per informació dels seus familiars.

El pontificat del bisbe Justinià fou gloriosíssim per a l'església de València. En aquest període es va celebrar un concili valentí, la data del qual ha estat fixada l'any 546; els seus cànons han arribat fins a nosaltres. Si en altres ciutats els visigots van continuar el culte a les primitives basíliques o temples romanocristians, hom pot pensar que a València s'esdevingué el mateix. La troballa, d'una valor veritablement excepcional, que tingué lloc a la plaça de l'Almoina fa molts anys i que fou estudiada per Chabàs, Fita, Martínez Aloy i d'altres erudits, demostra que la catedral visigòtica es trobava en aquell lloc i que són certs els versos de l'epitafi que diuen que el bisbe Justinià fou restaurador de temples vells i en construí de nous.

El 28 d'octubre de 1904, en ésser enderrocada la casa número 4 de la plaça de l'Almoina, foren trobats per l'historiador Martínez i Aloy, a 2'70 metres de profunditat, tres fragments d'una inscripció, de 52 centímetres d'alçada incloent la motllura, és a dir, comprénent tota la pedra, i de 24 a 29 centímetres d'amplada fins al lloc de la fractura. Les lletres tenen 35 mil·límetres d'altitud. La inscripció devia ocupar a l'absis de l'edifici un lloc semblant al que ocupa la del rei Recesvint a la basílica de San Juan de Baños, com deia Martínez i Aloy. L'endemà, l'historiador de l'art Tramoyeres i Blasco trobà uns altres dos fragments, corresponents a l'angle superior de la dreta i a part de l'inferior de la mateixa banda. Tots els fragments van ésser duts al Museu Provincial. Hom hi llegeix el següent:

CONSTRVCTV̄/R. RRVN
 FASTIGIVM/QV/S. LA
 NEMPE/NAM/IN. NNOS
 HOC/PROBIDENS. TIS
 TERTIO/ANTIST. ANNO
 ROBORE/CONTRI. RIMBI
 APTANTVR/HIMI. SIVS/IDEAM
 FVLBIDA/PRETEREA. A/PROSSUS
 LAMMINA/SVBLAT. MINE/AVR..
 ..MINE/CV̄/SOLID. QVINQVE...

Enviada una fotografia dels fragments al P. Fidel Fita, aquest erudit, després d'haver estudiat la figura del bisbe Justinià, va escriure : «Con estos antecedentes no es difícil darse cuenta del sentido general de los diez exámetros, que por vía de conjetura recompongo así :

*«Constructum renovatur opus dum secula currunt
 Fastigium quisnam grandi super extulit aula
 nempe nam inmodicos fatiscens egerat annos
 Hoc probidens tectis est Iustinianus avitis
 Tertio antistes regnantis Theudis in anno
 Robore contribuunt arcus tegulisque corimbi
 Aptantur himis Templi ob ipsius ideam
 Fulbida preterea stant acroteria prossus
 Lammina sub lato lumine aurata renidens
 Culmine cum solido fulcitur quinque columnis»*

Cal no oblidar les circumstàncies de la troballa, el dia 28 d'octubre de 1904. Martínez i Aloy trobà tres fragments de la inscripció, els quals, tret d'una part molt petita que faltava a l'angle inferior esquerre i que sols afecta dues lletres, lliguen perfectament i donen moltes paraules completes. Els altres dos fragments van ésser trobats l'endemà per Tramoyeres, ja entre les runes. Martínez i Aloy no ens diu si la làpida fou trencada en el moment d'obrir els fonaments de la nova casa, però això sembla el més probable, car altrament no haurien estat trobats junts els tres trossos que ell va poder ajuntar. Es tracta, doncs, d'una pedra utilitzada en algun temps com a fonament o colgada entre les runes d'edificis anteriors.

L'any 1719 es va aixecar allà mateix la capella dedicada a sant Valeri per tal de perpetuar la tradició que situa en aquest lloc la presó on va estar el sant bisbe de Saragossa. Aquesta capella va restar inclosa en la casa derrocada el 1904. «Demolido el edificio», escriu Martínez i Aloy, «y abiertos los cimientos para levantar otro, tuve

ocasió de observar allí vestigios importants de arquitectura romana y visigòtica».

Tot prova que a través de la dominació musulmana es conservava la tradició de la presó de Sant Valeri i que, en efecte, hi havia vestigis romans en aquell lloc. La tradició ha arribat fins a nosaltres i, en el segle XVIII, va tenir expressió en la capella derrocada el 1904. Encara avui a la nova finca hi ha una petita capella dedicada al sant.

La reconstrucció del P. Fita és, com ell mateix diu, «por vía de conjetura». Entre les suposades lectures n'hi ha que, més que conjecturals, són certes, i llur reconstitució, indiscutible; però n'hi ha d'altres que podrien ésser objecte d'un nou estudi. En primer lloc, la inscripció és indiscutiblement d'un edifici sagrat. Amb la publicació del llibre de mossèn Josep Vives *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda* (1942) hom disposa d'altres inscripcions semblants que permeten de fer fàcils comparacions. Mossèn Vives, en descriure'n una de Lugo, diu que entre les altres inscripcions basilicals de caràcter litúrgic o semilitúrgic tenen interès les que estaven col·locades, segons sembla, a les façanes o portes, com el curiós disc gran (95 centímetres de diàmetre) de marbre que porta la inscripció

«Aurum vile tibi est, argenti pondera cedant
plus est quod propria felicitate nites,»

al voltant del *crismon* i a la vora, com solen estar en les monedes, i aquella inscripció devia estar col·locada a la façana de l'església; data probablement del segle V o del VI. Hi ha dues làpides semblants a aquesta i inèdites a Sant Pere de Roses i a San Pedro de Murio.

La làpida de la plaça de l'Almoina degué estar situada a l'interior del temple, més que no pas a l'absis; el lloc de la troballa, els fonaments de la casa, prova que en ésser derrocat l'edifici per al qual fou llavorada, no restà lluny de les seves parets interiors, potser de l'altar major mateix.

La importància d'aquest text mereix prou un detingut examen. Aquestes inscripcions solen ésser mètriques; no totes, però.

A la ratlla primera es llegeix, sense dubte possible, *CONSTRVCTV*, *constructum*, que fa referència a un *opus*, *aedificium*, *templum* o *altare*, més probablement a una de les dues darreres paraules. Hom llegeix *templum* a la inscripció 313 de Vives: *fundavit sanctum hoc Christi et venerabile templum*; i *altare* a la mateixa inscripció: *hic*

aram in medio sacrans altare recondit. Després hi ha una R, que reclama *renovatio*, *renovatum* o *renovatur*; les darreres lletres són RRVNT, n i t juntes, i aquesta desinència suposa el verb *currunt* o un derivat. Manca el text corresponent a diverses paraules entre la R i la terminació de *currunt*. Aquesta ratlla commemora la construcció d'una obra.

La ratlla 2 diu claríssimament FASTIGIVM, és a dir, la cúspide o cim d'aquella obra, altar o temple. Segueix QVIS. La ratlla acaba a la síl·laba LA, per a la qual sembla indiscutible la lectura AULA que va proposar el P. Fita, puix que és una paraula freqüent en els texts visigòtics.

Certament cal interpretar que «es va construir, renovant-la, una obra en la qual entrava la cúspide d'aquell *altare* o *templum*». La lectura *quis* és indiscutible; *quisnam* és només una reconstrucció proposada pel P. Fita. La ratlla resta, doncs, molt incompleta; deixa clara, però, la circumstància de la part terminal de l'obra.

La ratlla 3 dóna les paraules completes NEMPE i NAM, traduïbles per «és a dir», «car», amb valor continuativa i causal; fan referència a l'obra reconstruïda. La ratlla acaba amb la paraula ANNOS, a la qual sols manca la lletra A; aquest mot demana un adjectiu que el P. Fita fa arrencar de IN (*modicos*) i que pot ésser *praeteritos*, *transactos*, *multos*, o un numeral. Hom veu, doncs, una relació entre l'obra renovada o construïda i el temps passat.

La ratlla 4 diu indiscutiblement HOC PROBIDENS, és a dir, l'obra; malauradament hi manca el nom del subjecte. La ratlla acaba en ITIS, la qual cosa fa preveure un ablatiu d'instrument, probablement.

La ratlla 5 dóna la data, referida, però, al pontificat del bisbe: TERTIO ANTISTES ANNO. Mossèn Vives va proposar, «quizá mejor» que la reconstrucció de Fita, *tertio antistes pontificatus in anno*. Es refereix, doncs, al fet que la construcció fou feta l'any tercer del pontificat del bisbe.

La ratlla 6 diu ROBORE CONTRI, clara al·lusió que algú o quelcom va contribuir a la corroboració o ajuda de l'obra. El P. Fita proposà *contribuunt arcus tegulisque corimbi*: La darrera paraula termina en RIMBI: la reconstrucció *corimbi* per *corymbi* sembla indiscutible i lliga amb la ratlla 7. El verb podia estar en singular i referir-se al bisbe, ço és, «el prelat contribuí a la valor, la confirmació i la corroboració de l'obra».

Robore sorgeix en molts textos legals visigòtics: *subiugatis omnia robore valere discernimus* es llegeix a la *Historia de la legislación visi-*

goda, de Zeumer (pàg. 73); manca, en canvi, en els epigràfics. No es refereix, doncs, a la sustentació de l'edifici, sinó a la confirmació o ajuda que li ha prestat algú.

La ratlla 7 diu APTANTUR HIMI, la qual cosa denota l'ús d'elements decoratius i es tradueix «els ornaments són adaptats a la base de l'obra». La ratlla termina SIUS IDEAM, que tradueix per «imagen del mismo». Aquesta imatge o figura es refereix a l'obra, és a dir, a l'altar o al temple construït; amb aquesta ratlla acaba una part del text.

En la ratlla 8 comença una altra oració: FULBIDA PRETEREA que termina en PROSSUS; això indica clarament que a més a més una cosa groga hi havia estat afegida totalment. Aquest adjectiu *fulbida* es refereix al primer substantiu de la ratlla 9.

Aquest substantiu és LAMMINA, la qual cosa indica que una planxa groga, daurada, fou afegida a l'obra, és a dir, una placa metàl·lica. A la mateixa ratlla hom llegeix SUBLAT MINE AURA, que reclama *aurata*, *daurada*. El P. Fita va llegir *sub lato* i féu terminar la ratlla amb *renidens*. De totes les conjectures aquesta és la més discutible, puix que no hi ha espai, després de AVR sinó per a tres lletres i no és possible que *renidens* fos abreujat amb tres lletres solament: en tot el text no hi ha més abreujatures que la de M. La ratlla ha d'acabar forçosament amb AVRATA: l'adjectiu concorda amb *lamina* i *fulvida*, la qual cosa ens dona «una planxa groga, daurada».

La lectura *sub lato* no es troba assegurada, puix que hom pot llegir *sublata*, indiscutiblement.

La terminació *aurata*, així, no té cap mena de dubte. La inscripció d'un refectori (VIVES, núm. 353) diu:

«non hic auratis ornantur prandria fulcris.»

A la ratlla 10 hom llegeix clarament MINE.CVM SOLID...QVINQVE. El P. Fita va interpretar *cum solido culmine* i afegí *fulcitur*, a l'ensem que després de *quinque* va posar *columnis*. Aquesta ratlla, com l'anterior, ofereix moltes dificultats a la reconstrucció del P. Fita, perquè darrera de *quinque* no hi ha espai sinó per a quatre o cinc lletres, i de cap manera per a les vuit de *columnis*, per bé que fos abreujada la *m*. A més a més d'aquesta dificultat, la reconstrucció proposada ofereix l'estranya solució arquitectònica de la façana d'un temple amb cinc columnes; i encara fóra menys possible de tractar-se, com sembla, d'un altar o capella, puix que l'alçat pentàstil no era freqüent aleshores.

A les dues objeccions anteriors s'afegeix el fet que en tot el vocabulari de les inscripcions que registra mossèn Vives en la seva obra citada hom no troba l'adjectiu *solidus* aplicat a les construccions, però sí que apareix el substantiu *solidus*, sou d'or, la moneda. En una inscripció (núm. 69) de l'any 579 de la província emeritense hom llegeix: «datum est pro locello ipso in auro soledos III».

Per tant, les lletres *cu solid* entenem que poden ésser traduïdes per *amb sous* i a continuació el numeral. Aquest podria estar format per les desenes — per exemple *septuaginta* —, seguides de *quinque*; tenint en compte el tros que sobra, podria dir *quinguennis* o *quinque denis*, segons el sistema de distributius, és a dir: l'espai de quatre lletres que resta ha d'ésser la terminació de *quinque*. Tota l'epigrafia visigòtica, com es pot veure al repertori del doctor Vives, és plena de distributius *septies denos*, *deciesternos*, etc. Aquesta lectura ens donaria una quantitat composta de *quinque denis*, és a dir, cinquanta, i es podria interpretar en el sentit que la planxa groga, *sublata culmine*, aixecada o posada al cim, brillant com la llum, fou *aurata*, daurada, i adquirida amb 50 — o els que fossin — *solidos*, és a dir, sous.

Aquesta interpretació numismàtica està abonada pel fet de la menció de preu en la inscripció 69 esmentada; perquè les penes pecuniàries eren de trenta lliures (és a dir, 600 sous, o sigui 270 grams d'or a raó de 4'50 centígrams el *solidus*), ¿tenia res de particular que un producte de l'orfebreria visigòtica, una peça o una planxa, fos llavorat o adquirit per 50 o més sous o per la quantitat de centenes que fos?

El P. Fita creia que *fulbida* es referia a *efigies*, acrótera, i va admetre sens dubte que en el temple hi havia una planxa daurada.

Segons tot això, doncs, la inscripció del bisbe anònim, que s'adiu ben bé amb Justinià, es refereix a un producte de l'orfebreria visigòtica, daurat o llavorat per una determinada quantitat de sous, posat en un altar o temple el cim del qual, com els ornaments que des de la seva part inferior li van ésser adaptats, foren construïts l'any tercer del pontificat del susdit bisbe.

Posat que aquests fragments epigràfics van ésser trobats al lloc que fou presó de Sant Valeri, prop d'on fou trobada la columna a la qual, segons la tradició, fou lligat el màrtir, i el forn del mateix sant, podem creure que ens trobem davant els vestigis de la catedral visigòtica valentina, dedicada al màrtir d'Osca.

La ciutat de València a l'època visigòtica oferia, doncs, la mateixa

topografia que la ciutat romana. El riu Túria tenia un braç que constituïa una illa, al centre de la qual es trobaven el *forum* romà, la *curia* i la basílica cristiana.

L'epitafi del bisbe Justinià fa referència a les obres realitzades per ell, entre les quals són alludides les del lloc de la basílica, i al culte de sant Vicent màrtir.

La inscripció commemorativa de la restauració efectuada pel bisbe de València es refereix, sense cap mena de dubte, a la primitiva catedral visigòtica enclavada en l'espai determinat pel palau arquebisbal, la capella de Sant Vicent i Sant Valeri, l'església catedral i la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats.

FELIP MATEU I LLOPIS

Universitat de Barcelona.

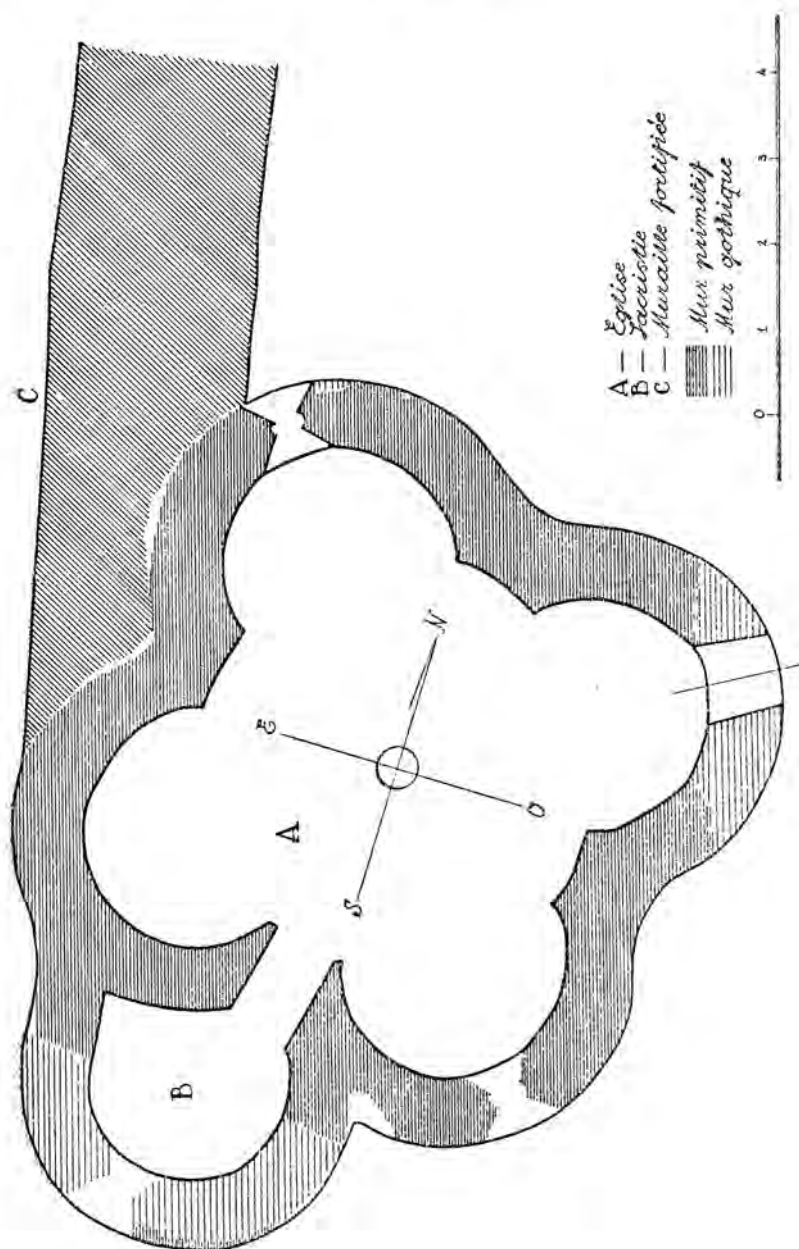
L'ÉGLISE DES SAINTS FÉLIX ET ADAUCT AU WAWEL DE CRACOVIE

L'édifice improprement appelé rotonde des Saints Félix et Adaut au Wawel de Cracovie peut être à juste titre considéré avec la rotonde de Lednica comme un des plus anciens monuments de l'architecture polonaise. Aussi est-il le prétexte de controverses nombreuses dans lesquelles nous voudrions mettre un peu de clarté.

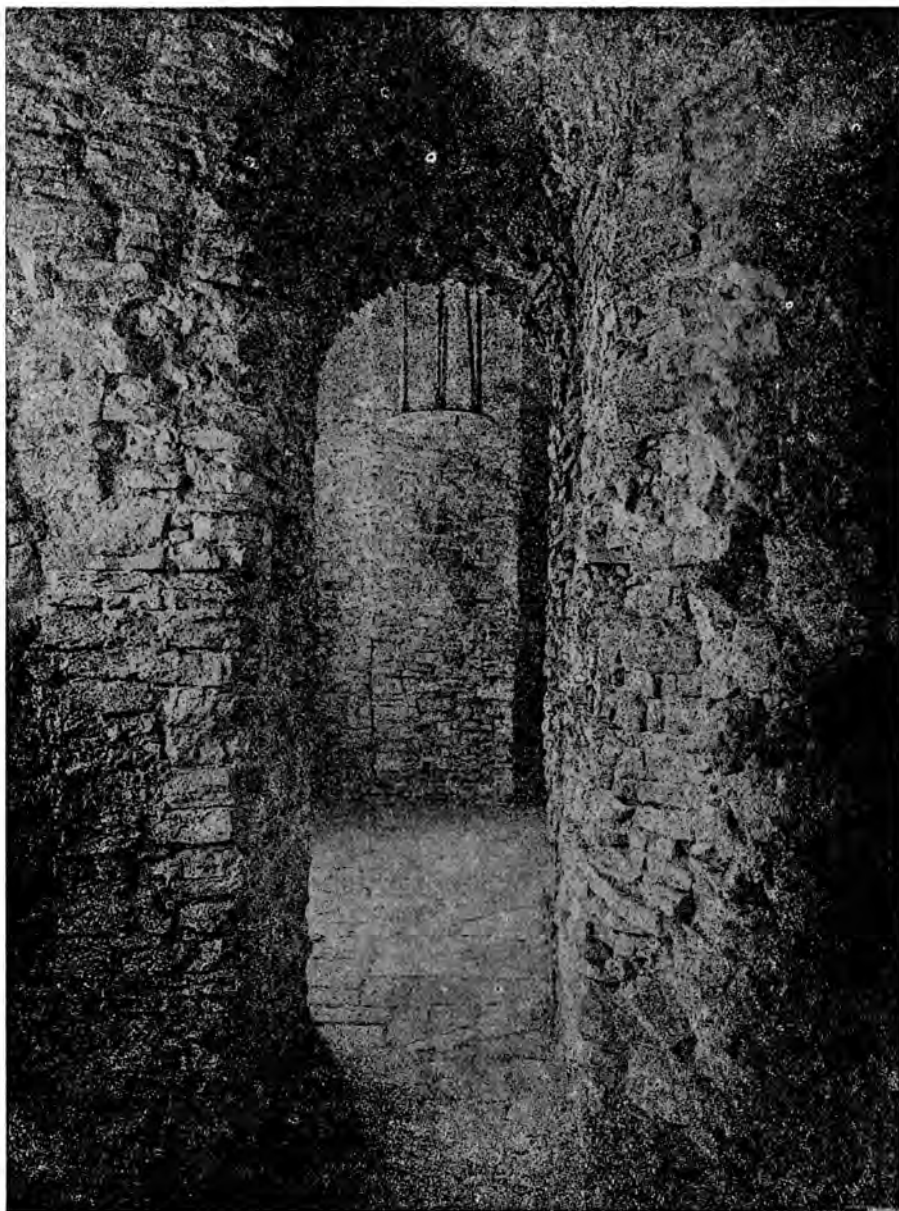
En 1917, au cours de travaux de restauration de l'aile Sud-Ouest du palais du Wawel à Cracovie, le hasard fit qu'on mit à jour les restes d'un édifice circulaire de petites dimensions : les murs en sont faits de pierres plates cassées au marteau et posées par assises régulières. Le plan affecte la forme d'un quatrefeuille : un cercle intérieur (diamètre moyen : 4 m 80) entouré de quatre demi-cercles jointifs, avec une abside. Le plus grande dimension intérieure, d'un mur à l'autre, est de 7 m 40 ; l'épaisseur du mur varie entre 80 et 88 centimètres, ce qui donne une distance maximum de 9 m 16 entre les faces extérieures des deux murs opposés. Selon toute vraisemblance, ce bâtiment tétraconque était couvert d'un toit conique épaulé de quatre culs-de-four.

M. Szysko-Bohusz, auteur de la découverte, crut pouvoir proposer pour cet édifice une identification et une datation. S'emparant d'un texte de Długosz, chroniqueur polonais du ^{xv}^{ème} siècle, qui mentionne une église en rotonde sur le Wawel, il l'a appliqué à sa trouvaille et a baptisée celle-ci du nom qu'elle porte actuellement : rotonde des Saints Félix et Adaut.¹ Puis il a cherché l'origine de son plan

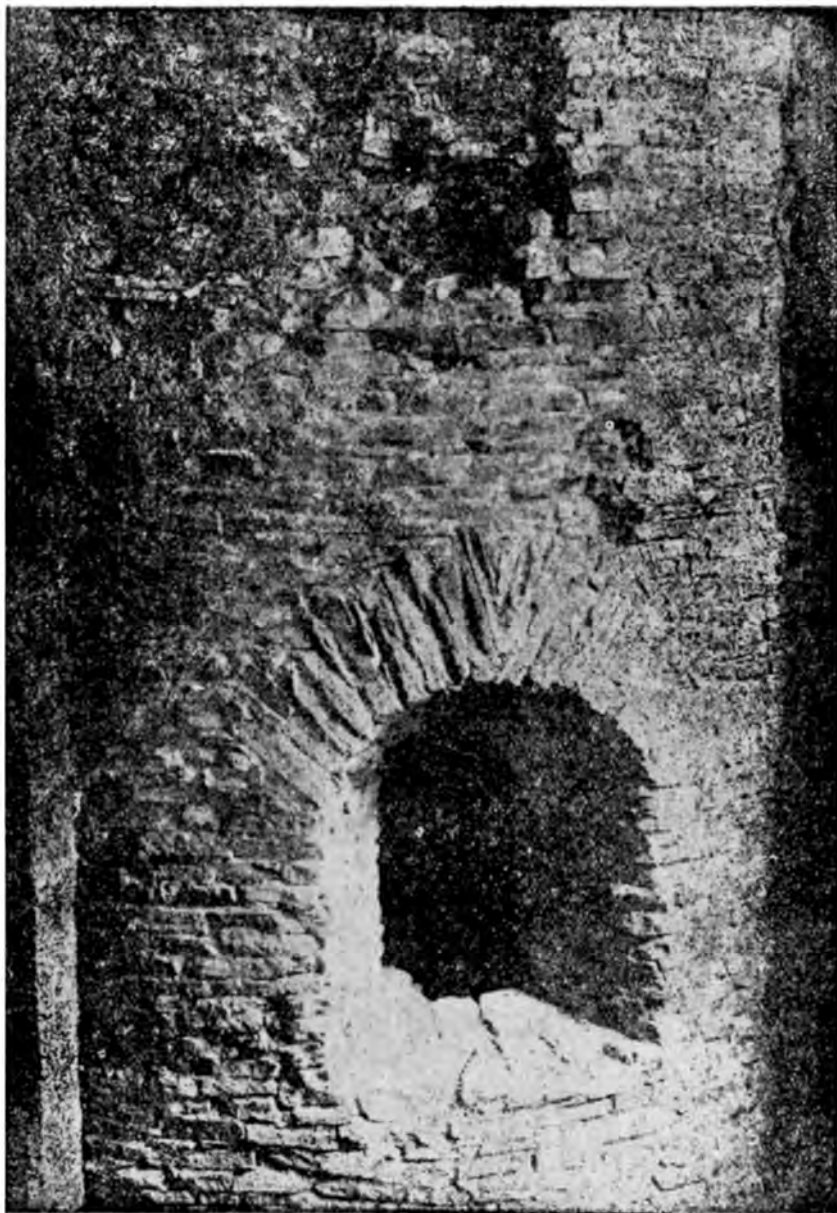
1. «Praebenda sanctorum Felicis et Adaucti in castro Cracoviensi habens ecclesiam specialem rotundam et altam, prisco et veteri more ex lapide fabricatam, idolis quondam, priusquam Poloni ad christianitatis jura conversi forent, dicatam. Cuius memoriam et fabricam Casimirus secundus, Poloniae rex, castrum Cracoviense a fundamentis initians, posteris reservare voluit et in qua praefatam praebendam fundavit.» DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, I, 203. La fête des saints Félix et Adaut se célèbre le 30 août.

Cracovie, Wawel : église des Saints Félix et Adaut. Plan (d'ap. Szyzko-Bohusz).

PL. I. — Cracovie, Wawel : entrée de l'église des Saints Félix et Adaukt.

PL. II. — Cracovie, Wawel : fenêtre de l'église des Saints Félix et Adaut.

singulier et l'a trouvée dans le baptistère de l'église de Chersonèse (Crimée) qui date du VIIème siècle.² Se fondant sur cette analogie il a attiré l'attention sur la proximité de restes romans découverts non loin de la rotonde et identifiés par les savants polonais avec la cathédrale de Boleslas *le Vaillant* que les textes signalent dès 1038 ; il en a conclu que la rotonde avait d'abord joué le rôle d'un baptistère dans un groupe cathédral. Comme le texte de Długosz dit que l'édifice a aussi été consacré aux idoles, comme enfin M. Szysko-Bohusz ne croit pas que l'appareil de la construction puisse être plus récent que le Xème siècle, il a reconstitué l'histoire du bâtiment de la manière suivante : élevée à la fin du IXème siècle ou aux débuts du Xème siècle, au temps de la domination de Swiatopelk, duc de Moravie, la rotonde aurait d'abord été consacrée à la Vierge, dans le rite slave introduit par Saint Méthode. Après la réaction païenne, elle serait passée au rite latin, lors de la deuxième évangélisation du pays. En 1241, elle aurait été fortifiée par Conrad de Mazovie. Casimir *le Grand* la répara en 1340, y instaura le culte des saints Félix et Adauct et l'utilisa comme chapelle palatine. Elle garda cette destination jusqu'en 1517, où elle fut divisée en deux par une cloison et servit de local d'habitation. Elle avait été en grande partie détruite en 1806, lorsqu'elle fut redécouverte en 1917.

Dans cette reconstruction séduisante, tout ce qui précède 1340 est hypothétique ; date, destination, origine, tout fait question et tout a été discuté.

Baptistère ? Personne ne croit plus à cette possibilité. D'abord parce que ce serait un exemple unique en Pologne, où l'historien d'art ne connaît pas d'autre édifice de cet usage ; ensuite et surtout parce que les recherches n'ont jamais fait apparaître la moindre trace de cuve baptismale. Plus récemment, P. Stryger a lancé l'hypothèse du mausolée ; elle ne repose sur rien, sinon sur le fait que le plan central est très fréquent dans les constructions de ce genre ; l'argument est nettement insuffisant. On peut penser à une autre conjecture : des monnaies de Boleslas *le Hardi* (1058-1079) donnent l'image d'un édifice qui semble couvert de trois coupes.³ M. Gumowski veut qu'il représente l'église où eut lieu le couronnement du duc devenu roi (1076).⁴

2. SZYSKO-BOHUSZ, *Z historii romanskiego Wawelu*. «Rocznik Krakowski», XIX (1923), 23-24.

3. M. GUMOWSKI, *Corpus nummorum Poloniae*, I (Cracovie 1939), n.º 1220 à 1287, pl. XXXIV à XXXVI.

4. M. GUMOWSKI, *op. cit.*, 211.

Le dessin est extrêmement barbare et pour nous il nous paraît impossible de suivre ceux qui ont voulu reconnaître une rotonde en ces quelques traits schématiques et grossiers. Il n'y aurait pourtant rien eu d'extraordinaire à ce que notre édifice ait servi non de simple chapelle, mais d'église cathédrale, car nous savons qu'à Prague et à Olomouc des rotondes analogues jouèrent le rôle de cathédrales jusqu'au moment où elles furent remplacées dans cette fonction par des édifices de plus grandes dimensions.⁵

Mais cette église tétraconque, où est-elle allée chercher le modèle de son plan singulier? En Orient, répondait M. Szyszko-Bohusz. En Orient, répond aussi Strzygowski, qui va lui trouver des ancêtres jusqu'en Arménie, naturellement. Mais sagement, il ne prétend point préciser par quelles voies le modèle arménien serait venu influencer la construction cracovienne. Cependant il a cru pouvoir signaler des ressemblances avec certains édifices de Bohême ou de Moravie, en particulier avec l'église Saint-Nicolas de Nin.⁶ C'est de ce côté aussi qu'a regardé un savant tchèque, l'abbé Cibulka, qui voit le prototype immédiat de la rotonde polonaise dans la rotonde de Saint-Guy à Prague. La solution est, semble-t-il, spacieuse. Sans doute à ces époques anciennes, les relations religieuses entre la Pologne et sa voisine méridionale étaient fréquentes : le grand saint Adalbert (Wojciech) était tchèque, ainsi que Dąbrowka, femme de Mieszko Ier; mais l'argument ne doit pas faire illusion, car les deux édifices en question ne se ressemblent pas effectivement : la rotonde de Prague était en pierres de taille et non en moellons ; ses quatre absides sont nettement en fer à cheval, alors qu'à Cracovie elles sont parfaitement demi-circulaires ; enfin elle était décorée de bandes lombardes qui manquent totalement sur le Wawel.

Du moins l'abbé Cibulka a-t-il eu le grand mérite de mettre en valeur l'origine occidentale de notre église.⁷ Depuis quelque temps déjà l'hypothèse de l'origine orientale *directe* a été abandonnée. Que le modèle premier soit né en Orient c'est possible, mais l'inspirateur immédiat doit être recherché en Occident. Et cela pour deux raisons : d'abord parce qu'on a pu prouver que la forme tétraconque se trouve

5. J. CIBULKA, *Kostel svatého Jiří na hradě Pražském* (Prague 1936), 62.

6. STRZYGOWSKI, *Altslavisches Kunst*, 101-102. Mais l'église de Nin est sur plan carré, ce qui infirme la validité du rapprochement.

7. Du moins son origine occidentale directe, car, à la source première, les modèles sont probablement orientaux. Sur le «mirage oriental», lire les excellentes remarques de S. BETTINI, *Pittura delle Origine Christiane* (1942).

ailleurs qu'en Arménie; M. Francastel en a montré un exemple du VIème siècle à Tizgirt en Afrique du Nord⁸; ensuite parce que l'on connaît de mieux en mieux les relations de la Pologne médiévale avec l'Occident.

W. Abraham a émis l'hypothèse que le plan de Cracovie avait pu être inspiré par celui de Sainte-Marie-du-Capitole de Cologne et l'on sait que le premier archevêque de Cracovie, Aaron, venait de Cologne (1044), ou plutôt de Brauweiler, où il avait été envoyé par Poppon de Stavelot, lui-même foriné par Guillaume de Volpiano, abbé de Saint Bénigne de Dijon.⁹

Or c'est à cette région de la Meuse et des Ardennes que nous renvoyent également les très intéressants travaux de M. Morelowski. Celui-ci a eu le très grand mérite de s'intéresser à la technique même de la construction et cette étude l'a conduit à en chercher les origines du côté des grandes abbayes mosanes. Ses recherches ont permis de préciser certaines des relations extrêmement étroites, qui tant sur le plan religieux que sur le plan artistique, ont uni la Pologne avec le pays de Liège et la France (Cf. ses travaux sur les portes de bronze de Gniezno et sur le Livre des Péricopes de l'abbaye de Lubin.¹⁰) Insistant en particulier sur l'importance du culte de saint Léonard à Cracovie, venu de Limoges en cette ville par l'intermédiaire de Liège, il serait porté à voir l'origine du plan de notre église dans une réduction de l'ancienne rotonde de Saint-Léonard en Haute-Vienne¹¹ et il la rattache à toute une série d'édifices franco-belges, dont Saint-Germain-des-Prés. En conséquence, il est amené à rajeunir l'église de Cracovie et à la dater du courant du XIème siècle, date acceptée en gros par M. Walicki qui la met au début du siècle.¹²

Ces hypothèses sont très séduisantes et elles corroborent toute une

8. P. FRANCASTEL, *Les relations artistiques entre la Pologne et la France* «Revue des Études slaves», XVII (1937), 189-194.

9. P. DAVID, *Les Bénédictins et l'ordre de Cluny dans la Pologne médiévale* (Paris 1939), 27-32.

10. M. MORELOWSKI, *Pericopae lubińskie; ewangelia z płocki i drzewi gnieźnieńskie a sztuka leodyjsko-mozańska XII wieku*. «Prace i materiały sprawozdawcze sekcji historii sztuki Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie.» (Wilno 1935). II, 346-361, et *Drzewi gnieźnieńskie a rękopisy leodyjskie w Berlinie i Brukseli*, *ibid.* 407-465. Résumé français des deux études, *ibid.* pp. 485-491.

11. M. MORELOWSKI, *Kaplica Suzinów w Wilnie a rotunda na Wawelu*, *ibid.* pp. 325-337. Résumé français, pp. 481-482. A dire vrai, l'église de Saint-Léonard ressemble davantage en plan à la rotonde de Prague qu'à celle de Cracovie.

12. WALICKI et STARZYŃSKI, *Dzieje sztuki polskiej* (Varsovie 1935), 916 (voir aussi fig. IIII).

série de faits relatifs à l'histoire ecclésiastique de la Pologne et mis en lumière par les travaux essentiels de l'abbé David.¹³ Mais elles n'emportent pas absolument la conviction, car en ce domaine, où nous manquons totalement les témoignages irréfutables, rien ne saurait être jusqu'à présent définitivement convaincant.

Une chose en tout cas est sûre : c'est que l'église de Cracovie appartient au premier art roman. Un texte du XIIème siècle, concernant la crypte de Rollduc en Limbourg, dont le plan et la technique sont très voisins de ceux de Cracovie, la dit faite «scemmate longobardino» et cette notice est caractéristique.¹⁴ Elle suffit à ruiner l'idée avancée par M. Muczkowski, en vertu de laquelle le plan serait celui des baptistères italiens, mais la technique locale.¹⁵ A vrai dire les moëllons de l'église de Cracovie l'apparentent très exactement aux productions de cet art international si précisément défini par M. Puig i Cadafalch. Et de ce point de vue l'église des Saints Félix et Adauct peut appartenir aussi bien au XIème qu'au Xème siècle.

Son plan même, dans cette perspective, n'est pas absolument original ; si, à notre connaissance, elle est seule à présenter le type du quatrefeuille pur sur plan circulaire, du moins les églises dont la circonférence est flanquée d'absides en demi-cercles ne sont pas rares. On peut penser en particulier à Sainte-Ursule de Zara.¹⁶ Et si l'on objecte que l'église dalmate ne compte que trois absides, il faut tenir compte de la remarque de M. Puig i Cadafalch que les plans se compliquent de plus en plus à mesure que l'on va de l'Ouest à l'Est et du Sud au Nord.¹⁷ Et l'église de Cracovie est à la fois au Nord et à l'Est par rapport au terroir originel du premier art roman.

Couvrant la Lombardie et la Vénétie, s'étendant à la France de l'Est, poussant des pointes en Rhénanie, celui-ci disposait de nombreuses bases de départ pour attaquer le Sud de la Pologne. Quelle est celle dont il est parti, c'est ce qu'il est impossible de dire aujourd'hui avec certitude : les hypothèses de M. Morelowski sont très attirantes, mais aussi M. Fiocco n'a point tort de penser à la région vénitienne,

13. P. DAVID, *op. cit.* et *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts*. (Paris 1934).

14. M. MORELOWSKI, *Preslav, St-Trond, Rollduc i rotunda na Wawelu. «Prace i materjaly...»*, 1935. II, 304.

15. MUCZKOWSKI, «Rocznik Krakowski», XIX (1923), 24-29.

16. PUIG I CADAFALECH, *La géographie du premier art roman*, fig. 390.

17. PUIG I CADAFALECH, *op. laud.*, 265.

dont on sait maintenant les attaches, à ces époques, avec l'Europe centrale et orientale.¹⁸

Qu'il nous suffise de dire que l'église du Wawel élargit les limites du domaine géographique du premier art roman et qu'elle atteste que dès les origines l'art religieux de la Pologne était en étroite communion avec celui du reste du monde occidental.

BIBLIOGRAPHIE

(Voir aussi les indications données dans les notes)

- A. SZYSZKO-BOHUSZ, *Rotunda świętych Feliksa i Adauca (N. M. P.) na Wawelu* «Rocznik Krakowski», XVIII, 51-80.
 — *Z historii romanskiego Wawelu*, «Rocznik Krakowski», XIX, 23-24.
 — *O rotundzie św. Feliksa i Adauca* «Prace Komisji Historii Sztuki», II, LXVI.
 J. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenier* (Wien 1918), II, 771.
 — *Wyniki badań nad murami odnalezionego na Wawelu budynku* «Prace Komisji Historii Sztuki», II, XL-XLI.
 — *Der vorromanische Kirchenbau der Westslaven*, «Slavia», III (1924), 392-446.
 — *Altslavische Kunst*. Augsburg 1929.
 — *Odkrycia na Wawelu a porównawcze badania sztuki*, «Pamiętnik Warszawski» I (1929), n.º 3, 19-41.
 W. ABRAHAM, «Kwartalnik historyczny», XXXIV, 1920.
 J. MUCZKOWSKI, «Rocznik Krakowski», XIX (1923), 24-29.
 M. K. GUMOWSKI, *Katedry wawelskie*, «Przegląd Powszechny», 1926.
 — *Problemy wawelskie*, «Przegląd Powszechny», 173 (1927), 56-90.
 W. MOŁE, *Sztuka starosłowiańska Strzygowskiego* (compte-rendu), «Przegląd historii sztuki», I, 94.
 M. MORELOWSKI, *Preslav, Saint-Trond, Rollduc i rotunda na Wawelu*, «Prace sekcji historii sztuki», Wilno. II, 304.
 — *Kaplica Szużinów w Wilnie a rotunda na Wawelu*, «Prace sekcji historii sztuki», Wilno. II, 325-337.
 P. STYGER, *Rotunda świętych Feliksa i Adauca na Wawelu. Mauzoleum z pierwszych czasów chrześcijaństwa w Polsce*. Varsovie 1929.
 T. SZYDTOWSKI, *Pomniki architektury epoki piastowskiej* (Cracovie 1928), 12 sq.
 J. CIBULKA, *Vaclavova Rotunda svatého Vítu* (Prague 1933), 377 sq.
 — *La rotonde carolingienne de Saint-Guy au château de Prague*, «Revue française de Prague» (1936), 255-263.
 P. FRANCASTEL, *L'histoire de l'art instrument de la propagande germanique* (Paris, 1945), 150 sqq.

PIERRE MOISY

Université de Varsovie.
 Institut français de Pologne.

18. G. Frocco, *L'eredità artistica della Polonia* «Belfagor», 1947, 727.

NOTES BIOGRÀFIQUES DE L'ARQUITECTE PERE BLAY

Pere Blay és un dels pocs arquitectes catalans que ha mantingut una anomenada constant. Del temps de la seva vida, n'hi ha testimonis freqüents en escriptures i dietaris. Un segle més tard, el cronista Narcís Feliu de la Penya, descendent seu, en retreu el viatge a la Cort, on intervingué decisivament per a aconseguir que el rei revoqués l'ordre prohibitiva que havia dictat contra l'*obra nova* del Palau de la Generalitat a Barcelona, la construcció que n'ha conservat més vivament la fama. Ponz, Cean Bermúdez, Llaguno i Amírola, Villanueva — en el seu *Viaje Literario* — en publiquen notícies biogràfiques i demostren un interès renovat per les seves obres. Morera i Llauredó, Mn. Pié, Miret i Sans i Puig i Cadafalch, entre altres, completaren aquestes dades i donaren una base suficient al primer treball monogràfic, escrit per J. F. Ràfols i publicat el 1934.¹

El retrobament del darrer llibre de comptabilitat de Pere Blay i el del testament i l'inventari, em permeten de completar les dades publicades fins ara amb una sèrie de referències inèdites. Aquests documents amplien les notícies que ja posseïem sobre algunes obres de l'arquitecte, però el seu valor principal resideix en les notes, molt abundants, que proporcionen sobre la personalitat humana del mestre i l'ambient familiar i professional en què es mogué en els darrers anys de la seva vida, sobretot a partir del 1613, data en què fou començat a escriure el llibre de notes.²

1. JOSEP-FRANCESC RÀFOLS, *Pere Blay i l'arquitectura del Renaixement a Catalunya*, Barcelona, Associació d'Arquitectes de Catalunya, 1934. Aquesta obra conté una bibliografia gairebé exhaustiva.

2. El llibre de comptabilitat de Pere Blay es troba actualment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, procedent de l'arxiu dels Agustins de Barcelona, i d'un el

Pel seu testament, sabem que Pere Blay era fill d'un mestre de cases nascut a la vila de Tremp i establert després a Barcelona — on morí havent-ne ja obtingut la ciutadania —, anomenat també Pere Blay, i de la muller d'aquest, anomenada Elisabet. La muller de Pere Blay II s'anomenava Isabel o Elisabet, i això complica naturalment la identificació del pare i del fill; el cognom d'ella era Pons.

De Pere Blay I se'n sap ben poca cosa. El 1553 era ja a Barcelona, on tenia al seu càrrec l'obra de l'església parroquial dels Sants Just i Pastor. Els llibres d'obra en conserven anotacions o albarans autògrafs fins al 1569; dos anys abans, els mestres de cases Joan Safont i Pere Blay I contractaren l'acabament del campanar de l'església pel preu de 534 lliures. La darrera paga consta cobrada per Joan Granja, mestre de cases, *nebot de dit Blay*,³ en nom del seu oncle, el 2 de gener de 1569.

Del matrimoni de Pere Blay II amb Isabel nasqueren — si més no — cinc filles. Una d'elles, de la qual no coneixem el nom, es va casar amb el sastre barceloní Gabriel Rossell. El 9 de juny de 1620, data del testament del seu pare, era ja morta, havent deixat dues filles, Maria i Elionor. Una altra, que tampoc vivia ja en aquella data, havia estat la muller d'Antic Lluell, droguer barceloní, i també en desconec el nom; no degué tenir fills. Isabel Pons i les altres tres filles d'ella i de

número 726 de la sèrie de volums solters del fons anomenat «Monacals». Les cobertes són de pergamí; el primer foli conté l'incipit:

En nom de Deu sia. Amen

Comensa lo present libre nou a 1 de octubre 1613. En lo qual se trobaran y estan posats tots mos comptes de dades y rebudes de mi Pere Blay mestre de cases, axí los de llibres vells trets y vuy dades en aquest libre fins lo dia demunt dit com les que per avant se faran.

De la plata: 8 onses és un march, val a raó 7 lliures 4 sous.

la onsa val a raó 18 sous 18 sous
una onsa son 16 argens, val cada argens 1 sou 1 1/2 [dinners]

Del or, aximateix 8 onses és lo march; val cada onsa 10 lliures 8 sous.

Cada argens de or val a raó 13 sous
cada argens és 36 grans, cada gra de or val 4 1/3 [dinners] 4 1/3.

Els folis 2 al 21, sense numerar, contenen un índex alfabètic de temes i persones. A partir del 21^r i al llarg de 51 folis, segueix una foliació especial, de rebudes i dades en planes enfrontades (el 21^r i el 22^r duen el número 1, i així successivament). Tot el volum és autògraf del propi Pere Blay, exceptuant algunes anotacions solteres de persones diverses, sobretot de la vídua. Quan no faig cap indicació especial de font, em refereixo a notícies tretes d'aquest llibre.

3. Arxiu de l'obra de l'església parroquial dels Sants Just i Pastor de Barcelona; Llibres d'Obra dels anys 1550 a 1570. En els capítols de l'obra de l'església de la Selva del Camp, de 1582, publicats per mossèn Pié, Joan Blay i Joan Granya o Granja figuren entre les fermances de Pere Blay II.

Pere Blay II, el van sobreviure. Marianna, potser la més gran, es va casar en primeres núpcies amb el paraire Antoni Sala,⁴ i en segones — l'any 1613 — amb el mercader Miquel Bertran, fill del mercader Felip Bertran i de la seva muller Anna. Margarida, una altra de les filles de Pere Blay, era casada amb l'argenter Pere Farell, i Jerònima, amb un botiguer de teles anomenat Joan Ferrer, mort entre el 1613 i el 1620,⁵ havent deixat un fill, Pere Joanet Ferrer i Blay. A més, sabem de l'existència d'un nebot de Pere Blay II, l'arquitecte Joan Blay († 1619), i d'alguns familiars d'aquest.⁶ Pel que fa a la família d'Isabel Pons, tenim notícia del paraire Pere Pons, germà d'ella, esmentat entre 1604 i 1607, i del notari Francesc Pons, nebot d'Isabel.⁷

El conjunt d'obres de Pere Blay al Camp de Tarragona correspon a una etapa anterior a la de redacció del llibre de comptes, i per tant gairebé no hi trobem notes directes sobre aquest punt.

Una referència a comptes antics assabenta que el 14 de febrer de l'any 1599 havia fet un préstec de 15 lliures a l'escuder barceloní Antoni Mestre, establert a Valls;⁸ el 30 d'octubre de 1601 el mateix escuder li donà 200 rajoles per a l'arquebisbe de Tarragona, a 1 lliura el centenar, i «dues librelles y dos pualets per lo majordom de l'Arcabisbe per

4. Esmentat en els capítols del segon matrimoni de Marianna i en el llarg compte de l'apotecari Gabriel Mesclans (v. nota 31).

5. Era viu encara el 1613, quan se'n parla en els capítols matrimonials de Marianna, però el 1620, quan Pere Blay féu testament, era ja mort; potser ja ho era el 17 de gener de 1618, quan consta que el seu únic fill, Pere Joanet Ferrer, vivia amb el seu avi i va començar d'anar a l'escola.

6. L'any de la mort de Joan Blay, nebot de Pere Blay II, es desprèn d'una referència d'aquest al dol que es va posar pel seu nebot. RÀFOLS (*op. cit.*, 17) dona algunes referències trobades per mossèn Ramon Pinyes a l'arxiu parroquial de Vallmoll. Una d'elles, del 31 de desembre de 1595, parla de Jerònima Blay, donzella, filla de Mestre Joan Blay i de la seva muller Caterina, com a padrina en un bateig. Ho fou novament el 27 de setembre de 1596, i llavors es diu que Joan Blay era mestre de l'obra de l'església de Vallmoll. El 4 de febrer de 1599 fou batejat a Vallmoll «Gaspar Blay, fill de Joan Blay, arquitecte de Barcelona, y Elionor sa muller». Amb aquestes dades suposo, hipotèticament, que aquest Joan Blay II, arquitecte de Barcelona, seria el nebot de Pere Blay II mort el 1619, i que possiblement seria fill del vell Joan Blay I, mestre de cases, i de Caterina, i germà, per tant, de Jerònima Blay. No és impossible, però no ho crec probable, que els dos Joan Blay fossin, contràriament al que suposo, una sola persona que s'hagués casat dues vegades.

7. En el llibre es parla en uns llocs de préstecs fets a Pere Pons, *mon cunyat*, i en altres, independentment, de *Francesc Pons, notari de Barcelona, nebot de ma muller*; tot sembla indicar que eren oncle i nebot i no pas pare i fill.

8. Dona altres notícies d'aquest escudeller, establert a Valls el 1582, CÈSAR MARTINELL, en el seu estudi *Capella de N.ª S.ª del Roser i ses pintures en rajoles vidriades* (Valls 1924), 51. El 1601 encara era a Valls.

rentar les mans», que costaren 12 sous. En data imprecisa s'anota que Antoni Mestre li devia 15 lliures per 1500 rajoles valencianes (a 1 lliura=20 sous=10 *reals* o croats de plata el centenar), que li pagà, però després l'autoritza a vendre-les perquè no li calien.

Amb els eclesiàstics tarragonins degué mantenir una relació constant. Alguna vegada hi tingué incidents, com en el cas del comensal Miquel Font. El 29 de gener de 1608 havia fet un préstec a aquest i a la seva mare, Caterina, i encara n'hi féu d'altres — fins al 25 d'octubre de 1609 —, per un total de 18 lliures. Com que no hi havia manera de fer pagar al deutor, el 16 de juny de 1617 Blay el féu «posar a la presó del Bisbe». La gestió va fer el seu efecte; Font donà com a fermaça l'advocat tarragoní misser Cisterer i el 2 d'octubre de l'any següent el deute ja estava liquidat.

L'amistat més constant sembla haver estat amb el canonge de Tarragona Mateu Cabrer. Per encàrrec d'aquest, el 16 de febrer de 1613, Pere Blay pagà 10 lliures al mestre courier Miquel Carmini per quatre canelobres de llautó «per a les capelles de la Seu de Tarragona», segurament les construïdes del propi Blay. El dimecres 18 de maig de 1616 al matí, davant del notari Francesc Blanch, Pere Blay establí al canonge Cabrer, per 350 lliures en quatre pagues i 6 sous de cens anyal, la casa de l'hospital vell que ell posseïa al «cantó del carrer nou davant la Seu de Tarragona». Potser era la mateixa on visqué Blay fins al 1597, quan era mestre major d'aquella Seu. A més, entre els anys 1613, i 1619, consten remeses de productes del Camp de Tarragona (oli, vi, etcètera), fetes pel canonge Cabrer a Pere Blay.

Les mateixes relacions d'amistat que amb els tarragonins, va conservar-les Blay amb gent d'Alcover, la Selva, Vallmoll i Sarreal. En l'esmentat període rep d'ells oli, vi, avellanès i diverses mercaderies. Una de les persones que surt amb més freqüència és Andreu Coter, apotecari de la Selva. Altres vegades s'encarregava de les seves comandes: el 17 de gener de 1616 un dels jurats de la Selva li trameté diners per a comprar dues moles per al molí que la Mensa episcopal de Tarragona tenia en aquella vila;⁹ el 8 d'abril de 1618 pagà 19 lliures a mestre Casals, moler, per dues moles de 7 pams de diàmetre per a la vila d'Alcover. El 22 d'agost de 1617 escriu: «paguí a

9. El 31 d'agost de 1618 consta una paga de 19 lliures «a Jaume Ragués, mestre de cases, per lo preu de dues moles per los Jurats de la Selva».

Mestre Codo dues moles per al verniz de 6 p^a 3 q^a (1,31 m) de diàmetre, 16 lliures 10 sous; ja les avia rebudes de uns ollés uns quants dies abans». ¹⁰

Amb motiu d'aquests encàrrecs, Pere Blay féu unes anotacions força curioses sobre les pedreres de Montjuïc on es feien moles:

«Moles de molins de blat, les millors són las del tall de Sant Pau. [H]an experimentat que fan lo pa més blanch i més profitós.

Les altres són las del tall de Canyelles, les bancades més baxes a l'aygua, que's anomenen *de les faves*, per què les altres bancades de quí fins al més alt (que seran sis o set bancades) no són tan bones, per ser més molles y desiguals, a clapes, part forta y part molla.

La pedra per fer bones les moles [h]a de ser forta y granosa y molt yqual — que no sia forta de una part y molla en altra — y si són granoses yqualment molen més prest y millor y més profitós.»

Algunes referències a Vallmoll semblen confirmar l'atribució a Pere Blay, feta per Ràfols, de l'obra inacabada del castell d'aquella població. De la relació amb el Comte de Savellà, propietari del castell, n'hi ha diversos testimonis; un d'ells és el següent:

«Lo senyor comte de Sevellà [h]a de aver 4 fustets que a 16 de abril 1614 ab sa llicència me n'anportaren de casa sua en descàrreg dels sis que jo li dexí en Tarragona.»

Potser un dels continuadors de l'obra projectada per Blay a Vallmoll fou el fadrí Enric Julià, que s'hi establí, com prova una altra nota:

«Enrich Julià, jove de mestre de casas, deu 1 lliura 10 sous que a 25 de setembre 1604 digué que'ls [h]avia manaster per anar a Vallmoll ab sa muller y família y que mestre Boffarull los me tornaria.»

Des de l'any 1597 en què s'establí definitivament a Barcelona per a dirigir l'obra nova del Palau de la Generalitat, segons el projecte fet per ell mateix l'any abans, Pere Blay no devia treballar en gaires més construccions. Això no vol dir pas que no en projectés, i de ben importants, com l'església major d'Igualada (el 1601),¹¹ i també monu-

10. Aquestes moles per a un molí de vernís també deurién anar destinades a la Sella. Si els ollers haguessin estat barcelonins les haurien pogut encarregar directament.

11. Veg. l'estudi de CÉSAR MARTINELLI (citat per RÀFOLS), *El temple parroquial de Santa Maria d'Igualada* (Igualada 1929), i abans el de GABRIEL CASTELLÀ I RAICH, *Monografia històrica y folk-lòrica del culte dels igualadins a la Mare de Déu* (Igualada 1908), 18.

ments religiosos o commemoratius, com la creu del Portal de Mar (el 1609),¹² però pel que fa als anys 1613 a 1620 no he trobat més referència important que la del projecte del castell de Canet, al Rosselló, on estigué personalment el 1617 per encàrrec del comte de Vallfogona i de Canet.¹³

No pas directament, sinó com a perit, intervingué Pere Blay en unes obres fetes per encàrrec dels Consellers de Barcelona. Fa referència a aquest fet una anotació poc explícita :

«Deu la Taula [de Canvi] 10 lliures que lo Clavari m'[h]i [h]a dites i escrites per deslliberació dels Senyors Consellés en janer de 1619 per mon salari de la visura de les aygües tretres per mestre Mas, fuster.»

Menys explícita resulta encara una nota del 24 d'abril de 1615, en la qual s'acusa rebut d'una pòlissa del senyor Angelo Bocargelino, comptador del marquès d'Almazan, virrei de Catalunya, «per resta del que se'm devia».

Sembla, també, que pels volts de l'any 1599 Pere Blay intervingué en les obres d'unes celles que fra Marc Antoni Camós féu construir en el convent de Sant Agustí Vell, de Barcelona. Això va donar origen a un plet molt llarg i enutjós. Mort fra Marc Antoni Camós, l'arquitecte reclamà a la comunitat cent lliures que li devia, i, no havent-hi hagut acord, el 26 d'abril de 1607 Blay començà un plet davant Joan Francesc Descamps, «doctor en cascun dret» i sagristà de l'església d'Elna. El 19 de març del 1609 Descamps pronuncià sentència, total-

12. La darrera referència publicada juntament amb la reproducció d'un gràfic de la creu en l'article d'A[GUSTÍ] D[URAN I] S[ANPERE], *Antiguas cruces de término en Barcelona*. Tercera y última parte: la Cruz de la Puerta del Mar, «Barcelona. Divulgación Histórica», IV (1947), 236-241. S'hi dona el nom de diversos col·laboradors de Pere Blay no esmentats en les seves notes.

13. «Lo Senyor Comte de Vallfogona y de Canet deu, que a 26 de desembre, acabant-se l'any 1617, aní a Canet en Rosselló per a traçar hores per al castell y altres coses, en lo qual estiguí, del dia que partí de ma casa fins al dia que torní, 15 dias, so és, 4 dias en anar y 7 dias que estiguí a Canet y altres 4 dies en tornar a ma casa, que conforma [h]avia concertat lo senyor Don Bernat de Pinós, son sogre, me pagaria a raó de 2 lliures 8 sous y la despesa y gastos cada dia, [h]a-m donat una pòlissa de 50 lliures.» Potser abans Pere Blay havia intervingut en les obres d'una torre que devia tenir a Horta Don Onofre d'Alentorn. Una nota del 30 de novembre del 1614 demostra que l'arquitecte rebé 12 lliures «de don Nofre d'Elentorn, les quals són per coses que se [h]an de gastar en la torra de Orta per los dias que trigarà a venir de Lleyda». D'altra banda, el 6 de febrer de 1615 consta que el courier Domènec Carbó féu una gran aixeta de coure de 27 lliures de pes per a la torre de l'Ardiaca d'Alentorn (sembla la mateixa) i 5 ventalles de coure per al pou de la casa del carrer de l'Hospital on vivia el propi Pere Blay, que va fer-se càrrec de totes aquestes despeses.

ment favorable a Blay. Però els frares no la van admetre i apellaren davant Llorenç de Junyent sagristà de Tortosa, assessorat jurídicament pel famós Antoni Acaci de Ripoll, «en quiscun dret doctor», ciutadà de Barcelona. El nou procés, començat el 16 de novembre del mateix any 1609 s'anava allargant, fins que Pere Blay, influït pel seu gendre Miquel Bertran, degué arribar a la conclusió que els frares agustins eren capaços de fer-lo passar amb raons indefinidament i va admetre una transacció semblant a la que anys després sabem que sofrí l'escultor Bonifàs: segons un acte de concòrdia signat el 7 de març de 1614, Blay s'avingué a liquidar el deute a base de rebre 50 lliures en efectiu i fundar amb les altres 50 tres aniversaris perpetus, per a ell, els seus i les ànimes del Purgatori, que els agustins havien de celebrar els dies 3 de febrer, 30 de juny i 6 de setembre; a més, deixava a lliure disposició dels frares la biblioteca particular de fra Marc Antoni Camós.

Entre els papers solters conservats entre els fulls del llibre de comptes n'hi ha encara un d'interessant per al coneixement d'un altre monument barceloní, que de totes maneres no sembla haver estat projectat ni construït per Pere Blay. Es tracta de l'obelisc o columna de l'antiga Plaça del Blat, bastit l'any 1613 per a commemorar un miraculós episodi de la translació de les relíquies de santa Eulàlia. Segons la tradició, en arribar a aquell lloc, no fou possible moure el cos de la Santa fins que un sacerdot que n'havia sostret un dit amb el desig de guardar-lo com a relíquia confessà el seu furt sacríleg. El bisbe restituí el dit al seu lloc i la processó continuà fins a la Seu. Un àngel, dalt del monument, indicava el lloc del miracle, i amb el temps donà nom a la plaça (l'actual Plaça de l'Àngel). El paper conservat transcriu — en grans lletres ben dibuixades — un epigrama llatí que hi hagué al peu del monument.¹⁴

«Indicat alatus iuvenis, quem sustinet alta
Pyramis, Eulaliae martyris ecce locum
Quo celebris corpus dum vectat pompa, feretrum
Perstitit immotum, nec movet inde ferens:
Audax namque nimis, quis fuit ille, Sacerdos,
Clam rapuit digitum, restituitque dolens.
Succensis digitus prunis tunc creditur. Atqui

14. Segons les referències publicades per F. CARRERES CANDI, *Geografia General de Catalunya: La ciutat de Barcelona*, 786-788, la construcció del monument fou contractada el 13 d'agost de 1616 pel mestre de cases Josep Ferrer, segons projecte del mestre Rafael Plansó. Les inscripcions copiades per VILLANUEVA, *Viaje Literario*, XVIII, 129, no són les originals, sinó les posades amb motiu d'una reforma del segle XVIII.

Frondoinus Presul reddidit innocuum.
 Pergitur ad Sedem, et magna spectante caterva
 Conditur in tumulto, quo stupet omne genus.
 Doctor Petrus Io... fecerat.»

L'angle inferior està esquinçat i per això no pot llegir-se sencera la signatura de l'autor.

Però la major part de les anotacions, com és natural, fan referència a pagues rebudes per la construcció del cos nou del Palau de la Generalitat. L'any 1596 els diputats havien encarregat el projecte a Pere Blay «cèlebre architector, haguda relació de sa gran habilitat», quan encara vivia a Tarragona, d'on era Mestre de la Seu. El 7 de gener de 1597 fou adjudicada al propi Blay la realització del seu projecte, com a contractista.¹⁵ La documentació publicada, principalment per Puig i Cadafalch i Miret i Sans, té dos complements bàsics: la sèrie d'èpoques contingudes en els manuals de la Generalitat i les anotacions del llibre del propi Blay; a més, els registres de la Taula de Canvi i del Banc de la Ciutat de Barcelona.

Blay no és sempre explícit, però algunes vegades dóna referències útils. En general, s'anoten obres a preu fet, de picapedrer: el 28 d'abril de 1614 li paguen 61 peces (a 12 sous cadascuna) per al paviment de l'anomenada Capella Nova (l'actual Saló de Sant Jordi); el 9 de juny del mateix any, 56 més; 19, el 27 de setembre, i «26 pessas payments forcades» el 18 d'octubre, sempre a raó de 12 sous. La part principal del nou cos d'edifici de la Generalitat s'enllestí el 1617, com és prou sabut i va poder comprovar Ràfols en retrobar aquesta xifra gravada en la cúpula del Saló de Sant Jordi. Ho confirmen també dues notes de Pere Blay: el 13 de gener de 1617 rep 205 lliures per la millora o despeses finals extraordinàries del paviment del Saló, i el 22 d'agost del mateix any 755 lliures, 15 sous i 3 diners com a liquidació del preu fet gran de la Diputació i millores introduïdes fora del pressupost final (preu fet). Ja se sabia per altres referències que hi hagué encara obres complementàries: el 18 de juny de 1619 Pere Blay anota haver rebut 105 lliures per haver pavimentat la navada o tram més baix «prop la scala, en la entrada nova de la Diputació a la part de Sant Jaume». Un full solter, interclòs en les cobertes de pergamí del llibre conté una

15. J. PUIG I CADAFALCH i J. MIRET I SANS, *El Palau de la Diputació General de Catalunya*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», III (1909-1910), 474.

sèrie de notes sense data sobre les peces de marbre blanc i pedra negra¹⁶ emprades en les finestres i les lloses dels paviments del Palau, amb mides i preus; també s'hi esmenta una canonada de 25'56 m.,¹⁷ segurament del mateix edifici, i es parla dels *fadrins* i de *mon nebot* (Joan Blay) ajudants de Pere Blay en aquestes obres. A més de mestre Joan Blay, sabem el nom de dos altres col·laboradors en l'obra de picar paviments: mestre Bartomeu Mateu i Pere Mateu; tots tres ho feien a preu fet, a raó de 22 diners i mig la peça.¹⁸ Les *pedres de fil* o carreus per a la construcció de pilars, sòcols i parets foren picats per altres mestres de cases, entre ells Jaume Ragués o Ratés¹⁹ i Magí Miró.²⁰

El «jove de mestre de cases» o fadrí més actiu sembla haver estat Joan Limasosa,²¹ que devia treballar una part de les peces de les fines-

16. «En lo soterrani del cantó dels Llibraters [h]a y 87 payments picats. Al del mitx n'[h]i [h]a 78...

Són de canes quadrades 17 canes 4 pams; porratexat y reduyt lo picar ab lo asentar y paradar valen a raó 2 lliures 12 sous la cana...

11 carraus picats de 4 pams uns amb altres fan una cana 3 pams.

16 rabats; seran poc més o manco 2 canes.

3 graons; són en llargària 42 pams...

16 pessas peus drets de pedra de llisós negre, picats y smolats, que ymporte 10 canes 2 pams, que abastaran per a tres finestres.

Item, una josana per a dits peus drets, y més dos trossos de josana de llargària 12 pams y mitx.

Més, tinch picadas vuyt pessas de pedra marbre picades y smolades de dues cares dintre y de fora, que n'[h]i [h]a per a les 4 finestres que falten, per los empits devall les josanes, que en tot porratexat y reduyt a més y a menys ab lo que falta a ditas finestres bastantment se'n pot comtar 2 per una finestra...

45 canes 3 pams 1/4 payment asentat y posat ab lo dintre del portal major...

17. Segurament fabricada per l'escudeller Jaume Colom, a qui el 1616 es pagava una quantitat per *canons i obra*; les mides (16 canes, 3 pams i mig) semblen coincidir pràcticament amb la longitud o profunditat de l'*obra nova* del Palau (segons el contracte, 15 canes per 22 canes i 4 pams).

18. El 17 de desembre de 1617, 5 lliures, 12 sous i 6 diners «a mestre Bertomeu Mateu per 60 payments per la Diputació, a raó de 22 diners y 1/2», i l'any següent, a Pere Mateu, 10 lliures, 4 sous i 6 diners per altres paviments de l'entrada nova de la Diputació, al mateix preu.

19. A més de les referències de les notes 9 i 22, n'hi ha algunes altres: L'11 d'agost de 1614 es parla de la pedra que Mestre Pere Maten i Mestre Raqués «me [h]an aportada y me [h]an de aportar».

20. 16 de gener del 1614, paga 2 lliures i 12 sous «per 240 pedres de fil de ... Magí Miró, mestre de cases ... portades en ma casa».

21. Joan Limasosa, que en el testament de Pere Blay és anomenat mestre de cases, ací surt sempre com a fadrí, per exemple en una anotació del 16 de setembre de 1615 «per pedra negra que fins lo dit dia me té picada y me [h]a de picar».

Segons les dades de PUTG I CADAVALCH I MIRET I SANS, *loc. cit.*, 476, la pedra de *llisós negre* emprada en la decoració del Palau procedia generalment de Tarragona (1597-1609); només una nota del 1603 ens parla d'una partida feta venir de Torroella de Montgrí. El marbre blanc era italià; el 1600 i 1601 en vingueren partides de Gènova.

tres. També hi hagueren altres auxiliars, potser de vegades només accidentals, com Joan Pomareda.²²

En una nota del 23 d'abril de 1606 Pere Blay parla d'un nou ajudant: «lo meu aprenent Joan Morguet». Potser també treballaven amb el mestre un tal Miquel Castany, «jove de mestre de cases» esmentat el 30 de setembre de 1614, i el picapedrer Antoni Cisterna, de qui només sabem que era ja mort el 1620, havent-li sobreviscut un fill del mateix nom menor de vint anys, fillol de Pere Blay.

Al mateix temps les obres de Pere Blay exigien la cooperació de pintors, fusters i proveïdors de calç, rajola, teules, etc. L'únic pintor esmentat en les notes és Jaume Bassin o Bazin, a qui pagà el 2 de setembre del 1617 cinc lliures «a bon compte de deu lliures qu[e] estem consertats de sarta pintura y dauradura que me [h]a de fer».²³ A més d'alguns fusters — Joan Flix, entre altres — es parla d'un serrador, Marçal Boxeda, que el 14 d'octubre de 1615 havia sumministrat fusta serrada, i encara altres proveïdors de fusta, habitualment de Tortosa, però també una vegada (el 13 de febrer de 1616) procedent de Blanes; això confirma que per a la construcció només devia sortir a compte la fusta transportada per mar.

Els escudellers — s'anomenen Antoni Mestre i Jaume Colom — venien la rajola fina, les canonades o tubs de terra cuita i altres peces semblants, però la rajola basta, la teula i la calç es compraven a pàgesos del pla de Barcelona que devien tenir forns i bòviles. Entre altres es pot esmentar l'adquisició de 1250 rajoles (a 4 lliures el miler) feta el 23 de desembre de 1613 al pagès Joan Guinart; una altra al mateix el 17 de març de 1614 de dos milers de teula a 7 lliures el miler, i una paga a Antic Carbonell, pagès de Sarrià, el 18 de març de 1615, per 90 quarteres de calç (a dos sous i dos diners la quartera) i 2150 rajoles (també a 4 lliures el miler).

Finalment, es poden englobar en aquesta categoria de collabora-

22. El 2 de març de 1615 «a Jaume Ratés, mestre de cases, 12 lliures, 18 sous, 11 diners, y són, so és, 11 lliures 10 sous 2 diners a compliment de totes les parets que me [h]a fetas fins lo dia present, y 1 lliura, 8 sous, 9 diners per Joan Pomareda per 2 pams 3 quarts 1/2 cornixa frontespici voltat, a raó 10 sous lo pam».

23. La segona paga, de 5 lliures més, fou rebuda pel pintor el 18 de desembre de 1617. Jaume Bazin va pintar el 1588 el retaule major de la Cartoixa de Montalegre i el 1594 un altre dedicat a sant Jaume i santa Llúcia per a l'església parroquial de Sabadell (J. MADURELL, *Pedro Nuyes y Enrique Fernandes, pintores de retablos* (Barcelona 1944), 220.

dors o proveïdors industrials el manjà Alexandre Llorens i els mestres courers Miquel Carmini i Domènec Carbó.

La documentació permet de resseguir els domicilis de Pere Blay a Barcelona. Tot just retornat de Tarragona (on deuria viure a les cases de l'Hospital Vell abans esmentades), el trobem allotjat en una casa indeterminada de la Plaça de Santa Anna.

El 9 de febrer de 1601, mossèn Pau Calaf, prevere, «per ordre de Pere Blay, mestre de cases», comprà en pública subhasta una casa venuda a l'encant per manament de la Reial Audiència i que pertanyia als curadors de l'heretat i béns del difunt Francesc Arropit. El preu foren 1163 lliures, que Pere Blay pagà al sacerdot deu dies més tard. El 8 de març va prendre'n possessió efectiva, i el 9 d'abril següent tingué lloc el canvi de casa.

El nou domicili del mestre era al carrer de la Mercè i feia cantonada amb la placeta on hi havia la Font de l'Àngel (a l'actual plaça d'Antoni López, per on baixa el carrer de la Fusteria); l'únic detall que en conec és que hi havia dues portes.

Allí visqué Pere Blay amb la seva família fins que l'any 1613 casà en segones núpcies la seva filla Maria Anna amb el mercader Miquel Bertran. El casament devia ésser més aviat ostentós encara que es tractés d'una vídua, i el pare sembla haver-hi abocat una part important dels seus béns: pels capítols matrimonials datats el 3 de febrer,²⁴ sabem que la núvia aportava 500 lliures de dot del seu primer matrimoni, confirmades ara per Pere Blay, a més de 1100 lliures dels béns del primer marit; a tot això s'afegí la casa del carrer de la Mercè. El mestre ho anota d'aquesta manera: «fu donatió a la dita ma filla Na Bertrana», això és, la muller d'En Bertran, ...«de la damunt dita casa... Tot sia a honra i glòria de Déu!» Aquesta exclamació final sembla tant reflex de l'esforç fet com del bon desig de veure ben casada la filla.

Al mateix any Pere Blay abandonava la casa pròpia i en llogava una altra de més modesta i apartada, al carrer de l'Hospital, cantonada al d'En Robador, gairebé davant de la porta d'entrada de l'Hospital de la Santa Creu. El contracte fou signat el 4 de desembre del 1613, davant el notari barceloní Francesc Blanch. El propietari,

24. Referències en el llibre; el text complet a l'Arxiu Notarial de Barcelona, en el tercer manual de capítols matrimonials del notari Francesc Blanch (fols. 15-18v).

Francesc Josep Juliol, mercader, rebé 40 lliures d'entrada; Pere Blay es comprometia a pagar un lloguer anual de 20 lliures, a més, el llúisme va costar-li 10 lliures.

Aquesta casa del carrer de l'Hospital, amb el seu hort, ja no existeix, però en tenim una descripció força detallada gràcies a l'inventari aixecat al cap de set anys, uns dies després de morir-hi Pere Blay. D'altra banda, les anotacions del mestre permeten de refer molts petits detalls de la seva vida familiar i quotidiana en aquests llocs.

Si no era potser una construcció gòtica, almenys mantenia l'estructura típica de les cases barcelonines medievals: baixos i celler; entresol amb l'*estudi* i annexos, planta noble o principal amb *sala* i dormitoris, i al damunt una golfà oberta o *porxo*. No m'entretindré ara en tots els detalls perquè ja dono en apèndix el text complet de l'inventari, degut al seu interès. De totes maneres, val la pena que ara, per bé que només sigui imaginàriament, entrem a l'*estudi* on treballava Pere Blay. Abans d'entrar-hi, es passava per una saleta on hi havia un bufet de fusta de noguera, una taula de tisora, catorze cadires *de repòs* i dues cadires més d'estil antic (*al antigor*), a més d'una alabarda²⁵ i altres estris. L'*estudi* era presidit per una imatge de Crist, de talla policromada; la creu estava posada sota un dosseret de vellut negre, amb galons d'or i seda. Com a mobiliari, dues taules desmuntables, amb els seus cavallets, i una arquimesa de fusta de noguera, amb dos calaixos. La biblioteca constava de cinquanta volums, i ens hem d'acontentar amb la vaga notícia que els llibres eren «de Història i trasses de son art» (això és, de l'art de mestre de cases, o sigui tractats d'Arquitectura).²⁶ Els dos calaixos de l'arquimesa estaven plens de projectes i

25. A la casa hi havia a més dos arcabussos. Pere Blay consta haver estat en relació amb un armer, el pedrenyaler Miquel Torres, esmentat en una nota del 2 de juny de 1618.

26. Potser val la pena de recordar ací la relació de Pere Blay amb el pintor italià (de Fornelli, Lombardia) Pietro Paulo de Montalbergo, mort a Barcelona el 1588, amb qui devia fer amistat a Tarragona. Pietro Paulo, amb alguns mestres de cases (entre ells Joan Blay i Joan Granja), figura el 1582 entre les fermances de Pere Blay en el contracte de l'església de la Selva. Justament aquest mateix any sabem que Pietro Paulo de Montalbergo havia tramès un exemplar del Tractat d'Arquitectura d'Antonio dell'Abacco i un altre de Vignola a Madrid al mercader aretí Francesco Testa. Aquest i el pintor, des de l'any 1580, segons contracte signat a Barcelona, s'havien associat per a negociar la importació de llibres i gravats italians. D'altra banda, Francesco Testa, el 1587, va contractar amb el famós arquitecte i llibrista Juan de Herrera l'exclusiva d'editar les plantes i alçats de l'Escorial, en 13 làmines. Per aquest conducte, doncs, Pere Blay podia haver estat en relació amb Herrera. Però aquesta no és l'única possibilitat; només cal recordar la directa

plans, i a més hi havia un caixó amb altres *trasses* i *papers de cartes noves* (papers en blanc?). Els instruments i eines — a part d'altres citats però no especificats — eren un astrolabi, estris de ferro (martells, escodes, cartabons, parpals, etc.) i de fusta (una maça, i també possiblement regles, escaires, nivells, etc., que només s'esmenten globalment), una romana gran i una altra de petita, un *guardasol* o ombrella molt usat, que devia servir-li per anar a inspeccionar obres, i encara quatre boletes de pedra negra d'ús indeterminat i «un castell de cartó tot daurat que servia per un cap de bandera».²⁷

Naturalment, les notes de Pere Blay no ens parlen de les petites despeses del mercat, però s'hi contenen totes les adquisicions de vi i aliments fetes a l'engròs, i alguns anys s'hi registra la mort del porc.²⁸

Fins i tot podem saber que la farina es pastava a casa — a la cuina es descriu una pastera *de tomba*, de fusta d'alba, amb el seu cernedor i sedassos — i després es coïa el pa en algun forn proper, que entre els anys 1615-1617 era el d'En Guillem Llorens, a la Plaça del Pedró, i més tard (1618-1620) el d'En Guillem Pallarès, del carrer d'En Cervelló (el del costat de Llevant de l'Hospital).

relació amb Felip II de l'arquebisbe Antonio Agustín, protector de Pere Blay i del seu possible mestre mossèn Jaume Amigó, i al mateix temps les estades de Pere Blay a Montserrat, en els anys en què tenia lloc l'obra nova en la qual demostrà tant d'interès el mateix Felip II. (Per a Pietro Paulo de Montalbergo, vegeu l'estudi de J. MADURELL publicat a «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», III (1945), 195 ss., on es parla també d'Isaac Hermés, el pintor que dugué de Milà el noble Lluís de Requesens i va col·laborar en la decoració de les obres de mossèn Amigó i Pere Blay a la Seu de Tarragona.)

Llevat de l'excel·lent projecte de façana conservat a la Selva i publicat per RÀFOLS (estretament coincident amb la façana existent a Alcover), no conec cap dibuix o projecte atribuïble amb seguretat a Pere Blay. En el llibre es conserva un petit fragment d'un projecte sense cap dibuix; només hi ha part d'una escala graduada, amb divisions de mitja polzada, numerades del 19 al 24.

27. A més de les esmentades (a completar amb documents del notari Francesc Blanch), hi ha altres referències menys precises en el mateix llibre: es parla d'una escriptura del 19 de gener de 1618 en poder del notari Antoni Estalella, sobre les cases del pubill Ferrer «al cantó del carrer d'En Robador» (anexes o fronteres amb la residència habitual de Pere Blay?) i d'una botiga que va tenir llogada primer al pagès Joan Ribero (del 12 d'abril de 1618 a l'11 de juliol de 1619) i després a Bernat Camps, treballador d'or, i a la seva muller Antiga (del 18 de novembre de 1619 al 18 de maig de 1620). Finalment, Isabel Blay va anotar que «el 28 d'agost de 1620 començà a córrer la anyada de la casa vella, la qual se ha llogat a la senyora donya Gerònima Castellarnau, ab concert de pagar ab dos pagas 20 lliures lo any».

28. Com a exemple: «a 23 de desembre 1617 [h]e comprat un tossino d'En Trió del [H]ostal prop Girona. [H]e-n pagat 7 lliures 12 sous; [h]a pesat 63 lliures. Està a raó de 2 sous 5 diners la lliura».

«[H]e pagat als matadors (an An Bell-lloch y al companyó) 4 sous. [H]an-lo salat la primera vegada en ser mort.»

També es fan constar les liquidacions de comptes de botiguers de teles, però amb poc detall.²⁹ Així i tot, l'11 de novembre de 1613 hi ha una paga de 20 lliures al paraire Jaume Sala per 21 pams de *contray* negre (vintiquatrè de Barcelona) de 8 pams i mig d'ample «per fer-me capa y casaca». Una altra vegada, el 22 de juny de 1619, amb motiu de la mort del seu nebot, escriu: «comprí de la botiga de la Viuda Poll un sombrero fi folrat de tafetà tot per dintre, sense cayrell, ab sinteta de feltre, per lo dol de mon nebot Joan Blay. Costà 1 lliura 2 sous.» L'inventari de la casa descriu algunes altres peces de la indumentària de Pere Blay. El sastre habitual sembla haver estat el seu gendre Gabriel Rossell.

Fins i tot es pot precisar que el 4 de setembre de 1618 mestre Urgellès, matalasser, féu per encàrrec de Pere Blay dos matalassos de 9 pams i mig per 5 i mig, en els quals van entrar 40 lliures i mitja de llana, i el 6 d'agost de l'any següent un altre matalasser, mestre Biosquet, li féu un traspontí per al setial.

Ni en l'inventari ni les notes no hi ha gaires referències a peces d'argenteria; això no té res d'estrany perquè en les rúbriques inicials del llibre, a la lletra P, s'anota: «Cosas de plata, en lo llibre vell fulles 16.» Perdut aquest llibre més antic, el conservat només dóna el nom de dos argenters, Pere Pau Vivet, a qui Blay féu un préstec l'any 1606, i el propi gendre del mestre, l'argenter Pere Farrell, que el 10 de desembre de 1613 rebé del seu sogre 18 lliures i 12 sous «per lo preu de una tassa de plata peu baix; pesa 21 onsa 14 argensos, a raó 17 sous la onsa».

Pere Blay, home pràctic i ordenat, era en els seus darrers anys client fix d'un jurista i d'un metge. L'advocat era Jaissier Ripoll, possiblement el mateix Antoni Acaci de Ripoll, assessor judicial en el plet amb els agustins;³⁰ l'any 1619 consta un pagament per la mitja anyada del seu salari. Del metge, el doctor Narcís Bruna, hi ha més notes. La més antiga és de l'any 1604. El 1607 sembla que el doctor Bruna assistí en una llarga malaltia — potser la darrera — al paraire Antoni Sala, primer

29. El 4 de novembre de 1613, una paga a Joan Anduy, botiguer de seda, per roba comprada pel sastre Rossell a compte de Pere Blay (13 lliures, 10 sous i 3 diners). El 9 de novembre del mateix any, compte de 28 lliures 3 sous i 5 diners de roba comprada a Joan Bosch i Bernat Serrat, botiguers. El 12 de juny de 1614, compte de 3 lliures i 18 sous de roba comprada pel sastre Rossell en nom de Pere Blay de la botiga de Joan Serra de Mollet i Lluís Miralles menor, etc.

30. Més detalls del plet en els manuals del notari Joan Vicenç Sellarès.

marit de Marianna Blay ; el sogre va pagar els comptes del metge i una llarguíssima factura de l'apotecari Gabriel Mesclans.³¹ Entre el 1615 i el 1620 el doctor Bruna rebia de Pere Blay 4 lliures i 16 sous anuals, pagades en mitges anyades ; no solament va assistir-lo en els seus darrers moments, sinó en altres malalties. Per una nota del propi arquitecte sabem que va fer-lo sagnar el 13 de novembre de 1618,³² operació que Blay acceptà resignadament. Això indica potser el perill d'un atac de feridura ; el fet que el 6 d'agost de l'any següent es fes fer un tras-pontí per al seu setial indica que Pere Blay devia sentir-se ja vell o cansat.

Dimarts dematí a 9 de juny 1620 jo Pere Blay ordení mes cosas y fíu testament en poder de mossèn Francesch Blanch, notari de Barcelona. Fíu tot per a més glòria de Déu y per a tenir més pau tots los ynteressats en mos béns.

Efectivament, en els manuals del notari esmentat hi ha encara registrat el text del testament del mestre.³³

Primerament, conté les clàusules sobre el seu enterrament : «elegesch la sepultura al cos meu fahedora en la iglesia parrochial de Nostra Senyora del Pi, de hont yo só parrochià, la qual sepultura y exèquies universals de aquella ordenē y és ma voluntat que trobant-me com me trobo en la parròquia del Pi sia soterrat lo meu cos en lo vas de Nostra Senyora hont està soterrat lo cos de mon pare, dins de Capítol (*l'actual capella de la Confraria de la Sang*) y se'm diga lo offici de Nostra Senyora sens molts tocaments de campanes y ab la menor pompa mundanal que's puga.» Ordena 500 Misses de rèquiem (150 a Santa Caterina, 150 a Sant Francesc, 100 al Carme i 100 al convent de Sant Josep). Fa algunes deixes pies : 10 lliures al bací dels pobres vergonyants del Pi ; 5 lliures als Infants Orfes ; «5 lliures als pobres presos dels Càrcers comuns de la present Ciutat». I una quantitat al Pi com a dret de

31. El compte de l'apotecari Mesclans és llarguíssim ; l'original es conservà plegat entre els fulls del llibre.

32. «Dimarts a 13 de novembre 1618 dematí entre les nou i les deu ores me ferèn la font al bras esquerra ; sia per a més servir a Nostre Senyor.»

33. Arxiu Notarial, Barcelona. Notari Francesc Blanch, «*Libèr tercius testamentorum*», fols. 42^v-44^v ; el foli 45^r conté l'acta de publicació del testament. Els marmessors foren Elisabet Blay, Pere Farell i Jerònima Blay, vídua de Joan Ferrer.

parroquianatge. Deixa 10 lliures per a maridar Jerònima Limasosa, de dotze anys, filla del difunt mestre de cases Joan de Limasosa, que havia treballat amb Pere Blay en les obres del Palau de la Generalitat. Per a Antoni Cisterna, fillol seu, fill del difunt picapedrer Antoni Cisterna, deixa 5 lliures que li han de donar quan faci vint anys.

Les altres disposicions afecten només els familiars: a les seves nétes Maria i Elionor Rossell, els dona 10 sous a cadascuna i no pas més «puis son pare està acomodat per poder-les col·locar». A Jerònima Ferrer li toquen directament en usdefruit 300 lliures que després han de passar al seu fill Pere Joanet. A la seva muller Isabel, «lo us de fruyt y comoditat de fruir y gosar de las casas y hort en què estich en lo carrer del Hospital y Carrer d'En Robador», que després passarien a Jerònima i d'aquesta a Pere Joanet. De tota la resta quedava usufructuària Isabel, i, després de morta, hereves per parts iguals les seves filles Jerònima i Margarida, i era designat com a àrbitre en cas de desacord el cunyat d'aquestes, el droguer mossèn Antic Lluell. Finalment, les 400 lliures de donació *post obitum* que, segons els capítols matrimonials de Marianna amb Miquel Bertran, Pere Blay li havia promès, vol que les cobri del que encara li havien de pagar els Diputats, perquè diu que aquests «me resten devents molt gran suma de diners de la feyna de la Deputació, trassas y altres gastos d'ella». Foren testimonis Jeroni Veciana, negociant, i Joan Garriga, preceptor de Pere Joanet Ferrer.

El 3 de juliol del mateix any 1620 va morir Pere Blay, i el dia 5, després d'enterrat, l'escrivà Pere Gil de Federich en publicà el testament, dins la pròpia casa del difunt, en presència de la vídua i actuant de testimonis el mestre d'aixa Miquel Rovira i el pagès Pere Soriet.

Pere Blay havia ordenat que Isabel fes inventari dels seus béns i «vèna los embarassos de casa que li aparan, desant-se los que li daran gust sens vendre aquells». D'acord amb aquesta clàusula, els dies 28 de juliol, 18 d'agost i 1 de setembre va fer-se l'inventari, transcrit en apèndix. La vídua no duia pressa perquè no tenia pas ganes de vendre res; només consta que el 17 de setembre de 1620 foren adjudicades a l'encant davant la casa del difunt 4 parells de botes de camí dolentes a un tal Joan Pasqual, per 14 sous.³⁴

Amb aquestes notes queda resumida, però no esgotada, la matèria

34. Arxiu Notarial de Barcelona, manuals de Francesc Blanch, «*Quintus liber inventariorum*», fol. 255.

d'estudi que ens donen els documents esmentats. Un dels seus aspectes més interessants és — ja ho apuntava al principi — tot allò que fa referència al caràcter i a la personalitat de Pere Blay en uns anys en què era un veritable patriarca, però conservava sencer tot el seu sòlid caràcter. En la mateixa lletra rodona i regular però una mica barroera, d'origen italià quatrecentista, es manifesta com a home segur, senzill, ordenat, *clar i català*.

Val la pena de comparar aquesta lletra amb la d'Isabel Pons o Blay, la muller del mestre. Parenta d'un notari, sembla haver estat una persona culta, per bé que no d'una posició excepcional. La seva lletra és fina, de persona acostumada a escriure, més aviat típica de darrerries del segle XVI que no pas arcaïtzant com la del seu marit. Això i la seva regularitat ortogràfica (sense oblidar les *h h* com ell acostumava a fer), obren una petita perspectiva per al coneixement d'aquesta dama.

Pere Blay no dubtà d'encarar-se amb Felip II i els seus secretaris quan el 1597 hagué d'anar a la Cort amb els altres ambaixadors de la Generalitat en defensa del dret a obrar la part nova del Palau de la Diputació; va saber recórrer als tribunals en defensa dels seus interessos, enfront del comensal tarragoní Miquel Font i dels agustins de Barcelona. Però com que no era pas un picaplets, en aquests dos darrers casos procurà cercar la solució més favorable i pràctica, sense complicar inútilment les situacions.

De tots els seus afectes familiars, destaca el que va sentir pel seu nét Pere Joanet Ferrer i Blay. Després d'haver procurat casar bé totes les filles — i Marianna per dues vegades dotant-la ben esplèndidament —, no fa pas estrany que posés les seves esperances en l'únic nét masculí (a part de les dues nêtes, de qui anota ben clarament que no calia que es preocupés pel que feia a les seves necessitats materials), criat a casa seva mateix. En el llibre, dedica una plana sencera a anotar les despeses de l'educació del petit Pere Joanet:

«En nom de Déu sia. Amén. Dijous dematí a 17 de jener de 1618 comensà la mesada de pendre de llegir Pere Joanet Ferrer y Blay, mon nét, ab mossèn Casassús, mestre de ensenyar a llegir y escriure a minyons. Està passada la Trinitat, prop los Escudellés Blanchs. Paguí-li la mesada, 2 sous.»

Després, entre el 26 d'abril i el 7 d'octubre, va anar amb un altre mestre que vivia al carrer del Carme. Del 8 d'octubre al 13 de desem-

bre de 1618, el petit Pere Joanet tingué un preceptor particular, l'estudiant de Teologia mossèn Josep Bartra, del Conflent, que vivia a casa dels Blay i tenia una beca del vescomte de Joch que li permetia de pagar la meitat de la despesa. A partir del 30 de gener de l'any següent, *dimecres al vespre*, s'allotjà a la casa del carrer de l'Hospital un altre estudiant de Teologia, mossèn Joan Garriga, de Torà, per a ajudar a la manutenció del qual el seu pare pagava 16 lliures anuals.³⁵ Mossèn Joan Garriga continuà encara a casa dels Blay després de mort l'arquitecte, i fou testimoni del testament i de l'inventari.

D'altra banda, la multiplicitat de les relacions personals de Pere Blay i els encàrrecs que ben sovint feia per a amics i coneguts de Barcelona o de les comarques tarragonines, semblen provar no solament la seva posició social, sinó unes bones condicions de tracte.³⁶

En la nota sobre el testament, a més d'una innegable bonhomia i sentit pràctic, es reflexa l'esperit de conformitat religiosa que es manifesta ben sovint en tot el llibre de Pere Blay, des de la donació de la casa del carrer de la Mercè a la seva filla Marianna el 1613 fins a la sagnia del 1618.

D'altra banda, les mostres de religiositat³⁷ eren ben naturals en aquella època en una persona de la seva edat i posició. Per aquest motiu s'explica la relativa abundància de pintures devotes a la casa de Pere Blay. Segons l'inventari, n'hi havia deu: quatre històries de Profetes; un quadret petit amb la Verge; la Verònica; el Salvador; Santa Úr-

35. El 22 de gener de 1620 hi ha una altra anotació «Comensa Pere Joanet Ferrer de aprendre d'escriure ab mossèn Pedramina, al sol del carrer del Hospital». Aquest mestre havia de cobrar 3 sous al mes en lloc de 2 que es pagava als primers, però com que pocs dies més tard entrava a casa dels Blay l'estudiant Joan Garriga, no crec pas que Pere Joanet anés a l'escola de mossèn Pedramina més d'una setmana.

36. A més de totes les persones anomenades al llarg d'aquest treball, cal esmentar entre les de més posició (a part dels diputats), el doctor Joan Fivaller, ardiaca i canonge, sor Serafina Codina, priora del convent dels Àngels i l'advocat misser Ortolà.

37. Entre els fulls solters guardats en el llibre hi ha una oració popular que devia pertànyer a Pere Blay, encara que no fou copiada per la seva mà: «Jo me met en la via | on Déu se met en companyia | dels àngells trenta y tres. | Déu me guart que no sia | lligat ni pres; | ni de males noves escomès. | Ni ma carn sia macada. | ni ma sang no sia escampada. | La creu del gloriós Sant Pere | me vaja davant y darrera; | la del gloriós Sant Pau | me vaja darrera, | y la del gloriós Sant Blay | me guart de llamp y de esglay. | La humil Verge Maria | Capa i mantell me sia. | Lo capell de Nostre senyor | me sia lo salvador; | me guart de llops y de cans | y de totes coses que mal fan: | De serpens y de tota mala gent | de dens serrades | y de desenamichs les mans lligades. | Amén Jesús. Un pater nostre y ave Maria | y un Credo y una Salve Regina.»

sula ; la Mare de Déu del Roser i, finalment, «un quadro gran al oli que'és la figura del Pare Sant Francesch». Tot devocions ben populars i arrelades a casa nostra. I no podem oblidar encara, en aquest sentit, aquell Crist de talla, cobricellat per un dosseret de vellut negre guarnit d'or i seda, que va presidir l'estudi de la casa del carrer de l'Hospital durant els set darrers anys de la vida de Pere Blay, el «cèlebre Architector».

APÈNDIX

INVENTARI DELS BÉNS DE PERE BLAY

(segons la còpia de l'Arxiu Notarial de Barcelona,
cinquè manual d'inventaris de Francesch Blanch, fols. 249 i ss.)

Die martis. xxviii. mensis julii anno a Nativitate Domini. MDCXX ...

Primo, atrobam totas aquellas casas ab un portal en la carrera pública obrint y ab una exida o hort, les quals en virtut de stabliment que [*en blanc*]

En la entrada de dita casa

Primo, un curull de pou de pedra | un sach en què y haurà una poca de farina | uns bigalots, dolents y vells | dos cadires dolentes | un rexiat per un corredor de fusta nou | dos portes velles.

En lo sotarrani

Primo, una galleda de aram ab sa corda y corriola | dos cubellets de fusta, dolents | una mola de molí | una sort de fusta dolenta | una sort de pedra, algunas picadas y altrás sens picar | una sort de llenya.

En lo hort o exida de dita casa

Primo, dos molas de molí | sis bigas de alba primas | una sort de posts y llatas y altrás embarassos de fusta.

En lo serrer de dita casa

Primo, dos bótas, una de quatre càrregas y l'altra de dos càrregas | set carratells petits | tres barrils de vidre guarnits de llata | dos calderes petites de aram | uns ferros de foch grans | una copa de aram | una cassa de aram de fer bugadas | un scalfador dolent | un cànter de aram | un ambut de llauna.

En la primera sala dels studis

Primo, un bufet de fusta de noguer, bo | una taula de tisora dolenta | sis cadires de repòs usades | sis cadires de repòs baxes | dos cadires al antigor també usades | una caxeta d'alba petita ab pany y clau, buyda que servex per tenir fruyta | un pagès | una alabarda | dos gibres de terra | dos cadires dolentes de repòs.

En lo studi després dita saleta

Primo, arquimesa de fusta de noguer ab dos calaxos, usada, y dins ella molts papers de trasses de Mestre de Casa y altres embarassos de dit ofici de mestre de Casa | dos taules de fusta <de fusta>, ab sos capitells, usades | un doseret de vellut negre ab las guarnicions d'or y seda | un Christo de fusta, ab sa creu, encarnat | un calaix ab differents trasses y papers de cartes noves | sinquant llibres, entre grans y xichs, de Història y trasses de son art | una romana molt gran ab son piló | una romaneta ab son piló | un stralavi | un sort de ferramenta de fusta, de art de Mestre de Casas | una sort de ferramenta de ferro, so és, martells, scodes, cartabons, prepals y altres ahines de dita art | un guardasol usat | un castell de cartó tot daurat que servia per un cap de bandera | quatre boletas de pedra negra | una massa de fusta.

Die martis. xviii. mensis augusti, anno predicto

En la cuyna de dita casa

Primo, una pastera de tomba, de fusta de alba, ab son sernador y sedassos. | Una conca de aram, de ensabonar | dos scalfadors dolents | un cànter de aram | dos candeleros de lleutó | un braser de aram, ab sa capsa de fusta | una copa de aram | una coladora de lleutó | una cassola de aram | una llumanera de lleutó | un morter de coure | dos paelles | tres llumaneres | una sort de plats y olles y scudelles.

En un rebostet al pujant de la scala

Uns cavalls de cuyna de ferro | un alambí de aram | una sort de tasses y vidre | dos senalles | tres barrals guarnits d'espart | dos garrafons ab ses capses.

En la primera cambra al costat del studi

Primo, un llit de camp ab pilars, vell | tres matalaphs usats | un sitial de fusta de noguer ab son pany y clau, y dins ell lo següent: | Primo, un cortinatge de llit de tafetà vert ab flocadura de seda de la matexa color | un cortinatge de ret y de sempua usat | un cortinatge de llit de

llestes de tela viat ab flocadura vermella, molt usat | un trespontí | dos caxes de fusta de noguer les quals dix dita senyora Blay viuda esser sues pròpies | un quadro petit de Nostra Senyora | un mirall guarnit.

En la cambra després la prop dita

Primo, una caxa de fusta de alba ab son pany y clau, y dins ella lo següent: | Primo, una capa de reffi de Segovia usada | un gavan de drap, molt usat | una capa d'estamenya usada | una capa de monaqui, usada | dos casaques, una de refi y altra de contray, usades | una casaca de monaqui, usada | una casaca de tafetà de mostras, ab unas mànegas de setí usat | uns balons de vellut, també usats | dos calçots de drap, molt usats | tres sombreros usats. | Altra caxa de fusta de alba ab son pany y clau, y dins ella lo següent: | una dotzena y mitja de camises de home de bri de lli usades | dos dotzenes de tovalles, vuit de hiesta y setze de fil y cotó | sinch dotzenes de tovalloons usats | una dotzena de tovalloles | sis culleres de plata de pes de sis onzes y dotze argens | un parell de candeleros de plata al antigor de pes de vint onses | un quadro gran al oli que és la figura del Pare St. Francesch | un altre quadro al temple, sens guarnir, ques la figura de la Verònica. | un altro quadro sens guarnir, al temple, que és la figura de Nostra S.^a del Roser.

Die martis prima mensis septembris anno a Nativitate Domini. MDCXX.

En la sala de dita casa

Primo, un cofre de la forma major de fusta de alba ab son pany y clau, y dins ell lo següent: | Primo, dotze coxineres de differents mostres, usades | dos dotzenes de llansols de bri canem y de lli usats | dos arcabussos | uns flascós usats | un cofre de forma major, de fusta de alba, al antigor, y dins ell alguns sachs y pedassos de poca importància | altro cofre petit, de fusta de alba, ab son pany y clau, y dins ell lo següent: | Primo, dos cortines grans de paret, de ret y tela, usades | un bufet de fusta de noguer ab ses barres de ferro | un altre coffre petit ab son pany y clau y dins ell algunes camises velles y altres padassos de poca importància | una caxa de alba ab son pany y clau buyda | una caxeta petita de fusta de alba buyda | dos cadires de repòs, altas | dos cadires de repòs, baxes | tres galledes de mestre de casa | un acte en pergami que és un censal de preu de cent y vint lliures, y penció sis lliures cascun any, pagador a 10 de nohembre, que fa y respon Francesch Sabater de Vilafranca de Panadès.

En la cambra del mestre

Primo, un llit de posts y banchs | una màrfega | un matalàs y un traveser | un coxí | dos llansols de stopa | una flassada | una taula de tisora | un banch de sala usat.

En una instància al costat de la cambra del mestre

Primo, dos flassades vermelles, usades | altra flassada blava | altra flassada groga | dos flassadas blanques | dos flassadas de pèl molt dolentes | tres matalaphs usats.

En lo porcho de dita casa

Dos llits de pilars molt dolents | dos graners | una tauleta rodona | dos scales de gat | quatre telas al temple, sense guarnir, que son quatre Històries de Profetas | altra tela al oli, sense guarnir, que és la figura del Salvador | una altra tela al oli, sense guarnir, que és la figura de Sta. Úrsola | un cofre de fusta de Alba [al] antigor ab pany y clau, buyt. | Hec autem bona, etc.

JOAN AINAUD

Museu d'Art de Catalunya. Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

UN MOMENT CRITIQUE DANS LA CROISSANCE DE BARCELONE : 1774-1787

Qu'une assez grande ville, au XVIIIe siècle, ait doublé sa population en moins de trente ans, et sans briser son enceinte médiévale : le cas fut assurément rare en Europe, unique peut-être. Ce fut celui de Barcelone au cours du règne de Charles III.

Le recul postérieur, déterminé par l'invasion de 1808 et la crise coloniale, a fait parfois oublier l'exceptionnelle vigueur de cet élan barcelonais des années 1780. Il avait pourtant beaucoup frappé les contemporains. C'est alors que la démographie catalane dans son ensemble, et le développement urbain tout particulièrement, avaient attiré l'attention d'administrateurs éclairés comme Francisco de Zamora ou le baron de La Linde, d'admirables historiens-sociologues comme Capmany ou Caresmar, de voyageurs-économistes comme Ponz, Young, Townsend, Bourgoing, dont les remarques, la plupart du temps, concordent ou se confirment.

L'ÉLAN DÉMOGRAPHIQUE. — Il est bon, quant à l'élan démographique barcelonais, de préciser que le témoignage de Ponz, le plus souvent reproduit,¹ reste solide et parfaitement acceptable. Pour 1759 : 53,000 habitants. Pour 1787, 95,000, à quelques unités près, si l'on ne compte que les Barcelonais proprement dits ; et 111,410, si l'on ajoute la garnison militaire et la nombreuse population flottante. Ponz, là-dessus, donnait sa caution : une enquête de Francisco de Zamora, «oidor»

1. PONZ, *Viaje de España*, XIV. Lettre I. Chiffres repris par BOURGOING, *Tableau de l'Espagne* (1803) III, 273, et DE LABORDE (Ed. «Revue hispanique», XLIII 241). La date de 1769 pour le chiffre de 53,000 habitants est répétée par erreur dans CARRERAS CANDI, *Ciutat de Barcelona*, 799, et dans la récente édition Aguilar de PONZ (p. 1221). Mais il s'agit de la date où Charles III arrive à Barcelone, 17 octobre 1759 sans le moindre doute.

à l'Audiència, et «alcalde del crimen» à Barcelone. Or c'était une des meilleures sources auxquelles il lui était donné de puiser.

Non que Zamora soit l'observateur le plus recommandable de son époque. Son *Diario de los viajes hechos por Cataluña*² témoigne souvent d'un sens critique en défaut. Mais l'homme reste statisticien passionné, enquêteur patient et direct.

Surtout, pour une enquête démographique sur Barcelone, ses fonctions lui donnaient toutes facilités désirables : depuis 1769, 40 «alcaldes de barrio» assuraient une revision annuelle, par «manzanas», de la population. Les vestiges de ces revisions existent aux Archives de l'Audiència.³ Capmany et Caresmar y ont sûrement puisé.⁴ Et peut-être grâce à Zamora lui-même, qui se flattait de l'amitié de ces érudits.⁵ Au surplus, Zamora fut un informateur, officiel ou officieux, des ministres éclairés de Madrid, en particulier de Jovellanos. Le recensement général espagnol de 1787 doit se fonder, pour Barcelone, sur ses données. Nous pouvons donc accepter, pour celles-ci, les assurances de Ponz : «exacta indagación», «puntual noticia».⁶

Un recensement municipal inédit, récemment publié par Salvador Llobet, et concernant la même année 1787, diffère, il est vrai, quelque peu des résultats de Zamora : mais si peu, en réalité, qu'il ne les infirme pas.⁷ 92,385 habitants au lieu de 94,890, alors que les «regidors» ont négligé les prisons et peut-être les religieux réguliers, explicitement recensés par Zamora ;⁸ pratiquement, les chiffres concordent.

2. Madrid, Biblioteca Nacional. Ms. r8409. Malgré les défauts que nous signalons (ça et là de grosses naïvetés), et une copie souvent imparfaite, ce texte, pour une description de la Catalogne entre 1787 et 1790, demeure fondamental.

3. Nous avons consulté les 8 vol. de ces revisions du temps où les Archives de l'Audiència étaient conservées au Palais de Justice de Barcelone (Arm. 19, Est. 6-7 ; salle 2), aujourd'hui Archives de la Couronne d'Aragon. Série Audiència.

4. Pour 1770-1775 chaque «barrio» oscille autour de 2,000 hab. soit 80,000 pour l'ensemble de la population stable. CARESMAR (ms. cité par LLOBET, «Estudios geográficos», août 1947, 561) donne 83,807 «almas de comunión», mais à une date mal fixée de la fin du siècle. CAPMANY, *Memorias históricas*, II, 114, mêle les calculs épiscopaux à ceux des «alcaldes de barrio» et à ceux de natalité-mortalité. Mais, pour aboutir, en 1779, à un chiffre de 115,000 habitants, il ajoute garnisons, couvents, et population flottante «grosso modo».

5. *Diario de los Viajes...*, f. 69v.

6. PONZ, *ouv. cit.*, 1221.

7. LLOBET, «Estudios geográficos» (août 1947), 561-564. Ce recensement (Arxiu Històric de la Ciutat, n. 1187, XIX-21) est fait par paroisses et signé de 4 «regidores comisionados» ; il ne dérive donc pas (du moins pas exactement) des mêmes sources que celui de Zamora.

8. Note 3 du recensement municipal : la population recluse est négligée ; Zamora (d'après Ponz) la compte au contraire ; on ne voit pas, dans les catégories des «re-

En revanche, il serait peu significatif d'accepter, pour juger du développement humain, ces chiffres situés autour de 93,000 habitants, représentant les seuls Barcelonais proprement dits. L'élément militaire, qui n'y est pas compté, est important non seulement par le nombre, mais par la place occupée, et l'activité déployée : bâtiments, magasins, fabrications de l'armée — comme la fonte des canons — jouent un grand rôle dans le développement urbain et industriel.⁹ D'autre part, les notes du recensement municipal elles-mêmes attirent l'attention sur le va-et-vient continu des commerçants et marins (beaucoup de «vecinos» barcelonais sont absents), sur celui des étrangers et de la population ouvrière.¹⁰ Zamora, par ses fonctions, était le mieux qualifié pour estimer le nombre de ces «pasajeros que hay en posadas y embarcaciones».¹¹ Son chiffre global et précis de 111,410 — qui sera largement dépassé à la fin du siècle — nous semble donc, pour l'année 1787, où toute la population espagnole fut recensée, le plus représentatif de la population urbaine barcelonaise.

Mais le point de départ ?

Le chiffre de 37,000 habitants, généralement admis pour 1715, est un *minimum*, malgré l'ampleur de la catastrophe de 1714. Le chiffre de 53,000 habitants, avancé par Zamora pour 1759, n'est pas une estimation : il s'appuie sur un recensement officiel des «vecinos» — 13,917 — mais sans doute aussi sur un recompte individuel, car il ne semble établi sur aucun des multiplicateurs habituellement adoptés pour passer du nombre des «vecinos» au nombre des habitants. En revanche il reste bien évident que dans ces 53,000 habitants ne sont compris ni la troupe ni les instables. Pour s'en tenir à la population recensée, son accroissement semble être de l'ordre de 16,000 hab. dans les 45 ans qui suivent la chute brusque de 1714, et de 40,000, au moins, après 1760, en 25 ans. Ce changement de rythme est essentiel, mais il est exprimé de façon fort vague. On ne saurait en tirer grand-chose pour l'étude du développement urbain. Ici, par une heureuse réciprocité, ce sont au contraire les signes du développement urbain qui permettent de juger de façon plus précise — et de façon plus vivante — du rythme démographique.

gidors» apparaît le clergé régulier ; CAPMANY, *ouv. cit.*, précisait qu'il avait dû l'ajouter aux estimations par «barrios».

9. Fonderie d'artillerie le long de la Rambla, raffinerie de cuivre dans l'Arrabal, magasins militaires «de la Seca» au Born, etc.

10. Note 2 du recensement, pour les ouvriers ; 5, pour les absents.

11. PONZ, *loc. cit.*

LE RYTHME DU DÉVELOPPEMENT URBAIN. — Un des indices de l'affaiblissement subi par Barcelone au lendemain de 1714 est que la démolition des 1,200 maisons du quartier de la Ribera, pour la construction de la Citadelle, n'aboutit à aucun encombrement sensible du reste de la Cité. Toutes les maisons détruites par la guerre ne furent pas relevées. La population tint longtemps au large, sans empiéter — ou presque — sur l'Arrabal, alors que le XVIIe siècle au contraire, par la construction des étages sur voûtes, et la tendance à utiliser les moindres recoins dans la vieille ville, apparaît bien pour Barcelone comme une époque de relatif élan, non de décadence.¹²

À quel moment du XVIIIe siècle se déclencha, donc, le renouveau d'activité dans le bâtiment? Il faut en chercher la certitude objective dans les indices économiques. La hausse de valeur du terrain et des édifices en serait un excellent. Il existe de ces estimations, par les services municipaux du cadastre, malheureusement incomplètes, et jusqu'aujourd'hui peu utilisées.¹³

Mais Ponz nous donne encore, d'après Zamora, une indication isolée, frappante par sa précision, et le phénomène massif qu'elle nous signale : dans les seules années 1784 et 1785, 125 maisons ont été bâties, 47 de 3 étages, 74 de deux, et 4 de un. La valeur de ces constructions s'élevant globalement à 11 millions et demi de réaux de billon. Poussée d'édification singulièrement puissante!

Or nous avons pu récemment vérifier la valeur de cette affirmation isolée, en replaçant les années 1784-1785 dans la courbe d'un phénomène plus continu. Ayant reconstitué, d'après les admirables archives notariales barcelonaises (exceptionnellement riches pour les données sur le bâtiment),¹⁴ l'indice des salaires de six catégories professionnelles — «mestres de cases» et «mestres fusters», avec leurs «fadrins», «manobres» et «aprenents» — les résultats, entre 1700 et 1799, comparés aux indices de catégories analogues dans d'autres villes d'Espagne, sont tout-à-fait instructifs : de 1714 à 1716, une pointe des salaires signale

12. CARRERAS CANDI, *Ciutat de Barcelona*. Pour les voûtes, p. 762 ; pour les utilisations, n. 2097.

13. CARRERAS CANDI, *Ciutat de Barcelona*, n. 2144.

14. P. VILAR, *Dans Barcelone au XVIIIe siècle. Le mouvement des salaires dans le bâtiment*. «Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos», II (Barcelona 1950). L'habitude de passer devant notaire les contrats d'édification, ou les liquidations de comptes avec le «mestre de cases» semble caractéristiquement catalane. Nous n'en avons pas trouvé d'exemple aussi continu en France, ni à Madrid. Technique et économie du bâtiment ont là toute leur histoire.

une grave crise de main-d'œuvre et de dévaluation monétaire ; mais, de 1716 à 1761, une *stabilité* remarquable s'est établie : absolue pour le salaire de l'ouvrier non qualifié, à peine affectée de légères baisses cycliques chez les « fadrins » et les « mestres » ; c'est l'indice d'une activité sans relief particulier dans le bâtiment. Mais, en 1761, le salaire du manœuvre maçon s'ébranle pour une hausse, qui ne cessera plus jusqu'aux dernières années du siècle ; en 1772 s'élève, plus brusquement, celui des « mestres » et des « fadrins ». Si l'on prend pour indice 100 le salaire des années 1737-1750, presque parfaitement stable, l'indice global est à 113'5 en 1775, et, en 1784, à 118'9 ; mais surtout, de 1784 à 1786, il passe, en deux ans, de 118'9 à 151'9 ; c'est la plus forte hausse du siècle, très probablement pour toute l'Europe.¹⁵ Cela explique pourquoi Zamora et Ponz avaient cité l'exemple frappant de ces deux années. À Madrid pendant les mêmes années, l'indice des salaires dans le bâtiment, légèrement en avance sur Barcelone *jusqu'en* 1774, n'est qu'à 108'9 *contre* 151'9 *en* 1786 ; il ne sera que de 118 *contre* 200 à la fin du siècle.¹⁶ Ainsi est reconstitué objectivement le rythme de la poussée urbaine barcelonaise. Elle est d'une vigueur unique en Espagne, et même en Europe. Elle annonce la Barcelone de l'avenir.

L'ADAPTATION SPONTANÉE : ENTASSEMENT URBAIN ET TAUDIS. — Mais comment s'adapta à ce mouvement brusque de l'édification la structure urbaine ? « La gente no cabe en Barcelona », nous dit Caresmar¹⁷. Malgré les indications de Ponz pour deux années caractéristiques, malgré « la quantité prodigieuse d'édifices bâtis depuis peu d'années », dont parle Bourgoing,¹⁸ les documents notariaux nous donnent l'impression moins d'un vaste programme de construction que d'un grouillement spontané d'initiatives improvisées, d'entassement d'étages sur les vieilles maisons, de réfections partielles, de hâtives édifi-

15. Cf. pour la France, LABROUSSE, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (Paris 1933). Pour l'Angleterre, SIR WILLIAM BEVERIDGE, *Prices and Wages in England from the Twelfth century to the Nineteenth* (Londres 1939), et R. WATERMAN GILBOY, *Wages in Eighteenth century England* (Cambridge Mass. 1934).

16. La comparaison d'après EARL J. HAMILTON, *War and Prices in Spain 1651-1800* (Cambridge Mass. 1947).

17. J. CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde en la cual se prueba ser Cataluña «en lo antiguo más poblada...»* «Periódico de ciencias, literatura y artes» (1821), 161.

18. *Tableau de l'Espagne*, III, 275.

cations d'immeubles de location,¹⁹ le remplissage des espaces vides — cours, ruelles, impasses — reprend, comme au XVIIe siècle, mais sur un rythme accéléré.²⁰ Comme il arrive toujours, c'est aux points les plus densément peuplés et mouvementés que le terrain prend le plus de valeur, et que, par conséquent, on tend à l'occuper avec le maximum de hâte et de concurrence. Aussi, pendant que les progrès de «l'Arrabal» se dessinent, mais sans netteté — les jardins et les cultures y dominent largement encore à la fin du siècle — c'est toujours la vieille ville qui recueille le maximum de population, dans un désordre parfois sordide, toujours pittoresque. Capmany, comme il arrive si souvent, est l'homme de son temps qui analyse le phénomène avec le plus de clarté. Le vieux Barcelone, constate-t-il, tout bâti de pierres de taille, de style uniforme «tan serio y tan elegante», a disparu depuis le début du siècle.

«ya con la continua reedificación de casas arruinadas o maltratadas de resultas de los dos últimos sitios y bombardeos que padeció desde 1691 hasta 1714, ya con la demolición, de 30 años a esta parte, de gran número de las antiguas que habían quedado enteras, con el fin de levantarlas sobre una nueva planta y construcción, aprovechada para encerrar en corto sitio un vecindario que crece de día en día, y se refunde y reconcentra dentro de las mismas habitaciones, no permitiendo la fortificación militar y el recinto de sus superbios muros ensanchar la población. Así es cómo los antiguos huertos y espaciosos patios se van reduciendo, sobre la estrechez de sus calles, esta ciudad, extendiéndose hacia lo alto lo que había de ensanchar sobre su piso, ha venido a hacerse como piña de casas, torres, cimborios, miradores y azoteas, que forman sin embargo una vista hermosísima y un objeto que sorprende contemplado desde una altura o desde una proporcionada distancia.»²¹

De l'intérieur, le spectacle est moins beau. Les recoins de la ville se font toujours plus sombres, et ceux qui veulent y édifier ne manquent pas d'invoquer la lutte nécessaire contre ces repaires de malfaiteurs, et «d'obscénités».²² Ignasi de Dou, assesseur des Rentes royales, admet dans ses rapports, qu'ils ne sont plus parfois que «caos de porquería».²³ Entrons dans les ateliers à demi-souterrains où travaillent les artisans, et nous trouverons d'assez surprenants spectacles : le médecin Santpons,

19. Cf. pour les références dans l'Archive des Protocoles de Barcelone, notre article cité, note 41.

20. Pour suivre le phénomène, cf. en particulier les «établissements» de terrains non appropriés (qui ne sont qu'une partie des espaces vides) demandés au Patrimoine royal. A.C.A. Batllia general. Patrimoni reial. Aa. 2^a clas., années 1775-1790.

21. CAPMANY, *Memorias*, IV, 369-370.

22. A.C.A. Batllia general. Reial Patrimoni. Aa 2^a class., n. 92, f. 88 (14 mars 1778).

23. Ibid., f. 89.

un des pionniers du machinisme en Catalogne, vante à l'Académie des Sciences le système anglais d'attelage pour les chevaux employés aux travaux moteurs, car, dit-il, ce système *économise l'espace* : le cheval peut tourner dans un cercle de rayon un peu plus réduit ; or ce travail a lieu en chambre :

«este ahorro de lugar es digno del mayor aprecio en toda ciudad numerosa como es esta capital ; V. E. sabe muy bien cuanto se va limitando la capacidad de las habitaciones de los artesanos en la nueva construcción de las casas ; como la Policía, según parece, dexa plena libertad a los dueños en edificar siguiendo su capricho, estos no llevando otra mira que el propio interés en las casas que se hacen para alquilar y olvidando la comodidad del público, aprovechan tanto el terreno y lo subdividen de tal modo que apenas resultan habitables ; y así estamos viendo todos los días que aquellas tiendas que antes apenas bastaban para que un artesano trabajase en ellas con alguna comodidad, en el día sin añadir lugar se destinan para albergar toda una familia, sirviendo de cocina lo que pueda llamarse un triste subterráneo y de aposento para dormir el espacio que media entre este techo y el de la misma tienda. Mil veces he considerado que la insinuada incomodidad sube mucho de punto en varias tiendas de cuchilleros donde por la necesidad que tienen de mantener un animal para dar movimiento a la rueda de amoler, han de hacerse por pura precisión mucho más sensibles los inconvenientes de un lugar reducido ; mayormente por las noches, cerrada la puerta de la calle, viéndose precisadas aquellas útiles familias que las habitan, a respirar una misma atmósfera común con la caballeriza donde tienen el animal, lo que no deja de debilitar los cuerpos y minar lentamente la salud de unos artifices cuya ocupación exige por otra parte la mayor robustez. Y no sé si podrían resistir muchos años los efectos de un ambiente tan impuro, si la fragua y los fuelles de que el mismo oficio les obliga a valerse no les sirviese del más perfecto ventilador para renovar el ayre quasi todos los días.»²⁴

Ajoutons que Santpons parle d'après son expérience de médecin.

Si l'on s'entasse, c'est que le terrain devient de plus en plus cher. Pour un «callejón» étroit, entre sa maison et la raffinerie de cuivre en construction pour l'armée, le colonel de Gardes Wallonnes Blondel de Drouhot paie 250 livres pour le terrain, 60 livres «d'entrée» comme emphythéote du Patrimoine royal, et 10 sous de cens annuel.²⁵ Pour un espace de 450 pans carrés, irrégulier, dont il ne pourra utiliser que 396, mais attenant à sa maison, le négociant Nadal i Darrer, en 1784, accepte de payer 400 livres pour le terrain, la construction du mur mitoyen qui le séparera du magasin militaire dit «de la Seca» (soit 130 livres de frais), 30 livres «d'entrée», 3 livres de cens par an.²⁶ Cette

24. Academia de Ciencias, Barcelona (Archives) ; ms de SANTPONS, séance du 23 janvier 1788.

25. A.C.A. Doc. cit., note 22 (1778).

26. A.C.A. Batllia general. Reial Patrimoni. Aa 2ª clas. n. 98 (1798), f. 398 et suiv.

acceptation paraît significative au Commissaire de guerre Francisco Lafita : il croit que le Trésor aurait pu tirer davantage encore de ce terrain, en le vendant à Nadal.

«teniendo presente la ventaja en que con este suelo va á mejorar su casa en la extensión de su almacén como comerciante, y el valor del primero, segundo, tercero y tal vez cuarto piso, que dan a la casa un precio o capital considerable con esta extensión que se le aumentan, siendo por consiguiente maiores los alquileres, que es en lo que también pudiera fundarse el cálculo...»²⁷

Il insiste sur la valeur prise par les édifices à proximité du Born, sur

«el precio considerable en que mejora todo edificio en aquel contorno»... «repito ahora lo mismo tratándose de enajenaciones de suelo y edificio y su valor por él que tienen hasta los sótanos en el Borne, y todos los contornos, aún en los callejones más estrechos, de que hace apreciable uso el comercio, aprovechándose los propietarios aún de los palmos, de modo que a no ser por necesidad se ven por aquí raras enajenaciones que no sean a un precio considerable...»²⁸

A ces remarques, les experts Soler i Faneca, architecte du roi, et Josep Mas, architecte juré de la ville de Barcelone, répondent que les conditions du terrain sont telles que Nadal i Darrer ne pourra rien construire au dessus du premier étage ; que d'ailleurs la rue considérée est déjà éloignée du Born et n'est pas accessible au charroi : il n'en est que plus remarquable que le négociant ait accepté de payer, pratiquement, 18 réaux 22 deniers d'ardit le pan carré de terrain. A ce sujet s'établit entre les deux architectes — responsables de tous les travaux publics de Barcelone et ses environs, ne l'oublions pas²⁹ — et le commissaire de guerre, une intéressante controverse, où se trouvent invoqués les divers mérites du vieux quartier du Born et de l'autre centre de mouvement, le Pla de la Boqueria, que les démolitions de la Rambla ont dégagé décisivement.

Lafita prétend qu'il n'y a pas comparaison possible entre les terrains qu'on vient de concéder sur la Rambla, à 10 réaux le pan carré, et celui qu'on «établit» à Nadal, dans la parages du Born ; :

«casas y edificios cuio sitio no es comparable con él de que se trata, pretendido por un comerciante a quien le ha de resultar un uso ventajosísimo, así

27. Ibid., f. 408v.

28. Ibid., f. 408r.

29. Soler i Faneca, architecte de la Llotja, expert dans toutes les questions d'architecture entre 1775 et 1790, l'est aussi pour tous les problèmes d'irrigation et moulins.

como él de todos los almacenes inmediatos al Borne, que reditúan unos alquileres considerables...»³⁰

Soler et Mas devinent mieux l'avenir qui est réservé à la Rambla et au Pla de la Boqueria ; le «callejón» du Born, dit Soler,

«no puede dar las utilidades que pueden dar los terrenos de la Rambla»... «en una plaza tan pública y tan lucrosa como es notorio».³¹

Mas est plus précis :

«Si se atiende a la posición de terreno que en la Rambla han adquirido otras casas, deve considerarse que en dichas adquisiciones no sólo se han dilatado aquéllas, sino que han mejorado notablemente la estima y valor de todas ellas, por haver mejorado o cambiado la situación en la Rambla, las que (por ejemplo) la tenían antes en la sola calle den Roca, cuya circunstancia no concurre en nuestro caso...»³²

Et il ajoute :

«Las pocas casas que allí (en la Rambla) se han hecho por entero lo son en situación de una dilatada plaza de mucho concurso y tráfico, en que dan grandes lucros los bajos por tiendas de vender, y no menos los pisos de vivienda por las buenas luzes, dilatación de vista, y concurso de todas clases de gentes...»

Nous voyons invoquer ici des qualités locatives dont les constructeurs barcelonais, longtemps, s'étaient fort peu souciés, dans le pittoresque chaos de la vieille ville médiévale.

A vrai dire, malgré les prévisions des architectes Soler et Mas, il n'est pas dit que Lafita n'eût pas encore raison ; tandis que Nadal i Darrer paie 18 réaux 22 deniers (catalans) le pan carré près du Born, malgré de fortes inconvénients, la construction, le long de la Rambla, reste hésitante : en 1779, le Comte del Asalto avait exproprié quelques propriétaires logés contre les remparts, démoli une partie de ceux-ci, dégagé le Pla de la Boqueria, et proposé d'établir, par ordre de préférence, les expropriés sur la Rambla, au nouvel alignement, entre le boulevard et la «Riera del Pi», ou la rue «d'en Roca». Les registres du «Patrimonio real» nous permettent de suivre la lenteur de l'opération. En 1790, beaucoup des intéressés, tout en ayant accepté «l'établissement», n'ont pas encore procédé à une édification, et le commissaire désigné par le Comte del Asalto les presse avec impatience.³³ Parmi

30. *Loc. cit.*, f. 402.

31. *Ibid.*, f. 402v.

32. *Ibid.*, f. 411r.

33. A.C.A. Batllia general. Reial Patrimoni. Aa 2^a clas., n. 104 (1790), f. 476-492.

les retardataires nous trouvons le peintre Tramullas. Parmi ceux qui n'ont pas les moyens d'envisager une construction, les héritiers du Docteur Martras.³⁴

UN RÉGLEMENT D'URBANISME DE 1780. — Le Comte del Asalto, pourtant, avait mis beaucoup d'espoirs dans cet alignement de la Rambla.

Chaque «établissement», le long de celle-ci, est soigneusement accompagné du règlement imposé par l'autorité militaire, déléguée par le Capitaine général aux soins des constructions nouvelles, et transmis par les services de l'Intendance aux intéressés :

«Contesto al oficio de V. S. de veinte y seis de febrero último con el que me pasó los expedientes que devuelvo sobre establecimientos de terrenos de la Rambla que solicitan Salvador Garrido, Joseph Ribas y Margarit, Francisco Gomis, Joseph Cirera, Pedro Sauleda, Salvador Trullols, Jayme Compte, Manuel Parès, Joseph Parès, con la instancia unida de Joseph Castañer, los tutores y curadores de la pupila Margarita Buenaventura y Mavellas, Eudaldo Uguet, Carlos Alor, Dn Manuel Martras y Manuel Tramullas, todos vezinos de esta ciudad, para que así en razón de las circunstancias en que deberán arreglarse y construirse los edificios, como del sujeto en quien habrán de depositarse los caudales sobrantes después de satisfecho el censo y entrada que se impusiere... y por lo que mira a las circunstancias en que deberán arreglarse y construirse los edificios podrán ser las siguientes :

El frontispicio de todos los edificios ha de arreglarse a la línea proyectada en el plano de la Rambla, y ésta se señalará a cada uno de los adquirentes por la persona que tenga el encargo de director. En inteligencia de que los palmos que respectivamente a cada uno se establezcan, han de ser los que se hallan hasta llegar a dicha línea.

Las esquinas de las casas que la formarán en qualquier de los extremos de las yslas deberán todas uniformarse con un grande ramo, que se prefixará por el encargado de la dirección, con el bien entendido que el menor terreno que por esto gozase y ocupase el dueño, haia de tenerse en consideración para descontársele proporcionalmente de la estimación del terreno establecido.

Los frentes de los edificios en la parte que den a la Rambla deberán todos tener ochenta y seis palmos y no más de elevación en su remate, y en una y otra casa de las dos esquinas desde el plan terreno hasta el primer piso, ha de haver veinte y dos palmos, y los primeros pisos de las demás casas entremedias deberán arreglarse y correr en un llano y visual de un extremo a otro. De modo que todas en los balcones de su primer piso demuestren estar con igualdad.

Todas las paredes de los frentes deberán ser de piedra o de cal y canto, con el grueso suficiente para la firmeza de la obra, y rematar con una corniza de un bordo grande con dos filetes y dos palmos de salida a la Rambla o calles, y las canales que se pondrán firmes en la misma corniza para conducir las aguas de los texados o terrados deberán tener el correspondiente declivio para arrojar

34. Ibid. pour Tramullas. Pour Martras, cf. Aa 2ª clas., n. 98 (1784), f. 431 et suiv. Curieuse particularité : le père du Dr. Martras était un des expulsés du quartier de la Ribera, qui avait obtenu, en 1736, droit de s'établir au Portal de la Boqueria, contre la Fonderie royale d'Artillerie. Expulsé une seconde fois par la démolition, il mourut avant d'avoir usé de son nouvel établissement sur la Rambla. Ses héritiers ne purent bâtir.

la agua llovediza, apartada de las ceras de las mismas casas, a fin de que no cause perjuicio ni molestia a los propios vecinos ni a los transitantes. Todas la guarniciones de Puertas, ventanas, y balcones deberán ser de piedra picada, formando una faja al rededor de ella, y ésta solamente podrá ser pintada de color de la misma cal, a no ser que haia alguno o más que tengan el gusto de pintar todo el frente de pinturas alegres y decentes.

No se podrán hacer chimineas ni otros edificios que salgan del recto y firme de las paredes.

Todos los postes vulgo agullas que dividirán las puertas y casas deberán ser a lo menos de dos palmos de ancho, y del frontis de dichos postes o pilares podrán usar con arreglo a las dimensiones de las casas, conciderándose común el grueso de las paredes medias en igual porción a favor de cada vecino.

Todas las ventanas deberán a lo menos distar tres palmos del centro de las paredes medias afin de que, entre una ventana y otra, haia siempre la distancia y claro a lo menos de seis palmos, y los balcones deberán distar a lo menos dos palmos del centro de las paredes medias, afin de que entre los balcones de un dueño y los de otro, haia siempre la distancia y claro a lo menos de quatro palmos.

Las medidas para salidas de balcones, zelosías, bombadas y demás se les señalarán por el ayuntamiento con arreglo al plan aprobado a quien deberán acudir para el correspondiente permiso, que es quanto me ha parecido prevenir sobre los particulares que V. S. pide y si reconociese alguna otra circunstancia que lo requiera podrá V. S. determinadamente proponérmela, para que quanto antes se verifique la otorgación de los establecimientos y los demás consequentes, a lo que no dudo contribuirá V. S. con su actividad y zelo. Dios guarde a V. S. m. a. Barzelona, veinte y uno de marzo de mil setecientos y ochenta. El Conde de Asalto. Señor Barón de la Linde.»

Dans ces mêmes années 1779-1785, la municipalité barcelonaise dressait elle aussi ses règlements, s'attaquait aux voûtes qui étouffaient encore tant de vieilles rues, et lançait, avec la rue qui recevait justement le nom du Conde del Asalto, l'urbanisation de la partie méridionale de l'Arrabal. Ainsi la fièvre de construction, qui devait durer jusqu'à la terrible crise des deux dernières années du siècle, avait enfin provoqué la réaction contre l'entassement, première adaptation spontanée au subit progrès du mouvement économique et de la démographie. La Rambla, conformément aux prévisions des architectes officiels de la Barcelone du XVIIIe siècle, devait finalement l'emporter sur le Born. De boulevard extérieur, elle allait devenir le centre de vie.

PIERRE VILAR

Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

NOTE SUR LES VUES URBAINES DANS LA PEINTURE CATALANE DU XVe SIÈCLE

On a constaté depuis longtemps l'abondance des vues urbaines dans la peinture européenne du xvème siècle. Nombreux sont les exemples en France, Italie, Flandre. Certains de ces derniers sont classiques et la magnifique ville qui s'étale à l'arrière-plan de la Madone du chancelier Rolin a suscité bien des commentaires. Les causes de ce goût et de cette floraison sont diverses. De tout temps les peintres se sont intéressés aux motifs d'architecture, aux «fabriques». Mais un panorama urbain est plus qu'une architecture, matériellement et spirituellement. Il faut tenir compte du développement de la civilisation urbaine. L'urbanisation du monde aux différents moments de l'histoire ne s'exprime pas par une droite ou par une courbe régulière, mais par une ligne brisée, avec des hauts et des bas, comme celles qui enregistrent les variations de la température. La période carolingienne, ainsi que l'ont montré Lot et Pirenne, correspond pour l'Europe occidentale à l'un des minima ; les villes agonisent. A partir du xième siècle la courbe change de sens et le mouvement de croissance reprend. Il atteindra un maximum à la fin du Moyen Age. Or Italie et Flandres, grands terroirs de la vue urbaine, comptent précisément parmi les pays où la vie urbaine a été alors le plus intense.

Quelle place faut-il faire à la Catalogne dans cette série ? On pourrait a priori la supposer très grande, si l'on ne pense qu'à la prospérité des villes catalanes. Pourtant, sans être négligeable, elle apparaît relativement faible. Alors qu'on a tant de représentations de Venise, de Paris, de Cologne même, nous ne trouvons rien d'équivalent pour Barcelone. Le fait tient, dans une large mesure, à une particularité technique de la peinture catalane : sa fidélité aux fonds d'or, sa prédilection persistante et attardée pour les gaufrures et les feuillages, qui rendent inutile un sujet d'arrière-plan. Il se peut aussi que le recensement de ces vues soit encore très incomplet. Nous ne songeons

point ici à en révéler d'inédites. Nous nous bornerons à quelques remarques touchant celles qui sont pour ainsi dire, dans le domaine public, en regrettant seulement que, pour celles-là tout au moins, on ne dispose pas, comme pour certains tableaux flamands, d'amples agrandissements photographiques.

Ces vues urbaines peuvent être considérées à deux égards : présentation et vérité. On constatera, d'ailleurs, que certain mode de présentation coïncide souvent en fait avec certain degré de vérité.

Vasari rapporte qu'en 1454 Innocent VIII fit décorer par Pinturicchio le palais du Belvédère où, «entre autres choses, ainsi que le voulut le pape, il peignit une loge toute en paysages et y reproduisit Rome, Milan, Gênes, Florence, Venise et Naples, à la manière flamande, ce qui, comme chose encore non vue jusqu'alors, plut beaucoup».¹ Les fresques de Pinturicchio ont disparu, mais il subsiste assez de vues urbaines dans la peinture des Pays-Bas, pour que nous puissions retrouver ce que voulait dire Vasari.

Le paysage urbain lui-même ne pouvait passer alors pour une nouveauté. Des Italiens, Giotto, Lorenzetti, avaient fait vivre Saint François dans Assise et montré Sienne dans le Bon et le Mauvais Gouvernement. Les Flamands n'ont donc pas inventé le décor urbain, mais ils l'ont changé de place. La ville recule ; elle apparaît dans le lointain, toute menue, peinture à la loupe dont la difficulté d'exécution rehaussait le mérite aux yeux des praticiens. Souvent même c'est par une fenêtre ou par une porte, par des arcades, qu'ils se plaisent à diriger le regard vers ce paysage urbain finement détaillé. Le premier exemple de la disposition nouvelle se trouve dans l'Annonciation du retable de Gand : à gauche, l'Ange ; à droite, la Vierge ; tous deux dans une chambre, par la fenêtre de laquelle on aperçoit la ville au loin ; entre eux, un balcon prenant jour par des arcades et qui nous laisse voir de plus près cette ville : une rue conduisant à une porte, un grand bâtiment crénelé à quatre étages, des maisons à pignon dont le soleil découpe l'arête aiguë sur la chaussée, des passants arrêtés.

A l'opposé, les Italiens du xvème siècle restent fidèles à la présentation qui était déjà la leur. Les scènes continuent de se passer dans les rues mêmes de la ville, tout contre les monuments : ainsi chez Masaccio ou Masolino, au Carmine de Florence, les miracles de la Guérison

1. VASARI, Ed. Sansoni, III, 498.

du paralytique ou de la Résurrection de Tabitha se produisent au cœur de Florence ; à droite et à gauche, deux maisons dont on a fait disparaître les parois ; au fond, les robustes façades florentines qui bordent la rue. De même Ghirlandajo installe sur la place de la Seigneurie l'approbation de la règle franciscaine par Honorius III, laquelle, d'ailleurs, avait été donnée à Rome ; les Vénitiens nous promènent sur les canaux et sur les places de leur ville, à leur contact immédiat.

Que font les Catalans ? L'influence des Pays-Bas sur leurs peintres a été trop profonde pour que nous ne trouvions pas chez eux « la manière flamande ». Certaines réminiscences directes de van Eyck sont évidentes. J. Huguet, dans l'Annonciation du Retable du Connétable de Portugal (vers 1464) laisse apercevoir, par une baie que divise en deux une fine colonnette, la ville lointaine, exactement comme J. van Eyck.² La vue est cependant moins étendue et précise ; on distingue surtout, semble-t-il, un pont fortifié. Dans la Résurrection du même retable, la ville est bien loin derrière le tombeau du Christ : à défaut d'une architecture véritable, une arcature dentelée en or, souvenir des Serra et des Borrassà, sert de cadre. Dans l'Adoration des Bergers, sujet central du retable, un paysage du même ordre, présenté de même, sert d'arrière-plan lointain. Mais dans tous ces cas la représentation urbaine, à laquelle le peintre semble tenir comme à une marque de modernité, est, si l'on peut dire, contrariée par les feuilles gaufrées du fond d'or ; il y a conflit entre les deux éléments, apport flamand et tradition locale ; un conflit qu'on trouvait ailleurs aussi, par exemple à la Pietà de Villeneuve-les-Avignon (au Louvre). Certains panneaux du Retable des saints Abdon et Senen (vers 1460), notamment la Crucifixion, prêteraient à la même remarque : la ligne d'horizon s'y abaisse presque au dixième inférieur du tableau ; il n'y a qu'une mince frange urbaine sous un ciel d'or. Huguet sera même plus hardi ensuite, dans le retable du Connétable.

Mêmes réminiscences eyckiennes dans la Vierge des Conseillers de Lluís Dalmau (1445). A droite et à gauche de la scène centrale, par des baies géminées au remplage flamboyant, derrière des anges chanteurs de pure tradition gantoise, se découvrent des villes ou des châteaux aux toits pointus, semés dans un paysage de campagne et même de montagne. Ici, pas d'or : la composition urbaine a pu s'épanouir librement.

2. Cf. *La peinture catalane à la fin du Moyen Age*. Conférences faites à la Sorbonne en 1931. (Paris 1933).

Citons encore un exemple bien connu, un des plus beaux, la ville qui sert de fond lointain au Saint Georges de Pierre Nisart (Palma, Musée Diocésain, provenant de l'église Saint Antoine de Viana), peint vers 1470. Nous reviendrons sur cette oeuvre si particulière à certains égards dans la peinture catalane ; notons seulement ici son caractère de vue lointaine et le fait que, là aussi, la renonciation à l'or a assuré sa pleine valeur au paysage urbain.

On pourrait trouver bien d'autres vues dans des oeuvres moins célèbres, ne serait-ce que l'admirable panorama sur lequel s'inscrit, une fois de plus, la Crucifixion, dans le retable de la Vierge à la Rose (Musée de Lleida).

Mais en regard de ces vues lointaines, il faut considérer les vues rapprochées, relevant plutôt de la «manière italienne» que de la «manière flamande». Une seule est très connue, la vue de Sant Cugat del Vallès, dans le tableau du Musée de Barcelone, que l'on a appelé longtemps le Martyre de saint Cugat et qui est sans doute le Martyre de saint Medir, peint dans les premières années du xvième siècle, c'est à dire à une époque où la tradition eyckienne avait beaucoup perdu de sa valeur. Ici, pas besoin d'une loupe pour distinguer les détails du monument. Nous sommes à son contact direct. Il est vrai aussi qu'il s'agit d'un monument, non d'une ville ; derrière lui, on retrouve la vue lointaine, fuyante, des constructions dans la campagne.

Des exemples moins connus de vues rapprochées ont été utilisés par M. Puig i Cadafalch dans l'important article qu'il a composé pour *l'Architecture Gothique civile en Catalogne* (Conférences de la Fondation Cambó pour l'étude de l'art et de la civilisation de la Catalogne à l'Université de Paris).³ Au retable de Benavent (Musée de Barcelone ; op. cit. pl. xxvii) Salomé porte la tête de saint Jean Baptiste dans la rue même d'une ville ; au premier étage d'une maison avec loggia, jeunes gens et jeunes filles se pressent pour la voir passer. Des panneaux de la Cathédrale de Barcelone, attribués au Maître de Saint Georges, de Chicago (Ibid. pl. xlvii), nous montrent de même en pleine rue le Christ guérissant une possédée ou bien, devant une porte de ville, le Christ et la Samaritaine à la porte de Sychar. L'attribution au Maître de Saint Georges de Chicago est d'autant plus remarquable que le Maître de Saint Georges, auteur des panneaux du Louvre, est au con-

3. *La maison particulière dans L'architecture gothique civile en Catalogne*. (Paris 1935.)

LÂM. I. — *Retable de Saint Georges*, de Pierre Nisart.
© Catedral de Mallorca

LÀM. II. — *La décollation de saint Jean Baptiste*, retable de Pere Garcia de Benavarri.

© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2017

Fotografia: Jordi Calveras

traire absolument réfractaire aux vues urbaines, ses fonds de tableaux étant entièrement dorés.

Une seconde question est celle de l'identification possible des vues urbaines. Nous ne parlons pas, notons-le bien, de leur vérité historique générale, car même une vue qu'on ne peut identifier avec aucune ville connue de l'époque, peut être un assemblage imaginaire de détails exacts et posséder ainsi une valeur archéologique incontestable. La question est la suivante : pouvons-nous mettre des noms sur ces villes ?

Les Flamands, malgré leur prétendu réalisme, nous ont laissé fort peu de vues identifiables. Dans l'Annonciation du Polyptyque de Gand, s'agit-il même de Gand ? pure hypothèse. Pour la ville de la scène principale, celle qu'on aperçoit au fond de l'Adoration de l'Agneau, les hypothèses se multiplient : l'un croit reconnaître de gauche à droite les tours de Munster, Utrecht, Cologne, Maestricht, Maaseyck ou Boppard, Mayence ; un autre propose Lisbonne, Séville, Cologne et aussi Utrecht. Et que dire du panorama, pourtant admirablement détaillé, de la Madone Rolin ? On y a vu successivement Bruges, Lyon, Liège, Londres, Maestricht, Marmande, La Réole, Tarbes. Les mêmes incertitudes recouvrent les villes peintes par les successeurs de Van Eyck, Memling ou Rogier, si bien qu'on peut admettre que tous ces artistes se souciaient peu de représenter une ville donnée. Au contraire, les Italiens, jugés pourtant moins réalistes, nous ont laissé des portraits fidèles de Venise, Sienne, Pérouse, Florence, Rome, etc. Les français ont commencé de constituer dès le ^{xv}^{ème} siècle une iconographie parisienne.

Les Catalans, disciples des Flamands, nous donnent plus que leurs maîtres. À vrai dire, ce n'est pas à Dalmau ni à Huguet qu'il faut demander une contribution à cette iconographie urbaine précise. Tous les historiens de Huguet ont noté la fantaisie de ses représentations. Ajoutons, d'ailleurs, que la campagne s'y mêle très souvent à la ville, ce qui est rare chez les Flamands et apparaît plutôt chez les Français, par exemple, le Maître de Moulins. La plus belle de ces villes d'arrière-plan de Huguet est celle de la Crucifixion du retable de Terrassa ; la cité, ceinte d'une muraille crénelée, est assise sur la pente d'une colline ; en haut, les châteaux ; au bas, les églises avec leurs flèches pointues ; mais là dedans, rien que nous puissions reconnaître et, sans doute, rien que Jaume Huguet ait jamais vu de ses yeux, car toutes ses architectures semblent peu catalanes.

La commande de la Vierge des Conseillers devait, semble-t-il, suggérer à Dalmau de joindre le portrait de la ville administrée à celui de ses administrateurs. Il n'en a rien fait, quoi qu'on ait cru longtemps. «Paysage minutieux, mais conventionnel — écrit Duran i Sanpere — ; c'est un décor purement imaginaire, et ces châteaux surmontés d'une foule de tours et de toits coniques n'ont rien à voir avec les maisons fortes, simples et massives que Lluís Dalmau put contempler un peu partout en pays catalan.»⁴

C'est à la peinture mayorquine qu'il faut demander les vues identifiables et peut-être ce fait tient-il à ce qu'aux Baléares l'influence de l'Italie a balancé plus longtemps celle de la Flandre. À Eivissa, dans la petite église de Jésus, la prédelle du retable du maître-autel montre (lère scène à gauche) un «pourtraict» de la cité d'Eivissa très facile à reconnaître.

Nous avons surtout le saint Georges de P. Nisart. En général, les auteurs de saint Georges — et ils sont nombreux au xvème siècle — ont profité du caractère poétique de la légende pour placer la scène du combat dans un cadre purement imaginaire. Altichiero y a trouvé l'occasion de quelques unes de ses plus éblouissantes fantaisies ; le Maître de Saint Georges, sans s'élever si haut, un prétexte à rogner les fonds d'or, sinon à y renoncer tout à fait. Pierre Nisart a peint la ville même de Palma, son port, ses bateaux, ses quais où s'agite toute une population ; voici la baie, où venait se jeter une rivière, aujourd'hui comblée, dont il ne reste que le ravin profond séparant la ville proprement dite de Porto Pi. Voici l'Almudaina dominant les puissantes murailles. Si l'on n'aperçoit point la Cathédrale c'est qu'en 1470 elle était encore loin de son achèvement ; en outre, du point de vue qui commande la perspective, elle n'était pas visible, cachée par l'Almudaina.

Ce ne sont là que de brèves indications sur un sujet qui reste tout entier à approfondir. Il pourrait, croyons-nous, apporter beaucoup, soit aux attributions d'œuvres d'art, soit à l'histoire des cités, soit à l'archéologie : prenons-en seulement à témoin l'usage qu'en a fait M. Puig i Cadafalch lui-même dans ses belles études sur l'Architecture civile catalane.

PIERRE LAVÉDAN

Université de Paris.

4. *La peinture catalane à la fin du Moyen Age*, 57.

LES INSCRIPCIONS I ELS PRIMERS DOCUMENTS DE SANTA CECÍLIA DE MONTSERRAT

L'antic monestir benedictí de Santa Cecília de Montserrat, tan ben estudiat arqueològicament pel senyor Puig i Cadafalch,¹ ens reservava encara algunes troballes epigràfiques importants.

Amb motiu de les obres d'engrandiment i adaptació d'aquest monestir començades en 1942, aparegué en els murs de l'edifici refet al segle passat un fragment d'inscripció medieval, que mostrava senyals d'haver servit de graó d'escala durant molt anys. Al cap de poc fou trobat un altre tros més petit que semblava separat de l'anterior feia poc temps, de resultes potser d'algun cop donat amb poca cura.

Es tracta d'un bloc de pedra sorrenca grisa. Les mides del que actualment ens resta d'aquesta pedra són 53 cm. de llargada màxima, per 29 d'amplada i 16 de gruix. Com veurem, probablement només s'ha conservat una tercera part o poc més de la inscripció. Per les mides, doncs, sembla que era una llinda de porta. El marge esquerre, malgrat un escantonament, es pot llegir tot. Al costat dret, la fractura baixa lleugerament cap a la dreta, i en aquest angle encaixa el petit fragment trobat després.

En l'actualitat es conserva al Monestir de Santa Maria de Montserrat.

El més notable d'aquesta inscripció és que presenta text per les dues cares oposades. Començaré transcrivint la part del darrera, que tot i semblar que fou escrita abans, quedà tapada des de bon principi, probablement recoberta amb calç. L'espai apte per al text és més reduït

1. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, II (Barcelona 1911), 136-8; *La geografia i els orígens del primer art romànic* (Barcelona 1930), 142, 148-9, 156-7.

que a l'altra cara ; no obstant, com que la superfície està molt més ben conservada, és més fàcil de llegir (fig. 1) :

]RE SC̄A MARIA VIRGINI[
& MARQUIO CV UXO[
ET GEORGII EPISCO C̄ODA[

La meitat inferior de la pedra resta en blanc.

Les lletres, de traçat bastant bàrbar, presenten sovint formes uncials.²

El conjunt ofereix un aspecte molt irregular ; les lletres generalment són gruixudes i profundes ; de vegades no estan units entre ells els pals d'una mateixa lletra.

Abans de proposar la restitució d'aquest text, convé examinar la inscripció de l'altra cara. Estan molt gastades les tres primeres ratlles, però així i tot es pot intentar la seva lectura al damunt mateix de la pedra original (fig. 2) :

IRE SC̄A MA[
S COMES' ET MARQUIO C[
S' ET GEORGII EPI EUSONEN[
AD CESARIUS ABBA SIVL C̄ MONAC[
REDVS' ET SIC INTROIRI XI K MR SB E DC[
O FILIO KARVLONI

GELEMIR[

2. Especialment : G, totes tres vegades uncial ; E, tres vegades capital i una uncial ; U, V, dues vegades de cada forma, indistintament vocal o consonant. Les lletres restants més o menys de forma capital, amb les següents particularitats : A, sense ratlla horitzontal ; X, de forma extravagant, freqüent però als ss. IX-XI ; M, en un cas les ratlles internes comencen a la meitat de les exteriors ; I, quasi sempre de mida petita ; també sovint la A ; O, E i R alguna vegada. Així es podien escriure les lletres unes a sobre o a dins de les altres sense sortir de les línies, disposició freqüent en les inscripcions catalanes d'aquest període, de la qual trobem un bon exemple en la cèlebre de Guifré II Borrell, de Sant Pau del Camp.

Sovintegen les lligadures artificials entre les lletres ; l'única lligadura clàssica és la & cursiva. Les altres són : A R, V R, M R, G E, en les quals s'aprofita per a la següent un pal de l'anterior.

El signe d'abreujament és dues voltes curvat i dues horitzontal.

Val la pena, em sembla, de fer-ne la descripció paleogràfica ; seria més útil encara, poder fer comparacions amb altres inscripcions catalanes dels ss. IX-XII, i estudiar-ne les característiques, influències i transformacions. Ho deixo per a un altre lloc, ja que falten en general bones reproduccions per a treballar.

FIG. I. i FIG. II. — Primera pedra trobada a Santa Cecília de Montserrat. A dalt, inscripció de la cara posterior (fig. I.); a baix, inscripció de la cara anterior (fig. II.).

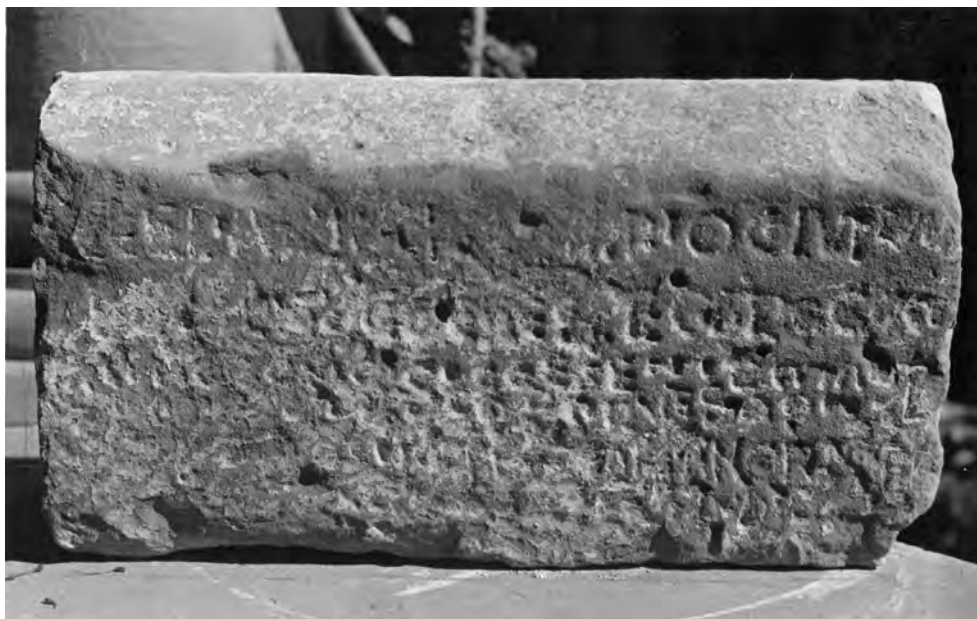

FIG. III. — Inscripció de la segona pedra trobada a Santa Cecília de Montserrat.

Aquí el text cobreix tot l'espai de la pedra, fins al començ de la darrera ratlla. Una altra mà, o la mateixa potser, però en un altre moment, hi afegí un nom en l'espai que quedava buit.

El tipus de lletra dominant en aquesta cara de la pedra no dona aparentment la impressió de tan bàrbar com l'anterior. No obstant, l'examen de cada lletra fa pensar que és obra de la mateixa mà. Hi dominen les formes capitals, però també té algunes lletres uncials.³

Estudiem per parts aquesta segona inscripció, puix que a més de permetre'ns la reconstitució parcial del seu text, ens pot donar la clau per a capir el per què de la que hi ha a la cara oposada de la mateixa pedra, el text de la qual, pel que ens en resta avui, devia concordar quasi literalment amb aquesta segona.

La datació aproximada del fet narrat pel nostre text epigràfic és fàcil de determinar; la darrera ratlla diu el suficient per a reconstruir la frase, que diria amb poques variants:

anno... regnante Ludovic|O FILIO KARVLONI

fórmula comuníssima per a indicar Lluís IV *l'Ultramarí*, rei de França, fill de Carles⁴ *el Ximble*, el regnat del qual es comptà a Catalunya des

3. Vegeu l'estadística: E, 10 vegades capital i 2 uncial; D, una capital i una uncial; a més també és uncial la numeral de l'era, sens dubte per tradició epigràfica.

Algunes de les restants capitals presenten des de la meitat, una estructura quadrada o angulosa, fins i tot en lletres de formes rodones; per exemple: S, en forma de Z girada, sovint; C, d'angles rectes alguna vegada. També es noten formes especials semblants a les de l'altra cara: A, sense ratlla horitzontal; N, amb el pal central que no va fins als extrems; K, de forma peculiar; R, amb el pal inclinat que no toca a terra.

També, com en l'anterior, trobem lletres de mida més petita, per tal d'ésser inscrites a dintre d'altres o al damunt; semblantment, hi ha una lligadura artificial, TR. El signe d'abreviatura és també curvat o més sovint encara horitzontal. Els grups inicials abreujats, IRE SCA, estan disposats exactament com en l'anterior.

Es troba aquí, almenys dues vegades, un signe d'interpunció, consistent en una petita ratlla vertical a mitja altura, semblant a una I que transcriu.

El solc de les lletres no és tan profund, potser pel desgast de la pedra. La gressor, l'amplada i espaiament de les lletres va reduint-se cap a les darreres ratlles, disminuint de 3 a 2 cm. d'alçada.

És notable que el nom GELEMIRUS estigui enterament escrit en uncials; G, E, M, són característiques. Hi ha motius per a creure que es tracta de la mateixa mà que ha gravat les dues cares de la pedra. La G és exactament la mateixa de les que apareixen en la inscripció primera; la E es retroba exacta a la tercera ratlla d'ambdues cares; igualment la L, amb el pal inferior curt i caigut, com en les ratlles 4 i 6 de la segona. Només la M no té parió en els fragments de pedra conservats. Gelemir podria ésser ben bé el nom del que esculpí aquesta pedra, cosa que examinarem més avall.

4. Dues remarques sobre la grafia llatina d'aquests noms. En els nostres antics documents és variadíssima la del primer: *Lavico*, *Ledoico*, *Ledoycus*, *Leudoico*,

de la seva coronació, 19 de juny de 936,⁵ fins al 15 d'octubre de 954 en què morí.⁶ La nostra inscripció, per tant, es mou entre el 936 i 954. Ja miraré de concretar més.

Cal fer abans una mica d'història dels inicis del Monestir de Santa Cecília. Sembla clar que abans del 945, quan Cesari i els seus preveres emprengueren la restauració, hi havia allí una esglésiola almenys dedicada a santa Cecília. Dues donacions dels anys 937 i 938,⁷ foren fetes *ad domum S. Cecilie*, i en la segona, a més, hom donà *ad opera predicti cenobii ipsum nostrum chavallum meliorem*, indicant-nos que s'havien començat les obres de restauració. A principis del 945, mig enllestides ja, Cesari demanà a la comtessa Riquilda que intercedís

Ludoico, etc.; advertint que la menys usada és precisament la correcta *Ludovicus*, que es troba, però, en alguns documents de Santa Cecília. La curiosa grafia del genitiu *Karuloni* — més rarament *Caruloni*, *Karoloni*, *Karulonis*, *Carlioni*, *Karlioni*, etcètera — es troba a Catalunya només en els documents datats per regnat del seu fill, Lluís IV; en els del mateix Carles trobem les formes normals, *Karolus* o *Carolus*, *Caroli*. Això es comprova d'una manera ben clara en els mateixos documents del monestir, conservats sobretot pels PP. Pasqual i Ribas en la gran obra del primer, *Sacra Cathalonie antiquitatis Monumenta*, III, 1 i ss. (actualment és el ms. 727 de la Biblioteca de Catalunya, de Barcelona), dels quals em serviré constantment en aquest estudi.

5. Podria ésser també que alguna vegada els comptessin des de la mort de Rodulf, 15 de gener de 936, al qual, però, no reconegueren els catalans.

6. Cal advertir que entre els documents de Santa Cecília n'hi ha algun que sembla de l'any 955 — per tant, després de la mort de Lluís —, datat eucara pels anys del seu regnat: *VI kal. April. anno XVIII Ludovici*, i *II kal. April. anno XVIII Ludovici*. No obstant, en altres es data normalment pels anys del seu successor Lotari, o també: *anno I post obitum Ludovici*, segons les notícies que sobre el cas tenien els diversos escriptors de la regió, en aquells anys.

7. La segona probablement presenta una anomalia en la datació, deguda a les successives transcripcions per les quals degué passar abans d'arribar a nosaltres. Els PP. Ribas i Pasqual, en els *Monumenta* citats, III, 1, ja llegiren així en el pergamí que devia ésser una còpia: *V kal. Martii anno II regnante Caruloni rege*, que ens donaria el 899 (o 894). Tenint en compte el que he exposat més amunt sobre la grafia *Caruloni*, i considerant que la restauració del monestir, les obres del qual menciona aquest document, devien començar pocs anys abans del 945, és plenament justificat pensar que el text original diria: *V kal. Martii anno I regnante [Ludovico filio] Caruloni rege*; i aleshores tenim l'any 938, just a l'any següent de la primera menció documental de Santa Cecília de Montserrat, i set anys abans de l'acte de fundació, quan era natural que hi fessin obres per a reconstruir-la, no pas a finals del segle anterior, més de quaranta anys abans.

Acceptant com a documents més antics que facin referència a Santa Cecília de Montserrat els dos citats suara, han de rebutjar-se com a falsificacions posteriors, probablement del s. XI, els dos documents que fins ara passaven com del 871 i 942 (venda del Castell Marro i Santa Cecília feta per Rodulf a Ansulf-Druda, i venda-donació per Druda-Ansulf a Cesari), publicats per BALUZE, *Marca Hispanica*, app. XLV, c. 817-8, i XLVI, c. 818-9. No és aquí el lloc apte per a donar-ne les proves; per altra banda, és una satisfacció de constatar que l'eruditíssim senyor Ramon d'Abadal, en el seu llibre recent sobre *L'Abat Oliba, Bisbe de Vic* (Barcelona 1947), hagi arribat a les mateixes conclusions.

davant del seu marit, el comte Sunyer, per tal que els fos concedit habitar en aquell lloc que era propietat del comte. Sunyer hi consentí; però temerós de Déu, i recordant les lleis canòniques vigents a Catalunya, volgué que el permís per a la nova fundació monàstica fos demanat al bisbe Jordi de Vic, en la diòcesi del qual es trobava part de la muntanya de Montserrat; i aquest, amb el consentiment dels seus canonges, els l'atorgà benigneament el dia de Pentecostès, 25 de maig de 945, imposant-los l'observança de la Regla de Sant Benet, i la subjecció perpètua al bisbe.⁸

No podent seguir aquí amb detall tota la història d'aquest monestir, em limitaré a dir que l'església — engrandida o completament refeta en forma de creu grega però dins del tipus basilical de tres naus, i que encara es conserva íntegra, molt ben restaurada sota la direcció intelligent del senyor Puig i Cadafalch — era acabada a l'hivern del 956-957. Davant de les instàncies humilment presentades per Cesari, el bisbe de Vic, Wadamir, s'arribà a Montserrat per a la consagració, un dia de la primavera del 957.⁹ En l'acta de Dedicació torna a remarcar com a bisbe de Vic, la subjecció a l'ordinari del lloc i l'observança de la Regla de Sant Benet que suposa la dita subjecció. Aquesta insistència és ben comprensible si pensem que l'any anterior Cesari havia començat a formular les seves pretensions d'arquebisbe de Tarragona. El bisbe Wadamir reconegué allí mateix els privilegis del papa Agapet II i del rei Lluís IV de França, axí com les donacions dels comtes de Barcelona i dels fidels particulars, fetes anteriorment al monestir. Al final del

8. És dubtós que aquí es tracti de la restauració del monestir, com si ja existís anteriorment. La manera com s'expressa l'acta de fundació és ambigua: tan aviat es parla de *rehedificare* i de *restauracionem cenobii*, com de *cenobitarum locum ibidem hedificare*; referent a l'església ja existent, es diu: *invenerunt dominiunculam modicam mire magnitudinis edificatam* (!), i més avall: *Ecclesiam vero sub nomine beati Petri apostolorum principis hedificare dilavit*, referint-se a l'engrandiment de la basílica actual.

El document — que hom pot veure més avall, car és inèdit, si bé conegut — porta el nom de *titulus concessionis*, o sigui que és el permís o acta de fundació atorgat pel bisbe Jordi, de Vic; no sembla pas redactat el mateix dia de la inauguració del nou monestir; l'acta d'aquell dia quedaria registrada en la inscripció que ens ocupa. Un cas semblant en el qual probablement hi hagué doble cerimònia, en dies diversos, amb la intervenció dels comtes Sunyer i Riquilda també, fou amb motiu de la consagració de l'església del Monestir de Sant Pere de les Puelles, de Barcelona (945), tal com demostrà agudament F. UDINA, *El milenario del Real Monasterio de San Pedro de las Puellas y el acta de consagración de su primitivo templo*, en «Boletín R. Academia de Buenas Letras de Barcelona», XVIII (1945), 217-244.

9. Així consta per l'acta de Dedicació de l'església. També aquest text esperava fins ara l'edició que dono al final d'aquest treball. El dia no es pot fixar amb precisió; vegeu, però, el que es diu més avall.

document Cesari fa constar que lliura al monestir l'alou on aquest radicava, i l'altre alou encara més extens que arribava fins al riu Llobregat, compronent-hi les esglésies del terme. Això basta per al nostre estudi.

La menció del bisbe Jordi de Vic :

ET GEORGII EPiscopi EVSONEN|sis

també ens situa cap a aquests anys, puix que ho era certament des del 17 d'abril de 914, i morí entre el 7 de febrer i el 20-21 d'octubre de 947.¹⁰ Els límits possibles del fet narrat en la inscripció ens queden, doncs, reduïts entre 936 i 947.

Aleshores podem també deduir qui és el comte i marquès citat aquí : la pedra devia dir originàriament :

... Sunariu|S COMES ET MARQUIO

que ho fou de Barcelona des de la mort del seu pare Guifré I (897) junt amb el seu germà Guifré II Borrell, i sol des de la mort d'aquest, cap al 912, fins a la seva pròpia mort ocorreguda el 15 d'octubre segurament de 950.¹¹ Alguns anys abans de morir, però, es retirà, com és sabut, a un monestir, probablement al de Sant Pere de Roda. Això deuria ésser cap a l'any 946, amb el qual limitem una mica més la datació del nostre text, ja que sembla evident que aquí actua personalment.

Tenint en compte la concordància perfecta del primer tros d'aquesta segona inscripció amb l'anterior, tal com notàvem fa poc, és lícit suplir en la segona ratlla la menció de l'esposa del comte, la comtessa Riquilda.

Les inscripcions dirien respectivament :

CVm UXO|re... i : C|um uxore (sua?) Richilde.¹²

Aquesta gran dama fou benefactora insigne del monestir ; gràcies a les seves gestions fou possible la fundació i dotació de Santa Cecília, que després sovint enriqué amb noves donacions. Pot gloriar-se ben bé

10. Segons VILLANUEVA, *Viage literario...*, VI, 143 i ss.

11. El dia l'indica un Necrologi de Ripoll ; l'any el dedueix F. VALLS I TABERNER, *Notes per a la història de la família comtal de Barcelona*. Arxiu Històric Municipal, v. I, fasc. III (Barcelona 1923), 188 i 189, d'un document atorgat per la seva vídua Riquilda el 23 de febrer de 951.

12. És la forma més normal i ordinària en els documents de Santa Cecília ; hom troba també en altres llocs *Richelle*, *Rikele*, *Richillis*, etc.

d'ésser la fundadora del monestir junt amb el bisbe Jordi de Vic i l'abat Cesari. Almenys des del 917 que estava casada amb Sunyer. Morí poc abans del 27 de desembre de 955,¹³ fent encara una bona deixa testamentària al monestir predilecte, que fou executada en aquest dia i dintre els sis mesos de la mort, pels seus dos fills, els comtes Borrell II i Miró.

Tenint en compte el sentit de l'abreviatura inicial *IRE*,¹⁴ i servint-nos altra volta del text de la primera inscripció, repetit certament aquí, ens trobem amb una frase dedicatòria:

In honoRE SanCtA MAria uirgini(s)...

Podria semblar estrany a algú que una làpida trobada a Santa Cecília de Montserrat, i que sens dubte fou escrita per a aquest monestir, mencioni la verge María com a titular del lloc. La cosa s'aclareix examinant els documents del cenobi per ordre cronològic. Trobem de fet vacil·lacions, algunes volgudes, sembla, per les mateixes persones que intervingueren en la restauració del susdit edifici. Per a veure més clars els canvis successius dono en nota els textos que en parlen, indicant si són els comtes i bisbes o els particulars els que l'anomenen.¹⁵

13. RIBAS-PASQUAL, *Monumenta*, III, 7, donen la data de l'execució testamentària feta per Borrell i Miró a Santa Cecília el *VI kal. Ianuarii anno II regnante Leutario rege*, que correspon al 955, no al 956 com diuen DEVIC-VAISSETE, *Histoire du Lanquédoc*, V (edit. Privat), c. 255, i repeteix Valls i Taberner en l'obra citada més amunt. S'ha d'avançar, doncs, d'un any la mort de la comtessa. Cfr. FLÓREZ, *España Sagrada*, 43, 136; ABADAL, treball citat a la nota 18, p. 329.

14. Paralela a la tan repetida en la invocació verbal dels documents d'aquest temps: *Inne*, o *Ine*, igual a *In nomine*.

15. 937-20.VII : Particular: *domum* de Santa Cecília.
[938].27.IV : Particular: *domum* de Santa Cecília.
944-19.VII : Particular: *domum* de Sant Pere, Sant Fructuós i Santa Cecília.
945-4.IV : Particular: *domum* de Santa Cecília.
945-25.V : { Jordi de Vic: *ecclesiam ... sub nomine beati Petri ... hedficare ditavit*.
(permís de fundació) { Riquilda: *ad huius restaurationem cenobii S. Cecillie*.
Particular: *ad cenobio Sci. Petri*.
945-6.VI : Particular: *domum* de Sant Pere i Santa Cecília.
945-24.VI : Particular: *domum* de Santa Cecília.
945-31.VII : Sunyer i Riquilda: monestir de Santa Cecília.
945-8.XII : Riquilda: *domum* de Santa Maria, Sant Pere i Santa Cecília.
946-7.I : Riquilda: església i monestir de Santa Cecília.
946-3.III : Sunyer i Riquilda: monestir de Santa Cecília.
946-31.III : Riquilda: *domum* de Santa Maria, Sant Pere i Santa Cecília.
946-?.V : Particular: monestir de Sant Pere i Santa Cecília.
946-29.IX : Particular: *domum* de Santa Cecília.
948-22.IX : Particular: Santa Cecília.

Resumint, podem refer així les vicissituds dels titulars del monestir: abans de la intervenció de Cesari i els seus preveres — qui sap si des del període visigòtic o del mossàrab, dels quals, però, no sabem res — l'església estava dedicada a santa Cecília, i continuà així fins poc abans de la inauguració. En pensar en aquesta, i no sabem ben bé els motius, Cesari mateix o el bisbe de Vic — que tenia la seu dedicada al Príncep dels Apòstols — decidiren que el monestir, i sobretot l'església en construcció, fossin dedicats a sant Pere. Algun particular fins i tot la cregué també dedicada a sant Fructuós, títol que després no transcendí. No obstant, la comtessa Riquilda l'anomenà encara amb l'únic títol tradicional de santa Cecília en el mateix document de fundació i en algun altre d'aquell any. Pel desembre del mateix 945 apareixen per primera vegada en un document de la comtessa els tres titulars en ordre jeràrquic, santa Maria, sant Pere i santa Cecília, que reapareixen en la darrera donació personal feta per la comtessa al monestir, del 31 de març de 946, sense poder explicar satisfactòriament per què entremig d'aquests dos documents en trobem uns altres dos, comtals també, amb l'única titular santa Cecília.¹⁶ Des d'aleshores preval la santa tradicional sola, entre els documents particulars sobretot; algú es recorda encara de sant Pere, que uneixen a santa Cecília en els mesos immediats a la fundació. Quan, més tard, surten novament els tres titulars, santa Cecília va al davant, per considerar-la com a patrona principal del lloc. El bisbe Wadamir, en consagrar l'església el 957, soluciona els conflictes, dedicant la nova basílica a santa Cecília, i els tres altars del seu interior, a santa Maria, sant

950.20.III :	Particular : Santa Cecília.
950.14.X :	Borrell comte : <i>cenobium</i> de Santa Cecília, Sant Pere i Santa Maria.
950.18.X :	Particular : <i>domum</i> de Santa Cecília.
951.5.XII :	Lluís IV de França : monestir de Santa Cecília.
954.4.v :	Particular : <i>domum</i> de Santa Cecília.
955.10 ? .v :	Particular : Santa Cecília, Santa Maria i Sant Pere.
955.27.XII :	Borrell i Miró : <i>cenobium</i> de Santa Cecília.
957. ante vi :	Wadamir de Vic : <i>basilica ad honorem beate Cecilie ... in qua dudum fuit vocata</i> ; altars a Santa Maria, Sant Pere i Santa Cecília.

D'aquesta data endavant, ordinàriament, en els documents només es cita Santa Cecília; se'n troben encara, però, amb els tres titulars, en els quals precedeix sempre Santa Cecília (963, 980, etc.).

16. Aquesta anomalia pot ésser deguda al fet de conservar-se només l'extracte dels documents susdits, on es deurién ometre els altres dos titulars; o també podria ésser degut al dictador del document que no coneixeria en el cas de Santa Cecília les devocions recents de la comtessa.

Pere i santa Cecília. El text de la nostra inscripció, creient sens dubte que mencionava els tres noms, caldrà datar-lo, doncs, entre la segona meitat del 945 i les primeries del 946, puix que durant aquests mesos el monestir portà oficialment els tres titulars en ordre jeràrquic, tal com sembla que també els portava la inscripció, començant amb santa Maria.

El sentit de les ratlles 4 i 5 és més difícil d'establir amb seguretat. Tenim per una part la menció de Cesari:

AD CESARIUS ABBA

que gramaticalment podria equivaler a una oració passiva, per exemple: *cenobium constructum a Cesario abbate*.¹⁷ Optaria per creure que *ad* està al seu lloc, i que la frase diria més o menys: (*Georgius*) - *permissionem dedit ... ad Cesarium abbatem*... El nomenament oficial, podríem dir, de Cesari com a abat de Santa Cecília es troba en el permís de fundació concedit pel bisbe Jordi de Vic el 945.¹⁸

El que segueix, per altra banda, és quelcom més clar:

SImVL Cum MONAC[¹⁹]REDVS

Aquest acabament de paraula sembla pertànyer a un nom propi. Pel sentit general de la inscripció, i precedint la menció de Cesari com a abat, es pot creure que ens trobem amb els noms dels seus companys que iniciaren allí la vida monàstica. Atenent-nos a la narració que en fa el bisbe Jordi en el document del 945, Cesari començà

17. *Ad* amb valor de la preposició llatina *a* el trobem sovint, en l'acte de consagració de l'església, del 957: *omnia quae ibidem conlata sunt ad Papam nostrum Romanum (=a Papa nostro romano [Agapet])*... - Abba i no Abbas és la forma més ordinària en els documents de Santa Cecília.

18. És certament força original, però no l'únic cas, la constitució d'un monestir per generació espontània, és a dir, que els monjos no venien d'un altre monestir ja format de temps. Cesari i els seus companys eren uns preveres dels voltants que com a primer intent es proposaren restaurar els edificis que trobaren enrunats en la vessant Nord-Est de la muntanya de Montserrat, per a fer-hi vida monàstica; el bisbe Jordi, potser per insinuació del comte Sunyer que coneixeria bé la Regla de Sant Benet, posà després com a condició l'observança d'aquest codi de vida monàstica.

Les pretensions posteriors de Cesari, aquest home inquiet que des del 956 es feia passar per arquebisbe de Tarragona, foren aclarides per R. D'ABADAL, *El pseudo-arquebisbe de Tarragona, Cesari (s. X) i les preteses butlles de Santa Cecília*, en «La Paraula Cristiana», III (1927), 316-345. Cesari morí el 6 d'agost, probablement de l'any 981.

19. En rigor es podria llegir també *dONAtis*, amb el mateix sentit de persones donades a Déu, equivalent a monjos. Crec preferible, però, llegir *monAchis*.

a realitzar la seva idea junt amb els preveres *Graciusus, Guifredus, Nampio i Zamanon* (o *Tamanon*, segons altres documents). Sembla, per tant, que no ens equivocarem refent aquesta llista a base dels monjos susdits, col·locant Guifredus al darrer lloc. Llàstima que ens manquin altres llistes completes fins al 956. En aquesta data ja no consta Guifré, que deuria morir en l'entremig. Proposo, doncs, de llegir i reconstruir el text de la següent manera :

AD CESARIUS ABBA SIMVL Cum MONAC[his videlicet (... ?)

Graciusus Nampio Zamanon et Guif]REDVS

Segueix la inscripció :

ET SIC INTROIRI XI Kalendas MaRcii SuB Era DC[... ²⁰

que és suficientment intel·ligible, i ve a dir que els monjos entraren a la nova casa el dia 19 de febrer. La inscripció commemoraria, no la fundació del monestir, sinó més aviat la inauguració de la vida regular en el clos cenobític. Jutjant pels personatges que es citen en el text, que pel document de fundació sabem que concediren el permís el dia 25 de maig de 945, l'acte inaugural tindria lloc pel febrer de l'any següent, 946. Amb aquest any convenen, efectivament, les dates constatades anteriorment : estem dins del regnat de Lluís IV de França, 936-954 ; el bisbe Jordi de Vic morí el 947 ; Sunyer es retirà a la vida monàstica el 946 ; el permís de fundació és del maig de 945, i només des d'aleshores Cesari podia ostentar el títol d'abat que li dona la làpida ; hem arribat també a la conclusió que el cenobi portà els tres titulars de santa Maria, sant Pere i santa Cecília d'una manera oficial i en ordre jeràrquic, precisament, des de mig 945 fins a les primeries del 946 ; sembla, doncs, que no ens queda cap més data a escullir per al nostre text que el 19 de febrer de 946.

20. Es podria proposar una altra lectura : ... INTROIRE IX Kalendas MaRcii concedint valor a la ratlla d'abreviatura, suposada sobrerera, al final de la paraula *introiri*, que donaria una terminació normal a aquest verb intransitiu quasi sempre. Però en contra tenim que el número 9 en lletres romanes, durant aquest període s'escriu VIII, no pas IX que seria anormal. Encara es podria dubtar de si el petit signe vertical que segueix a la X és una I o bé un signe d'interpunció ; m'inclino a creure que té valor numèric, ja que no seria lògic en el lloc on es troba, tant respecte al que precedeix com al que segueix que exclou tota separació. A més, poques lletres abans trobem dues I de la mateixa mida. Sobre el valor i significat de *sic vegi's* VILLANUEVA, *Viage*, VI, 145.

D'aquí podem deduir el numeral de l'era, que resulta la 984.²¹ L'any del rei de França serà el X de Lluís, fill de Carles *el Ximble*, comptant-los des de la seva coronació.

Expressament he distingit entre el text de la làpida i el moment en què fou inscrita. Hi ha un detall important en la primera cara de la pedra, i és que fou deixada a mig fer; el text està condensat a la part superior, deixant la meitat inferior en blanc; no s'hi veu tampoc cap fórmula de datació, cosa estranya, tenint en compte que en l'altra cara, a més del dia n'hi ha dues; la identitat textual quasi en ambdues cares és també notable en aquest sentit. Però, precisament, la darrera paraula que es llegeix en la primera inscripció ofereix també l'única divergència notable entre els dos textos, que, al meu entendre, ens dona la clau per a refer el procés d'aquesta pedra. Diu clarament:

ET GEORGII EPISCOPi CONdAm

és a dir, que l'insculptor parla del bisbe Jordi de Vic com si fos difunt ja; mentre que en l'altra inscripció sembla que no se'n diu res. La pedra podria ésser escrita alguns anys després del fet que commemora, quan ja era mort el bisbe Jordi. Com que volia passar per contemporània de la inauguració de la vida monàstica en el monestir de Santa Cecília, la menció no hi convindria; per aquest motiu es decidí l'insculptor a girar-la i repetir-la en l'altra cara, corregint el text degudament. Així, almenys, podem donar una explicació plausible a una làpida tan anormal.²²

El GELEMIRUS del final pot ésser ben bé el lapicida d'aquestes inscripcions.²³ Ho fa pensar una coincidència notable: durant aquestes

21. Són rars els documents catalans que daten per l'era hispànica; no ho són tant, però, les inscripcions, on la tradició visigòtica es conservà més arrelada que en altres formularis. No obstant, els escribes i insculptors s'equivoquen sovint en el càlcul de l'era. Si conjuntament apunten l'any dels reis de França — que era el sistema oficial de comptar els anys a Catalunya —, aquesta cronologia és molt més segura, i a ella cal atendre's amb preferència a les altres, fins i tot a l'any de l'Encarnació, i no cal dir a la indicció generalment equivocada.

22. La pedra fou girada com si tingués l'eix horitzontal; vull dir que la part inferior d'un costat esdevingué la superior de l'altre, essent impossible d'imaginar-se que en el llinard de la porta es poguessin llegir una per cada costat, car la incompleta quedava de cap per avall. És millor creure que anava tapada.

23. És possible que el nom del lapicida constés també en la inscripció de Santa Maria de Roses, d'una data molt semblant a la nostra, que publicà recentment P. DE PALOL I SALELLAS, *Una làpida medieval de Sta. Maria de Rosas*, en «Analecta Sacra Tarraconensia», XIX (1946), 237-8 (amb fotografia molt borrosa). L'editor no

primers anys de Santa Cecília trobem documents en els quals es mencionen alguns personatges amb aquest nom : prevere un d'ells, i un altre, monjo ; amb el primer és amb qui sembla que cal identificar-lo.²⁴

La grafia del nom és variable, no essent cap dificultat per a la identificació d'aquest prevere — del monjo no ens consta que escrivís — escriptor de documents sobre pergami, amb el que esculpiria la nostra doble inscripció. De *Geldemirus*, *Gellemirus*, *Gelmirus* a *Celemirus* de la pedra, hi ha ben poca diferència per a un escriptor del segle x.

A pesar de tot, no estaríem autoritzats a identificar el personatge si no tinguéssim el pergami del 983, citat a la nota. Una subscripció de l'escriptor quasi completa en lletres uncials és una cosa rara a Catalunya, en aquell temps ; i aquí ens trobem amb el fet en ambdós textos. Únicament el diferent material d'escriure causà les lleugeres diferències de *ductus* que es noten entre les dues signatures. La E capital de *Gelmirus* del pergami ens mostra per altra banda la mateixa tendència d'aquest prevere a barrejar els tipus capital i un-

desxifra, però, el significat de les lletres que diu haver vist ell en la part baixa de la pedra. Referent a la inscripció de Santa Maria de Roses, em sembla possible rectificar alguna lectura de les proposades per l'editor, encara que la fotografia no dona el suficient per a assegurar-ho. A la ratlla 6 llegiria més aviat : STATUENTES QVENDAM PROBVm DIGNUMQUE XPI MINISTRVm, en lloc de *struendam per bonum*... L'afegit final des de *Iussu igitur* fins a *Argibadus* vol ésser un distic lleoní, imperfecte naturalment. Quant a la data, no es ven ben clar que sigui feta en vida de Sunyer, i per tant del 948-951 ; pot també ésser després de la mort, per tant del 951-955, mentre vivia Riquilda.

24. Per ordre cronològic tenim :

- 1) *Geldemirus levita*, escriptor d'un doc. del 29.IX.946 ;
- 2) *Geldemirus monachus*, firma junt amb Cesari i els altres monjos el 28.XII.973 ;
- 3) *Geldemirus sacer*, dona una propietat a Santa Cecília i firma ;
- 4) *Geldemirus presbiter qui hanc donationem fecit et scripsit*, 6.IV.979 ;
- 5) (*Geldemirus monachus?*) junt amb l'abat i els altres, 8.I.980 ;
- 6) *Gelmirus levita*, escriptor d'un doc. del 5.IV.980 ;
- 7) *Gellemirus monachus*, firma amb l'abat i els monjos un doc. escrit per ;
- 8) *Gelmirus levita*, el 2.II.981.

Finalment tenim un document de Santa Cecília conservat original a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de Barcelona, escrit tot ell en lletra carolina ben formada, però plena de lletres uncials, especialment en la datació, i sobretot en la firma de l'escriba que diu així :

9) GELMIRUS p(res)b(i)t(er) QUI HEC SCRIPSI eT (SSS.) DIE & ANNO Q(uo)D SUPRA

En aquestes firmes es poden distingir clarament, almenys dues persones : 3, 4, 6, 8 i 9 són d'un prevere amic del monestir, que viuria a les rodalies, i es prestaria sovint per a escriure els documents del cenobi. En el doc. del 2 de febrer de 981 se'l distingeix clarament del monjo homònim, al qual es refereixen els n.º 2 (5) i 7. Es pot dubtar si també s'identifica amb el prevere l'escriptor del doc. del 946, car hi han bastants anys entremig sense testimonis d'activitat literària ; podria ésser, però.

cial en un mateix text, tal com trobem en les inscripcions estudiades.

Si, com és molt probable, el prevere que escriví els documents citats és el mateix lapicida de la doble inscripció, aquesta pot ésser escrita entre el 947 — mort de Jordi de Vic — i el 983, quan fineix l'activitat com a escrivà del monestir, potser, però, d'abans de la mort de Cesari, 981; ja diré tot seguit el per què.

Manca només donar aquí la reconstitució, en quant és possible, dels dos textos epigràfics que hem estudiat, començant per l'incomplet, el qual deuria acabar immediatament després de la darrera paraula que ara es pot llegir:

In honore Sancta Maria Virgini[Sancti Petri et Sancte Cecilie...

Suniarius come]

s et marquo cum uxore (sua?) Richilde...]

et Georgii episcopo conda[m ?])]

La reconstitució de l'altra, més sencera, necessita encara algun aclariment. És hipotètica la frase que proposo per a lligar les ratlles 1 a 3, reconstruint-la com si fos en primera persona del plural; la *S* del començ de la tercera ratlla tant pot ésser de *curavimus* com de qualsevol altra paraula, fins i tot suposant una terminació equivocada gramaticalment; no obstant, crec que el sentit devia ésser aquest més o menys. Que es fes parlar els comtes, no tindria res d'estrany si la làpida fos escrita cap als darrers anys de la vida de Cesari, quan aquest tenia prou interès de fer constar la intervenció comtal directa en la fundació de Santa Cecília, per tal de fer prevaler les seves pretensions contra Vic i Ripoll.²⁵ Les ratlles 3 i 4 semblen assegurades quant al sentit, pel document del bisbe Jordi, del 945. En la data no hi pot haver dubte després del que ha quedat dit més amunt, si no fos l'afegir-hi l'any de l'Encarnació, que ben abreujada encara hi cabria, però no ho crec probable.

1 In honore Sancta Ma[ria Virgini Sancti Petri et Santa Cecilie ... Suniariu]

s comes et marquo c[um uxore (sua?) Richilde ... hoc cenobium ditare (curavimu?)]

3 s; et Georgii episcopi Eusonen[sis ... permissionem dedit in ipso regulariter vivendi?]

ad Cesarius abba simul cum monac[his videlicet Graciosus, Nampio, Zamanon ... ? et Guif]

25. L'estudi d'aquesta lluita donaria llum sobre el moment en què millor podria col·locar-se la composició d'aquesta làpida en la qual Cesari fa patents els seus drets,

- 5 redus, et sic introiri XI kalendas Marcii sub era DC[CCCLXXXII] (... ?)
 anno X regnante Ludovic]
 o filio Karuloni
 7 Gelemir[us (... ?)]

Posteriorment a les obres realitzades en l'antic monestir, vàrem adonar-nos en 1943 d'una segona pedra amb rastres d'inscripció, que feia de brancal d'una finestreta alta, de les que donen a la façana de la casa adossada a l'església, construïda a finals del segle passat.

És un bloc de la mateixa pedra que l'anterior; però ha estat reduït de mides per a adaptar-lo a la finestra. Actualment té 50 cm. de llargada per 27 d'alçada i 15'5 de gruix. A més, té el cantell superior bisellat, que es menja 6 cm. de la cara escrita.

Actualment es troba també al Monestir de Montserrat.

Per dissort, està tan mal conservada, que no m'és possible transcriure-la. Les lletres que ça i lla es llegeixen clarament no són suficients per a donar-hi un sentit satisfactori.²⁶ En publico la fotografia per si algú vol entretenir-s'hi (fig. 3).

Sens dubte que aquesta inscripció és tan antiga com l'anterior; datable, per tant, de mitjans del segle x. El *ductus* general i les formes particulars de cada lletra recorden molt la calligrafia de Gelemir, al qual podem també atribuir versemblantment aquesta tercera inscripció de Santa Cecília.

* * *

A l'arxiu de Santa Maria de Montserrat, desaparegut en la destrucció del monestir del 1811, hi havia dos pergamins amb el text del *titulus concessionis* o acta de fundació de Santa Cecília de Montserrat. El del calaix 10, lligall 10, foli 9, que, a finals del segle XVIII, extractà molt minuciosament, copiant-ne trossos, el pare arxiver del

26. Aquest estat lamentable és degut en part a la poca consistència de la pedra, molt sensible als agents atmosfèrics, als quals ha estat exposada durant molts anys; per això hom hi nota forats que sovint no es veu clar si són deguts a la incisió profunda de les lletres o a l'aigua. En bona part ha sofert d'incúria humana; potser també serví de graó perquè la part esquerra sembla gastada pel fregament; té alguns trossos i lletres coberts d'una capa lleugera de calç endurida; a més, el cantell bisellat superior féu desaparèixer una ratlla del text. Segurament que també els costats i la part inferior foren reduïts, cosa que es veuria clara si la poguéssim llegir.

En el primer moment fa pensar que podria ésser el tros que falta a la pedra anterior, donades les mides semblants. Però ben examinada s'hi venen rastres de 6 ratlles senceres de text (comptant per una la 4 que té les lletres una sobre l'altra), mentre que l'anterior només en tenia 5 de completes; a més, no encaixen entre elles les ratlles d'ambdues pedres.

monestir, Benet Ribas, per a la magna obra que preparava amb la documentació històrica de Montserrat disposada cronològicament, i que inserí el P. Pasqual en el vol. III dels seus *Sacra Cathaloniae antiquitatis Monumenta*, pàgines 3-4 (=R), i reextractà en el vol. XI, pàgines 299-300 (=R* si difereix de R); i un altre en el calaix 10, lligall 1, foli 10, que copià íntegrament el P. Pasqual en les pàgines 69-72 del mateix volum (=P). Entre els dos pergamins hi havia algunes divergències notables: el dia, per exemple, en R és el *VIII kalendas Junii*, mentre que en P és *VIII kalendas Iulii*; P transforma alguna frase essencial en la signatura de la comtessa Riquilda; l'ordre dels signataris és diferent i augmentat en P. El dia no és dubtós que sigui el 25 de maig, que aquell any era Pentecostès; no pot ésser el 24 de juny, perquè el de l'any ix de Lluís seria del 944, i estaria en contradicció amb l'any de l'Encarnació, 945, i la indicció 3 que dóna el document. Per aquests motius em sembla que P és una còpia o nova recensió, segurament del mateix segle x, ja que en ella es troben les firmes d'alguns monjos que certament hi eren a mitjans de segle, no tots, però, des del 945, havent-hi sotscriu també l'ardiaca Wadamir de Vic, que fou bisbe almenys des del 949. Aquesta còpia o recensió antiga fou l'única coneguda pel P. Villanueva, que la féu servir en el vol. VII del seu *Viage*, pàg. 160. L'exemplar R podria semblar tractar-se del mateix original, tant per conservar bé la data com per la major sobrietat i integritat de les signatures. El P. Ribas el creia original. Hi ha, però, algunes equivocacions que permeten dubtar-ne seriosament; en tot cas seria una còpia fidel de l'original, encara que paleogràficament fos posterior a P. El notari de l'acta fou el prevere Ató, que succeí Wadamir en la seu episcopal de Vic. El tros final el donaré en doble columna, perquè tots dos pergamins tingueren valor jurídic des del segle x, com ho proven les signatures diverses que foren afegides al segon. El primer paràgraf, o sigui l'exordi del document, està tret del formulari de fundacions i dedicacions d'esglésies, que més o menys variat es retroba sovint a Catalunya. Les majúscules i la puntuació són convenientment corregides.

Reverentia divini cultus multiplex in multis impletur. Precipue
namque tum vera et salubris existit religio, ut quisquis ad amorem Dei
compungitur, augmentum boni operis in se exercere conatur; et si quis
a Sancto Spiritu tangitur, semper ut ad meliora proficiat omnino hor-
5 tatur.

Hec providentes sanctissimi et religiosissimi sacerdotes, quorum

hec sunt vocabula: Cesarius, divina opitulante clementia, abbas videlicet, et Graciosus, necnon et Guifredus, verum etiam et Nampio et Zamanon, monachi, divina revelante clementia, evangelica pronuntiatione monita dediti, renunciantes seculum et contemplativam vitam perspicientes, heremum petierunt, et inibi Domino deservire perhenniter spoponderunt. Locus vero consistentium quem prefati et religiosissimi ad habitandum sibi ineligerunt, est nuncupatus Monserratus, in qua invenerunt dominciunculam modicam, mire magnitudinis hedificatam, in qua plurime virtutes a Domino ibidem sunt demonstrate. Quem prelibati viri poscentes clementiam matrone et comitissa Richilde, ut ad gloriosissimo principe dominum suum impetraret aliquid de rebus suis, quia sub ditione sue est traditus locus in qua dominciuncula est reperta, et per ipsius intercessum possint ibidem rehedificare statu ecclesia. Quem vero, illa adquieta precibus eorum, humili prece deposcit, et hoc quod impetraverat ad dominum suum consequi meruit. Sed princeps Suniario, Spiritu Sancto compunctus, memorans statuta kanonum et ecclesiarum dona sub potestate presulis esse collata, omnia cum consensu sanctissimi et gloriosissimi Georgii presulis voluit esse sublimata. At vero concessu dedit, et sub ditione prefati presulis tradidit ad instruendum cenobium pro remediis animarum patrum ac matrum sue ac prolis sive uxoris, ut pro id possint ad Domino veniam consequi.

Tunc gloriosissimi et prefati sacerdotes, auctoritatem kanonicam secuti, pari animo, uno quoque consensu, summissa vultu humili prece, obvoluti pedibus sanctissimi et gloriosissimi Georgii Ausonensis antistitis, deprecantes ut in prefato loco cum ipsius et kanonicorum conventu, possint rehedificare ecclesie statum. Quem vero, prefatus presul, una cum consensu kanonicorum et katerva plurima clericorum, accomodavit aurem ad preces eorum, et hoc quod iuste impetrarunt libentissime tradidit, et cenobitarum locum ibidem hedificare eis denotavit, et sub regimine monastico eos regulariter vivere pronuntiavit. Ecclesiam vero, sub nomine beati Petri Apostolorum Principis hedificare ditavit, et sub eius regimine, iuxta morem kanonis, monachorum regulam Domino subiugavit. Eo videlicet ut isti neophyti, quibus ista res a Domino fuit revelata, et neofiter rehedificata, sic incomvulsi, et absque terrore, et sine infestatione malignorum ibidem maneant, et sub regimine monastico Domino deserviant, ut nullus eos terreri nec infestari, nec terreni servitio implicari audeat. Presentium vero, et futurorum qui in prefato loco ad serviendum Domino accesserint, simili modo decrevimus ut monastico iure subiaceant, et episcopali consideratione revivescant; et quicquid necessaria sunt eis, Domino aspirante recuperent; et res que a fidelibus ibidem collate esse videntur, distribuendi secundum regulam beati Benedicti et monachorum sententiam licentiam habeant. Quicquid fuste et legitime egerint ad incrementum boni operis perseverent, ut a Domino remunerationem percipere mereantur, et Dominum exorari pro culpis hominum et pro remediis animarum perenniter procurent.

Si quis autem, quod absit, contra hunc decretum sancte religionis surrexerit temere et indifidenter, suadente Zabulo, et conatus fuerit disrumpere, aut aliquid de rebus huius ecclesie collatis subtraxerit, et amonitus emmendari nequiverit, penis subiaceat ecclesiarum dampnis inferentibus excommunicationis; et insuper hec titulus concessionis plenam et firmissimam obtineat roborem,

Ego Georgius episcopus, concedo ad restaurationem huius cenobii, et ad sublamentum monachorum, aliquid de rebus meis, id est, pariliata una de terra ad boves laborandum, et modiatas duas de vinea; et est hec omnia in apendicio de Menresa.

Et ut hec conscriptio firmis et stabilis permaneat, manu propria sig⁺num conscribo ⁺✠✠

R

65 ✠ Suniarius (comes qui hoc concessi et (SS.) ✠).

(Borrellus comes

Miro comes)

70 Richildis comitissa concedo ad huius restaurationem cenobii Sancte Cecilie qui est in castro Marro, de vineas modiatas III, de terras pariliatas III, et in terminio de Gelida propter remedium animarum mearum et filio meo Ermengod, 75 ecclesiam Sancti Laurentii cum suo cimiterio et sacrario sive cum oblationibus suis et terra culta vel inculta, simul cum pratis et pascuis ab integrum.

80 Acta sunt enim hec anni incarnati Verbi DCCCCLV, indicione III, VIII kalendas Iunii, anno VIII regnante Lavico rege filio Karloni.

85 ✠ Radulfus sacer

✠ Elias sacer

✠ Suniarius sacer

✠ Arnallus levita

✠ Adalgarius levita

90 ✠ Asemundus levita

✠ Kavalurus presbiter

✠ Adocerius presbiter

✠ Raymus presbiter

(vide infra)

P

✠ Suniarius comes, qui hoc concessi et (SS.) ✠

(⁺id est infra)

✠✠ Richildis comitissa concedo ad huius restaurationem cenobii Sancte Cecilie quod est in castro Marro, de vineas modiatas III, de terra pariliatas III, et Ortons in terminio de Gilida, propter remedium anime mee et filio meo Ermengau.

Hacta sunt enim hec anni incarnati Verbi DCCCCLV, inditione III, VIII kalendas Iulii, anno VIII regnante Ludovico gloriosissimo rege, filio Karoli.

✠ Radulfus sacer

✠ Elias sacer

✠ Suniarius presbyter

✠ Amalricus levita

✠ Avocarus levita

✠ Ansemundus levita

✠ Kavallarius presbiter

✠ Dendogrius presbiter

✠ Ramius presbiter

✠ Seniofredus ✠ ac si immerito indignus sacer. 95

✠ Exemenus sacer.

In nomine Domini, ego Homo Dei dono mea terra ad cenobio Sancti Petri et iure eam trado, que ego habeo iuxta kastrum Boneficio que vocatur Guardia. 100

✠ Supradictus Graciosus presbyter atque monachus.

Signum ✠ supradictus Zamenon monachus 105

✠ Guifredus sacer
✠ Danilus hac si immerito sacer

115 ✠ Raynus
✠ Argemundus sacer
✠ Amalaricus levita

In Dei nomine, ego Homo Dei
dono mea serra ad cenobio Sancti
Petri, iuro et trado que ego habeo
120 iuxta kastrum que vocant Gardia.

(vide supra)

(vide supra)

(SS.) Ato hac si merito dignus
sacer, hanc scripturam concessio-
nis scripsi, et rebus meis vineam
130 unam ibidem tradidi, et manu mea
sub (SS.) die et anno quo supra.

Signum ✠ Fuiruccius monachus
Signum ✠ Wilara monachus
✠ Laudegarus
(SS.) Durandus presbyter atque
monachus 110

✠ Wifredus sacer
✠ Danilius ac si merito indignus
sacer
✠ Raimus sacer
✠ Argemundus sacer
(vide supra)

✠ Landegarius
BR Signum ✠ Borellus comes
consensi

Signum ✠ Miro comes consensi
(SS.) Durandus presbyter atque
monachus 125

(SS.) Ato ac si merito dignus
sacer, hanc scripturam concessio-
nis scripsi, et de rebus meis vi-
neam 1 ibidem tradidi, et manu
mea sub (SS.) die et anno quo
supra.

Wadamirus archilevita (SS.)
Sonifredus (SS.) hac si merito
indignus sacer. 135

8: Nampo P; Zamnon R, Zamano P. — 14: domitiunculam P; edificatam R.
— 18: domitiuncula P, R] — 34: aurem] autem P, R] — 38: eius] eis P, R] —
61: Minorisa R*. — 64-67: R indicat modo, sed non transcribit. — 71: *omnes me-*
diaffas terra R*. — 72: termino R*. — 74: Ermengan vel -o dubium in P. — 76:
Sacraia R*. — 82: IX R*. — 83-84: videntur nugae in P. — 88: Arnallus perperam R,
melius P. — 89: Utrum R an P aequae scribant dubium est; fortassis P in litteris
capitalibus melius servavit nomen. — 90: melius P. — 91: melius P. — 92: Utrum
diversum sit nomen an ex identico fluxerint dubitari potest. — 93 et 114: Raymus
vel Rajmus utrobique videtur, etsi duae sint personae, quia sic etiam 114 scribit P. —
94: ac si immerito indignus ex inscitia scriptoris P. — 106: Ferrucius in docs. coquevis.
— 118: serra falsum in R, pro terra in P 98. — 119: probabiliter melius P 99; et iure
eam trado. — 120: forte deerat in originali Bonefacio, consone tamen additum in
P 100, qui aequidem servat Guardia. — 121: P duplicat 108. — 122: B'R' signo speciali,
forte in modum monogrammati. — 125-126: P duplicat denuo 109-110. — 127: hac
si merito dignus sic videtur in originali RP, ac si immerito R*. — 133: litteris maio-
ribus etsi non capitalibus aut plene uncialibus. — 134-135: nomen etiam litteris
maioribus, tamen videtur duplicatio 94.

* * *

El P. Pasqual copià l'extracte que havia fet el P. Ribas, de l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília de Montserrat, en el vol. III, pàg. 7, dels *Monumenta*, afegint que ell mateix posteriorment n'havia tret una còpia directa del pergami conservat a l'arxiu antic de Montserrat, la qual inserí després a les pàgs. 77-78 de l'obra citada (=P) i en donà un altre breu extracte amb la data reconstituïda en el vol. XI, pàg. 300. L'estat de conservació del pergami era lamentable, menjat pels corcs i la humitat.

Malgrat tot, no és difícil de refer el text de les llacunes; en l'edició van en cursiu, i entre parèntesi si no són molt probables. Només al final s'ha de renunciar sovint a l'intent de restitució, car el document donava detalls completament ocasionals.

Alguns dels testimonis que firmen semblen ésser els mateixos que sotscriviren l'acta de fundació: certament Ató; possiblement Ansemundus, Sunyer, Seniofred i Guifré.

La incertesa del dia precís sembla ésser la llacuna més sensible. Ens trobem, però, dins del 957, ja que ho assegura l'era ben conservada. És evident que la indicció no podia ésser la 5, tal com diu el text actual, perquè dins dels deu anys 950-959, que serien possibles segons el que s'ha conservat de la data per l'Encarnació, no hi caigué aquesta. S'haurà, doncs, de restituir la 15, tal com ja féu Villanueva en el *Viage*, VI, pàg. 143. Per altra banda, el bisbe Wadamir morí el 14 de juny del mateix 957, i ja estava malalt uns quants dies abans. Per tant, es tracta dels idus, o sigui, el 13 de gener, febrer o abril, o del 15 de març o de maig. Si fossim a triar, em decidiria més aviat pel 13 de gener o el 15 de març, que s'escaigueren en diumenge, dia apte segons havia establert la tradició visigòtica, bastant fidelment observada en aquest punt. Encara seria preferible el març, quan ja no fa tant fred, havent-se de realitzar a l'aire lliure una bona part de la cerimònia; això, però, no passa d'hipòtesi.

Les majúscules i la puntuació han estat posades convenientment.

Anno Incarnationis nongentesimo quinquagesimo septimo, sub Era nongentesima nonagesima quinta, Indictione <decima> quinta. Adveniens venerabilis Cesarius Abba ad limina beati Petri clavigeri excelsi ad nuncupatam sedem Vicensem, (in so?) lo tensus ad pedes beatissimi

- 5 viri venerabilis pontificis vocito dom<no> Wadamiro, deprecans eum
ut pro amore adipiscendam celestem patriam dignetur properare cum
summa reverentia ad locum vulgatum Monteserratum, et baselica que
prefatus *Cesarius in latere ipsius montis adinvenit atque ex ea eremum*
exercuit, Deo(*que favente?*) complevit, dignetur dedicare, ut ipsam ba-
10 selicam que iam dictus *Cesarius (construxit?)*, ad honorem beate Ce-
cilie venerabilis pontifex predictus dedicaret, nec non et ter altaria in
honorem beate Virginis Dei Maria, atque beati *Apostoli Petri nec non*
et beate Cecilie virginis, in que dudum vocata fuit baselica m(*aneret...?*)
per consecrationem beati presulis Dei aula. Ego Wadamirus Episcopus,
15 deprecationem (*exaudiens?*) *predicti Cesarii Abbatis*, commemorans
sanxita patrum, perveni ad diem dedicationis ad memoratum locum,
secundum instituta legum. Volo namque ut omnibus hominibus non
sit incognitum, sed ...dam patefactum, qualiter consecravi predictam
Ecclesiam cum prefata altaria, cum consensu kanonicorum sedis ma-
20 tricule nostre, vel ceterorum clericorum, in ea videlicet ratione *ut hic*
locus sit adsterium monachorum secundum regulam sancti Benedicti,
et tam iste *Cesarius quam omnibus sibi succedentibus* mihi Wadamiro et
successores meos ita obediant sicut bene est notum decrevit Regula.
Et ad diem dedicationis concedo ad predictam Ecclesiam (*omnia quae?*)
25 ibidem conlata sunt ad Papam nostrum Romanum, vel a Rege Francorum
(*seu et a?*) princip<ib>us nostris regionibus, seu ad plebigerorum
terram colentium, ut (*secundum timorem?*) Dei possideat, vel ibidem
Deo servientibus obtineant (*sicut sancxerunt?*) prisci autores.

- Et ego *Cesarius Abba dono (ibidem?) alaudem meum proprium in*
30 *qua fundata est prefatum Domum*; alaudem meum proprium (*quod est*
iuxta?) flumen Lubricato, cum ipsis ecclesiis (*que ibidem sunt?*) et
termines suos; advenit mihi per comparatione (...?).

... cum concedo ad predictum locum modiatas II de vinea in comi-
tatu Barchinonense, ad ipso Brugio.

- 35 Et ego Cles levita, et me mitto ... modiatas II de vinea in termino
Minoresa.

Et ego Iohannes ibi dono modiatas ... de vinea in predictum locum,
in termino de Minoresa.

- Et ego ... (*trado?*) atque dono ad predictum locum pro amorem
40 celestem ... (*iuxta?*) muros civitatis Barchinona, ad ipsas ... (*de...?*)
levita, cum orto et curte sic<ut> resonat (*in scriptura donationis*,
ut una?) missa celebretur.

Facta dote Idus (*Marcii?*) anno III regnante Leutario Rege, filio
Ludovico.

- 45 Ego Wadamirus presul, qui hanc Ecclesiam consecravi, in ea vide-
licet ratione ut dum iste *Cesarius vixerit (habeat?)* potestatem; post
decessum vero ipsius, unus ex monachis (*huius loci?*) eius successor
existat.

- ✠ Ansemundus archilevita (...?)
50 ✠ ... ac s*an* indignus sacer.
(SS.) Ato, ac<si> merito indignus sacer.
✠ Suniarius humilis sacer.
✠ Seniofredus (SS.) ac si merito indignus sacer.
✠ W<i>fredus sacer.

- 55 ✠ Salomon presbiter.
 ✠ Ennego sacer.
 ✠ Sperandeo sacer.
 ✠ Pat(r)icius sac(er).
 ✠ Teunderedus sacer.
 60 (SS.) ✠ Sensius sacer, qui hanc dote vel donacione scripsi sub die et
 anno quo supra.

2 : quinta P, XV *Villanueva*. — 3 : excelsi] exerci P. — 5 : Dom. P. — 6 : pro-
 perare] perpere P. — 25 : Rege] Rebe P. — 26 : principus P. — 30-31 : quod est
 iuxta] poterat etiam legi qui vadit usque. — 33 : locum] duplex lectio in P : locum,
 et supra, domum. — 40 : post de... erat probabiliter nomen levitae. — 41 : Est formula
 saepe adhibita, indicans ipsum ubiorem fecisse scripturam de eadem re. — 43 : Marcii]
 cfr. quae dicta sunt. — 54 : UUfredus P, litteris maioribus. — 58 : Paticiussa c?, sic P.

ANSCARI MUNDÓ, O. S. B.

Monjo de Montserrat

Collegio Sant' Anselmo, Roma.

POBLAT ENEOLÍTIC DEL CAMP DE LA CREUETA (SAN LLORENÇ DE CAMPDEVÀNOL)

ANTECEDENTS. — Quan l'any 1931 excavàrem el dolmen de Pardinella, fórem advertits pel senyor Rector de la parròquia de Sant Llorenç de Campdevànol, que en un camp proper havia estat trobada, feia poc temps, terrissa tosca molt antiga. Entrevistats amb el propietari del terreny, ens mostrà uns fragments de ceràmica recollits a més d'1 m. de fondària, amb ossos d'animals i cendres, d'entremig d'un pedregar format per còdols de riu en construir un clavegueró de desguàs d'un rec que davallava de la part alta de la seva finca. No ens posà cap impediment que practiquéssim les excavacions que creguéssim convenientes a tot el tros del camp que no estava conreat, puix que una part era ocupada per unes plantacions de blat de moro.

Aquesta comarca és una de les menys conegudes arqueològicament, degut al fet que en cap de les seves poblacions no han sortit aficionats que amb llurs recerques atreguessin l'atenció dels arqueòlegs; i no és pas que les seves poques troballes no tinguin un marcat interès. En el Museu Episcopal de Vic és guardat un dipòsit d'objectes de bronze que és el més important trobat a Catalunya, el qual consisteix en destrals i punxons del citat metall. Cal també anotar una altra destral de bronze, procedent del coll de Merolla; un dard trobat a Ribes, i una destral amb aletes, procedent de Sant Martí d'Armàncies. Monuments megalítics en les altes serralades de la Pardinella i Monegals; troballes de ceràmica prehistòrica, a les coves de Ribes, cova de Llentes de Viladonja, cova de l'Escuder d'Estiula, i gran nombre de destrals de pedra recollides per tota la comarca.

SITUACIÓ. — El camp de la Creueta està situat dos quilòmetres més amunt de la parròquia de Sant Llorenç de Campdevànol, entre la

carretera i el riu Merdàs, prop d'on s'ajunta la torrentera que davalla de Monegals. En aquell lloc fou formada una terrassa amb còdols i sorres transportades de les altes serralades, la qual sols té uns 25 centímetres de bona terra de conreu, aconseguida a còpia de formiguers i adobs.

En els temps prehistòrics, el llit del Merdàs devia passar molt més alt que en l'actualitat, que s'escorre a 10 m. sota el nivell del camp.

El riu Merdàs té origen als colls de Merolla i Palomeres, cims de Pla de Pujals i de Coma Armada, i muntanyes de Montgrony i Gombrèn.

Abans d'arribar a Gombrèn s'hi ajunta la torrentera de Santou, que neix en el Pla de la Pera i clotada de Santou; més avall, just davant del poble de Gombrèn, rep les aigües d'un petit torrent que es forma en les vessants de Sant Esteve de Solallonc, així com també les d'un altre torrent que recull les aigües dels voltants de la Pardinella i coll de Pan, i les de la riera que baixa dels cimalls de Sant Marc d'Estiula, l'aiguabarreig de les quals té lloc enfront de l'església de Sant Llorenç de Campdevàrol.

La vall que forma el riu està voltada d'altres muntanyes poblades de bosc, d'aspecte superb, que comença a l'engorjat i s'estén des de la serra de Sant Amant a les de Cavallera, entre les valls del Freser i del Ter, i segueix per coll de Jou, Taga i coll de Pal. La part nord-oest que limita amb la vall de Ribes està tancada per la serra de Montgrony i cims de Coma Armada, la de Cubil i la Verruga i els estreps de la pròpia serra, que van a morir a l'engorjat de les coves de Ribes. Acaba de tancar la vall el macís muntanyós de la gegantesca serra derivada del Puig Llençada, capçal de la comarca ripollenca.

L'EXCAVACIÓ. — Va ésser començada prop del clavegueró que ens denuncià l'estació prehistòrica. Obrírem una sèrie de valls d'1 m. d'amplada per 1'60 de fondària que creuaven el camp en diferents direccions, on aparegueren les restes de cabanes.

L'excavació no es portà a tall obert, car el gruix de la terra i l'extensió del camp, ultra l'obligació de tornar les terres tal com estaven primitivament, haurien estat d'un cost crescutíssim. Ens limitàrem, doncs, a excavar els enderrocs de les cabanes que les rases ens posaren al descobert, les quals foren en nombre de nou (fig. 1).

La marcada en el pla amb el núm. 1 és circular, bastant correcta,

formada per una sola renglera de pedres codolars, i té un diàmetre de 2'70 m.; el jaciment és una solera d'argila endurida, amb restes vegetals i de cuina, en el qual es pot situar el lloc de la llar (marcat amb una creueta). D'entre la terra aparegueren ossos d'animals, terrissa molt esmicolada i ~~el~~ punxonet d'os ~~núm. 1.~~

La cabana 2 dista sols 2 m. de la 1; és quadrangular, fa 3'10 m. de llargada per 1'95 d'amplada, i conserva totes les pedres de les quatre parets. El gruix del jaciment és molt prim; en canvi, la ceràmica hi està més ben conservada.

La 3 està del tot enrunada, convertida en un munt de pedres, i guarda una distància equivalent de les primeres. El claper ens dona la forma circular d'una cabana de reduïdes dimensions, de poc més d'1 m. de diàmetre. Quasi no hi ha jaciment, només que restes de terra cremada, amb petits fragments de ceràmica.

A uns 2 m. en direcció al riu descobrim la paret de tanca del poblat. És un mur de dues filades de grans pedres sense cap mena d'argamassa; en posàrem al descobert 18 m., que, amb els 2 que en destruï el pagès en construir el clavegueró, ens donen una llargada de 20 m., però segueix encara dins del camp conreat. La grandària de les pedres oscilla entre 1/2 i 1 m., tant de llargada com d'amplada. Està marcada en el pla amb el núm. 4.

Entre el mur de tanca i la cabana 2 n'excavem una altra, núm. 5, també circular, d'1'35 m. de diàmetre. Té totes les pedres de fonament a lloc, i tanquen una solera de restes de cuina amb força terrissa, una destal de fibrolita (núm. 5) i un punxó d'os escapçat dels dos extrems (núm. 2).

Prop d'aquesta cabana n'apareix una altra de planta ovalada, única d'aquesta forma de totes les descobertes per nosaltres. Fa 2'80 m. de llargada per 1'90 d'amplada (núm. 6). Quasi no hi manca cap de les pedres, i el seu sòl és molt cremat i endurit, amb ossos carbonitzats, entre els quals es pot classificar alguna mandíbula que pertany a la *Capra hircus*.

La resta del material es redueix a ceràmica esmicolada, una escòria d'aram i dos ganivets de sílex amb els talls retocats, un d'ells amb senyals d'haver estat molt usat (núms. 1-2, fig. 3).

La cabana 7 és a l'extrem del camp fins on podem excavar, tocant amb la part sembrada; és la més gran i ensem la que dona més la idea de com estava construïda; fa 3'85 m. de llargada per 2'40 d'am-

(fig. 2, 1)

1 fig.

U

plada. Unes pedres que manquen en el clos podrien indicar-nos el lloc de l'entrada; ben centrats i equidistants, dos forats circulars en el fort de la solera devien servir per a aguantar els troncs sostenidors de la coberta, que deuria ésser a dues vessants. El sediment, de major gruix que en les altres, arribava, en alguns llocs, fins a 30 cm.; a l'angle dret més proper al mur del poblat es notava el lloc de la llar, assenyalat per un gran redol de cendres flonges, que no havien estat trepitjades com el subsòl de la resta de la cabana.

Les troballes hi foren més abundants; la ceràmica, encara que molta, i en fragments més grossos, no permet la restauració de cap atuell. Prop del lloc que creiem que era l'entrada, foren recollits dues destrals de pedra (làm. 1, núms. 1-2) i un punxonet d'os fragmentat, i en el lloc oposat a la llar, una bonica punta de sageta de sílex (fig. 3).

Les cabanes marcades a la planta amb els núms. 8 i 9, no són més que uns tarters, restes de cabanes reduïdes que quasi ni conserven la fisonomia; eren molt petites, i en el núm. 8 es recollí un ganivet de sílex (fig. 3, núm. 3) i una pedra allisada en forma de destral, de llicorella del país (làm. 1, núm. 3).

El núm. 10 és quadrangular i hi manca la renglera de pedres d'un dels caps; el fet de no aparèixer pedres soltes pels voltants, fa creure que devia ésser oberta per aquella part. Fa 2'60 m. de llargada per 1'60 d'amplada. El jaciment és igual al de les anteriors cabanes, però més ric que en les de planta rodona; ultra terrissa, hom recollí un ganivet de sílex (fig. 3, núm. 4) i una destral de fibrolita (làm. 1, núm. 5).

A més, en mig de les cabanes explorades apareixen munts de còdols que formen clapers de reduïdes dimensions, que probablement són les restes d'altres habitacions molt enrunades.

TROBALLES: *Objectes de pedra.* — Destral de diorita, de superfície polida, escantonada de la punta. Fa 15'5 cm. (làm. 1, núm. 1).

Destral de diorita, molt usada; s'hi nota que el tall ha estat refet diverses vegades. Fa 11'5 cm. (làm. 1, núm. 2).

Fragment de llicorella esmolada per a utilitzar-la com a destral; té tot l'aspecte, pels fregaments que presenta, d'haver servit molt. Fa 9'5 cm. (làm. 1, núm. 3).

Destral de fibrolita, de forma quadrangular; és de la grandària de les votives, però aquesta es troba deformada per l'17 constant. Fa 5 cm. (làm. 1, núm. 4).

17 ús

Destral de fibrolita trapezoidal, molt semblant a l'anterior, encara que en més bon estat; també té senyals d'haver servit. Fa 4'5 cm. (lám. I, núm. 5).

Fulla de sílex de color marró fosc; és obtinguda amb tres cops i vorrejada de retocs. Fa 6 cm.

Fulla de sílex de marró clar; és de forma molt irregular, tal vegada per haver-ne saltat estelles, però totes les osques que presenta han estat retocades una altra volta, a fi de donar-li nou tall. Fa 5 cm.

Fulla de sílex de marró clar, que ha estat retocada solament d'una banda, mentre que l'altra conserva l'òxid de la superfície del nucli. Fa 4 cm.

Fulla de sílex marró clar, escapçada d'ambdues puntes; té els caires vius, sense retocs. Fa 3'5 cm.

Punta de sageta de sílex blanc, de forma triangular, amb aletes i peduncle. És un bell exemplar, no tan sols per la seva forma, sinó també pels encertats i ben repartits retocs. Fa 3'5 cm. (fig. 3).

Metall. — Una escòria d'aram, amb senyals de fosa.

Objectes d'os. — Part superior d'un punxó de forma aplanada. Fa 5'5 cm.

Punxó escapçat de la punta; és tallat amb un os de cabra. Fa 11'5 cm.

Fragment de la part superior d'un punxó, de superfície molt polida. Fa 5 cm.

A més a més, diversos ossos d'animals, la majoria de la *Capra hircus*.

Ceràmica. — Com a totes les estacions, la ceràmica fou el que es recollí amb més profusió, encara que en aquest poblat, degut a les causes que motivaren la seva desaparició, les troballes no revestiren la importància, ni en qualitat ni en quantitat, com en altres estacions de la mateixa època; per exemple, en la majoria de les coves on apareix la ceràmica en una desproporció exagerada, comparada amb les peces de pedra i os.

És d'aspecte tosc i de superfície en gran part rugosa; presenta tots els tons que donen a la ceràmica les cuites desiguals, i en molts fragments és notada l'acció del foc que l'ha ennegrida i oxidada. Són petits vasos de mitjanes dimensions, que tenien per tota decoració nervis de ressalt, i algun trencat amb incisions o ditades. Sols en un petit fragment hem notat unes ratlles paral·leles obtingudes amb un punxó o tronc

que devia ornamentar un vaset de superfície polida. Les nanses en llur majoria estan formades per una anella, on rares vegades hom pot passar el dit; n'hi ha també de pessic. Quant a les formes, no és possible de determinar-les, degut a com són de reduïts els fragments, els quals no permeten situar-los en cap de les formes conegudes (lâm. 11).

Tant la ceràmica llisa com la de relleus és la mateixa que es manifesta a totes les estacions de la regió. Té paral·lels amb les coves de Ribes, cova de Llentes de Viladonja i cova de l'Escuder d'Estiula, les dues darreres encara per excavar.

També la ceràmica del Poblat de la Creueta és característica de la cultura dolmènica, els monuments de la qual existeixen encara en els llocs enlairats del coll de la Pardinella i coll de Macillo, entre Montgrony i Monegals.

DEDUCCIONS. — Creiem que aquest tipus de poblat és de gran interès per a l'estudi de la nostra prehistòria, i amb el descobert a Barcelona a Can Casanoves, darrera l'Hospital de Sant Pau, són els dos únics de l'eneolític que podem situar amb certesa.

Les destrals de pedra i els punxonets d'os són els mateixos tipus que els que es troben a les coves i en alguns dòlmens; la sageta de sílex és també típica de l'eneolític i té molts paral·lels amb les dels dòlmens, la cova del Moro, de Lanera; la d'en Daina, de Romanyà de la Selva, i la de Puig-ses-lloses, de Folgueroles.

Quant a la ceràmica, també s'ajusta a la de la cultura de les coves i sepulcres megalítics.

Concretant, podem dir que era un poblat de cabanes de brancatge situat en una terrassa prop del riu i cercat per un mur. Les cabanes eren de planta circular, ovals i quadrangulars, situades a poca distància les unes de les altres, sense guardar cap simetria. Únicament tenen una renglera de pedres per a sostenir els troncs mestres; a les grans, uns pals drets feien de columna per a aguantar el sostre fet de ramatge i terra.

Suposant que el poblat s'estenia per tot el planell, i que la part per nosaltres explorada és, aproximadament, una quarta part de la terrassa ocupada, en la qual poden comptar-se unes quinze cabanes, incloses les enumerades, hom pot calcular aproximadament en una seixantena el nombre d'habitacions que formaven el poblat.

Els seus pobladors devien dedicar-se a la caça i pesca. El lloc, prop

del riu i en la confluència d'una torrentera que davallava dels cims poblats de vegetació, és a propòsit per a les dues coses.

Per la quantitat de palets i sorra dipositada a tot el voltant i dins les cabanes, que cobreix el jaciment, fa pensar que llur destrucció fou deguda a una gran torrentada, fora que el poblat ja hagués estat abandonat abans.

JOSEP COLOMINES I ROCA

Museu Arqueològic. Barcelona.

Societat Catalana d'Estudis Històrics.

LLASTRA, FÓSSIL ARQUEOLÒGIC AL PALLARS SOBIRÀ

Pujant pels grandiosos espadats roquers de les *Llastres de la Morta*, en el camí de Boí a la Vall d'Aran, m'havia preguntat més d'una vegada, en temps més feliços, d'on havia pogut venir aquest nom de ressonància italiana, en aquesta vall agresta dels Pirineus Centrals. Girant la vista encara s'entreveia el campanar escardalenc de la llunyana basílica de Sant Climent de Taüll, però fora d'allí no es veien més que serres inaccessibles, geleres penjades, corriols d'isards, i de tant en tant la fesomia ibèrica d'un traginer solitari o d'un pastor sorrut.

¿Cap a on ens havia d'orientar aquest mot ancorat en la toponímia d'unes terres tan primitives: cap al ~~rocó~~, també arcaic, del Nordoest hispànic, o a la Península italiana, més antigament oberta a la civilització? En tots dos sentits es marquen pistes, però a Catalunya a penes en trobem rastre enlloc més. Al costat de *llastra* 'penya pendent' recollit per Aguiló a la Vall de Boí, només podem posar *llastra* 'pedra de llicorella' que mossèn Navarro va sentir ben a prop d'allà, a Ribagorça (1.ª Congr. Intern. de la Ll. Cat., 230). Més a l'Est, en el mateix Pallars, ja és mot desconegut¹ i ni el lèxic vivent ni la toponímia no permeten localitzar-lo enlloc més en terres catalanes, car el *Riu Llastres* de les serres a l'Oest del Camp de Tarragona té tot l'aire d'una reducció de *Riu Ullastres*. Tampoc no hi ha res a l'altre vessant dels Pirineus ni en tot Aragó.²

1. Per exemple a Àreu, en la Vall Ferrera. En el veí llogaret de Tor van dir-me que significava 'terror fangós', dada que em sembla sospitosa pel seu isolament.

2. Qui sap si té raó Krüger en creure que *lenastra* 'llosa' a la Vall de Vio (*Die Hochpyr.*, A, II, 79) resulta d'un encreuament del tipus LENA (FEW, V, 249a), ben representat a les valls aragoneses, amb un *lastra* preexistent; però naturalment no és gaire probable, perquè també es pot tractar d'un mer derivat de LENA.

En canvi, els pobles anomenats *Lastra*, *Lastras*, *Lastres*, *La(s) Lâstra(s)* o *Lastrilla*, són molts en el Nordoest d'Espanya: n'hi ha tres a la província de Lugo, dos a Astúries, un a Palència, quatre a Àvila, tres a Segòvia, quatre a Burgos i un a Santander, segons Madoz. I el mot és ben viu en aquesta zona. En el portuguès de Tras os Montes *lastra* «pedra larga, lagem, lanchão» (RL, V, 95; XIII, 119), «lâmina de pasta argilosa que se converte em telha» (Figueiredo), Minho *lastroada* 'pedrada', Bragança *lastrão* «base de pedra sobre que giram as galgas nos moinhos de azeite» (id.), gallec *lastra* 'gneis i micacites' (BRAE, XXII, 489), «lancha o piedra delgada», *lastrar* «enlosar, solar con lastras o losas algún sitio» (Valladares); d'altra banda, ja en terres de llengua castellana: Sanàbria *llastra* «piedra larga y aplastada, de forma irregular» (Krüger, *Dial. de S. Cipr.*, 63), Salamanca *lastro* «lancha, lastra», Sierra de Francia *lastrero* «cantera» (Lamano), Segòvia *lastra* «terreno abundante en piedras de mala calidad y poco a propósito para el cultivo» (Vergara), astur. (Colunga) *llastra* «laja» (Vigón), Almeria *lastra* 'llosa llisa i pendent, a muntanya', i, amb sentit suspecte, Albacete *lastra* «astilla de madera» (RFE, XXVII, 249); finalment base biscaí *lastra* «bloque de piedra delgada y larga» (Azkue).

És estrany, vista aquesta àrea tan extensa, que els meus copiosos despullaments i les riques fonts de què dispo, em permetin recollir tan poca documentació literària. Més ben dit, en català ni en castellà no n'hi ha poca ni molta, i en la tradició lexicogràfica castellana el mot apareix ben tard: no solament manca en el diccionari d'Autoritats i en els diccionaris bilingües dels segles xv-xvii, sinó que l'Acadèmia no registra fins al xix un article «*lastra*: lancha, piedra chata o extendida» (ja a l'edició de 1843), i abans solament es troba en el biscaí Terreros (cap a 1764). En portuguès també manca en els diccionaris dels segles xviii i xix, però abans es troben alguns que em semblen derivats d'aquest mot, encara que generalment es cregui que vénen del germanisme *lastro* 'llast, sorra o pedruscall que es posa a la cala d'una nau, com a contrapès': sobretot *lastrar* 'pavimentar', 'cobrir una teulada amb plaques', que ja figura en Fernão Lopes, a mitjan segle xv («uma grande e espaçosa ponte, *lastrada* de terra e d'area», cita de Cortesão), i en Pantaleão d'Aveiro, any 1593 («o telhado *lastrado* de chumbo», cita de Moraes); quant a *lastro* 'fons (del mar o d'un riu), sòl (d'una cova, etc.)', ja documentat en João de Barros, cap a 1550, es pot vacillar, i és difícil d'assegurar si tenen raó o no

els lexicògrafs que l'identifiquen amb *lastro* 'llast que es posa en el fons de la nau', puix que hi ha també el sentit 'base, fonament' (p. ex. d'una virtut)

Sigui com vulgui, els documents no literaris ens permeten assegurar que era un mot molt antic a la Península Ibèrica. Ja en un document de 853, del Cartulari de San Millán, es llegeix la localització *Ad Lastras*. Hubschmid cita també una escriptura de Sahagún, de 1048, i poden afegir-s'hi les dues següents, que ens mostren com el mot ja s'usava per a determinacions topogràfiques: «includit ... fonte Privati usque ad illa *lastra*, et per soma iera, et ad illos pedruecos de Sancti Cipriani», doc. de Santoña, de 927 («Bol. Acad. Hist.», LXXIII, 425), «en Tres Vales una terra de Sancti Stephani; en la *lastra* una terra de Sancti Stephani», doc. d'allí mateix, de 1210 (*ibid.*, LXXV, 342).

Però més antic encara, i d'ús molt més corrent és, a Itàlia, *lastra* «pietra con superficie piana, usata per lo più a lastricare strade», «un cristallo grande da finestra vetrata». Que la *lastra* és abans que tot una llamborda o llosa emprada per a pavimentar carrers i indrets semblants, ho proven moltes frases proverbials, com *ci ha consumato le lastre*, parlant de l'enamorat que es passeja pel carrer d'una dona, etc. Dialectalment el mot es troba en els Alps orientals (Comelico *lastra* 'superfície escarpada, pelada i pedregosa'), en els Abruzzi (a Campobasso 'pedra de batre cereals'), en el Sud (a Tarent 'vidre de finestra') i una mica pertot. De l'italià literari va passar a l'Engadina en el sentit de 'làmina de llauna que tanca un forn', i esporàdicament, i amb la mateixa procedència, apareix en un escriptor anglonormand de la fi del segle XII (*FEW*, III, 223a). Efectivament, és un mot antiquíssim a Itàlia, que com veurem ja apareix pels anys 830, i en molts altres documents de l'alta Edat Mitjana, reunits per Du Cange.

Pel que fa a l'etimologia, Diez (*Wb.*, 244), guiant-se per la semblança amb l'it. *piastro* «lastra di ferro o altro metallo»,³ provinent del grecollatí *EMPLASTRUM* 'emplastre', va proposar de mirar-lo com un simple duplicat d'aquest mot, amb pèrdua fonètica de la p. No era estrany que un fenomen tan inconcebible no causés escrúpol en temps de Diez, però ja ens admirem més en veure que Meyer-Lübke encara admetia aquesta etimologia (*REW*, 2863), sense altra objecció que dir

3. De vegades també de terra, fusta o vidre. I antigament es troba amb el sentit de 'llosa de pedra'.

que aquesta eliminació no estava explicada. I així és natural que tant jo (*BDC*, XXIII, 296) com Krüger (*Die Hochpyr.*, A, II, 79), Wartburg i Hubschmid (*FEW*, V, 196-7) ens neguéssim a acceptar la idea. Però solament aquest darrer lingüista ha provat fins ara de substituir-la per alguna cosa més o menys positiva, suggerint que ve d'un gal *LASTRA, provinent de *LAK-STRA, que per la seva banda seria derivat de l'hipotètic *LAKE; un altre derivat d'aquest seria *LAK-SKA, del qual vindria el port. i cast. dial. *lasca*; això últim, però, és evidentment impossible, no solament perquè és el mateix mot que el cat. *llesca* 'tallada prima (de pa, etc.)' i la seva vasta família gallo i ítalo-romànica, que tothom està d'acord a fer venir d'una altra banda, sinó perquè el sentit del mot, àdhuc en portuguès i castellà, no es, com ell creu, 'llosa de llicorella' o 'fragment de pedra', sinó 'llesca', 'estella', de qualsevol material (veg. l'article corresponent del meu diccionari etimològic castellà).

El treball de Hubschmid és meritori i jo mateix n'he tret algunes dades importants, però quant al gal *LAKE, no són gaire segurs els fonaments d'aquesta base hipotètica, solament fundada en un mot francoprovençal i piemontès, que no és inequívoc fonèticament, i en una correspondència suposada amb el gr. *πλαζή* 'plana', 'plaça'; és un mot desconegut del celta insular, i l'altra base que li assigna — port. *lagem*, b. llatí ibèric *LAGENA* 'llosa' — és decididament falsa, puix que aquest té -G- originària, i si bé és realment cèltic prové d'un mot molt diferent, avui conservat en el País de Galles en la forma *llain* 'làmina, fulla de metall' (veg. la demostració completa en el meu diccionari, article *laja*). La base *LAKE, doncs, trontolla, i és evident la imprudència d'aixecar una altra audaç construcció damunt de fonaments tan primparats.

Sobretot, l'àrea del tipus *lastra*, limitat a Itàlia i al Nord Ibèric, és ben singular per a una relíquia gàlica, i gens tranquil·litzador de cercar un origen cèltic a un mot que manca totalment a la Gàllia transalpina i àdhuc a la cisalpina. És veritat que Hubschmid deriva de *LASTRA el valesà *lafra* 'llamborda', completament isolat, admetent que *LASTRA vagi passar dialectalment a *laθra en el gal tardà; per banda el trentí i dolomític *lasta* 'llosa de pedra', i Brescia i Valvestino *lasa* (*lašo*) vindrien d'una variant morfològica *LAK-STA, amb evolució fonètica a *LASSA en la dita etapa idiomàtica. Atrevides combinacions. Encara que el pas romànic de *str* a *fr* no sigui possible en les dues localitats valesanes en qüestió, és normal en tot cas en parlars francopro-

vençals veïns, i res no ens priva de suposar que el valesà *lafra* sigui una importació recent de l'it. *lastra*, alterat en la seva fonètica en passar per les zones intermèdies. És ben clar que l'isolament absolut del mot en galloromànic invita a considerar-lo italianisme. I les formes citades de Brescia i del Trentí també han d'ésser alteracions degudes a alguna contaminació o altra causa moderna.

Més important que especular sobre tals variants locals, em sembla d'establir bé l'ambient lingüístic a què pertany *lastra*. Transcriu el més antic exemple italià, en el qual es tracta de la construcció d'una església: «jussu Pontificis, nocte una, tanta allata sunt omnia paramenta: calces et latercula, petras et bisalos, lapides et ligna, columnas et *lastras*, arenam et sabulos...», en una hagiografia escrita per Agnellus, bisbe de Ravenna, pels anys 830 (Muratori, *Rerum It. Script.*, II, 1, 106b). Al mateix ordre d'idees pertanyen els testimonis aplegats per Du Cange: «tabula lapidea vel bractea tenuis, quo modo secari solent marmora ad pavimentum vel ad parietes inducendos», «apriri fecit altare praedictum et arcam magnam ultra communem staturam, in ipso sub una *lastra* marmorea positam», «*alastrum*: basis seu pes columnae»; i vegeu en Tommaseo testimonis romànics semblants, des del segle XIII, en gran quantitat.

Doncs, és ben clar que a Itàlia *lastra* no és un mot topogràfic, arrapat al terror, sinó un terme pertanyent a l'ambient culte de la construcció de basíliques i sepulcres religiosos. No és que això provi, incontestablement i per si sol, que el mot no és pre-romà, però vist que per la seva àrea no té probabilitats una hipòtesi cèltica, i que a penes podríem trobar un substrat pre-romà comú al Centre i Sud d'Itàlia, i al Nord d'Ibèria, convé mirar si hi ha possibilitats romanes o post-romanes. Ara bé, al costat de *lastra* es troba *lastricare* 'pavimentar amb lastre', el qual, com avui sabem, deriva de *lastrico* 'paviment', i aquest per la seva banda prové del llatí vulgar *ASTR/CUM, grec vulgar ἀστράκον, gr. ἄστρακον, 'paviment que es feia amb testos o bocins d'atuell's' (d'on vénen també l'alem. *estrich*, el cast. ant. *ástrago*, etc.). Però si vora PETRICARE hi havia PETRA, vora rampicare hi ha *rampa*, *brancicare* al costat de *branca*, *sbarbicare* al costat de *barba*, *nevicare* al costat de *neve*, i així *rosicare*, *zoppicare*, *morsicare* i tants d'altres, ¿no era natural que de *lastricare* es tragués un *lastra* per tal d'anomenar «le pietre da lastricare»? Tant més que ací teníem *piastra*, sinònim de *lastra*, per a orientar una formació en aquest sentit.

Jo no dubtaria pas a donar aquesta etimologia per segura si no causessin un cert escrúpol les formes ibero-romàniques. Per una banda, a la Península Ibèrica hi ha *ástrago* i la seva família, germana i sinònima de l'it. *làstrico*, però no coneixem una variant hispànica amb la *l*-aglutinada, ni un verb corresponent del qual es pogués treure fàcilment *lastra*. Potser seria menys arriscat suposar-ho que imitar Hubschmid en les combinacions pre-romanes que li he criticat; però així i tot em semblaria imprudent.

En canvi, considero lícit d'admetre un manlleu primerenc del *lastra* italià per part dels constructors d'esglésies hispànics. Notem que la comarca de l'Alt Pallars on avui trobem *llastra* és justament la zona de més densitat de les primitives pintures romàniques, amb els seus admirables frescos d'influència bizantina, presidits pel grandios Pantocràtor de Taüll, i amb tot un art primitiu però farcit de reminiscències orientals, que bé poden assenyalar precisament cap aquella Ravenna mig grega del segle IX, on la paraula se'ns fa trobadissa per primera vegada. És casual? O ¿hem de creure que foren els arquitectes i pintors italians o els seus deixebles de Catalunya els qui ensenyaren als pastors pallaresos aquest mot foraster? Un altre focus d'expansió del mot, segons deduïm de la seva àrea actual i dels exemples antics, semblen haver-lo constituït la Basílica de Compostela i els monestirs lleonesos, on hi ha també influències orientals i itàliques. Altrament, en matèries eclesiàstiques a penes cal justificar la possibilitat d'introducció d'un terme provinent de la Roma papal, i la pobresa d'Espanya en els temps primitius de la Reconquesta obligaria ja a suposar que molt de l'art de construir esglésies devia tornar-se a aprendre de Roma. L'única dificultat rau en el fet que a Espanya els exemples antics que he esmentat no es refereixen a la construcció, sinó que apareixen com a denominacions topogràfiques. Caldrà sospesar la possibilitat que a la Península Ibèrica el mot sigui d'un altre origen que a Itàlia, i potser pre-romà, malgrat tot. No seria el primer cas d'aqueixes coincidències.

Tanmateix observem que no escassegen els testimonis hispànics de *lastra* com a pedra de pavimentar (vegeu més amunt); recordem que el hiatus geogràfic aragonès entre l'àrea gallego-lleonesa del mot i l'àrea catalana és molt menys favorable a un origen ibèric que a una importació itàlica amb focus diferents; i pensem que si la *llastra* era una pedra plana, no ens ha d'estranyar gaire que els notaris eclesiàstics

apliquessin aquest terme a les pedres de la mateixa forma, fins i tot quan eren naturals, i encara més en donar les afrontacions del terme d'una església o de les propietats d'un monestir. I se'm concedirà que si la importació primerenca de l'it. *lastra* a la Península Ibèrica no és absolutament segura, almenys ha de considerar-se possible, i versemblant per tant l'etimologia que he proposat.

JOAN COROMINES

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
University of Chicago.

LES ESGLÉSIES ROMÀNIQUES DEL MARESME ORIENTAL

Coneixem per Maresme Oriental el territori que des de la riera de Caldes d'Estrac segueix pel litoral fins al riu Tordera i des de la mar fins les serralades de Montalt, Collsacreu, Montnegre, Rocarrossa i Sant Corneli.

Aquesta subdivisió comarcal obeeix al fet que les dues porcions del Maresme han viscut, històricament, totalment separades. L'oriental pertanyé al comtat, després vescomtat, de Girona i més tard al vescomtat de Cabrera. L'occidental, al comtat de Barcelona.

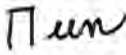
En crear-se les Vegueries, el territori al qual ens venim referint seguí essent de Girona i, més tard, del seu Corregiment.

En l'ordre eclesiàstic, avui encara perdura la vella demarcació, i la diòcesi de Girona penetra, pel litoral, dins de la de Barcelona. Cal recordar que la divisió territorial eclesiàstica fou feta damunt del patró de l'antic comtat gironí, responent al fet que la reconquesta, menys difícil per la marina, permeté d'incorporar al «pagus gerundensis» la llenca de terra del Maresme Oriental, mentre restaven més retardades les armes franques a les vessants del Montseny i nord del Montnegre.

Les restes d'arquitectura romànica hi són escasses i bona part d'elles desconegudes, car hom no espera trobar-ne en indrets com el Maresme, on el benestar econòmic, natural a la situació marítima, permeté tant la transformació dels temples, adaptant-los als nous estils, com també la construcció de noves esglésies.

A manera d'inventari, donarem notícia de les esglésies dels temps de l'art romànic i de les restes que se n'han conservat (fig. 1).

SANT MARTÍ D'ARENYS (Terme d'Arenys de Munt). — És la de més antiguitat de la comarca, i ve esmentada en el precepte donat per

Lluís *el Calb* a favor de la Seu de Barcelona, el 9 de setembre de 878.¹ Una vella església, probablement distinta de la primitiva, arribà fins l'any 1539, en què s'enderrocà una volta construïda l'actual. El seu absis era a la banda de llevant i ocupava part del que avui és la plaça de l'Església. En les obres de derrocament de l'antiga rectoria, es trobà capitell del segle XII ~~que reproduïm a~~

Abans de l'any 1230 hi havia dins del mateix terme parroquial dues capelles més: l'una, dedicada a *Santa Cecília*, al veïnat de Torrentbò, i l'altra al de Sobirans, en honor de *Sant Miquel*.² Totes dues foren reformades els anys 1548 i 1549, i no conserven res de les primitives construccions.

SANT ISCLE DE VALLALTA. — És anterior a l'any 1041.⁴ Fou consagrada pel bisbe de Girona Berenguer Guifré, l'any 1090.⁵ No hi ha cap resta de l'església romànica, car l'actual fou construïda a darreries del segle XVIII, aprofitant les parets essencials del vell campanar de planta quadrada, avui totalment desfigurat amb obra posterior.

Dins del terme parroquial — que comprenia els termes de Sant Iscle de Vallalta i de Canet de Mar — hi hagué una altra església, dedicada a *Sant Feliu*, existent ja l'any 993⁶ i que esmenta com a parròquia un document de l'any 1041.⁷ Era situada a la banda nord-oest del que és avui terme de Canet, en el lloc conegut per l'Aubó, i, més tard, per Sant Pere de Romaguera. Ja abans de l'any 1230, l'advocació passà de sant Feliu a sant Pere, la festivitat del qual es com-

1. Precepte de Lluís *el Calb* a favor de la seu de Barcelona, datat del 9 de setembre de 878, en el qual esmenta diverses esglésies del Maresme i «... et cellam que est pagi gerundensi, siue sancti Martini ecclesiam, cum vineis et siluis et uillis sibi pertinentibus...» (Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Liber Antiquitatum* I, fol. 1, n.º 2). La identificació no presenta cap dubte, car en la comarca del Maresme i comtat de Girona no n'hi ha d'altra que la de Sant Martí d'Arenys. En documents posteriors és anomenada «Sancti Martini Vilare Ramioni» i «Arenio sancti Martini Vilar de Ramió», l'any 1022, i a mitjans del segle XI, «Sancti Martini de Arenis».

2. Cf. el nostre llibre *Un siglo de Arte Religioso en San Martín de Arenys* (1944), 5.

3. Id., 6 i 30.

4. Donació de la comtessa Ermesendis al monestir de Sant Pol del Maresme, 12 de novembre de 1041. Arxiu de la Corona d'Aragó, Montalegre, pergami núm. 929.

5. Apèndix II.

6. Venda que fa Audeguer, abat de Sant Pol del Maresme, el 7 d'abril de 993, de terres i vinyes al lloc del Cavaïó d'Arenys, que confronta «de oriente in domum sancti felicii ecclesia pinta, de meridie in undas maris». Arxiu de la Corona d'Aragó, Montalegre, pergami núm. 661.

7. Donació d'Ermesendis al monestir de Sant Pol, 12 de novembre de 1041 (cit.). «... sunt in comitatu gerundensi, atque in parrochia sancti felicii ecclesia pinta, et in parrochia sancti aciscii, et de sancto martino, et de sancto cipriano, et de eorum terminos...»

memora el mateix dia primer d'agost. Sembla que al segle passat encara es conservaven les ruïnes d'aquesta església.⁸

SANT CEBRIÀ DE VALLALTÀ. — Hom l'esmenta ja en l'acta de restauració de la canònica de Girona de l'any 1019, que presideixen la comtessa Ermesendis i el seu fill Berenguer Ramon.⁹

El pseudo-Boades atribueix la consagració d'aquesta església al bisbe Berenguer Guifré,¹⁰ que governà la Seu de Girona els anys 1050-1091. L'església actual correspon a la primera meitat del segle XVI.

MONESTIR DE SANT POL DEL MARESME. — Deixant de banda Argaiz¹¹ i Roig i Jalpí,¹² que daten aquest monestir d'abans de l'any 882, la primera data documentada és de l'any 955.¹³

Aquesta abadia, construïda sobre el massís rocós del litoral, havia patit tota mena de depredacions: «... cuius etiam locus iuxta littore maris est conditus, frequenter iam passus diuersis persecutoribus gentium barbarorum atque christianorum...» L'any 1061, abandonat l'esmentat monestir, el posseïa el comte Ramon Berenguer el Vell, qui, juntament amb la comtessa Almodis, el comanà en administració a Guillem Llobetó;¹⁴ segons sembla, feia prop de trenta anys que el monestir era abandonat dels monjos.¹⁵

El 2 de gener de 1069, els comtes de Barcelona en feren donació al monestir de Santa Maria i Sant Honorat de Lerins,¹⁶ els monjos del qual s'hi establiren, i passaren l'antiga abadia a priorat.¹⁷

8. MAGÍ XIQUEs I SOLER, *Reseña histórica de Canet de Mar y de sus monumentos* (Barcelona 1880), 12.

9. *Marca Hispànica*, 431 i 1016. VILLANUEVA, *Viaje Literario*, XII, cap. XXX.

10. *Llibre de Feyts d'Armes de Cathalunya*, cap. XVIII.

11. GREGORIO DE ARGAIZ, *La Peña de Cataluña* (Madrid 1677), 312.

12. *Resumen Historial*, etc., 267.

13. Donació de Teodisel i la seva muller al monestir de Sant Pol del Maresme, de gener de 955. Arxiu de la Corona d'Aragó, Montalegre, pergamí núm. 662.

14. Cf. el nostre estudi *El Monestir de Sant Pol del Maresme*, «La Paraula Cristiana», (1931), 414.

15. El primer d'abril de 1063, Guillem Llobetó, titulant-se «predicti cenobii Sancti Pauli ministrum et baiulum, per vocem sancti Pauli predicti et Comitum Reimundi Berengarii», sosté un plet amb el prevere Armengol, sobre la propietat d'unes terres; i en una informació els testimonis juren damunt de l'altar consagrat de Sant Miquel, de l'església de Sant Pol del Maresme, que fa més de trenta anys que els comtes de Barcelona les posseïen i que l'esmentat Armengol les havia preses de la potestat dels comtes i de Sant Pau, declaració que fou següidament aprovada pel jutge Guitard. (Arxiu de la Catedral de Barcelona, Sala 2, carpeta 1, doc. 224.)

16. Apèndix I.

17. Cf. *El Monestir de Sant Pol del Maresme*.

li Aquesta església, avui convertida en senzilla capella, sofrí moltes transformacions. De l'antiga construcció romànica només en resta l'absis, ornat exteriorment amb arcuacions lombardes i amb tres absidiols a l'interior (fig. 2), de mida quelcom més gran el del centre.¹⁸

SANTA MARIA DE PINEDA. — Al segle x el nom genèric de Pineda no venia limitat al seu actual terme municipal, puix que, fins i tot, s'estenia al de Palafolls. A començaments del segle xi es reduí als actuals termes de Pineda, Calella i Santa Susanna. L'any 1032, Santa Maria ja era titular d'aquesta església.¹⁹

li L'església parroquial de Pineda fou consagrada l'any 1080 pel bisbe de Girona Berenguer Guifré.²⁰ L'actual temple parroquial correspon a les darretes del segle xv o a començaments del xvi.

A l'extrem nord-oest del terme de Pineda hi hagué la capella de *Sant Andreu*, al paratge de l'Arboceda, la qual s'esmenta ja en l'any 1079.²¹ Fins fa uns cinquanta anys encara es mantenia en peu i s'hi feia culte; ara és del tot abandonada. El seu estil és romànic, amb aparell molt rústic i primitiu i amb l'absis semicircular orientat a llevant. La vella coberta de volta cilíndrica fou substituïda, en els segles xvii-xviii, per una de vigüeria, i fou cegat l'absis amb una paret alçada al davant de l'antic presbiteri. La façana també fou alterada, utilitzant elements de les anteriors construccions romàniques (fig. 3):

Una altra església anterior a l'any 1230 és la de *Sant Quirze de Cap-aspre*, prop de la riera de Calella.²² Mudada més tard de lloc, han desaparegut les ruïnes de la primitiva.

El *Castell de Montpalau*, també, a l'antic terme parroquial de Pineda, tenia la seva capella l'any 1170,²³ i es conservava encara l'any 1230, sota l'advocació de sant Miquel.²⁴ És impossible concretar en les ruïnes de l'antic Castell de Montpalau la situació de la capella, car és avui tot amuntegat de pedres i runes.

18. Vid. PUIG I CADAFAELCH, GODAY I FALGUERA, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, II, 138.

19. Arxiu de la Corona d'Aragó, Sant Llorenç del Munt, pergami núm. 93.

20. Apèndix 3.

21. Apèndix 3.

22. Apèndix 4.

23. Donació de Riembau de Montseny al monestir de Sant Pol, 25 d'octubre de 1170. Arxiu de la Corona d'Aragó, Montalegre, pergami núm. 641.

24. Apèndix 4.

SANT PERE DE PINEDA. — Primerament sufragània de Santa Maria de Pineda i després parròquia independent, segons les dades més antigues que hem pogut recollir, és esmentada l'any 1099.²⁵

Es potser una de les que millor conserven les característiques romàniques en tota la comarca. Té l'absis semicircular, orientat a llevant. A l'exterior, tan l'absis com les parets laterals vénen ornats amb bandes i arcuacions. A l'interior, la volta de mig punt és reforçada per arcs torals, que es prolonguen en forma de pilar fins el pla de l'església. La volta és feta de reble de lloses de pedra, a manera de maons, i tot l'aparell de l'obra interior és regular i ben cuidat.

El campanar es construí a la banda nord, al costat del presbiteri, i el lloc s'aprofità per a una capella lateral, oberta en aquell indret sota un arc de pedra. Al costat sud hi ha tres finestres i una altra a la banda nord, de forma abocinada, segons les característiques de l'estil romànic, amb muntants i dovelles de pedra picada. La finestra del fons de l'absis conserva encara els senyals del cindri de canyes. L'alçària de l'església des del nivell de terra fins a la volta és d'uns 9 metres (fig. 4).

En els segles XVII-XVIII fou objecte d'ampliacions: hom construí capelles laterals i canvià la façana; sobre la volta s'aixecaren unes golfes, que motivaren l'elevació de les parets i àdhuc la de l'absis, restant el bon efecte de l'ornamentació de bandes i arcuacions. A les darreries del segle XVIII fou enguixat l'interior de l'església, s'hi posaren cornises, motllures i capitells, els quals, en ésser incendiat aquell temple l'any 1936, caigueren, i l'interior tornà al seu antic aspecte.

SANTA EULÀLIA D'HORTSÀVINYÀ. — Existia l'any 1081.²⁶ És parròquia, agregada ara al terme municipal de Tordera, i aquesta església no serva cap detall de l'antic temple romànic.

25. Donació feta per Arnau Arbert i Ramon Arbert a Adalaida i Ermesenda del Mas anomenat Vila, del mas Sala d'Arads, de «sacarios duos ad portam ecclesie Sancti Petri de Pineda», tres vinyes, i quatre peces de terra «est omnia in Comitatu Gerundensi in Parrochia sancte Marie de Pineda», el 19 de desembre de 1099. (Arxiu de la Corona d'Aragó, perg. Ramon Berenguer III, n.º 64. El pseudo-Boades atribueix la seva consagració al bisbe Berenguer (*Feyts d'Armes de Cathalunya*, cap. XVIII).

26. Donació d'un mas al Prior Bernat de Sant Pol, «... et est ipsum mansum in comitatu gerundense in maritima, in apendicio sancte eulalie de orto saviniano; et afrontat ipsuñ mansum cum ipsas terras de oriente in monte raso, de meridie in sancto Andree, de occiduo in sancta camela, de circi in ipsa via in cummaleras...» (Arxiu de la Corona d'Aragó, Montalegre, pergami núm. 624.)

El mateix any 1081 s'esmenta l'església de *Santa Camela*, a ponent de la d'Hortsavinyà, la situació exacta de la qual no havem pogut identificar.

MONESTIR DE ROCA-ROSSA. — Dins del mateix terme parroquial d'Hortsavinyà hi hagué la canònica agustiniana de Santa Maria de Roca-Rossa. Segons Montsalvatge, seguit per altres autors, la seva fundació tingué lloc el 20 de novembre de 1145, per Guerau de Cabrera, vescomte de Girona i d'Urgell. No obstant, el document esmentat per Montsalvatge no és pròpiament de fundació del monestir, sinó una donació, que fa el vescomte al monjo Bernat, d'un alou al lloc dit «Fredena» (la descripció del qual concorda amb l'actual situació de la capella), per tal que s'hi edificui una església a honor de santa Maria.²⁷

És probable que el veritable fundador sigui Ramon Gasc, com recorda una lauda sepulcral²⁸ de darreries del segle XII o començaments del XIII, que reproduïm (fig. 5) :

«ISTIVS ECCLESIE PRIMVS FVNDATOR HABETVR :
QVI IACET HOC TVMVLO RAIMVNDVS NOMINE GASCVS :
PRINCIPIO FINEM POSVIT MVNDANA RELINQVENS :
PERPETVI FRVCTVS MERCEM SVPER ASTRA RESVMENS :»

Resten encara les ruïnes d'aquest monestir al cim de Roca-Rossa. La planta que reproduïm (fig. 6) n'excusa la descripció. És coberta d'una volta amb arc apuntat, destruïda en gran part al costat

27. MONTサルVATGE I FOSSAS, F., *Noticias históricas*, XIV (1904), 391-399.

28. Aquesta làpida es conserva al Museu d'Art de Catalunya (Núm. 1574). El senyor Joan Ainaud de Lasarte, que ens en donà notícia, pogué identificar la procedència de la lauda sepulcral, degut a la transcripció que en féu Roig i Jalpí.

Diu Roig i Jalpí, en el *Resumen Histórico*, en parlar de monestirs de la diòcesis de Girona : «El de Santa Maria de Roca Rossa, cuya Iglesia edificó Raymundo Gausilo, como consta de vn epitafio sepulcral, que está al lado de su puerta principal, a la parte de tremontana, escrito en una piedra berroqueña, el qual dize : "Istius Ecclesiæ primus fundator habetur, qui iacet hoc tumulo Raymundus nomine Gausilus. Principio finem posuit mundana relinquens perpetuam fructus mercedem supra astra resumens".» (Pàg. 522.)

El pseudo-Boades, en referir la fundació de Roca-Rossa, diu : «... un hom molt virtuós e molt rich appellat Ramon Gausilus, tractant de lexar lo mon e de faer-ne vida sancta en aquell loch, fae una sglesia molt gran e molt forta, segons se'n troba recort en la matexa sgleya...» (*Feyts d'Armes*, cap. XIX).

Deixant de banda la mala transcripció de Roig, és curiós de veure com transcriu Gausilus en lloc de Gascus. I el pseudo-Boades, també diu «Gausilus», reiterant la mateixa error. És Roig l'influenciat pel manuscrit del Boades que havia descobert, o el Boades per la mala transcripció de Roig i Jalpí?

de l'entrada principal. La construcció respon al romànic de finals del segle XII.²⁹

SANT GENÍS DE PALAFOLLS. — Ve esmentada en el precepte donat l'any 947 pel rei Lluís IV al monestir de Sant Pere de Roda («Sancti Genesii in comitatu Gerundense, in loco qui dicitur Pineta, cum alodio Palatiolo»), i, l'any 974, en la butlla de Benet VI al mateix monestir («Villam Palatiolo, cum ecclesia Sancti Genesii»).³⁰ L'actual església parroquial fou construïda el segle XI, d'una sola nau i amb l'absis a llevant. La coberta és de volta de mig punt, reforçada per arcs torals sostinguts per pilars. Com a nota curiosa, s'observa, de bell antuvi, la marcada desviació de l'arc toral del presbiteri (fig. 7).

A l'exterior s'ornà amb bandes i arcuacions lombardes, que es veuen en la paret de migjorn. Primitivament, la llargada interior de l'edifici degué ésser d'uns 18'50 metres; però, com direm més endavant, fou perllongada fins els 26 metres. L'amplada de la nau és de 6'40 metres, i l'alçada del pla de terra fins a la volta, de 8 metres. El gruix de les parets, no ben igual, és aproximadament d'1 metre.

Al segle XIII s'obriren dues capelles laterals entre els dos primers arcs torals, amb volta d'arc apuntat, la qual cosa donà aleshores a l'església la planta de creu llatina. Després del saqueig de la pavor-dia de Palafolls i l'incendi de l'església pels pagesos de remença, l'any 1485, s'introduïren nous canvis a l'estructura de l'edifici, amb la construcció de noves capelles laterals i d'una nau lateral al costat nord, d'estil gòtic decadent del segle XVI, que tant abunda a la comarca.

La nova construcció es féu arbitràriament, sense tenir en compte l'estructura de la nau principal, de manera que, per tal d'obrir pas a la nau lateral, li fou eliminat el pilar del costat nord del darrer arc toral, el qual ve a aguantar-se sobre la volta de la capella, comproment l'estabilitat de la coberta de la nau central fins el punt que aquesta presenta una gran esquerda.

A començament del segle XVI, també es perllongà l'edifici per la façana i es bastiren un nou campanar i una torre de defensa, flanquejant els seus angles. En data que no ens ha estat possible de precisar, però posterior al segle XIII, s'allargà també l'església per la

29. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, cit. III, 119 i 121.

30. F. MONTSALVATGE, *Nomenclátor histórico de las Iglesias de la Diócesis Gerundense*.

banda de l'absis, i se'n bastí després un de nou, també de planta semicircular. Al segle XVIII, al costat de la capella lateral de la banda nord oberta el segle XIII, es féu una nova capella d'estil neoclàssic. També en el segle XVIII, per a facilitar la instal·lació d'un nou retaule barroc, es pujà una paret per a tancar l'absis, el qual avui serveix de sagristia.

SANT ESTEVE DE TORDERA. — Ja existia l'any 977: «Ecclesia Beati Stephani, sita in Comitatu Gerundensi, in valle Tordarie.»³¹ L'actual església parroquial, d'estil neoclàssic, fou construïda els darrers anys del segle XVIII i acabada a primeries del XIX.

Conserva només el campanar del segle XI, encara que bastant alterat, on hom pot veure (lám. II) les finestres de dues arcades, sostingudes per columnes centrals de capitell trapezial i mensuliforme. Arran del campanar, i en direcció est a oest, hi ha restes de l'arrencament d'una volta de mig punt de la vella església. Aquest campanar fou perllongat amb un pis de finestrals gòtics.

APÈNDIX

1

Donació feta pel comte de Barcelana Ramon Berenguer el Vell i la comtessa Almodis, a Aldabert, abat de Sant Honorat de Lerins i al seu monestir, del monestir de Sant Pol del Maresme, el 2 de gener de 1069.

Sacrosancte Dei ecclesie Sancte Marie et Sancti Honorati Monasterii Eirinensis, ubi et venerabilis Aldabertus abbas pressa vidatur.

Nos quidem in Dei nomine Raymundus Comes et uxor mea Almodis, Deo propicio, sano mente, integroque concilio, metuentes casum humane fragilitatis ne nobis repentina mors obveniat, placuit et placet animis nostris ut aliquid de rebus nostris propriis Deo deberemus offerre, et predicti monasterii abbati vel monachis, ibidem Deo digne famulantibus, donare sicuti et facimus. Sunt priscarum, enim legum sancxit auctoritas, ut quicumque rem sua in quemlibet cedere, donare, tradere, transfundere quod voluerit. Hoc per seriem scripturarum, auxiliante Domino, laudabiliter plenius

31. Id. id.

debeat corroborare. Ideo, nos iam dicti Raymundo et uxor mea Almodis, ad predictas ecclesias Sancte Marie vel Sancti Honorati Aldaberto abbati, ac monachis ibidem Deo servientibus, tam presentibus quam futuris, pro remedio animarum nostrarum ut pius et misericors Dominus veniam nobis prestare dignetur, etiam nam cedimus, donamus, tradimus atque transfundimus monasterium Sancti Pauli Maritime, cum omnibus que nunc habere videtur et deinceps acquisiturus est. Post obitum vero nostrum, volumus, atque obtissime protestamur, ut sepe nominate ecclesie Sancte Marie vel Sancti Honorati abbas, vel monachi presentes et futuri ibidem Deo famulantes intrepide, per presens factum nostrum et nostris manibus roboratum, hec omnia et adhuc si ibidem aliquid acquirere poterimus, omnia et in omnibus, ad suam vindicent potestatem, ita ut nullus episcopus vel comes, nec ullus ex heredibus nostris, nec ulla opposita vel subrogata persona, de sepe nominatis rebus aliquid substrahere de potestate Dei ecclesiarum vel ei digne servientium, nec minueré presumat. Et qui contra hoc factum nostrum ire, aut agere temptaverit, vel ad irrumpendum venerit, non valeat vindicare, ea que repetit, sed sit parti ipsarum ecclesiarum vel earum digne servientibus, culpabilis impleturus in vinculo una cum sacratissimo sociato, quod fisco pena numero auri libras centum, et in antea hic acta noster firmus et stabilis permaneat omni tempore. Facta carta ista, anno millesimo sexagesimo octavo ab Incarnatione Domini, indiccione. VII^a., III° nonas ianuarii, regnante Philipo Rege anno .III°.

Signum Raymundi Comitis et uxoris fite (sic) eius Almodis, qui hoc testamentum fieri voluerunt, et firmare rogaverunt.

Raymundus Comes. Almodis Comitissa.

✠ Signum Petri filii eius. ✠ Signum Raymundi filii eius. ✠ Berengarii filii eius. ✠ Signum Agnes filie eius. ✠ Raimbaldi. ✠ Signum Berengarii Espiscopi Sedis Gerunde. ✠ Iohannes Levita et capud scole Sancte Marie Sedis Gerunde. ✠ Berengarii Levite. ✠ Deusdedit Levite. ✠ Guillelmi. ✠ Gilbert Mur. ✠ Willelmi.

✠ Petrus Levita scripsit die et anno quo supra.

Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Llibre 2103, fol. 3^v. (Transcripció del segle XIV.)

2

Acta de dotació de la parròquia de Sant Iscle de Vallalta, feta pel bisbe Berenguer Guifré el 14 d'octubre de 1090.

Anno Incarnacionis dominice, monagesimo post millesimum, hera millesima, centesima uicesima octaua, indictione decima tertia, uenit dominus Berengarius sante Sedis Gerundensis episcopus, ad consecrandam ecclesiam in honorem sancti Adciscli constructam, in comitatu gerundensis, in loco qui uocatur Uellalta, in quo die consecracionis, dedit iam dictus presul

prefate ecclesie decimas et primicias, et alodia, et oblationes fidelium, tam uiuorum quam eciam defunctorum, et insuper, ex omni parte ecclesie, cimiterium habens triginta legitimos passus, quod sub tali defensione et quietudine constituit, ut aliquis homo cuiuscumque ordinis, honoris uel etatis, ibi aliquam uiolentiam quocumque tempore non inferat, sed ob onorem et reuerenciam prefate ecclesie, saluo munimine consistat. Terminus autem prefate ecclesie, sic se nabet: Ab orientali parte terminatur in serra de Monte petra arrencada, per Cap bon a Caprodon et ab Erserma et a Rodal, et a Poi de faniol, et a Gistorleua, et a Peirerola, et per serra de Arbolio usque in littore maris. Et a meridiana parte terminatur in undas maris. Ab occidentali quoque parte, terminatur de mare a Petrafta per ipsam aquam usque ad Roca de segur et in Futirrano margine de Pugosos et in Pui de ganafre, et usque in aqua de Castellar et de aqua de Loredella usque in ipsa de Martres, usque in Petra ferrera, medietatem de ipsis decimis habeat sanctus Adcisclus. A parte autem circi, terminatur in serra Montis nigri. Reeditus uero huius ecclesie sunt per singulos annos duo cuniculi. Preterea subdidit predictus presul predictam ecclesiam taliter dicionis Sedis gerundensis, ut omni anno inde chrisma accipiat et in omnibus eius institutis et precepconibus pareat. Scripta hec dos, secunda idus octobris, anno .I. post .xxx^m. regni Regis Philipi.

✠ Berengarius Dei gratia Gerundensis Episcopus. ✠

Hic crucis impressit signum Leuita Iohannes.

✠ Poncius notarius sancti honorati atque sacerdos, qui hec dos scripsi die et anno quo supra.

Pergamí de l'Arxiu Parroquial de Sant Iscle de Vallalta, avui destruït.

Un altre exemplar, probablement una còpia posterior, amb alguna variant ortogràfica havia pertangut a l'Arxiu Parroquial de Canet de Mar.

Una còpia d'aquest document es conserva a l'Arxiu Arxiprestal d'Arenys de Mar, tret a mitjans del segle passat pel rector Patllari Rodà, i d'aquesta la publicà el P. Fidel Fita en el *Boletín de la R. Academia de la Historia*, vol. , pàg.

Estudios Históricos, III (Madrid, 1885), 94.

3

Dotació de l'església de Santa Maria de Pineda, després de la seva consagració pel Bisbe Berenguer Guifré, 17 de gener de 1080.

Dotalia Ecclesiae Beatae Mariae de Pineda, seu rectoria eiusdem:

Anno ab Incarnatione Domini Millesimo Septuagesimo nono, Era Millesima, Indictione duodecima, venit dominus Berengarius Sanctae Sedis Gerundensis Episcopus ad consecrandum Ecclesiam in honorem Sanctae Mariae Virginis, sanctique Iacobi Apostoli, necnon et Sancti Iusti sive et iam alium altare in honore Sancti Iohannis et Sancti Martini, in Comitatu scilicet Ierundensi in Maritima, in loco qui dicitur Pineta, in qua die consecrationis dedit iam dictus Praesul praefatae ecclesiae decimas et primitias et oblationes fidelium tam vivorum quam etiam defunctorum et insuper ex omni parte Ecclesiae cimiterium habens triginta legitimos passus: Et ego Arbertus dono ad diem dedicationis praefatae ecclesiae de meo proprio alodio: 11

circuitu quantum includit infra triginta legitimos passus per redemcionem peccatis meis vel parentorum meorum, sub eo modo, ut omni tempore habeat presbyter ipsum alodium et cimiterium sine ullius vinculo nominis viventis; quod sub tali defensione et quietudine constituit iam dictus praesul ut aliquis homo cuiuscumque ordinis honoris vel aetatis ibi aliquam violentiam quocumque tempore non inferat, sed ob honorem et reverentiam praefatae Ecclesiae salvo munimine consistat. Terminus autem parochiae praefatae Ecclesia, ita se habet: Ab orientali parte terminatur in torrente aquae vallis maris quae discurrit per tempus pluviarum et in finibus parochiae Sancti Genesii, et transit a meridici parti a finibus parochiae Sancti Cipriani conduditur et in aqua qui discurrit per torremtem qui dicitur Camp, et hinc pervenit usque in Ecclesiam Sancti Andreae, ab aquilonali parte pervenit ad portum qui dicitur Cedriga, et decendit usque in vallem Perdutz: Redditus vero huius ecclesiae est per singulos annos denarios duodecim. Praeterea sub didit preadictus praesul praefatam ecclesiam taliter dicini Sedis Ierundensium, ac omni anno inde accipiat crismam, et omnibus institutis et monitionibus pareat. Acta haec dos, decimo sexto chalendas februarii anno decimo nono regni Philippi Regis.

Signum Arbertus qui ista donatione feci et firmavi firmarique rogavi.

Berengarius Dei gratia Gerundensis Episcopus.

Bernardus sacerdos scriptor et exarator qui hoc scripsit sub die (sic).

Correctum et comprobati cum eius originali instrumento, per me Franciscum Befaras, notarius Vicariatus propria manus scriptum.

Arxiu Diocesà de Girona, *Liber Dotaliarum I*, fol. 218v. (En aquest llibre, escrit al segle xv, hi ve redactat aquest document en lletra del segle xviii, intercalat entre els altres.)

4

Ponç de Montpalau, castlà del castell de Montpalau, fa testament el dia 29 d'abril de 1230, en el qual, entre diverses deixes i institucions, disposa:

In primis dimito domo sancto Paulo maritime, omnem meum campum terre, qui est meum alodium franchum et liberum, que habeo et teneo in plano de Pinete, et etiam omnia dictum campum terre prope alodium sancti Pauli, et habeat iam dictum monasterium sancti Pauli et teneat atque possideat et suis rectoribus per fanchum proprium alodium omni tempore, ad voluntatem eius faciendi, cum corpus meum ad sepeliendum intus monasterio. Et ecclesie sancti Martini Pertegaz, .ii. solidos; dimitto altare sancte Marie de Pineta, mediam quarteriam ordeï, omni propre paccare et tradere intus mea hareta; sancti Petri de Pinete .iii. solidos; dimito sancti Michaelis Castro Monte Palacio .iii. solidos; Sancti Quirici de Cabaspre .ii.

solidos; sancti Cipriani de Valle alta .ii. solidos; Dimito sancti Aciscli de Valle alta .v. solidos; sancti Petri de Caneto .ii. solidos; sancti Martini de Arens .ii. solidos; sancte Cecilie de Torrente bono .ii. solidos; sancti Michaelis de Arens .ii. solidos; dimito Ospital de Calidas de Tarag .ii. solidos; Sedis Gerunde .ii. solidos; Ospital novo Gerunde .ii. solidos; dimito sancti Martini de Catiano .v. solidos; sancte Marie de Palacio .iii. solidos; confratrie sancti Felicis de Cadins, dimito sicut continetur instrumentum suum; dimito sancti Salvatoris Brede, .iii. solidos; sancte Marie Ruppe-Rupha .ii. solidos. Et rogo uxor mea et meos manumissores ut faciant meum convivium completo intus monasterium domui sancti Pauli Maritime....»

Arxiu de la Corona d'Aragó. Montalegre. Pergami n.º 89r.

J. M. PONS I GURI

Arxiu Històric Municipal, Arenys de Mar.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.

SAINT-MOKIOS DE CONSTANTINOPLE REFUGE DE L'ASTROLOGIE

Monsieur Puig i Cadafalch, grand connaisseur des églises d'Espagne, attaché aussi à celles de Byzance, voudra bien, après l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (6 juin, 1947, C. R., p. 353) accepter l'hommage d'une modeste étude, qui touche au beau sujet des survivances païennes. La donnée principale en est prise à l'un des opuscules groupés par Th. PREGER sous le titre de *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Lipsiae, MCM I et MCM VII. Ce sont les παραστάσεις σύντομοι χρονικαί, que j'ai cru pouvoir, dans le recueil jubilaire de l'Ecole d'Athènes, dater entre la fin de 742 et le cours de 746. Les notices s'y suivent sans ordre, peut-être inscrites au jour le jour, au hasard des rencontres, jusqu'à la mort de l'auteur. L'une d'elles, 5d, éclaire heureusement un sujet essentiel : l'astrologie dans les églises byzantines.

Elle présente, en effet, un double avantage : la date avancée et l'indication de l'emplacement. On y voit l'iconoclaste Léon l'Isaurien (717-741) poursuivre, à la fois et pour les mêmes raisons, les icones chrétiennes, et le passé païen. « Sous son règne, rapportent les Parastaseis, πολλά θέματα παρελύθησαν ἀρχαῖα, beaucoup de thèmes, anciens furent supprimés (§ 5d, p. 22.22; Patria, II, 90, P. 198.10). Puis semble-il, vient un exemple : τότε τὸ λεγόμενον τριζώδον εἰς τὸ κοῦ τοῦ ἀγίου Μοκίου κάτωθεν ὑπάρχου ἐπήρθη· ἐν αὐτῷ ἡστρωγόμεον ἕως τότε πολλοί. « Alors le Trizodon, qui se trouvait aux cavités de Saint-Mokios dans le bas, fut enlevé. Près de lui,¹ jusqu'alors, beaucoup étudiaient les astres. »

1. Pour ἐν, en ce sens, cf. PREGER, 64.21.

Nous définirons ailleurs le «thémation». Nous y reconnaissons le thème, la position des astres au moment de la naissance, la rencontre des planètes et du zodiaque, où les astrologues savent découvrir ce qui arrivera au cours de la vie. Ainsi un grand siècle plus tôt, peu après 582, la vie de saint Eutychios nous montre celle, dans une maison d'Amasée, à l'étage supérieur, le «thème d'Aphrodite» (τὸ θέμαν τῆς ἀκαθάρτου Ἀφροδίτης), arraché d'une des parois par un mosaïste, le propriétaire voulant faire de la pièce un oratoire (P. G., 86.2, col. 2328-2334; cf. Krumbacher, G. B. L., p. 59). Les Parastaseis attachent au diminutif θεμάτιον la valeur du primitif.² Elles nous en offrent un tableau plus large, trois planètes, au lieu d'une, engagées dans le zodiaque.

Le présent article n'a d'autre objet que de préciser l'emplacement ce qui nous conduit à suivre l'histoire de l'édifice à travers les catastrophes et les reconstructions. Κοῦφος : léger. Les objets légers sont souvent creux. Ainsi se qualifient les puissantes colonnes du Tauros et du Xérolophos, pourvues d'un escalier intérieur (Patria II, 47, p. 176.16). Du Cange en fournit bien des exemples. Voici encore un mur de la ville, d'où l'on donnait à la flotte le signal du départ : τὸ δὲ τεῖχος ὑποκάτω ἦν κοῦφον κινότερον εἰδές, le mur dans le bas, était creux, comme une citerne (Patria III, 38, p. 231).

Où chercherons-nous ces cavités? En Egypte, le temple de Dendarah nous présente le zodiaque deux fois, d'abord, au temps de Cléopâtre, à l'intérieur, puis sous Tibère, au plafond du pronaos.³ Dans une église, ce serait aux bas-côtés, au narthex, ou mieux encore aux quadripörtiques de l'atrium sous le creux des calottes ou des voûtes d'arêtes Subterranea nous répond aussi Du Cange, d'après deux auteurs de son temps (s. v. Κοῦφος). Prenons-le au mot κοῦφωμα, cavitas une expression singulière nous y arrête : κάμαρας κοῦφωμα. Il la tient de Nicéas Choniate, III. 2. Examinons-la dans l'édition de Bonn à la page 139, 1.3, nous lisons : παλαιάτον ὑπονοήσας ὑπόνομον, ayant cru reconnaître un très ancien passage souterrain, ce qui, dans l'apparat, se traduit, en langue populaire, par παλαιὸν ὑπονοήσας καμάρας κοῦφωμα. Ayant supposé la cavité d'une ancienne arcade (ou d'une voûte). Camara répond en effet à fornix, ἀψίς. Mais ceci nous inquiète : arcade ou voûte sont autre chose que passage souterrain.

2. JANNARIS, *Historical Greek Grammar*, 1036 sq.

3. BOUCHÉ-LECLERCQ, *L'astrologie grecque*, 55.1.

Nous soupçonnons donc ici quelque méprise. Tournons la page (140.12); l'aventure s'achève. Le malheureux Andronic Comnène échappe alors de sa prison : ἐξαναδύς γὰρ οὗτος τοῦ θόλου καὶ τὸν ὑπόνομον ἐκδελοιπῶς il émerge de la pièce voûtée et quitte le souterrain. Ainsi le texte classique distingue les deux locaux que la version populaire a confondus. Ce n'est pas ὑπόνομος, mais θόλος, que peut traduire καμάρας κούφωμα.

Nicétas suivait l'exemple de Procope, désignant ainsi la calotte ou la voûte d'arête, suspendue entre deux arcades, aux travées de la célèbre Chalcé.

* * *

Saint-Mokios figure au nombre des constructions de Constantin (Ἡσυχίου πάτρια.⁴ L'église prit la place d'un temple de Zeus, tout à côté (παροικοδομήθη). On en utilisa les pierres. On fit la nef de deux tiers moins haute, de moitié moins longue; on l'accrut du sanctuaire. Proportions modestes, celles d'un martyrium. Mais ce fut bien une église que Constantin édifia en son honneur : ἐνεγείρεν τὸν ναὸν ὡς ἴδιον αὐτοῦ. Ailleurs il en consacra de plus illustres à d'autres martyrs, saint Pierre, saint Laurent, sainte Agnès, hors de la cité, au milieu d'un cimetière chrétien, au dessus de leurs tombes.⁵ Mokios avait subi là la décollation, mais il reposait à un mille de distance: on le ramena.⁶ Ainsi, le Ménologe de Basile II nous présente-t'il le supplice près du Martyrium.⁷ La place nous dit-on plus tard, était riche en tombeaux, surtout païens et ariens, un véritable cimetière suburbain.⁸ Constantin, en effet, l'avait laissé hors de son enceinte, au delà de l'Ἐξακρίσιον, au nord de Saint-André in Crisis, l'actuel Khodja-Moustafa-Djami.⁹

Dans la suite, l'église a passé par bien des vicissitudes. A peine construite, elle s'écroule. Plus tard, en 379, Théodose le Grand entre à Constantinople et bientôt expulse les Ariens de toutes les églises, à l'intérieur de la ville, et leur permet de s'établir hors les murs, près

4. PRÉGER, p. 18.2, note.

5. GRABAR, *Martyrium* (Paris 1946), 294, 305.

6. DELEHAYE, 676.1.

7. GRABAR, 90 pl. XVII.2.

8. PRÉGER, 18.2, 19.2, 22.25, 215.6.

9. MORDTMANN, *Esquisse topographique du Constantinople* (Lille 1892), n° 110-111, 135; cf. p. 44, plan de Buondelmonte, n° 17.

de Saint-Mokios, qu'ils recoivent et reconstruisent. Ce ne fut pas pour réparer un nouveau dommage, mais, visiblement, pour substituer, à la modeste église de cimetière, une large cathédrale ouverte à de nombreux fidèles. La preuve en est qu'au bout de sept ans une nouvelle catastrophe, disait-on, les surprit au cours de l'office et fit de nombreuses victimes. Comptons encore un siècle et demi et voici l'éclatante fortune, l'oeuvre de Justinien, dont Procope loue la grandeur que rien n'égale,¹⁰ dont, plus tard aussi, le Synaxaire de Sirmond attribue à Constantin, bien à tort, l'aspect grandiose et luxueux. Telle, Saint-Mokios parvint, deux siècles plus tard, sous Léon l'Isaurien (717-740) à l'auteur des Parastaseis (Καὶ ἵσταται ἕως ἡμῶν).¹¹

En ce somptueux édifice, se retrouve la toute simple église funéraire de Constantin. Le Synaxaire en fournit la preuve. Au 11 Mai,¹² il suit les Patria et précise : «Une église est construite pour le martyr, dont la synaxe se célèbre dans son martyrion.» Lucien d'Antioche avait aussi la sienne dans son martyrion, situé à l'intérieur du «Saint-Martyr-Mokios» (p. 144.10). En quel endroit de l'église ces martyria prenaient-ils place? L'étude nourrie et pénétrante de M. Gravar nous en informe. La grande nef se réservait à l'Eucharistie. Pour les martyrs on disposait soit des cotés, extérieur ou collatéraux, non loin du sanctuaire, soit du sous-sol. La crypte, conçue en Orient trouve un large accueil chez les Latins. Depuis Justinien Byzance y semble renoncer, mais elle conserve la chapelle funéraire à deux étages, semblable au martyrion isolé, issue comme lui du mausolée chrétien antique. La Bulgarie en possède les deux exemples les plus remarquables, l'un à Batchkovo, de 1083, l'autre à Boïana, de 1259.¹⁴ Saint Mokios se classe avec eux. Voici nos raisons.

En deux manuscrits des Patria, G et H, xivème et xvème siècle, à la mention du transfert s'ajoute au texte une information précieuse et son corps est déposé là au dessous de l'autel. C'est donc là, au sous-sol, que nous chercherons le martyrion du saint à qui l'église est dédiée. Au sous-sol aussi celui de Lucien d'Antioche, et celui-ci pareillement à l'origine, car il souffrit le martyre à Nicomédie en 312, précédant de peu la conversion de Constantin, et d'autre part, sainte Hé-

10. *De aedificiis* I.4, Bonn, III. 190.13.

11. *Parastasesis*, 19 sq., VASILIEV, I, 101; DELEHAYE, *Synaxarion*, 676.1-3.

12. DELEHAYE, 676.1.

13. *Martyrium*, 93.

14. PREGER, 215.10, apparat.

tène, fondatrice avec son fils, le vénérait hautement.¹⁵ Voici Justinien et l'église neuve : plus de martyria, mais encore le repos près de saints : c'est Samson Xénodoque, avec sa synaxe dans le xénon jadis confié à ses soins,¹⁶ ce sont Euthyme le Jeune et Eulogios Xénodoque simplement commémorés par la Grande Eglise (p. 367.7 et 638.7). Ainsi en 415, les saints déposés sous le luxueux autel de Sainte-Sophie restaurée (Sozomènes IX. S. P. 6.67, col. 1593-1590), avaient leur synaxe au voisinage, dans l'épiscopat de Saint-Jacques, à l'intérieur de la Mère de Dieu ἐν Χαλκοπράτεις Le Chronicon Paschale¹⁷ et le Synaxaire,¹⁸ qui nous en informent, s'accordent sur Zacharie, père du Précurseur, mais se partagent, au sujet de l'autre relique, entre Joseph fils de Jacob, le prétendant de la Vierge, et le juste Syméon, qui reçut Jésus dans le temple. Nous en sommes informés, non par le sirmond lui-même, mais par un antécédant de valeur, composé en Palestine, au xème siècle : Pareil témoignage est digne de foi : nous le préférons à la chronique, sujette à confusion, la matière s'y prêtait (Joseph fils de Jacob et Jaques, Ἰάκωβος, fils de Joseph. Nous restons ainsi assurés que les deux coffrets apportés en grande pompe de l'échelle de Chalcédoine, pour reposer sous l'autel de Sainte-Sophie recevaient ailleurs les honneurs de la Synaxe.

La cause est entendue : les cavités de Saint-Mokios, où s'abritait le trizodon, où les gens du huitième siècle étudiaient les astes, recouuraient une crypte.

GABRIEL MILLET

Institut de France, Paris.

15. AIMÉ PUECH, *Litt. gr.*, III, 51.

16. DELEHAYE, 773.11.

17. BOUILLON, 572.

18. DELEHAYE, 155-156, l. 51, 57.20.

EL «BREVIARIUM DE MUSICA»
DEL MONJO OLIVA
(mort després del 1065)

La musicologia, malgrat ésser una ciència tan moderna, ha tingut força per a revaloritzar la mateixa cultura antiga dels pobles. A mida que hom estudia el fet musical d'una escola o d'un monestir medieval, es veu més clar que la floració artística estava sempre en relació directa amb el fet cultural: n'hi ha prou, en veure que la pràctica musical era allí florent, per dir que les altres arts també hi eren estimades i practicades en gran escala.

En el cas de Ripoll, es fa palès encara més aquest punt. Malgrat les diverses vegades que hem tractat de la música a Ripoll en els temps antics, manca encara una monografia de conjunt sobre aquest tema. Les dades que coneixem fins ara, demostren bé que la florida del cant i de la notació musical en aquell cenobi foren durant els segles X-XIII; dels temps posteriors en sabem poca cosa.

Esperant una ocasió bona, ens limitem avui a donar el text del *Breviarium de Musica* del monjo Oliva, contemporani del bisbe-abat homònim. El monjo Oliva, matemàtic, poeta, escriptor i músic, ens ha llegat el seu tractat teòric sobre el monocord com a instrument medieval de l'escola de cant. Oliva, en escriure el seu tractat, el titulà *Breviarium de Musica*; cal recordar que aquest nom el va emprar també el monjo alemany Frutolfus von Michelsberg, mort en 1103, posterior, per tant, de molts anys al nostre Oliva.

Aquest tractat es conserva únicament a Barcelona (Arxiu de la Corona d'Aragó, Ripoll, 42), en un manuscrit copiat els anys 1018-1046. Com diguérem en el Congrés Internacional de Musicologia de Viena l'any 1927, es tracta d'una col·lecció dels teòrics principals coneguts a Europa, des de Boeci, del segle V, passant pel *Liber enchiridis de Musica*, del segle IX, el *Liber Ubaldi peritissimi musici de Harmonica Institutione* de l'Hucbaldus de St. Amand (Tournai) de començament del segle X, i altres tractats més o menys fragmentaris. Tots

aquests tractats van precedits pel *Breviarium de Musica* susdit. Això vol dir que el monjo Oliva coneixia bé els teòrics musicals més il·lustres que corrien de mà en mà a l'Europa del seu temps.

El tractat del monjo Oliva ha restat inèdit fins avui. Fou només el P. Villanueva qui en el seu *Viatge*, VIII (1821), en parlar del monjo Oliva, va publicar una part dels versos que segueixen el citat *Breviarium*. Sobre el monjo Oliva com a músic, vegeu la nostra obra *La Música a Catalunya fins al segle XIII* (Barcelona 1935), 64 ss. i la bibliografia que allí se cita.

El monocord medieval consistia en una corda estesa damunt una caixa de ressonància, de fusta, la qual, per mitjà d'un cavallet movable que es corria més amunt o més avall, servia per a midar els intervals de l'escala i per a investigar i demostrar les lleis de l'acústica musical. Més tard constava ja de dues o de tres cordes, de manera que es podien ben sentir els intervals i els acords. A part l'orgue, a l'antiga Edat Mitjana, el monocord era l'únic instrument que ofería garantia per a conèixer bé els intervals. I donat que la mida justa de l'orgue únicament la donava el monocord, es comprèn l'èxit i el gran valor que tingué el monocord en els temps medievals per a la pràctica i la teoria musical.

Per les dades dels antics es veu clar que en temps vells es coneixien tres menes de monocord; *a)* el *monocord* com a instrument, poc conegut i relativament poc evolucionat; *b)* com a mitjà pràctic per a l'exposició de les consonàncies i per a l'ensenyament de les relacions dels sons (en aquest sentit, fou molt conegut); *c)* com a sistema tonal. El nostre Oliva tracta del monocord en el sentit del *b)* i estudia la seva divisió segons els gèneres diatònic, cromàtic i enarmònic de la música, seguint Boeci, parla de les simfonies (=consonàncies) i de les seves espècies i dels vuit tropus o sons.

Pel que es veu, Oliva potser no va conèixer a temps el sistema de l'abat Odó de Cluny (†942). Odó prenia ja el monocord com a instrument pràctic i com a mitjà de suport per al cant; per això es va imposar definitivament amb Guido d'Arezzo (1020-1040) que el prengué com a fonament de la pràctica musical, i en va aixecar un sistema de sons que durà fins al segle xv.

El monjo Oliva, en la seva instrucció al tractat, conta per què el va escriure. Segons ell, tenia un amic monjo, de nom Pere, el qual estava frisós de conèixer de prop l'art de la música, donat que coneixia bé les altres arts i ciències. Aquell Pere esperava d'un amic que li enviés uns llibres de música que ell li havia demanat i havia tramès «nuncios per vicina cenobia petendorum librorum causa». Mentrestant, però, els llibres no arribaven, i ell es delia conèi-

xer «mensurandi monochordi regularis rationem». En replicar Oliva que la tal cosa la descrivia ja Boeci «in omni disciplinarum genere prudentissimo huius artis scriptores», insistia encara més l'amic, i Oliva es veia forçat a escriure «ne beneficiorum tuorum immemores videremur», i ho feia «ex repete memorie promptuariis».

De tot això es dedueix que no solament a Ripoll es coneixia la teoria musical i en guardaven els tractats, sinó que hi havia altres monestirs catalans on es conreava la ciència de la música. L'amic Pere seria, però, ben entès ja en altra mena de teoria musical, per tal com Oliva, en finir el *Breviarium*, li recomanava «si quid in ea commissum fuerit, cum plenariam facultatem cognoveris», que ho corregís amb tota llibertat. De moment, no sabem qui seria aquell monjo Pere; sols direm, de passada, que Ripoll tingué al seu *scriptorium* un monjo eminent de nom Pere.

Sense més comentaris, sols direm que qui vulgui conèixer en detall el tractat del monjo Oliva, cal que estudiï el llibre de Sigfrid Wantzloebe, *Das Monochord als Instrument und als System* (Halle/S. 1911).

INTRODUCTIO

Cum multimode curiositas instantissima studia feruentissimum tui animi discendique cupidum ad quidquid scibile sollicitarent, artemque musicam precipue, quia iam de ceteris aliqua noueras, impatientissima cupiditate desiderares, a nobis tandem totius beneficentiae gratia obsequendo quod te eam pro facultate noticiae doceremus, si librorum copia suppeteret, obtinuisti.

Cum autem nec libros quos ab amico tuo quodam sperabas, qui tibi non dederat, inuenisses, et ex his quae uoluntati tuae maxime inerant quid aliud faceres non haberes, cum iam nuncios per uicina cenobia petendorum librorum causa delegasses, mensurandi monocordi regularis rationem affectione preoccupatoria poposcisti. Quod cum non oportere facere respondissemus, quoniam a Boetio, in omni disciplinarum genere prudentissimo artis huius scriptore, post perfectissimam a ueteribus philosophis translationem plene ac euidentissime describeretur, tu quidem uehementius ut id tibi fieret incubueras, obsecrando, etiam, si qua tui erga nos beneficia quandoque profecerant, debitum retributionis nullo modo negaretur precedenti famulicio gratissime largitionis.

Qua ex causa, ne beneficiorum tuorum pronique in nos famulandi habitus immemores uideremur, ex repete memorie promptuariis ambigentes, tamen, utrum impatientie tuae sufficere possemus, an earum partem quae in musicis (*sic*) Boetii continentur attingere aggressi sumus. Quorum rationem quantula-

cumque sit solo tamen tui amore susceptam ne efficacitē confidentia familiariter nulli alii publicandam tibi soli afferimus. Sed si quid mei commissum fuerit cum plenariam facultatem cognoueris, non adeo redarguendum in minus perfectis repetite memorię arbitraberis. Cuius in presenciarum haec summa est:

DIVISIO MONOCORDI SECUNDUM GENUS DIATONICUM

Cum omnis musicę ratio tribus in generibus versetur: *diatonicum*, scilicet, *cromaticum* et *enarmonicum*, regularis monocordi diuisio secundum prefata genera omni modo uidetur triformiter uariari. Cuius quidem rationem primum diatonicum, quia et comuni musicę familiariter seruit, per quinque tetracordorum uariationes expedit. Quorum hominum interpretationisque ratio sic habetur:

Ipaton, ab ipatis, id est, grauibus; Meson, a mediis; Sinemenon, a sinemenis, id est, coniunctis; Diezeugmenon, a diezeugmenis, id est, disiunctis; Yperboleon, ab excellentibus. Predictorum, uero, duorum: sinemenon ac diezeugmenon, alterum a coniunctis, alterum a disiunctis, ideo dicitur, quoniam sinemenon duobus tonis emensis ad mesen, semitonio coniungitur; diezeugmenon, uero, tono seiunctum a mese, duobus tonis ac semitonio, diatesseron symphonie debitam seruitutem expendit. Sed quoniam unius cordę in plures uoces, quas cordas dicimus, facienda est sectio, ipsarum cordarum quę a Boecio traditarum nomina adscribenda uidentur, quę pro his diapason consonantiam diffuse unicuique octo troporum in quibus totius musicę abundatia continetur plenam sui corporis substantiam profitentur. Quarum nomina hec sunt: *Proslambanomenos*, *Ypate ipaton*, *Perypate ipaton*, *Lycanos ypaton*, *Ypate meson*, *Perypate meson*, *Lycanos meson*, *Mese*, *Trite sinemenon*, *Paranete sinemenon*, *Nete sinemenon*, *Paramese*, *Trile diezeugmenon*, *Paranete diezeugmenon*, *Nete diezeugmenon*, *Trite yperboleon*, *Paranete yperboleon*, *Nete yperboleon*.

Quod enim modo siue tonis siue semitonis a se prescripturarum cordarum spacia discrepent, subiecta descriptione clarebit:

Quum opposita dispositione cordarum differentie patuerint, nunc ad propositę diuisionis rationem sequentia conuertamus: Primum, igitur, omnium totius monocordis (*sic*) diuisio in duo equęa sumitur, eodemque modo unaqueque medietatis pars in duo iterum equalia separatur. Que quidem partes iam quattuor cognoscuntur: proslambanomenos, licanos ipaton, mese, nete, yperboleon. A proslambanomenos enim ad licanos ypaton, diatesseron consonantia continetur; a licanos, uero, ypaton ad mesen, diapente symphonia concordat; que quidem mese ad nete iperboleon, diapason.

DE SIMPHONIIS EARUMQUE SPECIEBUS

Sed ne simphonias proponam, antequam de ratione earum quicquam || tractemus, dicendum uidetur quot sint, quae mensura constant. Sunt enim tres, quibus quarta additur: Due simplices, due uero composite. Diatesseron et diapente, diapason ac bisdiapason. Diatesseron et diapente simplices; diapason ac bisdiapason composite. Quae quidem, ideo composite, quia priorum compositione iunguntur. Constat enim diapason, diapente ac diatesseron; bisdiapason, uero, quibus constet ipsa nominis interpretatione cognoscitur. Diatesseron, enim, quam simplicem diximus, quia prior erat et aliis simphoniis nullomodo componebatur; constat tamen duobus tonis ac semitonio; Diapente, uero, in qua eadem huius rei ratio consideratur, tribus tonis ac semitonio compaginatur. Tonum, autem, esse noueris, quando sesquioc-taua proportione colligitur; semitonium, uero, quod non pleni toni mensuram attingit. Qua proprietate, quoniam consonanciarum toni ac semitonii ratio patuit, diuisio spatii, quod est, a mese ad proslambanomenos, hac dimensione probetur:

A mese enim usque ad terminum ultimum in octo partes fiat diuisio, harumque octaua mese superponatur, signeturque corda licanos meson, sesquioc-taua proportione collecta. Eodemque modo, a licanos meson collecta, superponatur octaua, describatque peripate meson. Collectis igitur duobus tonis a mese solum per eum semitonium ad diatesseron constituendam, quod hoc modo proueniet:

A mese enim uersum spacium triparciatur, terciaque pars super addatur; quo facto, facillime semitonium pernotabitur, diceturque determinatio illius ypate meson. Preterea, ab ypate meson simili modo ad diatesseron constituendam, duo toni hac semitonium usque in ypate ypaton constituuntur, a qua proslambanomenos tono distabit; quae cum prefatis duobus tonis ac semitonio diapente consonantiam reddit.

Hac igitur ratione totius diapason corpore proportionaliter emenso, nete iperboleon spacium ad mesen legitime dimensionis censura requirat. A nete, igitur, yperboleon ad nete diezeugmenon supradicta ratione octauarum partium super adiectione tercieque eius partis spatii a quo octauarum collectio fieri ceperat, diatesseron simphonia succrescat. A qua quidem nete diezeugmenon duo toni ac semitonium predicta ratione collecti, usque in paramesen constituentur, inter paramesen ac mesen tono more solito interueniente.

Quibus hoc modo ordinatis diapente simphoniam consonare uidebis, quae cum diatesseron sequente duple proportionis, quae est diapason, uniuersitatem adimplet, quae inter mesen et nete yperboleon uera ratione colligitur.

Sed quoniam quinque tetracordorum genera proposuimus, quattuor quidem suo ordine locis propriis conlocantes, quintum quod superest qua censura proueniat aperiamus:

Diximus superius a nete yperboleon ad mesen diapason consistere simphoniam, in qua quidem illud inherat tetracordum, quod a nete yperboleon incipiens in nete diezeugmenon usque descendit. A qua quidem nete diezeugmenon || toni ratio procedat, nete sinemenon suo loco constituens, a qua in trite sinemenon duorum tonorum ratio continetur. Inter hanc igitur et mesem spacium quod relinquitur, sinemenon semitonium quadam suauitate decantat ad mesen coniunctum faciens tetracordum. Hac igitur ratione mensure totius diatonici generis corpus existit, per quod quidem reliquorum duorum generum crhromatici (*sic*), scilicet, hac (*sic*) enarmoni[ci], quodam modo poterit dimensionis ratio declarari. Quam quidem hoc modo constat haberi:

DE GENERE CHROMATICO

In diatonico, igitur, genere, a nete yperboleon in nete diezeugmenon, tetracordum diatesseron efficiens, duorum tonorum ac semitonii mensura constabat. In cromate, uero, continui unius triemitonii ac duorum semitoniorum legitima spacia continentur. Quæ qua dimensionis ratione inueniantur, hoco modo patebit.

Ad tria, enim, semitonia colligenda, a nete yperboleon ex utraque parte duorum tonorum mensura legitima componatur; ex ea autem parte qua tonus exterior terminatur, tertia pars eius spacii duobus superponatur, sicque unius toni ac semitonii continuatio, quod triemitonium dicitur, facillime inuenitur.

Hoc etiam in ceteris pernotando, quatenus sicut in diatonico genere unumquodque tetracordum duobus tonis ac semitonio textitur, ita in crhomate (*sic*) semper triemitoniorum continuatio ac duorum semitoniorum diuisa spacia collocentur. De quibus quidem semitoniis post triemitonium constituendis, hec certæ dimensionis ratio habeatur. Propositis, enim, a nete yperboleon duobus tonis, interposito tamen ibi triemitonio, qua ratione superius diximus, spacium quod relinquitur semitonii maioris, quod apotome dicitur nomine, pernotatur. Alterum, uero, duobus eisdem tonis ab eorum exteriori termino pars tertia superadiecta monstrabit. Quod in ceteris huius generis tetracordis fieri pernotabis.

Quoniam diatonici generis et cromatici dimensionis legitime rationem per sua tetracorda descripsimus, de tercio, quod superest, armonia scilicet,

expediamus. Cuius quidem dimensionis ratio longe a ceteris duobus diuisa cognoscitur, haud tamen difficilis, si diatonici generis per tetracorda sua mensura sciatur. Patuit enim, diatonici generis tetracorda duorum tonorum uniusque semitonii compositione formari, cromatici, uero, trisemitonii unius continui duorumque semitoniorum spaciis contineri. In enarmonio, uero, hanc colligas uniuersali ratione mensuram: Uumquodque, igitur enarmonios tetracordum ditoni unius continuationem ac semitonii quidem in duas diesis separationem, per totam sui corporis uniuersalitatem requirit; quod proculdubio fieri, doctoris nostri Boecii auctoritate firmatum, ab omnibus huius artis lectoribus uerissima ratione credatur. Hoc tamen in unoquoque trium generum sinemenon tetracordo diligentissime pernotato, quod ad mesen semitonio coniuncto in diatonico duos tonos constituens, in cromate, eodem semitonio constituto, semitonium per se constans trimitoniumque continuum, in enarmonio, eodem iterum semitonio in duas diesis separato, ditonum collocando, hanc certe rationis mensuram compones.

Jam igitur totius regularis monocordi dimensionis legitime || ratione perspecta, quędam de semitoniorum ratione tractemus. Diximus, enim, tonum in sesquioctaua proportionem constare, cuius sectionem in duo equa fieri non patitur ratio; et ob id, semitonium non dimidia toni pars, set non plena dinoscitur. Qua ex causa, cum toni diuisio in duo semitonia inequalia sit, constat, ueraque ratione colligitur, unum eorum maius, alterum minus esse, quorum minus lima, maius apotome nominatum ab antiquis artium scriptoribus traditum palam esse cognoscitur. Quo autem loco in ipso monocordo euidentissime cognosci possint, facile dabimus experimentum.

Verum, quia in diatonico genere cum plura semitonia per sua tetracordia incidant, nunc sit agnoscere quę maiora minoraue sint. Ad hoc cognoscendum, diuisi chromatis spacia prouidenda querantur; in eo, enim, post triemitonii emisi spacium, duo semitonia commanentia per singula tetracorda ponuntur. In quibus id certissime denotetur, quod semitonium post triemitonium continuum collocatum, maioris semitonii, quod apotome dicitur, ratione formatur; minoris, uero, sequens semitonium nomine, quod lima est, pernotatur. Semitonii, preterea, diuisionem in duas diesis per singula enarmonici generis tetracorda superius dixisse, sufficiat.

Sed quia superius tres simphonias, quibus quarta ex eis composita addebatur, esse descripsimus, eas iam nunc in species deducamus. Diatesseron, enim, duobus tonis ac semitonio constare sepe monstratum est, quod quidem semitonium mutationis suę uice omnium simphoniarum species format. Quot enim loca in unaquaque simphonia mutare poterit, tot eorum species uera

ratione conficiet. In diatesseron, enim, tres species esse cognoueris, quia toties posse cernitur permutari; in diapente, uero, quia trium tonorum uniusque semitonii est, quattuor loca uicisitudinis uariatione suscipiens, quattuor diapente species facit. Preterea, diapason cum diapente et diatesseron consonantiis componatur, quinque tonorum duorumque semitoniorum compaginatione constare cognoscitur. Quę duo locorum VII^{em} uariatione premisa, septem diapason species efficiunt.

DE OCTO TONIS SEU TROPIS

Ex diapason igitur speciebus, cui adeo cuncta prosequendi studium fuerit, cognoscere poterit, bisdiapason species non posse ignorari. In cuius etiam corporis octo troporum substantiam consistere cernimus, fundamus. Quorum quia diuerse nature uarationes sunt, diuersis a qualibet gente susceptis, aput quam uersabantur suis uocabulis nuncupati, quorum quidem quattuor principalis nature et diffusioris continentie sunt. Ex quibus reliqui quattuor sue rationis uim totamque suorum corporum matheriam sorciuntur, quorum omnium nomina sin habeto: Dorius, et qui sub eo est, ypodorius, a dorio dictus; Frigius et qui sub eo est, ypofrigius, a frigio dictus; Lidius diriuatius eius, ypolidius; Mixolidius, subiugalis eius, ypomixolidius.

Omnis, igitur, totius musice facultas per hos VIII° uersatur, quos tonos uulgares cantores solent dicere, recto nomine, tropos uocandos, cum non solum pluribus tonis, uerum etiam consonantiis pluribus constantes latius diffundantur. Per hos igitur mela discurrent; || nec quisquam in totius musice uarietatibus inuenitur quod non alicui eorum uerissima ratione subdatur. Quia igitur totius huius artis uniuersalitas in eorum fundamentis consistit, quae certa rationis regula contineantur, adiciendum uidetur. Tria enim in unoquoque eorum peruidenda concurrunt: terminalis depositio, finalis commoratio, determinata progressio. Quorum rationem in sequentibus demonstrabimus.

Diximus superius, VIII° modorum melis facultatem huius artis administrari; ex quibus III^{or} naturę continentia principaliter reliquos precesserant, eosque quasi suorum corporum matherie conformabant. Sed quia ita haberi palam esse, quo quasi instrumento capitis informent, quędam quibusque duobus utensilia proponam: Claruit autem in superioribus diapente consonantiam speciebus III^{or} contineri, quę quidem ad informationem predictorum troporum quasi quędam utensilia et inchoationis iniciamenta fixa locis propriis proponuntur. Cognito autem cui eorum quidlibet quod canitur subiciatur, si sub primo dorio uel sub ypodorio continetur in ea diapente specie, quę a meses incipiens semito-

nium finali tono coniunctum retinuerit, informati capitis officium celebrabitur. Sub frigio uero vel subiugali suo compositum predictae consonantie semitonium propriae finalis determinatione concludet; lidii, uero, vel ypolidii mela capitale preferens semitonium eadem symphonia trium tonorum finali determinatione formabit; mixolidii, autem, vel subsequenter ypomixolidii corporis semitonium capiti subiunctum, post duorum tonorum sequentia finali determinata conformandum suscipiet. Et sic he quattuor species diapente VIII° troporum informatiua instrumenta dicuntur, finales eorum in extremis fidibus collocantes. A quibus quidem finalibus usque in earum octauas IIII^{or} troporum principalium paratur ascensus, et in quintas quidem percuruatur descensus. Reliquorum uero IIII^{or} ab eisdem finalibus ex utraque parte siue ascensus, siue descensus, quintarum determinatione comprimitur.

ÉPILOGUS

Et quoniam regularis monocordi mensuram per tria genera descripsimus, symphonias earumque species cum tonis ac semitonis edocuimus, VIII° quoque modorum rationes per quinque tetracordorum uariationes exposuimus, et quidem quidque horum esset, quauē ratione constaret, quae omnium uocabula essent et a quibus dicerentur, pro captu memorie fraterne noticie subiecimus, iam nunc parui operis sententias terminemus. Nec nos obtrectantis lingue preiudicia mordeant, nec ob latrantis inuidie iurgia detraant, uel iniuria condempnet. Cum quanta sit cuique memorie penuria uideatur, multorumque negotiorum occupationes quemque detineant, studiorum quoque diuersorum affectiones quominus erga unum aliquid quisque ualeat multiphariam contraant.

Quocirca, frater amantissime, Xto mente pia, monachus subiectus Oliva, hoc *breuiarium* prerogatiua tuę dilectionis assumptum, placida benignitate suscipias. Si quae etiam deerint, concordie karitate subiungas; indigne posita, propterea facilitate comutes (*sic*); superuacanea, iudicio equitatis excludas, uerum, tua tibi huius conscriptionis rogatione compendium, debita, rogamus, ratione defendas. Item, quam tenuis opusculi non meretur effector, laurealis serti uita, coronetur assertor.

VERSUS MONOCORDI

Maiores tropos, ueteres dixere quaternos,
Omnibus ac proprios istis posuere minores;
Tertius at quartum fert, primus iure secundum,

Sextum nam quintus, octauum septimus ambit.
 Maior in ascensu cordas sibi uendicat octo,
 Finali a propia, et quinis descendit ab ipsa;
 Sicque minor quinis constat superis et in[f]imis,
 Quatuor in cordis post mesen continuatis,
 Troporum finis cunctorum cernitur omnis;
 Post mesen quinta primus finitur in ipsa,
 Qualiter est tropis cantus quoque subditur omnis.
 Principio metuque sui denotat *Gloria Patri*.
 Fine quidem cantus monstratur perpete tropus,
 Ut pateat cantus, constet, si legibus aptus,
 Simphonias recte diatesseron et diapente,
 Melis intensas, attendes necne remissas.
 Iam nunc, Petre, tibi placeant uersus monocordi,
 Quos prece multimoda monachus tibi fecit Oliua,
 Hic, Petre, mente pia frater te poscit Oliua,
 Emendes recte, quod uideris esse necesse.

En el mateix manuscrit 42 de Ripoll, foli 6, finit ja el tractat del monjo Oliva, amb mà d'altre copista, hom va escriure un arbre musical amb les divisions segons consuetud de l'Edat mitjana. Per l'interessant del cas i pel que es diu en la *Prosopopeia* annexa, el reproduïm a continuació:

La *Prosopopeia* té un preu gran per a nosaltres pel fet de parlar tan clar de l'abat Oliva com a poeta i com a músic, i dels monjos Arnaldus i Gualterus, tan sovint comentats pels historiadors de l'art i de la literatura de Ripoll:

«Sede sedens diua, comes, abbas, presul Oliua	tri
Rimans cum studio, quid musicet eufona Clio,	Oliua
Me fore delegit; arnaldus iussa peregit,	ni
Qui iussus peragit quicquid laudabile sentit;	Arnaldus
Gualterus uero de fonte regressus hiberno	tas
Formis signauit numeris signata probauit.	Gualterus»

HIGINI ANGLÈS

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona,
 Pontificio Istituto di Musica Sacra, Roma.

diapason consonantia disiste. unicuiq. octo tropoz inqub. totius musice abundantia
 continetur plena sui corporis substantia pfecta. Quarum nra hec est **PLAMBANOMENOS**.
YPATEIPATON. **PERYPATIPATON**. **LYCANOSYPATON**. **YPATEMESON**. **PERYPATEMESON**.
LYCANOMESON. **MESON**. **TATTESINEAENON**. **SARXAMITESIONON**. **NETESINEAENON**.
PARMESE. **DIATETESIEUGAENON**. **SARXAMITESIEUGAENON**. **NETESIEUGAENON**.
TATTEYPERSOLEON. **SARXAMITESYPERSOLEON**. **NETESYPERSOLEON**. Quo in suis tonis suis
 semitonius. aut pscriptari cordari spacia discrepa. subiecta descriptione clarebit.

in pposita dispositione cordari. differentie patuer. nunc ad ppositę diuisionis ratione
 sequentia eueramur. Primum omni totius monocordis diuisio. in duo equa sumit.
 Eodeq. in unaqueq. metietatis pars in duo iteru equalia. separatur. Que quide par
 tes iam quattuor cognoscunt. et **PLAMBANOMENOS**. **LYCANOSYPATON**. **MESON**. **NETESYPERSOLEON**.
 Apud **PLAMBANOMENOS** et **LYCANOSYPATON**. diatesseron consonantia continetur. **LYCA**
nos **ypaton**. admesen. diapente symphonia concordat. Quęquon **meson**. adnete
ypsoleon diapason. Sed nesymphonias pponam. ante quę de ratione earu quicquid

LA SONORISATION DES OCCLUSIVES INTERVOCALIQUES EN TOSCANE AU DÉBUT DU VIIIe SIÈCLE D'APRÈS LE TÉMOIGNAGE DE QUELQUES DOCUMENTS LONGOBARDS

Les archives capitulaires d'Arezzo nous ont conservé une série de chartes, s'étalant entre 650 environ et l'année 715, toutes relatives au différend qui, durant des siècles et particulièrement entre les deux dates mentionnées, mit aux prises l'évêché de cette ville et celui de Sienne, lesquels se disputaient avec une louable persévérance un ensemble assez étendu de paroisses sises à la limite des deux diocèses. Si la plus ancienne de ces chartes — mais la moins intéressante pour le linguiste — n'a été publiée que deux fois,¹ les autres par contre figurent dans de nombreux recueils, ceux de Muratori et d'Ughelli, de Lami, de Troya et de Brunetti, et ailleurs encore ;² je m'en tiendrai, dans les pages qui suivent, à l'excellente édition qu'en a donné Schiaparelli, au tome premier de son *Codice diplomatico longobardo*, édition dans laquelle le savant chartiste leur a attribué les numéros 4, 17, 19 et 20.

La première (le n. 4 du *Codice*), qui date de 650 environ, est une convention entre Maurus, évêque de Sienne, et Servandus, évêque d'Arezzo, relative à la propriété de certaines églises baptismales et de quelques chapelles du territoire siennois.³ La seconde (le n. 17) est une « notitia iudicati » datée de Sienne en août 714, par laquelle on nous apprend qu'Ambrosius, majordome du roi Liutprand, appelé à juger du désaccord survenu entre les deux évêques, à propos toujours de leur juridiction, et après avoir interrogé nombre de témoins, confirme à Lupertianus, évêque d'Arezzo, la possession des territoires

1. D'abord par U. Pasqui, *Documenti per la storia della città di Arezzo nel medio evo*, vol. I, Firenze, 1899, p. 4, puis par L. Schiaparelli, *Codice diplomatico longobardo*, vol. I, Roma, 1929, pp. 9-11. Ce dernier ouvrage, dans les pages qui suivent, ne sera mentionné que par l'abréviation *Schiap.*, et je n'indiquerai la tomai son que pour autant que je ne citerai pas le vol. I.

2. Voir les indications bibliographiques fournies par *Schiap.*, pp. 46-47, 61 et 77-78.

3. *Schiap.*, pp. 9-11.

en litige.⁴ Il est probable que l'évêque de Sienne protesta contre cette décision, puisque, après une année à peine, ainsi que nous l'apprend le document n. 19, le notaire royal Guntheram, toujours sur l'ordre de Liutprand, procéda le 20 juin 715 à Sienne à une nouvelle enquête, interrogeant en particulier une série d'ecclésiastiques de la région. Si longue que soit la liste de dépositions qui nous est parvenue, elle est incomplète : il nous en manque en effet la fin.⁵ Enfin, le 5 juillet de la même année, le même Guntheram, assisté des évêques Teudaldus de Fiesole, Maximus de Pise, Spetiosus de Florence et Talesperianus de Lucques, réunis à S. Genesio in Vallari, près de S. Miniato, prononça de nouveau un jugement favorable à l'évêque d'Arezzo (n. 20 du Codice).⁶

Si ces textes ont parfois suscité jadis quelque perplexité chez les érudits qui se sont occupés d'histoire de la Toscane, les historiographes récents ont tendu toujours plus à reconnaître leur validité et leur authenticité :⁷ Schiapparelli, quant à lui, conclut que « come non c'è da dubitare storicamente sulla controversia dei due vescovadi, così meritano fede storica questo [le texte n. 17] e i documenti nn. 4, 19, 20 relativi ad essa », documents, ajoute-t-il, « i quali del resto non presentano, nel loro insieme, a nostro giudizio, neppure dal lato diplomatico, argomento in contrario ».⁸

Pour le linguiste, cependant, le problème est plus compliqué, étant donné que ces documents n'ont pas été conservés par des originaux. Nous n'avons connaissance des n. 4, 17 et 20, en effet, que par un rouleau de parchemin, coté n. 3 aux Archives capitulaires d'Arezzo. Les originaux, qui avaient dû être écrits sur papyrus,⁹ ont été copiés aux environs de 1056 par Gezo, notaire de l'église d'Arezzo, sur cinq feuilles de parchemin : et ce sont ces cinq feuilles qui nous sont parvenues dans un texte qui a été revu peu après, sans doute vers 1070, par Gerardus, primicier de la même église. Mais cette révision, comme l'a trop justement observé Schiapparelli,¹⁰ n'est pas due à une véritable collation faite sur l'original : il ne s'agit, la plupart du temps, que d'émenda-

4. *Schiap.*, pp. 48-51.

5. *Schiap.*, pp. 61-72. Sur le fait que ce texte est incomplet, voir la note de Schiap., p. 61.

6. *Schiap.*, pp. 78-84.

7. Voir les indications bibliographiques dans *Schiap.*, p. 9. Je me contente de citer ici L. Chiappelli, *Recherches sur l'état des études de droit romain en Toscane au XIIe siècle*, in *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 20e année (1896), p. 245 ; V. Lusini, *I confini storici del vescovado di Siena*, in *Bullettino senese di storia patria*, vol. V (1898), pp. 339-357, et vol. VIII (1901), p. 195 [...] ; E. Besta, *Il diritto romano nella contesa [...] i vescovi di Siena e d'Arezzo*, in *Archivio storico italiano* 5e ser., t. XXXVIII (1906), p. 93 sqq.

8. *Schiap.*, p. 47.

9. *Schiap.*, p. 9.

10. *Schiap.*, p. 47.

tions grammaticales et orthographiques, qu'il est du reste facile de déterminer. Quant au texte n. 19, le plus intéressant pour nous parce que le plus fertile en variétés phonétiques, en graphies « vulgarizzanti », c'est une copie encore qui nous l'a transmis, copie exécutée au ixe ou au xe siècle déjà :¹¹ c'est dire que, chronologiquement, elle est plus proche de l'original que ne le sont des leurs les copies de Gezo.

En bref, le copiste du n. 19 est nettement distinct du notaire Gezo, lequel use de graphies toponymiques ou anthroponymiques souvent assez dissemblables —et parfois manifestement plus incorrectes— que son collègue du ixe-xe siècle. Dans les copies de Gezo, on a toujours *ecclesia*, *sacrare* et *sacrarit*, *sacratio* et *sacramenta*, tandis que par trois fois le copiste du n. 19 use du plus vulgaire *eclesia*, et très souvent de graphies avec *-gr-* pour des mots comme *sagrare*. D'où la vraisemblance, mais non la certitude, que si nos deux copistes ont respecté tous deux la teneur des originaux qu'ils avaient sous les yeux, Gezo a peut-être émendé l'orthographe de ces originaux plus que ne l'a fait le copiste du n. 19.

Quoi qu'il en soit, le « breue de inquisitione » dressé le 20 juin 715 à Sienne, dans le texte tel qu'il nous est parvenu, présente une série de phénomènes des plus intéressants, qui sont les suivants :

1. Sonorisation de l'explosive dentale intervocalique *-t-* en *-d-*, dans les cas de « episcopus *Aredine ecclesiae* » (p. 69, ligne 18) et de « respondit *Aredino* episcopo » (p. 69, ligne 14); de « semper ipse *tedolus* de sub ecclesia Sancti Donati fuit » (p. 70, ligne 27), où *tedolus* équivaut évidemment à *titulus* « église de minime importance »; de « per rogo *Aredino ecclesiae* » (p. 70, ligne 10); de « semper *tedolus* iste fuit sub prebistero Sancti Stephani » (p. 71, ligne 2); « a Bonushomo episcopus *Aredine ecclesiae* » (ib.); « ab episcopo *Aredine...* » et « semper diocias istas scio esse *Aredinas* » (p. 72); de « apud episcopo *Aredino* » (p. 73, ligne 2); de « a pontificem *Aredine ecclesiae* » et « ab *Aredino* episcopo » (p. 74, lignes 2 et 4); de « episcopus *Aredinus* » (p. 74, ligne 6); de « uno infantulo abente annos non plus duodecem, qui nec nespero sapit, nec *madodinos* facere, nec missa cantare » (ib., ligne 10); de « episcopus *Aredine ecclesiae* » (p. 75, ligne 2); de « ipse ecclesia Sanctae Mariae cum suis oradoriis » (ib., ligne 25); de « iste *oradorius* de ecclesia Sanctae Mariae » (p. 76, ligne 2); de « Sancti Vincenti *oradorius* » et « *oradorio*

11. U. Pasqui, *op. cit.*, vol. cit, en donne un fac-similé partiel après la page 10.

- isto Sancti Uiti » (ib., lignes 18 et 24); de « Servando episcopo Aredine ecclesiae » (ib., ligne 19).
2. Sonorisation de l'explosive labiale intervocalique *-p-* en *-b-*, dans « *Lubercianus episcopus Aredine ecclesiae* » (p. 69, ligne 18), formule qui se retrouve telle quelle à la page 76, ligne 91; dans « *sancti Marcellini probe Sancto Petro in Paba* » (p. 75, ligne 11).
 3. Sonorisation de l'explosive gutturale *-c-* en *-g-* dans « *quando in plebe oratorius opus fuit dedigare* » (p. 64).
 4. Passage du groupe intervocalique *-cr-* à *-gr-*, dans de très nombreux exemples comme *consegaret* (p. 64, ligne 16), *consegrauit*, *consagrauit* (p. 64, ligne 25 ; p. 67, lignes 24 et 26; p. 68, ligne 11 ; p. 75, ligne 3 ; p. 76, ligne 22) et *sagrauit* (pp. 70 passim, 71, 72 et 74), *consegtratus* (p. 65, ligne 15) et *sagtratus* (p. 69, lignes 21 et 30 ; p. 71, ligne 27), *sagtramenta* (p. 72, ligne 3).

La question qui se pose maintenant, et qui est de toute importance, est celle-ci : quelle est la valeur exacte qu'il convient d'attribuer aux formes que nous venons de relever ? Figuraient-elles déjà dans l'original en papyrus écrit en 715, ou bien sont-elles le fait du copiste du ixe-xe siècle ? Et surtout, sont-elles susceptibles de nous éclairer sur un chapitre de la phonétique du toscan tel qu'il était parlé au viiie siècle ? En d'autres termes, ce graphies sont-elles ce qu'elles sont parce que le scribe était Toscan, ou bien le sont-elles parce que ce scribe était originaire de la plaine padane, où les cas de ^vl̥ > ^vd' sont fréquemment attestés dès le début du viiie siècle ?¹² Bianchi, traitant de légères nuances dialectales qu'il avait rencontrées dans les chartes toscanes à partir de la fin du xe siècle, a été le premier à attirer l'attention des savants sur notre texte et ses formes spéciales, « *che uno*, dit-il, non saprà se attribuire ad essi testimonj, se al notajo od al suo copiatore dell'xi secolo » et il choisit bien vite la seconde de ces solutions, en faisant « *tutto un mazzo* » des quelques graphies qu'il cite, en les endossant « *al notajo Guntherano misso domni Liutpran-*

12. Qu'il me suffise de noter qu'en 735 déjà nous rencontrons dans une charte datée de Campione les formes « *rogadus et pedidus, fenidium pretio mundium* », « *si minime defensare poduaerimus* », « *in sua maneat firmitadem* », « *interposito* », « *pus tradida complui* » (*Schiap.*, p. 176). Nous avons ensuite à Bergame vers 740 « *estimado* » et « *finidas* » (*Schiap.*, p. 218), à Varzi en 742 « *tradida* » (*Schiap.*, p. 232), à Agrate en 745 (le texte n'est conservé que par une copie du xiiie siècle) « *beati prodomartiris ... Sancti Stephani* », « *a forsidan* », « *a marido* », « *scudellas duas* » et « *in vida mea* » (*Schiap.*, p. 239). De même le passage de ^vp' > ^vb' est attesté à Vianino (Plaisance) en 737 avec « *decimo kalendas abrilis* » (*Schiap.*, p. 189). Il est inutile même d'ajouter qu'en Lombardie les cas du même genre foisonnent par la suite.

di regis, che vorrebbe dire un lombardo ». ¹³ Mais c'est qu'il faudrait prouver que Gunteram était bien lombard, et surtout, d'autre part, que c'est lui qui a rédigé le document en question. Or, en premier lieu, nous ne savons rien, absolument rien, concernant l'origine et l'activité de ce personnage, sauf qu'il a représenté deux fois le roi Liutprand dans le différend qui séparait les évêques de Sienne et d'Arezzo. ¹⁴ En second lieu, il faut reconnaître que son nom n'a rien de spécifiquement padan, ni même de caractéristiquement longobard, puisqu'il a été porté, sous la forme *Gunteramnus*, dont nous avons fait *Gontran(d)*, par un des fils de Clotaire Ier qui eut en partage les royaumes de Bourgogne et d'Orléans en 591 et qui mourut en 593 ; que dans le *Polyptyque de Saint Germain des Prés*, qui date du début du ixe siècle, sont mentionnés et un home appelé *Guntramnus* et une femme du nom de *Gundramna*, ¹⁵ et qu'au surplus un prêtre, « Gunteram senex de ecclesia et baptisterio Sancti Stephani a Cennano », ¹⁶ c'est-à-dire S. Stefano a Cennano dans le Val d'Orcia, apparaît comme témoin, le 20 juin 715, et a été interrogé ce jour-là précisément par son homonyme, notre notaire Guntheram.

Mais, à supposer même que notre Guntheram notarius fût un lombard de Pavie ou quelque outre endroit de la plaine padane, il ne s'ensuivrait nullement que ce fût lui qui eût rédigé notre texte. Envoyé du roi, juge dans une cause fort importante, il a procédé aux interrogatoires des témoins mandés, certes : mais ces interrogatoires ont été transcrits sur de tablettes, puis couchés sur papyrus, par un fonctionnaire de rang inférieur. C'est du reste ce qui se passa peu après, lorsqu'en février 716 « Ultianus notarius et missus domni regis », assisté de l'évêque de Florence, du duc Walpert et d'autres personnages, décida, en un plaid public, des difficultés surgies entre les évêques de Lucques et de Pistoie à propos de la juridiction sur certaines églises de la région : la « notitia iudicati » a été dressée par le notaire Ebregausus. ¹⁷ Et si, pour notre document n. 19, nous n'avons pas d'indication analogue, c'est tout simplement comme nous le savons, parce qu'il est incomplet de la fin.

En réalité, l'explication que donne Bianchi de la présence dans notre texte de formes telles qu'*oradorius* ou *tedolus* ou *sagrauit* repose sur une pétition de principe. Convaincu qu'il est qu'en toscan, comme le dira un peu plus

13. B. Bianchi, *La declinazione nei nomi di luogo della Toscana*, in *Archivio glottologico italiano*, vol. IX (1886), p. 372, note 1.

14. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, 1 Bd., 2 Aufl., Leipzig, 1912, p. 357.

15. A. Lognon, *Polyptyque de l'abbaye de Saint-Germain des Prés*, t. I, Paris, 1895, p. 338.

16. *Schiap.*, p. 63.

17. *Schiap.*, pp. 85-87.

tard Pieri, « le sorde scempie tra vocali rimangono di regola inalterate, in qualunque condizione si trovino rispetto all'accento », ¹⁸ et que c'est là un héritage latin pieusement conservé au long de deux millénaires, il se refuse à considérer comme toscan un document fournissant des graphies, des faits qui contreviennent à cette règle phonétique, sans même se poser la question de savoir si une telle règle a droit à l'existence.

Revenant un peu plus tard sur le même problème, et faisant état des multiples formes fournies en particulier par le document n. 19, M. Battisti a cru pouvoir relever que « mentre i vescovi toscani che partecipano al sinodo dello stesso anno —il s'agit du text n. 20— impiegano nei medesimi esempi costantemente la tenue, nell'interrogatorio in parola i popolani e i preti del territorio senese e chianigiano continuano a deporre quasi senza eccezione e in opposizione ai Toscani settentrionali *oradorius* e *Aredine* », si bien qu'il admet une « distinction ben pronunziata fra la dizione toscana settentrionale e quella senese », qui seule aurait connu le passage de ^vt' > ^vd'. ¹⁹ Mais c'est que ces deux textes, le n. 19 et le n. 20, n'ont pas du tout la même valeur probative, le second étant une des copies du XIe siècle exécutées par Gezo, dont nous avons déjà dénoncé le tempérament correctif, alors que le premier est dû au copiste anonyme du IXe-Xe siècle, qui respecte plus les archaïsmes du texte qu'il transcrivait. Ce que l'on peut constater dans ce dernier document, tel qu'il nous est parvenu, est en réalité ceci : que le début est exempt de traits phonétiques exceptionnels, que ces traits se multiplient au contraire à mesure qu'on avance. De la page 61 à la page 66 de l'édition Schiaparelli, en effet, c'est à peine si l'on peut relever *dedigare*, *consegare*, *consegauit* à la page 66, alors que les vulgarismes se multiplient au contraire à partir de la page 67, la graphie *Aredina* n'apparaissant qu'à partir de la page 69, *tedolus* dès de la page 70, *oradorius* aux pages 75 et 76 : tout se passe comme si, plus il avançait dans son travail, moins le copiste se souciait d'émender son texte et d'en régulariser l'orthographe.

Autant qu'on peut le constater, il n'existe pas de différence dans les caractéristiques phonétiques des différentes dépositions du document n. 19, dépositions que du reste proviennent dans leur immense majorité de témoins originaires des territoires disputés, c'est-à-dire de la région sise au sud de

18. S. Pieri, *I riflessi italiani delle esplosive sorde tra vocali*, in *Archivio glottologico italiano*, vol. XV (1899), p. 370.

19. C. Battisti, *Le dentali esplosive intervocaliche nei dialetti italiani*, in *Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, Teil III, in *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, fasc. XXXVIII a, Halle a S., 1912, p. 160.

Sienne. En d'autres termes, les types *Aredinus*, *sagrare*, se rencontrent aussi bien dans les paroles prêtées aux témoins venant d'ailleurs que dans celles des témoins habitant le sud-est de la Toscane : Teodoald, évêque de Fiesole, use de *eclesia*, *sagracionem*, *Aredino*, *sagramento*, comme Gaudiosus, évêque de Roselle, d'*Aredinos*, et de *sagraui*, comme encore Trabonus, « clericus de fines Rosellanos », d'*Aredinas* et d'*Aredinos*.²⁰ Qu'on ne se méprenne pas, d'ailleurs, lorsque j'use du mot « use » : bien loin de moi l'idée que nous avons avec ces dépositions des textes dialectaux,²¹ que Guntheram et le scribe qui l'assistait étaient des dialectologues notant avec minutie les particularités du langage de chacun des témoins. Le seul fait valable est celui-ci, que dans le texte original figuraient sans doute de nombreuses graphies du type *sagrare*, *Aredinus*, *oradorius*, *madudina*, tandis que dans la copie qui nous en est parvenue la révision effectué par le copiste correcteur n'a pas été telle que des formes incorrectes n'aient par lui échapper.

Pour bien saisir la partie des renseignements fournis par notre texte, pour ne pas courir le risque de commettre l'erreur de refuser toute valeur probative à ces documents sous le fallacieux prétexte qu'il contrevient aux normes, aux règles phonétiques du toscan, alors que ces règles, dans leur étendue géographique comme dans leur profondeur chronologique, n'ont de valeur que pour autant qu'elles sont basées sur des faits, lesquels ont pu n'être pas toujours et partout identiques à eux-mêmes, il n'y a, me semble-t-il qu'une méthode utilisable : voir ce que disent d'autres textes toscans de l'époque.

J'ai mentionné plus haut la « notitia iudicati » de fevrier 716 relative à des difficultés surgies entre les évêques de Pistoie et de Lucques. Sans doute ne la connaissons-nous que par une copie de xviie siècle : n'empêche qu'avec les cas —qui ne peuvent être imputés au copiste moderne— de « nos suprascripti iudices degreuimus » (p. 87, ligne 4) et de « ipse *sagramentus* » (id., ligne 8), nous retrouvons le passage de *-cr-* > *-gr-* ; qu'avec ceux de « *aeglesias* Sancti Andree ...una cum *eglesia* Sancti Hierusalem », de « *ipsas aeglesias* », de « *eglesiam* », « *ipsas aeglesias* » répété, de « sub ista *asglesiae* Sancti Petri »²² nous

20. *Schiap.*, pp. 71 et 72.

21. Il serait tentant, pour un dialectologue perdu dans le terrain perfide des chartes longobardes, de voir dans l'anthroponyme *Lupartianus*, forme utilisée quatre fois dans le texte n. 20 (*Schiap.*, pp. 80, 83 et 84), à côté du reste de l'habituel *Lupertianus*, un témoignage de ce passage de *-er-* atone à *-ar-*, « tratto che si può dire senese per eccellenza » (G. Bertoni, *Italia dialettale*, Milano, 1916, p. 130, § 80) et qui selon Bertoni se serait développé à Sienne dans la seconde moitié du xiiie siècle : mais il s'agit plus prosaïquement d'une erreur de lecture due à Gezo, qui a pris pour un *a* le *e* de la minuscule mérovingienne.

22. *Schiap.*, p. 87.

avons de multiples attestations de l'évolution de *-cl* > *-gt* parallèle à la précédente, évolution dont le document de 715 n'a d'ailleurs pas d'exemple. Avec enfin les cas de « *notitia iudegati* » qui figurent par deux fois à la fin du texte apparaissent des traces de la sonorisation du *-c* intervocalique en *-g* semblables à celles que nous avons constatées à Sienne.

Allons-nous alors prétendre que le notaire Ebregausus, qui rédigea cette « *notitia* », était lui aussi un Lombard venu de la plaine du Pô ? Mais c'est que toute une série de chartes lucquoises, dont on a conservé les originaux, et qui toutes pour le dire en passant, ont été écrites par un notaire différent, fournissent des exemples indubitables du phénomène *-cr* > *-gr* : après un *sagro-sancto* à Tempagnano en 750,²³ nous rencontrons trois fois *sagramentum* dans une même charte dressée à Lucques en 764, *consagrauit* dans le Val di Cornia en 766, *sigritario* à Salisciano en 771,²⁴ ces cas étant suivis, toujours à Lucques, de *sagrario* en 797, *sagramentalibus* en 840, *sagramentum* en 847.²⁵ Quant au passage *-cl* > *-gt*, il est attesté à S. Regolo in Gualdo, dans la Maremme, en 769 avec une graphie *eglesia*²⁶ de même qu'un *dubla* à Luni en 739,²⁷ et plus encore un *dublam* à Lucques en 767,²⁸ témoignent éloquentement en faveur de l'évolution *-pl* > *-bl*.

Certes, nous n'avons pas là non plus d'attestation du passage de *ʋt* > *ʋd*. Je n'oserais tabler sur un *osidilia* licquois d'un original de 773, qui parle de « *omnis osidilia quem hic civitate havere videmur* », ²⁹ alors que ce terme est écrit d'habitude *usitalia*,³⁰ et ne mentionnerais qu'en passant un « *spelda modia duo* » d'une charte lucquoise de 847.³¹ Mais ces *eglesia*, *sigritario*, *dubla* que nous venons de rencontrer à maintes reprises, sont-ils après tout des témoignages qui s'opposent à la possibilité de l'existence d'**Aredino*, d'**oradorio* ou de **madodino* à Lucques ou ailleurs en Toscane au début du VIIIe siècle, puisqu'ils sont attestés dûment à Sienne, et que les phénomènes *-cr* > *-gr* ou *-cl* > *-gt* se rencontrent au sud comme au nord de cette même Toscane ? N'est-ce pas au contraire plus logique de les considérer comme des indices, échappant

23. *Schiap.*, p. 288.

24. *Schiap.*, II, pp. 159, 186 et 338.

25. *Memorie e documenti per servire all'istoria del ducato di Lucca*, t. V, parte 2^a, pp. 151, 337 et 387.

26. *Schiap.*, II, p. 299.

27. *Schiap.*, p. 182.

28. *Schiap.*, II, p. 289.

29. *Schiap.*, II, p. 417.

30. Sur ce mot et sa signification, voir mon étude « *Scherpa seu usitalia* » dans le latin des chartes longobardes, in *Archivum latinitatis medii aevi*, t. XXXI (1961), pp. 17-21.

31. *Memorie e documenti...*, vol. cit., p. 380.

pés de la plume des scribes, susceptibles de nous renseigner sur l'état du toscan en ces lointains VIIIe et IXe siècles ?

Témoignages d'autant plus valables qu'il n'est pas difficile de démontrer que si le vocabulaire de ces scribes de la Tuscie longobarde, à l'époque qui nous intéresse, avaient certains traits propres, certains traits qu'on ne retrouve pas au nord des Apennins, il était avant tout en rapports plus étroits avec celui du centre sud de la péninsule qu'avec celui de la plaine padane.

Traits propres à notre ensemble de textes toscans du début du VIIIe siècle, d'abord, qui se concrétisent en certains termes du vocabulaire ecclésiastique, *diocia*, *plebs* et *titulus*, que l'on ne rencontre jamais, à cette époque du moins, dans les documents provenant tant du nord que du sud de l'Italie : ce qui est une raison de plus, et non des moindres, de se refuser à croire que les rédacteurs de ces textes étaient des Lombards de la plaine padane. Ayant traité de *diocia* dans un article récent, de *plebs* dans une étude qui va paraître sous peu, et désireux de consacrer sous peu aussi une brève note à *titulus*, on me permettra de réduire les observations qui suivent à un minimum.

Diocia, ai-je dit,³² apparaît dans le document n. 19 avec les deux significations de « territoire dépendant d'un évêque » et de « territoire paroissial ». Avec ce dernier sens seul, sous la forme *diocia* ou *edocea*, on le rencontre également dans les textes n. 17 et 20, où il est écrit *diocea*, *diotia*. Mais ce n'est pas que dans ces deux, ou mieux dans ces trois textes apparentés que l'on rencontre notre mot : sous la forme *aedocia*, et au sens de « territoire paroissial », ici encore, il figure dans la « notitia judicati » relative aux paroisses que se disputaient en 716 les évêques de Lucques et de Pistoie. Si donc il est connu du nord au sud de la Toscane, il ne l'est que là, du moins à ma connaissance.

Plebs,³³ lui, est également employé dans notre texte n. 19, avec la double valeur de « communauté restreinte de fideles » —qui est un sens ancien du mot dans le vocabulaire chrétien— et de « territoire paroissial » —ce qui est une innovation—. ³⁴ La première de ces significations est attestée de plus dans une charte lucquoise de l'an 746,³⁵ mais la seconde apparaît déjà aux environs de l'année 650 dans notre document n. 4 qui a été rédigé à Sienne,³⁶ ainsi

32. P. Aebischer, *Latin longobard «diocia» ressort ecclésiastique*, in *Le Moyen Age*, t. LXIX (1963), pp. 55-65.

33. Je traite de ce mot dans un article intitulé *La diffusion de plebs « paroisse » dans l'espace et dans le temps*, qui va paraître dans la *Revue de linguistique romane*.

34. *Schiap.*, pp. 64, 68, 70, 73, 75 et 77.

35. *Schiap.*, p. 253.

36. *Schiap.*, pp. 10-11.

qu'en 714 dans le texte n. 17,³⁷ où il est d'ailleurs flanqué d'*ecclesia*, qui s'y trouve aussi usité seul. S'il est attesté en Toscane dès le milieu du VIIIe siècle, et si on l'y rencontre plus tard, en 763, en 764, en 766 encore dans les chartes longobardes, et s'il y foisonne plus tard, il est inexistant en Lombardie à cette époque, et ce n'est que vers le milieu du IXe siècle qu'on l'y trouve, d'abord dans deux diplômes de Louis II, le Germanique datés de 852 et de 861,³⁸ puis dans autres actes émanant des empereurs ou des papes, tandis qu'il n'est utilisé par des actes privés qu'à partir du début du Xe siècle³⁹ et surtout dans la seconde moitié de ce siècle.⁴⁰ Il est par conséquent évident que cette partie de l'Italie a adopté *plebs* sous l'influence du vocabulaire des chancelleries impériale ou royale d'Italie, alors que, je le répète, son existence en Toscane remonte à une date de beaucoup antérieure.

Tedolus, *tetulus* enfin, qui représente, comme je l'ai dit déjà, *titulus* au sens d'« église de peu d'importance », se rencontre en particulier dans le document n. 19, où se trouve le passage « quando nobis *tetulus* intra plebe nostra sacrari fuit oportunum » qui se réfère à S. Stefano a Cennano : on l'y retrouve, et à propos du « monasterium » de S. Pietro d'Asso alors qu'il est dit que « semper ipse *tedolus* de subecclesia sancti [Donati] fuit », et à propos de S. Stefano de nouveau, quand il est question du *tedolus* qui « fuit sub presbitero sancti Stephani, qui est diocea Sancti Donati ».⁴¹ De même le document n. 20 use de l'énumération « in ipsas ecclesias baptisteria et monasteria adque *titulas* », énumération qui réapparaît quelques lignes plus loin, à cette variante près que *titulas* y est remplacé par *oraculas*.⁴² Ailleurs, le terme ne figure que dans des formules⁴³ et, vers la fin du IXe siècle seulement, dans des énumérations qui se rencontrent dans des diplômes impériaux en faveur de diverses églises italiennes,⁴⁴ d'où il a passé dans le style de la chancellerie de divers souverains italiens.⁴⁵ Une fois de plus, par conséquent, il est improbable que le mot *titulus* soit venu d'Italie septentrionale, puisqu'il n'y apparaît que bien plus tard qu'en Toscane, et toujours figé dans le formulaire aulique.

37. *Schiap.*, p. 48.

38. *Codex diplomaticus Langobardiae*, col. 298, 350, 464, 468, 672 et 765.

39. *Op. cit.*, col. 880.

40. *Op. cit.*, col. 959, 1030, 1058, etc.

41. *Schiap.*, pp. 63, 70 et 71.

42. *Schiap.*, pp. 81 et 82.

43. Voir par exemple MGH, *Formulae merovingici et karolini aevi*, Hannoverae, 1886, pp. 162, 261, 263, 400 et 520.

44. MGH, *Die Urkunden der deutschen Karolinger*, [...] Bd., Berlin, 1937, pp. 78, 82, 86, 88 et 91.

45. Voir par exemple L. Schiaparelli, *I diplomi italiani di Lodovico III e di Rodolfo II*, Roma, 1910, pp. 55 (902) et 109 (924).

Mais si avec les mots que je viens d'étudier brièvement nous sommes en présence de caractéristiques nettement toscanes, au vu du moins des informations dont nous disposons ; si les phénomènes phonétiques exposés au début de cet article constituent un trait d'union entre le toscan de l'époque longobarde et l'état phonétique des parlers de la plaine padane, il est d'autre part aisé de montrer que ce même toscan avait aussi de claires attaches avec les parlers centro-méridionaux de la péninsule. Je me bornerai, pour illustrer cette proposition, à parler de deux cas lexicaux : celui de *modo* « maintenant, actuellement », et celui de la conjonction *quia*.

Le texte n. 4 déjà du recueil Schiaparelli parle de « tam a tempore Narsei usque *modo* », ⁴⁶ où cet adverbe a incontestablement la valeur de « maintenant, de nos jours ». De même, le document n. 17 (août 714) en connaît un cas. ⁴⁷ Dans le texte n. 19 (715, 20 juin), il apparaît fréquemment : qu'il me suffise de citer quelques mentions particulièrement claires, comme « ad illo tempore usque *modo* », « obedientiam secundum canones ibidem abuimus usque *modo* », « a parte Senense usque *modo* molestatus nunquam fui », « semper sagationem a Sancto Donatum abuerunt, et semper usque *modo* eius dioecia fuit », « ab infantia mea usque *modo*... semper diocia istas... semper Sancti Donati esse scio ». ⁴⁸ Enfin, dans le document n. 20 (715, 5 juillet), nous retrouvons « nostra fuit sacratio semper usque *modo* », « veritas est, quia ecclesie iste... nostra fuit sacratio..., nam *modo* ad nos debent pertinere », « a tempore Rotharini regis usque *modo* semper ecclesie Senense episcopum abuit », « ipsi presbyteri, qui *modo* ibidem custodes sunt ». ⁴⁹ Or ce *modo* « maintenant », nous le retrouvons non seulement dans la « notitia iudicati » de février 716, où on lit « a tempore Romanorum uel usque et *modo* » ⁵⁰ —faute du copiste du xviie siècle, sans doute, pour « at modo »—, mais encore dans deux chartes originales lucquoises, la première datée de Lucques même en 749 ou 750, qui donne « ut in ecclesia Sancti Reguli in Uualdo, ubi usque *modo* deseruiui », la seconde de Griciano en 755, dans laquelle il est question de « omnia et in omnibus, quantum *modo* ad ipsa casa pertinet ». ⁵¹ Témoignages qui montrent une fois de plus, non seulement la cohésion linguistique de l'ensemble des documents relatifs au différend Arezzo-Sienne, mais celle qui existe entre ce groupe et le texte de 650 environ rédigé par le notaire Ebregausus et de plus,

46. *Schiap.*, p. 10.

47. *Schiap.*, p. 50.

48. *Schiap.*, pp. 63-65, 69 et 73.

49. *Schiap.*, pp. 80 et 82.

50. *Schiap.*, p. 87.

51. *Schiap.*, pp. 286 et 354.

fait d'un grand intérêt, les rapports linguistiques qui lient ces chartes à tant d'autres chartes contemporaines dont il est impossible de nier le caractère toscan. Fait qui ressort d'autant plus vivement que ces chartes sont les seules du *Codice diplomatico longobardo* à user de *modo*, qu'on ne rencontre jamais dans les documents, pourtant nombreux, relatifs au nord des Apennins. Sans doute, *at modo*, *usque modo* ne sont-ils pas inconnus des *Leges Liutprandi*, où l'on peut lire par exemple : « Quicumque homo sub regni nostri ditione cuicumque *a modo* wadia dederit... », « De cautionibus autem, quae *usque modo* in presente indictione tertia facta sunt », « Quae *amodo* vero, id est a diae Kalendarum Marthiarum », « ut *a modo* nullus homo presumat relicta de consubri-no... uxorem ducere », « Hoc enim capitulum *amodo* statuimus », « Si quis iudex... neglexerit *a modo* in tres menses eos inquirere et invenire », « ut *amodo* non fiat », « sic *modo* statuimus », « ut si *amodo* de his capitulis... aliqua intentio excreverit », « si quis *admodum* inventus fuerit cum uxorem alienam », « ut *amodo* nulla sit iudicibus nostris... ». ⁵² Mais ce n'est qu'exceptionnellement que je l'ai noté dans des chartes provenant d'Emilie ou de Romagne ; pour Parme et ses alentours, je ne puis citer qu'un « proprietatem abere et detinere deberent *a modo* et in antea » en 921, suivi de « masaricia... que *modo* regere videtur per Adreverio » dans un testament de 923, de « quod per vos ipsis usque *modo* directas vel laboratas fuerunt » et de « translaverunt da *modo* usque ad anni viginti et nove » en 929, et de « da *modo* usque ad annos viginti et novem » de nouveau en 936 : ⁵³ exemples où *modo* est en général précédé d'une préposition. Pour le Montefeltre, je ne l'ai rencontré que dans le Placitum Feretrinum de 885 : mais on sait que cette région, qui faisait partie des États de l'Église, était orientée vers Rome, et non pas vers le nord. En Toscane et plus au sud, les exemples de *modo* « actuellement » sont par contre innombrables. Qu'il me suffise de signaler pour Arezzo « in comitato Arizio, ubi monasterio *modo* edificato est, in prope vile loco Acazie » en 969 et « *modo* regere videtur per Angulo », ainsi que « sorte, que *modo* regitur per Urso Patrini » en 970 ; ⁵⁴ pour Camaldoli « cas is... qui *modo* abet » en 1025 et « da *modo* in antea » en 1033 ; ⁵⁵ pour Gubbio, « quod illi contendit... et *modu* contendet » vers l'an 900, et « omnes lites et actiones quas usque *modo* adversus nos regere nel causare poteram » en 1171 ; ⁵⁶ pour Farfa a *modo* uero... uolo... esse servus

52. MGH, *Legum t. III*, pp. 113, 114, 120, 123, 131, 142, 153, 155, 158 et 171.

53. G. Drei, *Le carte degli archivi parmensi dei sec. X-XI*, vol. I 2^e ediz., Parma, 1930, pp. 84, 95, 117 et 141.

54. U. Pasqui, *op. cit.*, vol. I, pp. 101 et 103.

55. L. Schiaparelli e F. Baldasseroni, *Regesto di Camaldoli*, vol. I, Roma, 1907, pp. 33 et 54.

56. P. Cenci, *Carte e diplomi di Gubbio dall'anno 900 al 1200*, Perugia, 1915, pp. 32 et 243.

Sancte Mariae « et a *modo* autem vult eam suptrahere nobis » en 750 ;⁵⁷ pour Subiaco « domnus Georgius dudum secundicerio, *modo* monacho » en 965, et « vobis domno Georgio dudum secundicereus et *modu* monachus et abbas » l'an d'après ;⁵⁸ pour Nâples *amodo*, *a modo* en 826, 921 et 927C ;⁵⁹ et, pour Cava dei Tirreni, de Bartholomaeis a remarqué que *modo*, *da modo*, au sens de « ora, da ora » sont fréquents dans les chartes locales à partir de 835.⁶⁰

Quant à *quia* « que » conjonction, il est plus courant encore que *modo* dans nos textes toscans du VIIIe siècle. S'il ne figure pas dans celui de 650, c'est parce que ce dernier est très bref. Mais le document d'août 714 en a déjà un exemple sûr —notons en passant que Schiaparelli a cru devoir faire précéder presque tous ces cas de *quia* de deux points que l'on pourrait avantageusement supprimer—, avec : « Ad hec respondebat prenomnatus Adeodatus episcopus Senense civitatem : *Quia* ecclesias istas vel diocias, unde agimus, in territorium Senense posite sunt », plus un exemple probable avec : « Adserebat nominatus venerabilis Lupertianus episcopus dicens : *Qui* baptisterium Sancti Felicis... pertinentes... semper sedis Sancti Donati », ⁶¹ où *qui* ne peut être qu'une erreur de copiste pour *quia*. Forme extrêmement fréquente dans le texte n. 17 (715, 20 juin), qui donne entre autres : « Vobis veritatem dico, *quia* ab antiquo tempore oraculus fuit de sub ecclesia Sanctae Mariae in Pace-na », « Respondit : Memoro *quia* erat bone memoriae Magnus episcopus », « Veritatem dico et non mentior... *quia* sacrationem ab episcopo Aretinae civitatis nomine Vitaliano accepi », « Presbiter Onnius de baptisterio Sancti Ypoliti Ressiano interrogatus dixit : Per Deum uiuum et uerum... *quia* sacrationem de episcopo ecclesiae Aretine nomine Bonumhomine suscepi... », « Per ista sancta quattuor evangelia, *quia* veritatem dico et non mentior, *quia* misit me... a Bonumhominem episcopum Aretine ecclesiae, ut ipse me consecraret », « Presbiter Garibald... dixit... *quia* me consecrabit bone memoriae Vitalianus episcopus Aretine ecclesiae », « Mauricus clericus senex de suprascripto baptisterio dixit... : *Quia* semper diocia Sancti Donati fuemus », ⁶² exemples que je choisis au milieu de dizaines d'autres ; exemples qui se retrouvent tout aussi nombreux dans le document n. 20 (715, 5 juillet), avec, entre autres, « Dice-

57. I. Giorgi e M. Balzani, *Il Regesto di Farfa di Gregorio di Catino*, vol. II, Roma, 1878, p. 37.

58. L. Allodi e G. Levi, *Il Regesto sublacense del secolo XI*, Roma, 1885, pp. 64 et 86.

59. *Regii Neapolitani Archivii Monumenta*, vol. I, pp. 8, 12, 31 et 41.

60. V. De Bartholomaeis, *Contributi alla conoscenza de' dialetti dell'Italia meridionale ne' secoli anteriori al XIII. I.-Spoglio del 'Codex diplomaticus Cavensis'*, in *Archivio glottologico italiano*, vol. XV (1900), p. 273.

61. *Schiap.*, pp. 50 et 48.

62. *Schiap.*, pp. 62, 63, 64 et 67.

bat Lupartianus episcopus... : *Quia* ecclesias istas...semper ad sedem Sancti Donati Aritio obedierunt », « Veritas est, quia ecclesie iste... nostra fuit sacratio », « Dicatis : *Quia* a quo tempore... usque in presentem diem, in quo sumus, semper sacrationem presbiteris... ab episcopus Aretine ecclesiae susceperunt ». ⁶³

Or cet usage de *quia* est dûment attesté au sud de la Toscane. Je me contenterai d'en citer quelques cas triés presque tous de « placiti » qui figurent dans le *Regesto di Farfa* compilé par Gregorio di Catino et publié par Giorgi et Balzani. Sans doute ces textes ne sont-ils pas des originaux : mais il est d'autant plus caractéristique que ces *quia* aient résisté aux corrections faites par Gregorio. Pour Spolète, citons : « Proponebant Sinnald episcopus vel eius sacerdotes *quia*: Casalis, qui nuncupatur Balberianus, fuit cuondam Liutpart... », « Deus testis est *quia* nullo modo aliquid de causa ista scimus », « Illi unanimiter dixerunt *quia* : Non, excepte in modico terrulam... » en 776, « Diximus *quia*: Sine Rimone causas ipsas minime possumus finire », « Auduald presbiter dixit *quia* : Nullatenus iuro quod publica non fuisset ipsa ecclesia. Et illi alii similiter dixerunt *quia* : Si sic iuramus, periuramus » en 977, « Respondit Pando... *quia* : Illo tempore preceptum istud non habebamus... » en 781. ⁶⁴ Pour Rieti et les alentours, nous avons : « Dicebat iam dictus Scaptolfus advocatus *quia*: Palumbus barbanus noster tradidit omnem substantiam suam in manibus Gulanti » en 807, et « ipse Clarissimus dicebat *quia*: Verum non est quod ego iudicium eorum noluissem facere » en 811. ⁶⁵ Pour Camerino, « Verum est *quia* ego teneo casas ipsas » en 811 et « Verum est *quia* ad partem predicti monasterii tenemus casas et omnes ipsas de curte Sancti Abundi » en 829. ⁶⁶ Pour Chieti, « Dixerunt *quia* : Domnus imperator dedit pro anima sua... in suprascripto monasterio ipsas res vel curtem de Perano » en 875, et « Veritas est, *quia* Iusto genitor noster habuit in coniugio Gundi genitricem nostram... Et veritas est, *quia* ipsa genitrix nostra fuit velata et postea commisit adulterium » en 877. ⁶⁷ Pour Sovana, mentionnons « Dixi *quia* : Nec per cartulam nec per testimonia... » en 888, et enfin, pour Castel S. Flaviano (Teramo), « Dixit *quia* : Ipsa res de Musiano... de illa curte publica de Paronia no pertinet » en 897. ⁶⁸ Mais à cette aire-méridionale compacte de *quia* conjonction s'oppose une aire septentrional de *quod*, que l'on rencontre à

63. *Schiap.*, pp. 80 et 83.

64. C. Manaresi, *I placiti del « Regnum Italiae »*, vol. I, Roma, 1955, pp. 3, 7 et 12.

65. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 69 et 73.

66. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 75 et 124.

67. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 288 et 299.

68. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 346 et 375.

chaque instant dans les « placiti », qu'ils proviennent d'Asti ou de Vérone, de Brescia ou de Plaisance, tandis que les cas de *quia* que j'ai pu relever dans des textes de cette région sont excessivement peu nombreux, puisque je ne puis citer, d'après le recueil de Manaresi, que « Vitalis Episcopus ... dixit, *quia* ipsa ecclesia de conservatione antecessores sui fuisset » dans un acte bolognais de 801 conservé en original, « Vere negare non possum *quia* iam in iudicium taliter me mallavi » —où le sens de *quia* est sans doute celui de « parce que»— dans une copie du XIIIe siècle d'un « placitum » daté de Moragnano (Plaisance) en 854, « Veritas est *quia* parte Sancte Placentine Ecclesie ipsum habet et detinet senedochium » d'un original de Plaisance en 859, « Vere de hac causa ego scio... *quia* aliter a parte domni nostri pertinere non debet » d'une charte originale de Milan datée de cette même année 859, et enfin « Ipsi ibi professi sunt et dixerunt, *quia* nullo testes exinde non haberet nec invenire potuisset, quomodo casis et rebus ipsis a parte suprascripto monasterio contendere possent » où *quia* paraît du reste signifier « parce que, du fait que » dans un document de Côme datant de 865, mais conservé par une copie du XIe siècle.⁶⁹

Divergence entre plaine padane et Italie centrale qui d'ailleurs a déjà été notée par Jeanjaquet, lorsque ce savant, étudiant sommairement l'extension de la conjonction *quia* dans les parlers italiens, a relevé qu'on ne le rencontre en Toscane —nous reviendrons là-dessus— que dans quelques rares imitations de l'école sicilienne, à Bologne dans les écrits de Maestro Guido Fava (où il est presque exclusivement usité au sens de « car ») et dans une chronique du XIVe siècle, et que, plus au nord, « dans tout le territoire par excellence de *ca* < *quam*, *ca* < *quia* est presque complètement absent », deux textes seuls de la région lombarde, une légende de sainte Marguerite en lombardo-vénitien, remontant au XIIIe siècle, et un fragment de Passion du commencement du XIVe, contenu dans un manuscrit de Monza, attestant l'existence de notre *quia*, et même l'extension de son emploi en dehors des limites primitives. Quant au *cha* qui apparaît dans des textes émiliens modernes, ajoute Jeanjaquet, il « doit sans doute être considéré comme la combinaison de *che* avec le pronom sujet atone *a* ». ⁷⁰ Et plus récemment, M. Rohlf s'a remarqué à son tour que notre conjonction *ca* se rencontre en particulier dans les textes littéraires du sud de l'Italie, chez Cielo d'Alcamo et dans la *Storia di santa Caterina* par exemple, qu'il n'est guère connu en Toscane et qu'il n'est pas autoch-

69. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 33, 212, 232 et 248.

70. J. Jeanjaquet, *Recherches sur l'origine de la conjonction «que» et des formes romanes équivalentes*, thèse de Zurich, Paris etc, 1894, pp. 74-77.

tone dans l'Italie du nord :⁷¹ j'ai fait observer naguère, toutefois, en signalant la présence de *quia* conjonction dans le *Placitum feretranum* de 885, que l'*AIS* en a relevé des traces jusque dans le sud-est de la Toscane, au point 535 (Caprese Michelangelo), ainsi que dans l'ouest des Marches, au point 536 (Mercatello).⁷²

Toutes ces remarques, même si elles divergent quant à certains détails, s'accordent du moins en ceci, que *quia* conjonction a son domaine surtout au sud des Apennins, et qu'il en est de même de *modo* « actuellement ».

Laissant de côté le caractère proprement et uniquement toscan de certains traits lexicaux, nous voyons donc, avec *modo* et *quia*, que les parlers de la Tuscie longobarde avaient conservé au VIIIe siècle de rapports très nets avec ceux situés plus au midi. Mais comme le passage des explosives intervocaliques ^vℓ > ^vd', ^vç > ^vg' et des groupes apparentés n'apparaissent jamais au sud, et qu'au contraire ils sont aussi normaux qu'abondants au nord des Apennins, où ils sont attestés dans les plus anciens documents, il faut bien en conclure que c'est du nord que ces phénomènes ont pénétré en Toscane, où l'on en rencontre des cas bien longtemps après qu'eut cessé la domination longobarde. Aux *sagramentalibus* de 840, de *sagramentum* de 847 cités plus haut, il serait en effet facile d'ajouter beaucoup d'autres témoignages semblables : je ne citerai qu'un « *altergationem abentes cum Altiprando clerico* » dans une charte originale lucquoise de l'an 800, un « *monasterii... a quondam Iagobo episcopo fundati* » et un « *altergationem habentes* » suivi d'un « *probrietas* » d'un autre original daté de Lucques en 840, de « *in easdem eglesiis* », de « *sagramenta deducta* » dans une charte originale dressée dans la même ville en 853, de « *altergationem* » à Lucques en 865, de « *sagramentas deductas* » à Lucques encore en 884.⁷³ Cas auxquels il convient d'ajouter, pour faire bonne mesure, un « *ecclesia sancti Gregorii sita locum Piscia Maiore* » à Lucques en 844, où *Gregorii* est évidemment une graphie aussi savante qu'inexacte pour *Gregorii*.⁷⁴

Faut-il s'étonner dès lors que le phénomène en question se soit perpétué jusqu'à nos jours ? Chacun sait que l'usage du toscan, et par conséquent de l'italien littéraire, est des plus flous en ce qui concerne le traitement des explosives sourdes intervocaliques ; chacun sait qu'à *prato*, *rete*, *abete* s'opposent

71. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, vol III, Bern, 1954, p. 76, § 786.

72. K. Jaberg und J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, vol VIII, carte n. 1596. Voir P. Aebischer, *Le latin du « Placitum feretranum »* de 885, in *Archivum latinitatis mediæ ævi*, t. XXX (1960), p. 10.

73. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., pp. 31, 145 et 146, 200 et 202, 249 et 343.

74. C. Manaresi, *op. cit.*, vol. cit., p. 154.

spada, dado, strada; qu'à côté de *baco, lumaca, buco*, on a *ago, lago, sugo, spiga*; que *povero, arrivare, carezza* s'opposent à *ape, capo, siepe, lupo*; que parallèlement à *lacrima, sacrificare*, nous trouvons *lagrima, magro, agro*. On a essayé de cent façons d'expliquer ces divergences, de les encaquer dans des règles, de les classer : la grammaire historique la plus récente s'est résolue, avec raison, à noter ces variations sans les expliquer. Évidemment, les deux tendances, tendance au maintien des sourdes d'une part, tendance à leur sonorisation de l'autre, représentent deux courants phonétiques différents : le premier, celui du centre sud de la péninsule, s'opposant au second, qui est celui du nord. Mais est-il vraiment nécessaire d'admettre que ces différences s'affrontaient brutalement, qu'elles étaient séparées par un rideau de fer, par la ligne de faite des Apennins ? Mais combien de phénomènes phonétiques ou lexicographiques typiquement septentrionaux ne se sont pas introduits jusque dans les Marches, le nord des Abruzzes, l'est de la Toscane, le nord de l'Ombrie ! Tel est précisément les cas pour *ʳt*, pour *rota* par exemple, qui d'après l'*AIS* donne *roda* dans quatre points des Marches, les points 548, 558, 559 et 567, et par le point 576 en Ombrie.⁷⁵ Et il serait facile de trouver nombre de cas analogues : contentons-nous de jeter un coup d'œil sur trois autres cartes de l'*AIS* relatives à trois mots contenant le groupe *-cr-*, l'adjectif *agra* (carte n. 1267), l'adjectif *magro* (carte n. 185) et le substantif *sagrestano* (carte n. 799). Dans la première, les formes en *-cr-* ont trouvé refuge dans les Abruzzes, les Pouilles, le sud de la Calabre, celles en *-gr-* s'étant imposées partout ailleurs. Dans la seconde, le type *magro* s'arrête à la latitude de Rome : plus au sud, du reste, rares sont les cas de *makro*, de fait que le mot y a été remplacé presque partout par *secco*. Dans la troisième, le type *sacrestano* occupe, en plus d'une aire assez étendue en Lombardie et en Piémont, où il s'agit évidemment d'une forme savante, le sud de la péninsule : toute la zone intermédiaire, du Pô au sud des Marches, ainsi que l'Ombrie et le Latium, use au contraire, sauf quelques exceptions, de *sagrestano*.

Cela suffit à montrer quelle hésitation il y a, dans le centre de l'Italie et dans la partie orientale de cette zone, spécialement en ce qui concerne le traitement actuel des explosives intervocaliques et des groupes qu'elles constituent avec *l* ou *r*. Est-il dès lors étonnant de rencontrer dans les chartes médiévales des cas de sonorisation qui paraissent témoigner d'une fluidité phonétique analogue à celle que connaissent les parlers d'aujourd'hui ? Pour

75. K. Jaberg und J. Jud, *op. cit.*, carte n. 1227 (la ruota).

Gubbio, en effet, j'ai recueilli des *strada* en 1047, 1121, 1159 et 1160 ;⁷⁶ et ce même *strada* est attesté à Chiaravalle di Fiastra en 1150, 1152, 1153, 1154.⁷⁷ Au surplus, des documents de même origine contiennent des formes telles que *refudatio*, *refudationis*, *refudationem*, en 1154, ainsi que l'anthroponyme *Vidale* à Osimo en 1159. Et, dans le Chianti, le cartulaire de la Berardenga parle de « lege... *saliga* » en 1121 et de « legem... *saligam* » en 1113, et mentionne un « Albertus *saligus* filius quondam Ugoni » en 1118. C'est dire que dans la grisaille et le conformisme du latin curial de l'époque, de rares éclaircies intéressantes parce que rares précisément, font entrevoir un état de choses sans doute assez semblable à celui qu'atteste l'*ALS* pour l'époque actuelle. Je croirais volontiers, en effet, que dans la Tuscia du VIIIe siècle le passage de *t*, *c*, *p* latins intervocaliques à *d*, *g*, *b* était de règle, et que nous graphies reflétaient l'usage populaire : usage qui correspondait à celui de la plaine padane, d'où il avait passé au sud des Apennins grâce aux Longobards. Pendant des siècles, à partir du moment où il a été latinisé, l'ensemble qui constitue aujourd'hui la Toscane a subi des impulsions diverses, venues tantôt du sud et tantôt du nord, suivant les vicissitudes de l'histoire. A l'étrusque, type linguistique isolé, les conquérants latins superposèrent non pas le latin vulgaire, mais un latin plus choisi, un latin dirais-je, de maître d'école, un latin, comme l'a remarqué Bertoni, « rimasto..., più che nella stesa Roma, immune da influssi italici ».⁷⁸ Mais lorsque les invasions germaniques eurent agrégé le centre de la péninsule au royaume longobard, les influences vinrent tout naturellement du nord, puisque c'était avec le nord que s'établissaient les rapports politiques. Avec une singulière perspicacité, Bertoni a remarqué que « l'antica Toscana, compresa Firenze, sembra avere avuta più intensa e diffusa la sonorizzazione delle consonanti sorde intervocaliche », mais il ne s'est pas demandé quelle était la raison de ce phénomène, qui trouve son explication naturelle dans l'histoire même de cette partie de l'Italie. Par contre, quand il ajoute immédiatement après que « se così stanno le cose, se cioè la conservazione delle sorde fra vocali non rappresenta sempre condizioni fonetiche antiche, ma è il risultato di una regressione o di un ritorno, non è chi veda che molti casi, che si vogliono spiegare sia per effetto delle vocali in contatto con le consonanti, sia movendo da influssi settentrionali, si possono chiarire con l'efficacia esercitata dalle classi colte e dal latino delle scuole, cioè per influsso dotto, nei se-

76. P. Cenci, *op. cit.*, pp. 37, 92, 174 et 199.

77. *Le carte della abbazia di Chiaravalle di Fiastra*, Ancona, 1908, pp. 62, 66, 72, 73 et 74.

78. G. Bertoni, *Profilo linguistico d'Italia*, Modena, 1940, p. 90.

coli XIII-XIV, quando splendeva la civiltà fiorentina»,⁷⁹ je lui donne de nouveau pleinement raison, à ceci près que le redressement a pu se produire peut-être déjà plus tôt, dès le moment où la Toscane se fut libérée de la domination longobarde et eut commencé à vivre d'une vie plus autonome.

Bertoni admet donc implicitement —et les arguments que j'ai tirés des chartes longobardes du VIIIe siècle et du IXe encore lui donnent incontestablement raison— que le panorama du consonantisme intervocalique du toscan actuel n'est nullement la continuation mécanique et ininterrompue de faits tels qu'ils se présentaient en latin, qu'entre ce dernier, et l'état moderne il y a eu, au contraire, une large solution de continuité.

Mais cet état moderne n'est pas le résultat d'une régression totale, absolue ; en d'autres termes, après la parenthèse longobarde on n'a pas reconstitué la situation ancienne jusque dans ses plus infimes détails. Loin de là : si *aredino* a laissé la place à un *aretino* très proche extérieurement de l'*aretinus* latin, *strada*, lui, n'est pas retourné à *strata*. Chaque mot, on l'a dit bien souvent —mais trop souvent on l'a oublié— a son histoire, si bien qu'en de nombreux points le consonantisme toscan est resté longobardisé. On voit ainsi quelle grave erreur est celle qui consiste à vouloir reconstituer l'histoire d'un mot, d'un phénomène linguistique, en tablant uniquement sur les données fournies par ces oreillers de paresse que sont les atlas linguistiques, par les dictionnaires dialectaux, les glossaires et les index toujours incomplets qui accompagnent les éditions de textes médiévaux en langue vulgaire ; on voit quelle est l'aberration qui consiste, en dépit de l'histoire, à fixer des frontières linguistiques en ne se basant que sur les données les plus récentes, celles qu'on tire des atlas, en ne se demandant même pas si, au cours des siècles, tel phénomène délimité aujourd'hui de telle façon n'a pas pu avoir une fortune changeante, si sa répartition dans l'espace n'a pu se modifier de plus d'une manière.

Reprenons, en passant, le problème de *quia* conjonction. Si nous examinons la carte n. 53 (... *Che sei...*) de l'*AIS*, nous constatons que *ka* domine dans tout le nord de l'Italie, dans le Marches, l'Ombrie, les Abruzzes, la Campanie et les régions situées plus au sud, tandis que *kè* est normal en Vénétie, assez fréquent en Émilie, normal de nouveau en Ligurie, en Toscane, en Ombrie (où, je viens de le dire, *ka* est toutefois bien représenté), dans le Latin. Appliquons-nous la théorie des aires latérales et concluons-nous qu'en un moment ancien *ka* a dû s'étendre à toute la péninsule, et que *kè* est une innova-

79. G. Bertoni, *op. cit.*, p. 92.

tion venue de quelque point du centre ? Sans doute cette conclusion est-elle pleinement confirmée pour la Toscane par les mentions que l'on peut recueillir dans les chartes longobardes, mais je crains qu'elle ne soit inexacte si on la formule d'une façon trop générale.⁸⁰ Qu'il nous suffise, en l'occurrence, de remarquer que le remplacement de *quia* par *che* en toscan est une foi de plus un trait qui unit cet ensemble linguistique aux régions plus méridionales. Trait relativement récent, postérieur à la période longobarde, et qui a toutes les chances d'être contemporains du redressement de *g < c*, *d < t* et *v < p* en *c*, *t*, *p* de nouveau.

PAUL AEBISCHER

80. M. G. Rohlfs, *op. cit.*, p. 76, § 786, note en effet que « bei den Toskanern ist *ca* kaum bekannt » que « auch in Norditalien ist es nicht heimisch », alors que « in Südtalien ist *ca* viel verbreiteter als *che* ».

UNA INSCRIPCIÓ DE SANT JOAN DE LA PENYA

Ha cridat sovint l'atenció dels erudits una inscripció llatina gravada en l'arc de ferradura que avui corona la porta que comunica l'església amb el claustre, al monestir antic de Sant Joan de la Penya. Es tracta d'un dels pocs vestigis mossàrabs del primitiu monestir del segle IX, aprofitat pels constructors del temple romànic que fou consagrat el 1094. Al principi posava en comunicació el cor de l'església amb el claustre.¹ L'arc, que forneix un excepcional interès arqueològic, fou traslladat al lloc que ara ocupa quan tingué lloc la renovació del santuari, potser al començament del segle XII.

Fou estudiat detingudament per Quadrado, Lampérez i Ricardo del Arco;² ometem, per tant, la seva descripció, a fi d'examinar només la inscripció llatina, gravada a l'entremig i al llarg de dos parells de línies, única ornamentació de l'arc. Està escrita en caràcters visigòtics espanyols del segle XI, segons palesen principalment algunes característiques com el punt central en la *c*, el signe nasal i la vocal de *hanc*, la uncial cordiforme *d* i la separació de paraules per puntuació múltiple en línia vertical.

Aconsellen aquesta anàlisi tant la varietat de criteris que hi ha, sembla, en la lectura de dita inscripció, com la interpretació, per tant, errònia amb què se la sol acompanyar. Les variants de transcripció es redueixen pràcticament a dues: la de Lampérez, que reproduí la transcripció de Quadrado, i, la més pròxima, del senyor R. del Arco, seguit en un article recent pel senyor Cid Priego.³

1. Segons R. DEL ARCO, *Catálogo monumental de España*. Huesca (Madrid 1942), 319.

2. J. M. QUADRADO, *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*. Aragón (Barcelona 1886), 344; V. LAMPÉREZ, *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media*² (Madrid-Barcelona 1930), I, 301; R. DEL ARCO, *La Covadonga de Aragón. El real monasterio de San Juan de la Peña* (Jaca 1919), 64-65.

3. R. DEL ARCO, *La Covadonga*, cit., 64. Reproduïda sense variants en *Catálogo*, 319, n. 1. El mateix escriptor, en canvi, havia donat la lectura de Lampérez i Quadrado en la *Guía artística y monumental de Huesca y su provincia* (Osca 1910), 186, però llegint *portam*, així com J. PLEYÁN DE PORTA, *Aragón histórico, pintoresco y monumental*. Huesca, 564. L'article de C. CID PRIEGO, *Precedentes*

Heus ací exactament la de Quadrado, calcada per Lampérez:

PORTA PER HANC COELI FIT PERVIA CUIQUE FIDELI
SI STUDEAT FIDEI JUNGERE JUSSA DEI.

Les variants més importants introduïdes pel senyor del Arco es refereixen a l'omissió de *cuique* i a la lliçó *fidelis*:

PORTA PER HANC COELI FIT PERVIA FIDELIS.
SI STUDEAD FIDEI JUNGERE IUSSA DEI.

El senyor Gómez-Moreno, al seu torn, no la va transcriure,⁴ però va subratllar que la paraula *porta* hauria d'ésser *portam*, d'acord amb la correcció d'un manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid que copia la inscripció. El senyor Cid accepta rodonament, després de comprovar-la amb cura, la transcripció del senyor del Arco. Creu igualment en la incorrecció de *porta* i, considerant com a plural el suposat *fidelis*, assegura, a més, que tampoc no és correcte el singular verbal *studead*.

D'aquesta guisa, una conjectura darrera l'altra, ha arribat a fer-se intel·ligible la malaurada inscripció. Sembla que ens trobem davant un veritable enigma, quan la lectura de la llegenda no és gens complexa. L'afany d'esmenar, la precipitació en la intel·ligència dels signes i l'oblit de la mètrica llatina han estat la causa d'aquesta curiosa adulteració. La inscripció és un dístic, és a dir, la unió clàssica d'un hexàmetre i un pentàmetre, separats per una creu grega: ja ho van reconèixer Quadrado i Lampérez, i ho han repetit els seus continuadors. Doncs bé: fóra inútil d'intentar escandir un hexàmetre en el primer vers segons la transcripció del senyor del Arco, acceptada pel senyor Cid; inútil igualment llegint *portam* en lloc de *porta*. La correcció *portam*, a més, suggerida sens dubte per la proximitat de l'acusatiu *hanc* i del nexa *ta*, exclou tot possible subjecte gramatical per al verb *fit*, el qual té caràcter copulatiu, acompanyat del predicatiu *peruia*. La lectura *fidelis* no reflecteix cap sentit sintàctic; no pot ésser sinó *fideli* concertat amb *cuique* en datiu: l'últim signe d'aquella paraula és *i*, idèntic al que es repeteix en *peruia* i en la primera *i* de *fidei*.

L'estudi directe, que hem fet, de la inscripció, la fotografia adjunta i el seu dibuix fidelíssim ens permeten una lectura irreprotxable, que correspon

del romànic en la província de Huesca, en «Argensola», II (Osca 1951), 125-152; tracta de la inscripció a les pàgs. 151-152.

4. M. GÓMEZ-MORENO, *Iglesias mozárabes. Arte español de los siglos IX a XI* (Madrid 1919), 38, n. 1.

aproximadament a la que va donar Quadrado i va seguir Lampérez. La transcripció d'aquests és infidel solament en uns detalls que no afecten l'esperit de la inscripció, deguts en general a criteris erronis acceptats en el seu temps: *coeli*, en lloc de *caeli*; *jungere*, *jussa*, per comptes de *iungere*, *iussa*; canvi de la *v* semivocal en *u*; en fi, la correcció de *studead*, de què parlarem tot seguit. Els nexes, que s'acumulen, a causa de l'extensió del vers i la consegüent insuficiència d'espai, en l'hexàmetre, són els normals en l'epigrafia de l'època. La lectura justa, inqüestionable, és aquesta:

PORTA PER HANC CAELI FIT PERVIA CUIQUE FIDELI
SI STVDEAD FIDEI IVNGERE IVSSA DEI.

Des del punt de vista gramatical i mètric, la inscripció és absolutament regular; segueix, així mateix, les normes ortogràfiques clàssiques, llevat en la *d* final de *studead*. És sabut, nogensmenys, que la confusió de les dentals *d* i *t* finals és freqüent en l'epigrafia llatina ja des del temps de la República; àdhuc en documents oficials, les paraules més usuals presenten sota aquest aspecte una ortografia contradictòria. Exemples: IT=*id*,⁵ FECID=*fecit*,⁶ ROGAD=*rogat*,⁷ PEDICAVD=*uit*, en una inscripció mural de Pompeia.⁸ Han fracassat els intents de trobar en les lleis del «sandhi» la raó d'aquest fenomen, potser degut simplement a l'equivalència fonètica de les dues dentals finals, idèntica a la del català. La confusió, corrent en el llatí medieval, és també una de les característiques del llatí en les inscripcions hispanes, paganes i cristianes: ROGAD=*rogat*, en una «defixionis tabella» de Còrdova,⁹ ALIVT=*aliud*,¹⁰ DESPICIAD, CORRIGAD.¹¹ Es tracta, en suma, d'una confusió ortogràfica que es pot corregir o respectar.

Aquesta transcripció és l'única que s'adapta perfectament a les condicions mètriques del díctic:

Pōrtā pēr hānc cāelī fīt pēruīā cuiquē fidēlī,
sī stūděād fidēi īungērē iūssā Dēi.

5. C.I.L., X, 2780.

6. C.I.L., VII, 3028.

7. C.I.L., IV, 2388.

8. E. DIEHL, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes* (Berlín 1930), núm. 622. D'altres exemples, en F. SOMMER, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre* (Heidelberg 1948), 274.

9. Publicada per J. M. NAVASCUÉS, «Arch. esp. de Arte y Arqueol.», X (1934), 52.

10. C.I.L., II, 5181.

11. I.H.C., 214; de l'any 958. D'altres exemples hispanes, en A. CARNOY, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions* (Brussel·les 1906), 173, ss.

L'escansió monosil·làbica de *cui* és la clàssica; no incorre l'autor del díctic en l'escansió bisil·làbica del datiu del pronom relatiu (*cui*), pròpia dels poetes de la baixa època del llatí.¹² La distribució de cesures i de paraules és feta amb cura. La cesura essencial de l'hexàmetre és la semiquinària: la completeu la semiternària i l'anomenada «bucòlica» (abans del peu cinquè), que estableix una separació entre els quatre primers peus i els dos últims, precedida, com en els millors exemples canònics, d'un dàctil:

Porta per hanc | caeli | fit peruia | cuique fidei.

El grup dels últims peus de l'hexàmetre segueix el tipus corrent *conde sepulcro*. El pentàmetre termina segons el model castís de dos bisíl·labs.

Tenim, de la resta, en el díctic de Sant Joan de la Penya, un bell exemplar de versos lleonins. Ja ho va observar, al seu torn, Quadrado, seguit per Lampérez. És prou sabut que es dona aquest nom a l'hexàmetre i al pentàmetre els dos membres dels quals posseeixen rima interna, situada al final dels dos hemistiquis.¹³ El recurs sovinteja en els poetes medievals, més encara en els poetes de la cultura carolíngia,¹⁴ mentre que en els clàssics la dita rima només apareix casualment quan pertanyen a la mateixa declinació el substantiu i el seu epítet, col·locats simètricament al final dels hemistiquis.

Amb tot, el poeta clàssic, que no cercava consonància en ella mateixa, evitava la rima en mots dissemblants o independents.¹⁵ Durant l'Edat Mitjana, en canvi, es complaïa la poesia llatina en aquest contrast estilístic. Exemple:¹⁶

Omnis in hoc mundo | fidens est sicut harundo.

Un copista escriu, en acabant una obra del segle XII, gairebé contemporània de la inscripció que analitzem:¹⁷

Scriba fui Thomae, | conduxit enim prettio me.

12. Per ex., PAVL. NOL. 28, 297. Vegeu A. ERNOUT, *Morphologie historique du latin* (París 1941), 153-154.

13. Sobre el vers lleoní és encara fonamental la tesi de J. DESCROIX, *De versu Leonino* (Lugduni 1931).

14. Vegeu DESCROIX, *op. cit.*, 45 ss.

15. Vegeu L. HAVET-L. DUVAU, *Cours élémentaire de métrique grecque et latine* (París 1939), 61.

16. HAGEN, *Carmina mediæ ævi*, 164.

17. MAI, *Classici auctores*, t. VIII, esmentat per HAVET-DUVAU, *op. cit.*, 65. Es poden veure d'altres versos lleonins en diverses inscripcions del mateix monestir de Sant Joan de la Penya, reproduïdes, no sé fins a quin punt de fidelitat, per QUADRADO, *Aragón*, cit., 335, n. 1.

El mateix procediment es repeteix en l'hexàmetre i el pentàmetre de Sant Joan de la Penya, per tal com la doble rima en ambdós versos es refereix a paraules que no guarden entre elles cap relació i ni tan sols concorden en el cas gramatical; en l'un i en l'altre vers alternen genitiu i datiu:

Porta per hanc *caeli* | fit peruia cuique *fideli*,
si studead *fidei* | iungere iussa *Dei*.

Un altre recurs retòric del nostre díptic és l'al·literació —l'adornament estilístic tan grat als antics poetes romans, emprat també en la versificació dels primitius poetes saxons, dels anglo-saxons i dels escandinaus, entre ells, però, com a factor essencial del vers. L'al·literació consisteix, en el nostre cas, en la repetició enllaçada de les consonants *p* i *f* per a l'hexàmetre, de *d* i de la semi-consonant *i* per al pentàmetre:

Porta *per* hanc caeli *fit* *per*uia cuique *fideli*,
si studead *fidei* *i*ungere *i*ussa *Dei*.

Quin és el sentit exacte del díptic? S'han provat diverses traduccions,¹⁸ en les quals el significat de l'hexàmetre és solament aproximat, «ad sensum», di-riem, a causa de la lectura defectuosa, a la qual, en rigor, tampoc no correspon la versió. Posats a traduir-lo segons la lectura que defensem, sorgeix al principi l'aparent dificultat d'explicar *per hanc*; l'expressió al·ludeix immancablement a la porta o entrada material —símbol de la porta celestial, *porta caeli*—, que comunicava amb el sagrat recinte. L'arqueologia es veu així secundada per la lingüística. Vet aquí, doncs, la traducció fidel, absolutament clara: «La porta del cel s'obre [lit. “es fa accessible”], a través d'aquesta, a qualsevol fidel, si s'esforça a unir a la fe els manaments de Déu». La força simbòlica queda ben explicada per les paraules de Jesucrist, en l'evangeli de sant Joan (X, 9): «Ego sum ostium: per me si quis introierit, saluabitur». En aquesta frase s'inspira, amb més brevetat però amb igual claredat que la de Sant Joan de la Penya, la inscripció que figura en la portada de l'església francesa d'Ébreuil (Allier): «Adest porta per quam iusti redeunt ad patriam».

És sabut que aquest tipus d'inscripcions admonitòries eren molt freqüents en les portades romàniques: sense sortir de l'Alt Aragó, les trobem així

18. Per ex., R. DEL ARCO, *La Covadonga*, cit., 64: «Por esta puerta entran los fieles al cielo, si además de la fe guardan las leyes»; o C. CID, *loc. cit.*: «Por esta puerta entran los fieles en el cielo, si se esfuerzan en unir a la fe los mandamientos de Dios».

mateix al monestir d'Iguàcel, a l'església de Santa Creu de la Serós (sota Sant Joan de la Penya) i a la catedral de Jaca. Fora d'aquests dominis, recordem, per la identitat de sentit, el díptic «paractèric» que el poeta carolí Bonifaci va dictar per a la portada d'una basílica, el qual sembla, d'altra banda, una paràfrasi de l'expressió pinatense *per hanc*:¹⁹

Haec domus est Domini et sacri ianua regni:
huic²⁰ properate, uiri; haec domus est domini.

L'afinitat literària resta confirmada per la història del monestir de Sant Joan de la Penya, en la qual sobresurt la data del 1071, quan penetra en el cenobi el ritu romà, i amb ell la influència de la cultura carolina. La inscripció, posterior al mateix arc mossàrab, cal situar-la, d'acord amb les dades que donem, en aquest moment històric.

MIQUEL DOLÇ

Institut d'Osca.

19. DUEMMER, *Poetae aevi Karolini*, I, 66. Mencionat per DESCROIX, *op. cit.*, 34.

20. *Sic*. Cal corregir *huc*, segons DESCROIX, *loc. cit.* No em sembla del tot necessari.

FIGURA 1. Inscripció llatina en l'arc de la porta d'entrada al claustre del monestir de Sant Joan de la Penya.

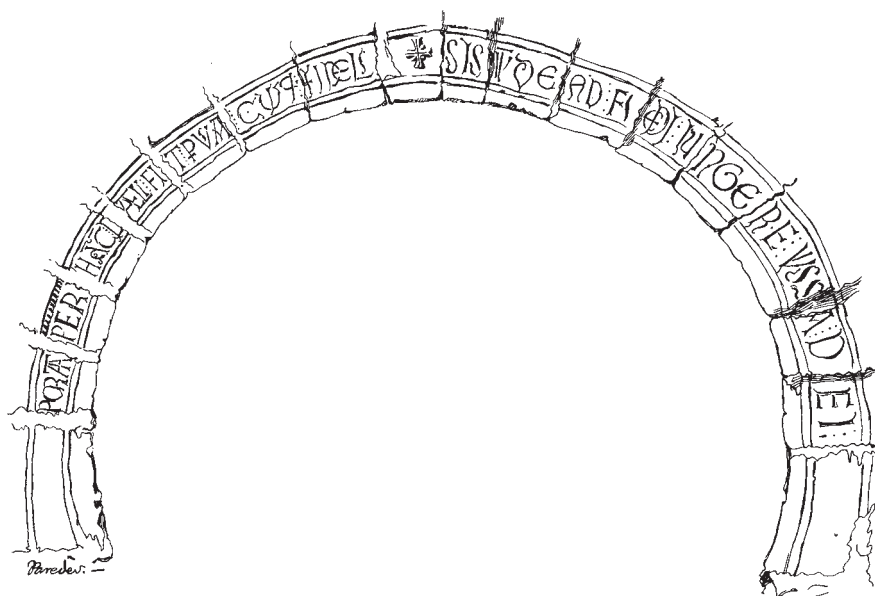

FIGURA 2. Reproducció de la inscripció gravada en l'arc de ferradura.

PERMANENCE DE LA PEINTURE DE STYLE GOTHIQUE FRANÇAIS EN CATALOGNE ET LANGUEDOC, DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XIVe SIÈCLE

Des travaux de restauration récemment entrepris par le Service des Monuments Historiques dans l'église paroissiale de Camélas, ont permis de retrouver une importante décoration murale datant de la seconde moitié du XIVe siècle et qui était dissimulée derrière des retables de bois peints ou sculptés.

Camélas est un petit village plus qu'à demi ruiné, bâti sur les contreforts du Canigou, à une vingtaine de kilomètres de Perpignan. L'évolution économique moderne, qui a provoqué l'abandon des cultures dans cette zone de collines sèches au bénéfice des champs irrigués de la vallée de la Têt, est responsable de l'abandon du village et du départ des habitants vers la plaine.

L'église paroissiale, sous le vocable de saint Fructueux, possède un très ancien chevet constitué par une abside carrée cantonnée de deux petites absidioles et une nef unique, couverte en charpente, à laquelle on accède par une porte romane en marbre, dépourvue de sculptures, mais toute dorée par le soleil. Le vaisseau unique a remplacé une ancienne disposition à trois nefs et, au moment où l'on réalisait la transformation de l'espace intérieur, c'est à dire vraisemblablement au XIVe siècle, on éleva, en avant de l'ancien chevet, un grand mur pour clôturer la vaste salle vers l'est. Ce nouveau chevet reçut la décoration qui fera l'objet de cette étude.

On continua par la suite à agrandir l'église par la construction de chapelles latérales qui reçurent une décoration de retables ; l'un d'eux, en l'honneur de sainte Agnès et datant vraisemblablement de 1399, est l'œuvre d'un artiste perpignanais, jusqu'à présent inconnu, mais dont des œuvres existent dans des collections privées françaises et américaines ; l'autre, dédié à saint Nicolas, est une production du Maître du Roussillon, non encore publiée.

En 1644, les consuls et les riches paysans de Camélas commandèrent au sculpteur catalan Llätzer Tremulles, originaire de Vilafranca del Penedès, un retable de saint Fructueux, destiné au maître autel de l'église et qui fut placé devant l'ancienne décoration peinte du chevet. On installa en outre, de part et d'autre, les deux retables gothiques de saint Nicolas et de sainte Agnès. On recharga de mortier de chaux toute la partie du mur encore visible entre les retables et au-dessus d'eux, et on peignit à fresque un décor de pinacles et de fenêtres dans le goût gothique. Plus récemment encore cet ornement en trompe-l'œil fut dissimulé sous un badigeon de chaux.

Les trois retables du chevet ayant été déposés pour être restaurés, on retrouva donc sur le mur, et à leur emplacement, les peintures du ^{xiv}^e siècle. Celles-ci retracent les principales scènes de la vie du Christ au-dessus d'une bande de fausses tentures qui emprisonnent dans leur chute une succession de blasons identiques —de gueules à bande d'or—, cantonnés de feuilles de chêne.

Du premier registre il subsiste un personnage debout devant une chaire, mais les gouttières du toit ont fait de tels dégâts qu'il est impossible d'identifier le sujet représenté. On conserve du second registre le Massacre des Innocents et la Fuite en Egypte, également dans un très mauvais état de conservation. Le troisième registre est plus complet ; à la suite de personnages indéterminés, on aperçoit la trahison de Judas et saint Pierre coupant l'oreille du serviteur du gran-prêtre, puis le reniement de saint Pierre —le coq chante dans une baie ouverte au-dessus de la servante— et Jésus conduit devant Caïphe.

Au registre inférieur se suivent d'autres scènes de la Passion : Jésus comparait devant Pilate qui se lave les mains ; il monte au Calvaire en portant sa croix, cependant qu'un soldat sonne de la trompette et qu'un autre personnage semble le saisir pour le frapper ; la Crucifixion comprend, outre saint Jean et la Vierge, le soldat porteur de la lance et un autre spectateur ; on distingue encore la lune au-dessus du bras horizontal de la croix, mais le soleil n'apparaît plus.

Les diverses scènes historiées sont séparées par des bandes verticales et horizontales, de couleur blanche, décorées d'un rinceau de feuillage bleu noir ou rouge brique.

Les soldats du Massacre des Innocents fournissent quelques renseignements sur le costume militaire de l'époque : ils portent un capuchon de mailles sur lequel est posé un casque conique ; le corps est couvert d'une tunique très courte serrée à la taille ; les armes sont des lances et de très longues épées.

Ces peintures révèlent un métier souvent pauvre, ignorant les propor-

tions exactes, mais le style en est vivant et animé car il est soutenu par un dessin alerte et sans repentirs. La technique est celle de la détrempe, avec un très petit nombre de couleurs : le gris tirant sur le vert ou le bleu, le jaune, le rose et l'ocre rouge. Le tout est traité en couleurs plates, sur un fond uniforme. Les visages, très parents, sont caractérisés par un long nez droit ou bourgeonnant, avec des narines largement dilatées qui paraissent vouloir dévorer une partie des joues, des yeux grand ouverts, à la paupière inférieure lourde, et une bouche petite, marquée par deux ou trois traits ; les oreilles sont toujours dissimulées par les cheveux longs.

On retrouve donc les caractères du style gothique tel qu'il apparut au début du ^{xiv}^e siècle en Catalogne, mais avec un fort accent populaire et provincial. Une inscription, situé au bas de la première scène du quatrième registre, bien que fragmentaire, ne laisse aucun doute en ce qui concerne la date ; on peut lire, en effet, en lettres gothiques :

..... FECIT PINGERE ISTUD CAPUT
... [M^o] CCC^o OCTAGESIMO (sic) ORATE PRO EO.

Nous nous consolerons d'ignorer le nom du mécène qui a commandé ces peintures, puisque nous trouvons l'occasion de nous féliciter du hasard qui en a conservé la date.

Un petit panneau appartenant à une collection particulière à Perpignan, et provenant d'une église du Roussillon, confirme cette survivance du style gothique français dans la peinture de la seconde moitié du ^{xiv}^e siècle. Il s'agit d'une représentation de saint Etienne et de saint Roch sur un fond monochrome semé d'étoiles. Le sol est couvert de carreaux au dessin géométrique. Les traits des visages s'apparentent étroitement à ceux de Camélas. La présence de saint Roch, à elle seule, suffirait indiquer la date tardive de cette peinture. Le revers du panneau porte sur un fond aux couleurs catalans, les outils de la confrérie des paysans : l'araire, la houe et la faucille ; l'écu catalan réapparaît au centre de la composition.

Le Roussillon n'est pas le seul pays catalan où le style gothique français se soit conservé. Joan Ainaud a attiré mon attention sur une peinture murale de Vinaixa (Tarragone), représentant un prêtre agenouillé devant un saint évêque, avec une inscription bien révélatrice : « An Loreng Mico, prevere, en lan. M.^oCCC^o.LXX ».

Le même phénomène de survie de ce style s'observe également en Languedoc. Il existe au musée de Saint-Just de Narbonne une châsse provenant

de l'abbaye bénédictine de Caunes.¹ C'est un coffre en bois de forme rectangulaire dont les deux faces étroites se terminent en un pignon qui sert d'appui à un couvercle à deux rampants. Les bandes d'encadrement sont ornées d'étoiles blanches alternant avec des points rouges ou de séries d'ovales entrelacés avec un point rouge au centre.

Les deux faces principales portent, sous des arcades en tiers-point de couleurs blanches, les images de quatre martyrs dont les reliques existaient à Caunes dès 982 : saint Amans, saint Luce, saint Alexandre et saint Audalde. Ces figures, qui se détachent sur des fonds alternativement rouges et verts, se ressemblent beaucoup. Pas plus qu'à Camélas l'artiste n'a cherché à conférer à leur visage un caractère particulier ou même une expression ; les poses sont raides, les couleurs des vêtements : le bleu, le jaune, le rouge et le brun sont rapprochées uniquement pour atteindre un effet harmonieux.

Les faces latérales montrent les patrons de l'église de Caunes, saint Pierre et saint Paul, ainsi qu'une inscription :

LAN M^o CCC^o XCI

qui rejoint les deux dates précédentes : 1370 à Vinaixa, 1380 à Camélas. Celle de la châsse de Caunes est confirmée par les armoiries qui ornent le couvercle et dont les unes appartiennent au monastère ; deux croix d'argent en sautoir sur fond de gueules, cependant que les autres : d'argent à un château de sable crénelé et percé de fenêtres, sont les armes parlantes de l'abbé Jean de Castelpers qui gouverna le monastère de 1380 à 1409.

Les caractères stylistiques sont toujours ceux que présentait le gothique français un siècle auparavant : des figures impersonnelles se succèdent dans un décor architectural, sur des fonds de couleur uniforme ; les plis des vêtements dessinent des arabesques élégantes et les couleurs vives créent une riche symphonie. Pas plus qu'il ne cherche à individualiser les figures, l'artiste ne songe à leur conférer une consistance spatiale : les couleurs plates ne visent qu'à un effet décoratif.

L'existence des œuvres datées de Narbonne, Camélas et Vinaixa, conduit à reviser certaines opinions communément admises sur la signification et le destin du style gothique français en Catalogne et Languedoc. Loin d'avoir été supplanté d'emblée par le style italien lorsque ce dernier apparut dans ces

1. GERMAIN SICARD, *La châsse gothique des saints martyrs de Caunes*, « Bulletin de la Commission archéologique de Narbonne », XVI (1924), 110-123.

contrées, vers le milieu du XIVe siècle, il survécut, au contraire, jusqu'à la fin du siècle. Parallèlement à l'art officiel de la cour et des riches églises qui empruntait ses techniques et ses modèles à Sienne et à d'autres centres italiens, il continua à fournir, durant un demi-siècle, la décoration des églises de la campagne et de certains monastères. Cette fidélité du peuple à son égard ne se comprendrait pas s'il ne s'était enraciné dans nos provinces méridionales beaucoup plus fortement qu'on ne le pense d'ordinaire, jusqu'au point d'acquiescer une véritable saveur folklorique.

MARCEL DURLIAT

Lycée de Perpignan.

LA DATA DE RECONSTRUCCIÓ DE L'ESGLÉSIA DEL MONESTIR DE SANT JOAN DE LES ABADESSES

Unes dades documentals deficientment comunicades pel beneficiat arxiver mossèn Josep Masdéu, de Sant Joan de les Abadesses, i publicades pel senyor Josep Puig i Cadafalch en *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III, pàgs. 376-377, han fet creure que la reconstrucció de l'església del monestir de Sant Joan de les Abadesses, mitjançant un sistema de voltes cilíndriques que penetren fins a l'absis, fruit evident d'un enrunament de la complicada girola que constituí el pla primitiu en la capçalera d'aquesta església, fou a conseqüència d'un terratrèmol esdevingut encara no un any després de la data de consagració del temple, realitzada el 3 de novembre de 1150.

Amb vaga referència a diversos documents de l'arxiu de Sant Joan de les Abadesses que mossèn Josep Masdéu no esmenta, i també a un cronicó ripollès que afirma que existia en el dit arxiu, i el qual en realitat no sembla sinó una còpia dels que publicà Villanueva en *Viaje literario*, vol. VIII, es pretén d'establir que els dies 11 i 12 de desembre de 1151, a les quatre del matí, i per espai d'una hora, s'experimentaren grans terratrèmols, dels quals se seguiren moltes desgràcies personals i danys materials tan greus, que la major part dels edificis foren derruïts.

Un examen acurat sobre els documents que encara es conserven a l'arxiu del monestir no ha donat cap prova sobre l'existència d'aquest accident que hauria pogut produir l'enrunament de la girola del temple poc temps després de la seva consagració. En canvi, ha fet aparèixer el text dels dos documents que, en corroboració de l'existència del terratrèmol de 1151, va exhumar mossèn Masdéu, publicats en *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, i que, com veurem, foren mal interpretats, i alguns altres de relacionats amb aquest, els quals reporten a la veritable data de reconstrucció del temple després que la girola fou enrunada per un terratrèmol.

El primer document no prova absolutament res i, encara, porta la data equivocada. Pròpiament no és un document, sinó un registre que figura en el volum I, dit de «Canalars», llibre que conté un registre dels documents en pergami, compilat per l'abat Miquel Isalguer (1456-1484), relatiu als pergamins distribuïts en sacs, i el qual es devia referir al pergami número 65 del sac IV, avui no existent a l'arxiu del monestir. El text d'aquest registre, segons que el redactà l'abat Isalguer, diu així: «*Arbitralis sententia lata inter dominum abbatem ex una et sacristam huius monasterii ex altera, de et supra questionem quam habebant super pane et vino largiendo per dominum abbatem hiis qui ecclesiam et alias officinas reparabant, coperiebant et emendabant, et hiis qui symbala componebant, faciebant et abtabant, et hiis qui libros ligabant et scripturas reparant ac hiis qui vestimenta et ornamenta ecclesiastica consuebant et in statum pristinum reficiebant. Anno. M^o.CCC^o.LVIII., sac IV, n.º 65*».

Com es veu, es refereix a un document del 1358 i no pas del 1158, per haver mancat dues CC segurament en la transcripció de mossèn Masdéu. Segons el registre acabat de transcriure, devia contenir una composició per sentència arbitral entre l'abat i el sagristà sobre qui d'ells dos havia de fer les despeses ordinàries de pa i vi a diverses classes d'operaris que, quan convenia, intervenien en reparacions indispensables, sia a paletes, a campaners, a relligadors, a escriptors i a brodadors d'ornaments; cosa que no té res a veure amb una reconstrucció del temple, sinó que respon a unes necessitats habituals la despesa de les quals generalment era a repartir entre l'ofici de la sagristia i l'autoritat abacial. La prova està en el fet que alguns anys després, pel febrer de 1380, el monestir encara hagué de precisar aquest punt, segons constava en el document núm. 121, com es dedueix del registre, així mateix fet per l'abat Isalguer, dels documents dels manuals, contingut en el llibre II de «Canalars», en el foli 30, quan diu: «*Conventus requirit abbatem ut in conservatione tectudinis et cooperture ecclesie, librorum, vestimentorum et ornamentorum et aliarum ad monasterium pertinencium, providere velit*» (doc. 121).

El segon document adduït en la comunicació de mossèn Masdéu es redueix també a una simple nota del registre del llibre I de «Canalars», amb referència al document en pergami que devia ésser el núm. 23 del sac I, avui també perdut. La nota diu textualment: «*Basyliensis synodus indulget domino abbati ut propter reparandis et in pristinum restituendis ecclesie officinis et aliis structuris monasterii, de pecuniis assignatis pro ornamentis possit in quinquennium annis singulis expendere LXX libras*» (sac I, núm. 23). Evidentment, aquí es tracta d'una concessió feta a l'abat per a poder destinar durant un quinquenni setanta lliures anuals per a reparacions del monestir. Però

aquesta concessió és molt llunyana de la data del 1150, puix que la fa el Concili de Basilea, que no es va obrir fins el 23 de juliol de 1431.

Aquesta concessió aproxima a la data en què els canonges agustinians de Sant Joan de les Abadesses es devien haver trobat amb l'accident desagradable del terratrèmol que els esfondrà la girola del temple i davant la magnitud de la reconstrucció amb les consegüents dificultats de fer front a les despeses econòmiques. Efectivament, en el mateix registre del llibre II de «Canalars», fol. 81^r, l'abat Miquel Isalguer dóna nota del document núm. 79 del manual IV de notes del notari Jordi Rafael de l'any 1442, quan precisa: «Anno .m°. cccc.xxxxIIº, vi octobris: Dominus Petrus de Montecurvo, abbas, adeo ut posset ecclesiam dicti monasterii reparare, et illam partem que corum conte-ruit vi et tempestate terremotus concassatam, et eius testudinem ad terram delapsam in debito statu restituere, vendit quadraginta solida censualis Anthonio Planes ut beneficiato beneficii constituti seu dotati in altare beate Marie dicti monasterii precio .xxxx. libras, que percipiunt ex illis peccuniis anniversarii Petri Felicis et Iohannis Felicis, que aniversaria debent celebrari in ecclesia Santi Iohannis». Es tracta de la venda d'un censal amb la finalitat d'atendre la reparació de l'església del monestir, especialment d'aquella part que contenia el cor, enderrocada per l'ímpetu i el fracàs d'un terratrèmol, i de la seva conca o àbsida ensorrada. No es pot precisar més per a indicar que aquestes parts corresponen a la capçalera del temple, on requeria a l'absis major darrera del circuit de la girola en la qual s'aixoplugava el cor monàstic, i destruïda per l'efecte d'un terratrèmol que deixà l'empremta de la seva sacsejada a la part més alta i atrevida de la construcció, com era el centre de la girola, que no és estrany que aleshores estigués coronada per un campanar, i la desfeta de la qual amb la caiguda de les pedres pogué ensorrar la volta de l'absis major, mentre flaquejaven els febles suports de la girola ensems que en queia la volta anular.

El document, que es devia referir al 1442, uns quants anys després de la concessió obtinguda en el Concili de Basilea, de poder aplicar anualment i durant un quinquenni setanta lliures per a reparacions, demostra la magnitud de la destrossa i que calgueren alguns anys per a reparar-la, enmig d'una situació econòmica bastant precària que no podia permetre altra solució que sortir del pas, sobre l'adaptació de totes les altres parets i voltes que restaren en peu. Encara, el 21 d'octubre de 1467, el legat pontifici, cardenal de Foix, concedí la unió del priorat agustinia de Manlleu al monestir de Sant Joan de les Abadesses, amb què li proporcionà noves rendes en atenció als terratrèmols que havia sofert, segons que registra l'abat Isalguer en el seu llibre I de «Canalars»,

davant de dos documents diferents, l'un numerat de 22, contingut en el sac I de pergamins, i l'altre, corresponent al núm. 178, entre els pergamins del sac B, que avui no existeixen a l'arxiu d'aquell monestir.

Cal, doncs, situar l'accident desastrós originat pel terratrèmol en unes dates poc anteriors a aquesta època reconstructiva assenyalada pels documents adduïts. És prou sabut que durant el primer quart del segle xv sovintejaren els moviments sísmics, que tants desperfectes causaren a les poblacions i als temples d'aquella part alta de Catalunya. Les sacsejades més fortes foren les dels anys 1427 i 1428. Estem informats que el terratrèmol del dia de la Candelera, 2 de febrer de 1428, fou el que enderrocà les voltes de l'església del monestir de Ripoll. Probablement fou aquest mateix trontoll el que esfondrà el creuer de la catedral de Vic, el que féu caure el cimbori del monestir de l'Estany, però que, sobretot, tingué un radi destructiu en la majoria dels temples del vescomtat de Bas i de la vall de Bianya. En un dels seus opuscles, editat a Vic el 1829, el canonge Ripoll publicà alguns documents en què consta que el famós jurisconsult Jaume Marquilles, aleshores vicari general del bisbe de Vic Jordi d'Ornos, el 26 de juny de 1428, davant el fet que, a causa dels terratrèmols, es trobaven derruïdes les esglésies de Sant Julià de Vallfogona, la capella de Santa Maria del Pòpulo i les de Santa Cecília i de Santa Magdalena, situades a la mateixa parròquia, així com les esglésies de Sant Pere de Milany i de Sant Bartomeu de Covidases, per tal que no s'interrompés el culte, autoritzava la construcció d'unes barraques de fusta on celebrar els divins oficis mentre es procedia a llur reconstrucció.

La ruïna de l'església del monestir de Sant Joan de les Abadesses ha de situar-se així mateix en la sacsejada del terratrèmol del 1428. La prova resta indicada en el fet que també s'ensorrà l'església parroquial dels Sants Joan i Pau, segons consta en una acta mig destruïda i menjada per la humitat, consignada en el manual notarial de Joan de Coll, conservat a l'arxiu de Sant Joan de les Abadesses corresponent a l'any 1428, al mes d'abril, de la qual acta pot llegir-se: «...Presenti ecclesie parrochiali dictorum beatorum Ioannis et Pauli... nos nomine operario antedicto dirruicionem factam de dicta ecclesia... palili ex lapidibus et samento composita propter nimios et mortiferos terremotus quos in huiusmodi partibus Cathalonie adsunt et vigent taliter quod in dicta ecclesia celebrari nec officium decantari nequit quamobrem fuit per nos et omnes parrochianos dicte ecclesie, de licencia tamen et consensu reverendissimi domini vicensis episcopi deliberatum dicta ecclesia fieri et de novo construi in cimiterio dicte ecclesie. Attendentes omnia.» Sembla deduir-se que, com en els altres casos esmentats, hi hagué llicència per a fer una església

provisional de fusta, que hom decidí construir a l'emplaçament del cementiri mentre no es refés la parroquial.

Així, doncs, cal atribuir l'enderrocament de la girola i de l'absis major del monestir, si no al mateix terratrèmol del 2 de febrer, a algun altre dels que se succeïren en les anyades de 1427-28. La reconstrucció, feta lentament i a gran distància de l'esperit dels constructors que aixecaren el temple del 1150, davant una evident penúria de mitjans econòmics, obligada ensems per l'aprofitament de les estructures que restaren dretes, no és estrany que es decantés a una solució tan simple com era la de prescindir de la girola i de perllongar la volta de canó de la nau, fins a penetrar en el seu àmbit i sostinguda pels quatre massissos pilars que en duen el pes. El fet curiós és que sembla que la coberta de l'absis fou resolta simplement amb fusta, segons consta en la descripció de l'estat del monestir redactada el 1625, i conservada en aquell arxiu, quan diu que tota l'església és coberta amb volta de pedra, «*praeter eius testudinis partem quae lignea est*». Això explicaria que per restar poc noble aquesta part principal del santuari, en la qual es conservava el grup escultòric del santíssim Misteri, motivés que a finals de segle fos encara més estropellada per tal d'ampliar-la en la construcció del cambril que havia subsistit fins als nostres dies. La supressió d'aquest que acaba d'efectuar-se en una intel·ligent obra de restauració, reparadora de la conca de l'absis antic, ha donat ocasió a posar de manifest la precària reconstrucció realitzada en el segle xv.

Les notes històriques rectificades a la llum de les noves notícies documentals aparegudes serviran per a esclarir d'una vegada les dificultats ofertes per l'arquitectura de l'església monestirial de Sant Joan de les Abadesses, que, si s'oferia com un palimpsest de mal entendre al primer cop d'ull, havia estat llegit, en canvi, en la seva expressió primitiva de pla d'església en girola pel senyor Puig i Cadafalch, encara que la falla del qui li forní les dades documentals no li permeté de precisar l'època de la reconstrucció després d'un enderroc.

EDUARD JUNYENT

Museu Episcopal de Vic.

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Abruzzes, v. Abruzzi
 Abruzzi II, 307, 357, 359
 Abyla I, 337
 Acacie II, 352
 Ackershus II, 153
 Acquae Apollinares II, 96
 Acque Apollinari, v. Acquae Apollinares
 Acre II, 57, 64
 Addendan II, 80
 Adfines II, 96
 Adria I, 303, 304
 Aegina II, 131
 Àfrica I, 18, 176, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 343; II, 79, 110, 152,
 231
 Afrique, v. Àfrica
 Afrique du Sud, v. Sud-àfrica
 Agen I, 15
 Agenais II, 70
 Aglí, l' II, 40
 Agly, v. Aglí
 Agramunt I, 229
 Agrate II, 344
 Aguiló I, 22
 Aisne, l' II, 75, 78
 Akhmim II, 80
 Alacant I, 289
 Alàlia II, 1, 2, 5, 6
 Alalie, v. Alàlia
 Alamania, v. Alamanya
 Alamanya I, 263, 266, 304, 305, 383,
 384; II, 59, 149, 345
 Alaó I, 164, 165
 Alaverdi II, 82
 Alba de Tormes I, 287
 Albacete I, 320, 321, 322; II, 306
 Albània II, 149
 Albanie, v. Albània
 Albarrasí I, 330, 335, 336
 Albelda d'Iregua II, 107
 Albufereta II, 6
 Alcalà I, 53, 59, 286, 287
 Alcaracejos II, 106, 107
 Alcoi I, 85, 87, 323
 Alcolea I, 288
 Alcoll I, 329
 Alcora I, 288
 Alcover II, 65, 238, 247
 Aldea del Río I, 288
 Alella I, 323
 Alentorn II, 240
 Alet II, 70
 Alfara I, 179
 Algecires II, 3
 Alger I, 343
 Algèria II, 79, 83, 149
 Algérie, v. Algèria
 Allemagne, v. Alamanya
 Allier II, 67, 71
 Almadén I, 288

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Almatar I, 329
 Almenar I, 133
 Almenara I, 329
 Almeria I, 319, 320; II, 306
 Almodí (València) II, 215, 217
 Almoína, casa de l' (Girona) I, 196
 Almoína, plaça de l' (València) II, 215, 217, 219
 Almoína, porta de l' (València) II, 217
 Almudaina, l' II, 274
 Alonis I, 6
 Alpen, v. Alps
 Alpes, v. Alps
 Alps I, 120, 263; II, 70, 78, 307
 Alt Pallars II, 310
 Alta Andorra I, 177
 Alta Conca de Tremp I, 183
 Alta Garona I, 18, 64
 Alta Ribagorça I, 85, 177
 Altichiero II, 274
 Alzira I, 328
 Amasé II, 326
 Amberes, v. Anvers
 Amèrica II, XII, 121, 152
 Amérique, v. Amèrica
 Ammaedara II, 79
 Ampurias, v. Empúries
 Ancona II, 358
 Andador, torre de l' I, 330
 Andalousie, v. Andalusia
 Andalusia I, 158, 278, 285, 289, 322; II, 3
 Andernach II, 73
 Andorra I, 64, 85
 Andújar I, 288
 Àneu, vall d' I, 85, 173
 Àngel, plaça de l' (Barcelona) II, 241
 Àngels, convent dels II, 252
 Angers I, 16; II, 75
 Anglaterra I, 67, 68, 157, 263, 358, 383, 384, 386; II, 33, 261
 Angleterre, v. Anglaterra
 Ani II, 82, 84
 Anseret I, 348
 Ansó I, 180, 183
 Antiló I, 328
 Anvers I, 250
 Apenins II, 349, 356, 357, 358
 Appenins, v. Apenins
 Appiano II, 69
 Apúlia, v. Pulla
 Aquitània I, 164
 Aragó I, 16, 17, 26, 27, 34, 35, 37, 64, 115, 122, 123, 125, 128, 177, 185, 198, 213, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 227, 248, 251, 270, 285, 289, 291, 292, 293, 296, 301, 302, 304, 307, 331, 332, 334, 363; II, VI, 9, 14, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 36, 37, 57, 85, 99, 166, 168, 185, 188, 192, 203, 235, 258, 286, 305, 314, 315, 316, 317, 321, 324, 331, lām. I-III, 361, 364, 365
 Aragon, v. Aragó
 Aragona, v. Aragó
 Aragonum, v. Aragó
 Aralar I, 177
 Aran, vall d' II, 305
 Aranjuez I, 271, 286
 Arbeca I, 74, 79
 Arbecha, v. Arbeca
 Arboceda II, 316
 Arbolio, serra d' II, 322
 Arbós I, 230
 Archena I, 320
 Arcos I, 288
 Ardèche I, 120, 124; II, 70
 Ardenes, les II, 231
 Ardenes, les, v. Ardenes
 Arearum, v. Ares
 Aredina, v. Arezzo
 Aredine, v. Arezzo

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Arenys de Mar II, 322, 324
 Arenys de Munt II, 313
 Ares, coll d' I, 233
 Àreu II, 305
 Arezzo II, 332, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 354
 Arezzo, església de Sant Francesc d' I, làm. III; II, 95
 Argar, el I, 319, 320, 321
 Argèlia II, 108
 Argentina II, 149
 Argentine, v. Argentina
 Aritio, v. Arezzo
 Arizio, v. Arezzo
 Arjilaga I, 246
 Arles I, 121, 228; II, 187
 Armènia II, 82, 111, 230, 231
 Arménie, v. Armènia
 Arrabal, v. Raval
 Arragona II, 95, 96, 97
 Arrahona II, 95, 96
 Arrahona, castell d' II, 97
 Arràs I, xvi
 Artemisi II, 7
 Artesa de Segre I, 61
 Artigues, can I, 169
 Artois, l' II, 32
 Aruel II, 105
 Àsia II, 3
 Àsia Menor II, 3, 5, 81, 83, 84, 105, 138
 Asia Minor, v. Àsia Menor
 Asie, v. Àsia Menor
 Assís II, 270
 Assise, v. Assís
 Asti II, 355
 Astorga I, 287
 Astúries I, xxiii, 178, 180; II, 68, 105, 206
 Atalayuela I, 322
 Ataun I, 178
 Atenes II, 325
 Athènes, v. Atenes
 Aube, l' I, 258
 Aubó, l' II, 314
 Aude II, 70
 Augsburg I, 261; II, 78, 233
 Auriac-l'Église II, 72
 Aurizpéri I, 178
 Àustria I, 280; II, 149
 Autriche, v. Àustria
 Auvergne I, 15, 23
 Auzon II, 72
 Avenas I, 63
 Aveyron II, 71
 Àvila I, 206, 287; II, 180, 306
 Avinaixa, v. Vinaixa
 Avinyó I, 114, 115; II, 31
 Aygües, torre de les I, 330
 Baalbeck II, 80
 Bacnariis, v. Banyeres
 Badajoz I, 287
 Badenes II, 26
 Baeza I, 299
 Bages, pla de / comarca del I, 86, 383
 Bailén I, 288
 Baiona I, 274, 286, 289; II, 39
 Baix, carrer de (València) II, 216
 Baix Ebre I, 179
 Baix Urgell I, 175
 Balaguer I, 20, 75, 81, 83, 136, 230, 329, 335, 336
 Bâle, v. Basilea
 Baléares, v. Balears
 Balears I, 186, 278, 285, 336; II, 274
 Ballada de Sant Francesc (València) II, 216
 Balsaín I, 287
 Bamba II, 104, 106
 Bamberg I, 263
 Banyeres II, 86
 Banyoles, monestir de I, 333, 335

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Baños II, 117
- Barbaria I, 335
- Barbastro I, 17, 122, 123
- Barcellona, v. Barcelona
- Barcelona I, ix, xi, xii, xiii, xiv, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxi, xxii, xxiv, 1, 2, 3, 5, 6, 10, làm. I, 17, 21, 34, 35, 40, 45, 51, 52, 59, 60, 61, pl. I-II, 71, 72, 86, 95, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 115, 116, 117, 128, 137, 143, 149, 150, 151, 152, làm. I-II, 153, 155, 157, 158, 163, 166, 168, 173, 183, 186, 188, 189, 199, 200, 202, 203, 205, 207, 216, 226, 227, 228, 229, 231, 234, 235, 236, 239, 240, 241, 249, 250, 260, 272, 278, 289, 292, 296, 323, 324, 326, 328, 329, 330, 331, 334, 335, 336, 345, 349, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 363, 366, 368, 369, 371, 374, 379, 380, 382, 386, 387; II, vii, xi, xii, xiii, xiv, xviii, 2, 7, 10, 12, 13, 15, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 34, 35, 36, 56, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 85, 86, 89, 94, 96, 101, 106, 107, 112, 114, 116, 117, 120, 123, 124, 130, 138, 139, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 183, 186, 189, 190, 192, 193, 194, 198, 200, 203, 206, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 226, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 269, 272, làm. II, 275, 278, 279, 280, 286, 294, 302, 303, 311, 315, 320, 331, 332, 340, 361
- Barcelona, carrer del Bisbe de I, 10
- Barcelona, catedral/Seu de I, xiii, 1, 201, 205, 206, fig. I-II, 231, 326; II, 62, 163, 164, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 178, 241, 242, 272, 314, 315
- Barcelona, claustres de la Seu de I, 13
- Barcelona, comtat de II, 313
- Barcelona, diòcesi de II, 313
- Barcelona, pla de I, 352
- Barcelone, v. Barcelona
- Barcenona, v. Barcelona
- Barchelona, v. Barcelona
- Barchinona, v. Barcelona
- Barcino, temple romà de I, xxi
- Barques, carrer de les II, 216
- Barrabès I, 177
- Bas, vescomtat de II, 378
- Bàscara I, 229, 233, 238
- Basilea I, 54, 291; II, 159, 377
- Batchkovo II, 328
- Batuecas, las I, 287
- Bayonne, v. Baiona
- Baza I, 321
- Baztán I, 178
- Béarn I, 85, 334
- Beata Maria, v. Santa Maria
- Beatiti Petri de Podio, v. Sant Pere del Puig
- Beaulieu Rosières II, 72
- Bèlgica I, xvi; II, 149
- Belgique, v. Bèlgica
- Belgrade, v. Belgrado
- Belgrado II, 78
- Bellera I, 174
- Belvedere II, 270
- Benacantil II, 6
- Benagotzir II, 26
- Benavent I, ix, 61, pl. I-IV; II, 272
- Benavente I, 30
- Benidorm II, 6
- Berardenga II, 358
- Berga I, 228, 237
- Bergame, v. Bergamo
- Bergamo II, 344

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Berlín I, 295; II, 4, 75, 149, 179, 231, 350, 363
 Berlinie, v. Berlín
 Bern, v. Berna
 Berna II, 181, 356
 Berry I, 111; II, 30, 31, 33, 34, 35, 37
 Besalú I, 189, 228, 233, 241, 334; II, 11
 Besòs I, 355
 Betxí I, 273
 Bianya, vall de II, 378
 Biar I, 328
 Biarn, v. Béarn
 Bin-Kir-Kilisse II, 81
 Binèfar I, 215
 Bisanci I, 343; II, 2
 Bizanci, v. Bisanci
 Blat, plaça del (Barcelona) II, 166, 172
 Bohí, v. Boí
 Boí, vall de I, XIII; II, 305
 Boiana II, 328
 Bologne, v. Bolonya
 Bolonia, v. Bolonya
 Bolonya I, 277, 279, 280; II, 355
 Bona, can I, 171
 Bonn I, XI, 87, 265, 267, 338, 342; II, XII, XIII, 326, 329
 Bonsuccés, v. Nostra Dona del Bonsuccés
 Bopard II, 273
 Boqueria, pla de la (Barcelona) II, 264, 265
 Boqueria, portal de la (Barcelona) II, 175, 266
 Bordeaux, v. Bordeus
 Bordeus I, 121
 Borgonya I, 29; II, 32, 33, 345
 Born, el (Barcelona) II, 259, 264, 265, 267
 Bosc I, 348
 Bosoldó, v. Besalú
 Bosseria, carrer de la II, 216
 Bourbonnais II, 71
 Bourges I, 264; II, 29, 30, 31, 32, 33, 35
 Bourgogne, v. Borgonya
 Bousquet, castell del I, 18, 19
 Bozouls II, 70, 71
 Braga II, 107
 Braganza II, 306
 Brasil II, 149
 Braweiler II, 231
 Brescia II, 308, 309, 355
 Brésil, v. Brasil
 Breslau I, 263, 264
 Bretanya I, 180
 Briviesca II, 117
 Brixen I, 338
 Brixiae, v. Brixen
 Broederlam II, 33
 Brossa, turó I, 170
 Bruc, el II, 12, 16, 294
 Bruges II, 273
 Brugo, v. Bruc
 Brukseli, v. Brussel·les
 Brunetti II, 341
 Brussel·les I, 341; II, 141, 152, 157, 231, 363
 Bruxelles, v. Brussel·les
 Bucarest I, XVII, 291; II, 152
 Budapest II, 152
 Bujalance I, 288
 Bulgària I, 175; II, 149, 328
 Bulgarie, v. Bulgària
 Bümpliz II, 182
 Burgos I, 205, 207, 286, 387; II, 107, 114, 115, 117, 183, 306
 Burguete, vall de I, 178, 180
 Burguillos II, 104, 106
 Byzance, v. Bisanci
 Cabanes I, 87
 Cabannes I, 120, 322
 Cabeza del Griego II, 104, 106, 107, 109

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Cabeza del Tío Pío I, 320
 Cabrera, vescomtat de II, 313
 Cáceres I, 287; II, 106, 107, 181
 Cadaqués I, 335
 Cadis I, 278, 288, 338, 339; II, 6, 96, 97
 Cahors II, 71
 Cairwan II, 109, 112
 Calabre, v. Calàbria
 Calàbria I, 38, 294, 303, 304, 329, 330, 335; II, 357
 Calataiub I, 283, 285, 289; II, 31
 Calatayud, v. Calataiub
 Calcedònia II, 329
 Caldes d'Estrach II, 313, 324
 Caldes de Montbui I, 229; II, 96
 Caldetes I, 359
 Calella II, 201, 316
 Calidas de Tarag, v. Caldes d'Estrach
 Callosa del Segura I, 320
 Calonge I, 19, 20, 22, 169, 170, 172
 Calvari I, 9, 13; II, 370
 Calvi I, 38
 Camaldoli II, 352
 Camarles I, 175
 Cambrai I, 263
 Cambridge (Anglaterra) I, 61, 342; II, 4, 152
 Cambridge (Massachusetts) I, xi, xx, xxiii, 223, 376; II, xii, xiii, xiv, 261
 Camélas II, 369, 370, 371, 372
 Camerino II, 354
 Camp II, 323
 Camp de la Crehueta II, 297
 Camp de Tarragona I, 86, 87; II, 55, 56, 237, 238, 305
 Camp Magre I, 233
 Campània I, 37, 39; II, 359
 Campanie, v. Campània
 Campione II, 344
 Campobasso II, 307
 Camp-redon I, 334
 Camprodon I, 17, 228, 230, 233, 334
 Campum Macrum, v. Camp Magre
 Canà II, 142
 Canadà II, 149
 Canàries, illes I, 204, 278, 285
 Canet, castell de (Rosselló) II, 240
 Canet de Mar II, 314, 315, 322
 Canigó I, 231
 Canosa I, 328
 Cantal II, 72
 Canyelles II, 239
 Cañaverosa I, 320
 Cap bon II, 322
 Cap rodon II, 322
 Capadòcia II, 81, 111
 Capella Nova, v. Sant Jordi, capella/saló de
 Cappadoce, v. Capadòcia
 Caprese Michelangelo II, 356
 Càpua I, 298
 Carabasses, carrer de (València) II, 216
 Carcassona I, xiv, 121, 161; II, xiii, 125
 Carcassonne, v. Carcassona
 Cardona I, 20, 105, 226, 227; II, 68, 84
 Cardós I, 85, 176, 180, 183, 380
 Carinola I, ix, fig. I, II, III, IV, 37, 38, 40
 Carmanson, v. Quermançó
 Carme, carrer del (Barcelona) II, 251
 Carme, convent del II, 196, 249
 Carmona I, 288
 Carolina, la I, 288
 Carpio I, 288
 Carpio del Tajo II, 42-43
 Carrara I, 205, 207, 356, 371
 Carrión I, 17, 287
 Cartagena I, 319, 320; II, 208
 Cartago I, 338, 341, 342
 Cártama I, 288
 Cartanís I, 166
 Carteya II, 183, 184
 Carthage, v. Cartago
 Carthago, v. Cartago

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Cartonise, v. Cartanís
 Casa del Consell de la Ciutat (Barcelona) II, 166
 Casanoves, can II, 302
 Cases Noves de la Riera (Castellví de la Marca) II, 89
 Cassà I, 139
 Casserres I, 87
 Castel de Fels I, 326
 Castel Nuovo, v. Castell Nou de Nàpols
 Castel San Flaviano II, 354
 Castela, v. Castella (la Vella) i Castella la Nova
 Castell Barri I, 171
 Castell Nou de Nàpols I, xvii, xxiii, 26, 29, 38, 39; II, 144
 Castell Rosselló I, xiv
 Castell Vell (Barcelona) I, 235
 Castella (la Vella) I, 16, 17, 19, 29, 30, 55, 61, 270, 271, 272, 285, 286, 329; II, 19, 105, 114, 115, 180
 Castella la Nova I, 285
 Castellar I, 202; II, 322
 Castellbó I, 239
 Castelldefels I, pl. I-II, 106, 326
 Castellet II, 91
 Castelnou I, 333
 Castelló d'Empúries I, 197, 229, 333, 335
 Castelló de la Plana I, 86
 Castellví de la Marca II, vi, làm. I-II, 85-88
 Castelnuovo, v. Castell Nou
 Casteló Zeboler I, 232
 Castiella, v. Castella
 Castiello, v. Castell
 Castile, v. Castella
 Castille, v. Castella
 Castiltierra II, 42, 182, 183, 184
 Castre Octavià II, 96
 Castri Vetuli, v. Castellví
 Castrum Tres Centi I, 229
 Catalogne, v. Catalunya
 Catalonia, v. Catalunya
 Catalunya I, ix, x, xiii, xiv, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, 15, 16, 17, 19, 37, 65, 106, 108, 113, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 156, 157, 160, 166, 173, 174, 180, 183, 185, 186, 189, 197, 198, 216, 225, 231, 236, 239, 252, 262, 263, 269, 270, 283, 285, 289, 320, 323, 324, 328, 332, 334, 363, 365, 367, 373, 375, 381, 382; II, v, vi, viii, ix, xi, xiii, xviii, 2, 3, 4, 5, 9, 11, 13, 21, 25, 34, 60, 70, 89, 90, 96, 99, 100, 116, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 138, 212, 235, 240, 258, 262, 269, 272, làm. II, 275, 276, 278, 279, 285, 286, 297, 305, 310, 315, 316, 317, 318, 319, 369, 371, 372, 375, 378
 Cataluña, v. Catalunya
 Catane, v. Catània
 Catània I, 56, 294, 295
 Catedral (de Mallorca), v. Mallorca, catedral de
 Cathalonia, v. Catalunya
 Cathalunya, v. Catalunya
 Caucas II, 81, 82, 83, 84
 Caucase, v. Caucas
 Caudebec-les-Elbeuf II, 78
 Caunes II, 372
 Cava, la I, 175, 179, 181, 182
 Cava dei Tirreni II, 353
 Cavaio d'Arenys II, 314
 Cavallera II, 298
 Cazlona I, 288
 Cazorla, serra de I, 321
 Cedriga II, 323
 Cehegin I, 321
 Cellae-Trichorae II, 79
 Cènia, carrer de la (València) II, 215

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Cennano II, 345
 Ceperano I, 328
 Cerdanya I, 87, 130, 381
 Ceret I, 328
 Cerro de la Horca II, 183
 Cervelló, carrer de II, 247
 Cervera I, 95, 96, 179, 197, 229, 244, 269, 289; II, 21, 119
 Cesarea de Mauritània I, 338
 Césarée, v. Cesarea
 Cetraro I, 230
 Ceuta I, 337-343
 Cévennes I, 120
 Chalandry II, 78
 Chalcédonie, v. Calcedònia
 Chamartín de la Sierra II, 180
 Chartres I, 16, 20
 Chatillon-sur-Seine I, 124
 Chellaston I, 383
 Chersonèse II, 229
 Chianti II, 358
 Chiaravalle di Fiastra II, 358
 Chicago II, 272, 311
 Chieti II, 354
 Chili, v. Xile
 Chine, v. Xina
 Cigar, v. Sitjar
 Cinca, riu I, 329
 Ciudad-Real I, 288
 Ciudad-Rodrigo I, 287
 Ciurana I, 329
 Ciutadella I, 86
 Ciutadella, la (Barcelona) II, 119
 Ciutat del Cap Blanc I, 6
 Ciutat del Vaticà I, xi; II, xii, xiv, 146
 Cize, port de I, 17
 Clermont I, 15
 Clotts, Las II, 39
 Cluj I, 292
 Cluny I, 16, 17, 124, 125; II, 71, 231, 332
 Clusa, la I, 332
 Coblença I, 381
 Coca I, 207
 Codalet II, 45
 Codinet I, 348
 Collbató II, 12, 16, 201
 Collsacabra I, 87
 Collsacreu II, 313
 Cologne, v. Colònia
 Colòmbia I, 176
 Colònia I, 54, 55, 265; II, 78, 231, 269, 273
 Colònia Valentina II, 215, 216, 217
 Columbia I, 316
 Colunga II, 306
 Coma Armada II, 298
 Comacina, illa II, 69
 Comarzana de Tera II, 105, 106
 Côme, v. Como
 Comelico II, 307
 Como II, 69, 355
 Compostela I, pl. I-II, 18, 22, 23, 24, 120, 121, 122, 124; II, 68, 72, 310
 Compostelle, v. Compostela
 Comte de l'Asalto, carrer del II, 265, 267
 Conca I, 288; II, 106
 Concréssault II, 31
 Conflent II, 252
 Conques I, 15, 16, pl. I-II, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
 Conques, abadia de I, 15, 17, 22
 Constantinopla I, 156, 302, 303; II, viii, 325, 327
 Constantinople, v. Constantinopla
 Copliura, v. Cotlliure
 Corberes, les I, 124
 Corbières, v. Corberes
 Córdoba, v. Còrdova
 Cordoue, v. Còrdova
 Còrdova I, 19, 278, 288; II, 106, 107, 109, 110, 112, 117, 180, 183, 184, 363
 Coria I, 287

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Corint II, 4
 Cornellà I, 103, 104, 105, 108
 Cornellà de Conflent II, 68, 69
 Cornia, val di II, 348
 Corroncui I, 181
 Còrsega I, 270; II, 6
 Cose II, 216
 Costa Brava I, 169, 201
 Costantina I, 329
 Costes I, 348
 Cotlliure I, 332, 334, 335
 Cova d'en Daina I, 172
 Covadonga II, 366
 Cracòvia II, VII, 227, 228, pl. I-II, 230, 231, 232
 Cracovie, v. Cracòvia
 Creixell II, 186
 Creueta, la II, XII
 Crimea II, 229
 Crimée, v. Crimea
 Croàcia II, 78
 Croatie, v. Croàcia
 Cruanyes, turó I, 170
 Ctesifon II, 83, 111
 Ctesiphon, v. Ctesifon
 Cubil II, 298
 Cuéllar I, 287
 Cuenca, v. Conca
 Cuenca (Mèxic) I, 251
 Cuixà I, 345, 381; II, v, 45-47, 49-53
 Cukian II, 81
 Culera, v. Cullera
 Cullera I, 329
 Cuma II, 77
 Cumes, v. Cuma
 Cyprus (New York) II, 4
 Cyrénaïque II, 80
 Cyrène II, 80
 Daganzo de Arriba II, 43
 Daina, cova d'en II, 302
 Dalmàcia I, 156; II, 78
 Dalmatie, v. Dalmàcia
 Damasc II, 135
 Dana II, 111
 Danemark, v. Dinamarca
 Dantzig II, 149
 Danubi II, 179
 Daroca I, 289
 Dendarah, v. Denderah
 Denderah II, 80, 326
 Dènia II, 6
 Der Mari Girgis II, 80
 Derbyshire I, 383
 Der-el-Adra II, 80
 Der-el-Kous II, 79
 Der-el-Megma II, 80
 Der-es-Salib II, 80
 Despenaperros II, 180
 Deutschland, v. Alamanya
 Devesa (de Girona) I, 209
 Deyr-el-abu-Hennes II, 80
 Deza II, 42
 Diànum, v. Dènia
 Digur II, 111
 Dijon I, 384
 Dinamarca I, 381; II, 149
 Djebal-Quinto I, 19
 Djidjar II, 81
 Don, riu II, 111, 112
 Donaustauf, Burgkapelle II, 75
 Dordogne II, 72
 Dragoleja II, 106, 107
 Dresden I, 264
 Drieves II, 130, 135
 Drôme I, 120
 Dueñas, las I, 17
 Dunajec II, 157
 Dunquerque I, 357
 Duratón II, 182
 Duravel II, 71

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Ebre I, 101, 122, 123; II, 5
Ebre, delta de l' I, 102, 106
Ébreuil II, 365
Ebron, v. Hebron
Écija I, 288
Ecuador II, 149
Egara II, 112, 220
Egara, catedral d' I, XVI, XIX, XXI, XXII, XXIII, XXIV
Egipta, v. Egipte
Egipte I, 8; II, 84, 108, 112, 137, 145, 149, 326, 370
Égypte, v. Egipte
Ehrang II, 78
Eixèrica II, 26
Eivissa I, 87
Elea II, 6
Elizondo I, 178
Elna I, 250, 332, 374, 381; II, 46, 47, 52, 240
Els Monjos II, 91
Elx I, 289; II, 104
Emília II, 352, 359
Émilie, v. Emília
Empordà I, 86, 106, 333, 334, 336
Empòrion, v. Empúries
Empurdà, v. Empordà
Empúries I, XIV, XV, XVII, XVIII, XXI, 157, 163; II, V, 1-7, 164, 170
Engadina II, 307
England, v. Anglaterra
Engolasters I, 64
Eòlia II, 132
Équateur, v. Ecuador
Erment II, 80
Erserma II, 322
Escalada II, 112
Escalea, l' I, 330
Escaló I, 174, 176
Escandinàvia I, 383
Escòcia I, 180
Escorial, San Lorenzo del I, IX, 41, 44, 264, 279, 287
Escudellers Blancs, carrer dels II, 251
Escuder d'Estiula II, 297, 302
Esgueva I, 286
Eskorial, v. Escorial
Esla, riu II, 107
Espanne, v. Espanya
Espanya I, IX, XV, XVI, XXII, 15, 16, 18, 30, 119, 122, 123, 124, 125, 144, 145, 157, 158, 160, 182, 185, 206, 207, 226, 243, 245, 247, 262, 269, 270, 272, 273, 278, 279, 280, 282, 285, 286, 290, 292, 341, 342, 343, 374, 376, 383; II, VII, 2, 3, 4, 6, 7, 35, 40, 42, 43, 72, 93, 99, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 121, 122, 123, 149, 179, 180, 182, 184, 213, 219, 257, 260, 261, 306, 310, 363
Esparraguera II, 12
Espina, la I, 286
Espinal I, 178, 180
Espot I, 174
Essen II, 75
Essex I, 113
Estagel, v. Estagell
Estagell II, V, 39, 40, 41, 42, pl. I-II, 43
Estany, l' I, XVIII
Estany, monestir de l' II, 378
Estanyol, l' II, VI, 129, 130, 135
Estats Units II, 148, 149
États-Unis, v. Estats Units
Etrúria II, 135
Europa I, XVII, 59, 60, 119, 156, 175, 226, 284, 291, 377, 383; II, 78, 82, 117, 122, 152, 181, 257, 261, 269
Ewelme-Oxon I, 384
Exàtiva, v. Xàtiva
Extremadura I, 285

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Faha II, 40
 Farfa I, 261; II, 352, 353, 354
 Fars II, 110
 Feliksa i Adaucta, v. Saints Félix et Adauct
 Fernán-Núñez I, 288
 Ferrara I, 270, 271, 272, 276, 277, 279, 280, 281, 287, 295, 302, 305; II, 61
 Ferrera, vall II, 305
 Fiesole II, 342, 347
 Figeac II, 71
 Figueiredo II, 306
 Figueres I, 289, 328; II, 130
 Finlande, v. Finlàndia
 Finlàndia II, 149
 Firenze, v. Florència
 Firuzabad II, 111
 Firuzabad Maxita II, 111
 Fitor I, 172
 Flandes I, 97, 99; II, 32, 269, 274
 Flandre, v. Flandes
 Flavigny II, 75
 Florence, v. Florència
 Florència I, 30, 150, 207, 274, 277, 293, 294, 295, 296, 297; II, 145, 270, 271, 273, 341, 342, 345, 358
 Florentia, v. Florència
 Focea I, 3, 6
 Foix II, 377
 Foix, riu II, 89
 Folgueroles II, 302
 Foneria reial d'Artil·leria II, 266
 Font de Sant Just II, 171, 172
 Fonteta I, 172
 Fonts del Llobregat II, 137, 138
 Forn dels Archs II, 173
 Fornelli II, 246
 Fraga I, 326
 France, v. França
 Francia, v. França
 Francolí I, 289
 França I, XIV, XV, XVIII, XIX, XXII, 15, 16, 17, 18, 24, 37, 63, 64, 67, 92, 107, 112, 113, 119, 120, 123, 125, 155, 156, 157, 160, 161, 255, 263, 266, 278, 283, 332, 363, 367, 383; II, 31, 33, 34, 35, 37, 40, 43, 70, 71, 72, 101, 110, 125, 149, 160, 181, 182, 231, 232, 260, 261, 269, 279, 284, 285
 Frankreich, v. França
 Franssa, v. França
 Fredena II, 318
 Freser II, 298
 Friburg I, 280, 384
 Fuensaldaña I, 286
 Fuente la Higuera I, 289
 Fuente Tojar II, 180
 Fuenterrabía, v. Ondarrabia
 Fusteria, carrer de la II, 245
 Futirrano II, 322
 Gabarres, v. Gavarres
 Gades, Gadès, v. Cadis
 Gaeta I, 37
 Gaià, riu II, 89
 Galice, v. Galícia
 Galícia I, 121, 278
 Gal·les II, 308
 Gàl·lia I, 263, 343; II, 6, 43, 308
 Gallien, v. Gàl·lia
 Galligans, v. Galligants
 Galligants I, 235
 Galliners I, 196
 Gand II, 270, 273
 Gandesà I, 87
 Gandia I, 223, 289
 Gardenii, v. Gardeny
 Gardeny I, 239, 240; II, 186, 190
 Gardia, v. Guàrdia
 Garona I, 121

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Garonne, v. Garona
 Garraf I, 102
 Garrotxa I, 85, 174, 179; II, 137, 138
 Gaule, v. Gàl·lia
 Gavà I, 104, 106, 109
 Gavarres I, 169, 172
 Gelida II, 96, 291
 Gellone II, 125
 Generalitat, v. Palau de la Generalitat
 Gènes, v. Gènova
 Genève, v. Ginebra
 Gènova I, 270, 271, 278, 281; II, 69, 243, 270
 Geòrgia II, 82, 138
 Géorgie, v. Geòrgia
 Ger, v. Gerri
 Gerasa II, 80, 81
 Germània I, 381; II, 75, 112
 Germanie, v. Germània
 Germigny les Prés II, 72, 74, 84
 Gerona, v. Girona
 Geronès, v. Gironès
 Gerri de la Sal I, 164, 165, 166, 167, 168, 226, 227
 Gerunda, v. Girona
 Gerusalemme, v. Jerusalem
 Gibraltar I, 278, 288, 337
 Gibraltar, estret de II, 5, 7
 Gilaren I, 227
 Ginebra I, 294; II, 148, 149, 181
 Ginestarre de Cardós I, 380
 Girona I, x, 21, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 169, 172, 185-204, 209-211, 226, 229, 231, 233, 235, 236, 239, 289, 333, 334, 348, 376, 378, 381; II, vi, 4, 33, 129, 186, 189, 247, 313, 314, 315, 323
 Girona, banys de I, xx, xxxi
 Girona, catedral/seu de I, x, 112, 113, 139, 142, 185-204, 233, 376, 378; II, 315, 324
 Girona, comtat/vescomtat de II, 313, 317, 322
 Girona, diòcesi de II, 313, 318
 Girona, hospital nou de II, 324
 Gironne, v. Girona
 Gironella, castell de / torre I, 192, 333
 Gironès I, 334, 336
 Gironne, v. Girona
 Gistaín I, 178, 183
 Gistorleua II, 322
 Gniezno II, 231
 Gombren II, 298
 Göttingen II, 152
 Goy, v. Gozzo
 Gozzo I, 330
 Grados, v. Graus
 Gran Bretanya I, 383; II, 148, 149, 160
 Granada I, 206, 278, 280, 289, 321; II, 106, 107, 109, 142, 183
 Granada, la I, 21, 229, 231, 320; II, 26
 Granata, v. Granada
 Grande-Bretagne, v. Gran Bretanya
 Granja, la I, 287
 Granollers I, 228, 231
 Granollariis, v. Granollers
 Gratina II, 78
 Grau, el (València) II, 26, 36
 Graus I, 122
 Graz I, 293
 Grèce, v. Grècia
 Grècia I, 175, 176, 283; II, 149
 Griciano II, 351
 Guadalajara I, 287; II, 130, 182
 Guadalquivir I, 321; II, 3
 Guadalupe I, 287
 Guadix I, 321
 Guàrdia, la II, 12, 16, 291, 292
 Guarrazar II, 105, 107, 108, 110
 Gubbio II, 352, 358
 Gueyeze II, 70

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Guimerà II, 62
 Guisando I, 287
- Hahoul II, 82, 84
 Haidra II, 79
 Hainaut II, 32
 Hak, v. Hakh
 Hakh II, 81
 Halle am Saal II, 333, 346
 Hamburg I, 85, 264; II, 1
 Hannoverae, v. Hannover
 Hannover II, 350
 Harvard I, XVIII, 159
 Haute Auvergne II, 72
 Haute-Vienne II, 231
 Hebron, vall d' I, 6, 7, 289
 Heidelberg II, 81, 363
 Heisterbach II, 73, 74, 75, 76, 78
 Helmstadt I, 75
 Hemeroscòpion II, 3
 Henchir-el-Baroud II, 79
 Henchir es-Zaatli II, 79
 Henchir Goubel II, 79
 Henchir Kiria II, 79
 Heracleia II, 3
 Hérault, l' I, 124; II, 70, 71
 Hereford I, 113
 Herradura I, 321
 Herrera de Pisuerga II, 42, 43; II, 107, 179
 Hesdin II, 32, 33
 Hill I, 383
 Hispania, v. Espanya
 Holanda I, 119
 Hongria I, 37, 38; II, 149
 Hongrie, v. Hongria
 Hornija II, 113, 115
 Horta II, 240
 Hortsavinyà II, 318
 Hospicio Provincial (de Saragossa) I, 221
 Hospital (de Girona) I, 209
 Hospital, carrer de l' (Barcelona) II, 245, 246, 250, 252, 253
 Hospital de Caldes d'Estrach II, 324
 Hospital de Girona II, 129
 Hospital de la Santa Creu (Barcelona) II, 247
 Hospital de Sant Pau (Barcelona) II, 302
 Hospital Vell (Barcelona) II, 245
 Hospitalet, l' I, 104, 108
 Hospitalet de l'Infant I, 246
 Hostel du Bon Repos II, 33
 Huerta I, 289
 Huesca, v. Osca
 Huete I, 288
 Huyl, castell d' I, 329
- Ibèria II, 68
 Ibérie, v. Ibèria
 Ierundensi, v. Girona, comtat de
 Ifac II, 3
 Iguàcel II, 366
 Igualada I, 86, 95, 97, 99, 100, 229, 236, 237, 239; II, 21, 239
 Ilerda, v. Lleida
 Iluro, v. Mataró
 Inde, v. Índia
 Índia II, 149
 Indochie, v. Indoxina
 Indoxina II, 149
 Insola I, 348
 Iprés II, 32
 Ireland, v. Irlanda
 Irlanda I, XXIII; II, 149
 Irlande, v. Irlanda
 Ischia I, 38
 Islàndia I, 383
 Isona I, 61
 Ispagna, v. Espanya
 Ispania, v. Espanya
 Itàlia I, 18, 25, 156, 157, 205, 262, 263, 269, 272, 273, 279, 280, 282, 283,

ÍNDEX TOPONÍMIC

- 291, 294, 303, 328, 340, 356, 357,
383; II, 6, 69, 70, 73, 79, 96, 110, 149,
269, 307, 308, 309, 310, 345, 347,
349, 350, 355, 356, 357, 358, 359, 360
- Itálica I, 287, 288, 289
- Italie, v. Itàlia
- Italien, v. Itàlia
- Iugoslàvia II, 149
- Ix I, 228
- Jaca I, 329; II, 51, 361, 366
- Jaén I, 278, 288, 320; II, 135, 180
- Japó II, 149
- Japon, v. Japó
- Jerusalem I, 8, 9, 11, 18, 37, 128
- Jesús i Maria I, 175, 179, 181
- Jherusalem, v. Jerusalem
- Jonquera, la I, 289
- Jordà, riu II, 142, 143
- Josafat, vall de II, 57, 64
- Jou, coll de II, 298
- Kairwan, v. Cairwan
- Kalesi II, 111
- Kastrum Vetere, v. Castellví de la Marca
- Katalonien, v. Catalunya
- Kaunas II, 84
- Kef II, 79, 81
- Khakn, v. Hakh
- Khodja-Moustafa-Djami II, 327
- Kleinasien II, 81
- Kogia II, 111
- Köln, v. Colònia
- Koutaïs II, 82
- Kyme II, 132
- La Coruña II, 107
- La Haia II, 152, 159, 160
- La Haye, v. La Haia
- La Réole, v. La Reula
- La Reula I, 121, 348; II, 273
- La Yecla de Silos II, 183
- Laci, el I, 128; II, 357
- Laguna, la I, 204
- Laies II, 216
- Lamano II, 306
- Lanera II, 302
- Languedoc, v. Llenguadoc
- Lara II, 107, 115
- Lastra II, 306
- Lastra, la II, 306
- Lastras II, 306, 307
- Lastras, las II, 306
- Lastres II, 306
- Lastrilla II, 306
- Lates I, 326
- Latium, v. Laci
- Lednica II, 227
- Leipzig I, 251, 261, 263, 265, 338; II,
80, 81, 179, 345
- Lentegi I, 321
- León, v. Lleó
- Lerç, v. Llerç
- Lérida, v. Lleida
- Lerins II, 315
- Letònia II, 149
- Lettonie, v. Letònia
- Leuké Akra II, 6
- Leyda, v. Lleida
- Leyde I, 342
- Lídia II, 5
- Liège I, 124; II, 231, 273
- Ligúria II, 359
- Ligurie, v. Ligúria
- Lille II, 32, 52, 327
- Lillehammer II, 154
- Limbourg sur la Lahn II, 73, 232
- Limoges I, 377; II, 231
- Linares I, 288, 321
- Linás, v. Llinàs
- Lió I, 51, 52, 56, 250, 251, 343; II, 273,
364

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Liri, riu I, 328
 Lisboa II, xiv, 273
 Lisbonne, v. Lisboa
 Lithuanie, v. Lituània
 Lituània II, 149
 Lladó, v. Lledó
 Llastres, riu II, 305
 Llastres de la Morta II, 305
 Lledó I, 175, 179
 Lleida I, 17, 22, 61, 197, 198, 204, 215, 229, 236, 289, 301, 326, 329, 330; II, 63, 186, 188, 217, 272
 Llenguadoc I, 124; II, viii, 125, 126, 281, 369, 371, 372
 Llentes, cova de II, 297, 302
 Llenya, carrer de la II, 215
 Lleó I, 285, 287; II, 51, 68, 182
 Llerç, castell de I, 334
 Llerena I, 287
 Llevant, el I, 107
 Llinars, v. Llinàs
 Llinàs II, 39, 96
 Llúria, camp de I, 87
 Llobregat I, 102, 104, 105, 106, 358; II, 96, 137, 138, 294
 Llobregat, delta del I, ix, 101, 107
 Llobregat, pla del I, 109
 Llombardia II, 73, 232, 246, 344, 350, 357
 Llosa del Bisbe I, 322
 Llotja de Barcelona I, ix, 144, 189, 199, 355-363, 368; II, 264
 Llotja de Perpinyà I, 236
 Llucena I, 85
 Llussà II, 68
 Loeches I, 287
 Logia, v. Llotja
 Loire, la I, 121; II, 75
 Lombardie, v. Llombardia
 London, v. Londres
 Londres I, xvi, xx, 21, 264, 385; II, 78, 80, 81, 123, 130, 138, 261, 273
 Lonja, v. Llotja
 López, Antoni, plaça d' II, 245
 Loredella II, 322
 Lot II, 71
 Lot et Garonne II, 70
 Louvre II, 33, 271, 272
 Lubin II, 231
 Lubricato, v. Llobregat
 Lucca II, 342, 345, 347, 348, 349, 351, 356
 Lucentum II, 6
 Lucques, v. Lucca
 Lugduni, v. Lió
 Lugo II, 117, 222, 306
 Luisiana I, 288
 Luna I, 18; II, 25
 Lund I, 67
 Luni II, 348
 Luxembourg, v. Luxemburg
 Luxemburg II, 149
 Lyon, v. Lió
 Maaseyck II, 273
 Macillo, coll de II, 302
 Madagascar II, 149
 Madrid I, xiii, xiv, xvi, xix, 11, 28, 41, 42, 45, 56, 60, 63, 87, 122, 150, 164, 175, 176, 208, 230, 244, 245, 249, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 292, 296, 320, 321, 322, 342, 343, 357, 361; II, xiii, xiv, 25, 31, 43, 68, 93, 103, 105, 107, 108, 110, 115, 130, 179, 180, 182, 183, 184, 203, 209, 210, 217, 246, 258, 260, 261, 361, 362
 Maduxer II, 111
 Maestrat I, 289
 Maestricht II, 273

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Magdebourg, v. Magdeburg
 Magdeburg II, 73
 Magna Graecia I, 291
 Màlaga I, 278, 288, 289; II, 43
 Maldà I, 244
 Màlica II, 25
 Mallorca I, 57, 85, 86, 87, 88, 115, 174,
 187, 195, 196, 269, 322, 326, 327,
 331, 335
 Mallorca, catedral de [Palma de] I, xv,
 xx, 39, 40; II, *post p.* 272, làm. I,
 274
 Malta I, 330; II, 149
 Malte, v. Malta
 Manacor I, xvi
 Mancha, v. Manxa
 Manent, mas de I, 322
 Manisses II, 25, 26, 27, 36
 Manlleu II, 377
 Mannheim I, 342
 Manresa I, 175, 204, 226, 228, 289; II,
 291, 294
 Màntua I, 205, 276, 277
 Manxa, la I, 288
 Marca II, 85
 Marca hispànica I, 124, 225, 227, 234,
 240
 Marcha, v. Marca
 Marche II, 356, 357, 359
 Marche hispanique, v. Marca hispànica
 Marches, v. Marche
 Mare de Déu, carrer de la (València) II,
 215
 Mare de Déu de la Salut, capella de
 la II, 94
 Mare de Déu de Paret Delgada (la Selva
 del Camp) II, 58
 Mare de Déu dels Desemparats, capella
 de la (València) II, 215
 Maremma II, 348
 Maremne, v. Maremma
 Maresme I, 107; II, VII, XVIII, 313-315,
 320-324
 Marganell II, 12
 Maritima, v. Maresme
 Marmachen II, 82
 Marmale-Abagu II, 81
 Marmande II, 273
 Marmellà, castell de II, 91
 Maroc, v. Marroc
 Marquet II, 105
 Marro II, 15
 Marro, castell II, 278, 291
 Marroc I, 337; II, 149
 Marseille, v. Marsella
 Marsella I, xiv; II, 4, 6, 12
 Martorell I, 101, 228, 237; II, 96
 Martorell, congost de I, 102, 103
 Martos I, 288
 Martres II, 322
 Martullo, casa I, fig. I, II, III, IV
 Marugán II, 183, 184
 Masdéu I, 332
 Masnou I, 323
 Masnou, turó I, 170
 Massalia, v. Marsella
 Massico, muntanya I, 37
 Massif central, v. Massís central
 Massís central I, 120, 121
 Mata del Roure Tort I, 348
 Matagrifó (Messina) I, 330
 Mataró I, XIII, XVI, XX, 365-371
 Matifou II, 79
 Maubergeon II, 32
 Mauritània I, 341
 Mauritània Tingitana I, 341
 Mayence II, 273
 Medina de Rioseco I, 287
 Medina del Campo I, 287
 Medina-Sidonia I, 288; II, 105, 106
 Medinaceli I, 289
 Mediolano, v. Milà

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Mediterrani I, 120; II, 1, 76, 78
 Méditerranée, v. Mediterrani
 Mehun-sur-Yèvre II, 31, 33
 Mejorada I, 287
 Mélas I, 120
 Mellid II, 107
 Membrillas de Lara II, 114
 Ménaca II, 3, 5, 7
 Menente, v. Manent
 Menitzes, v. Manisses
 Menizes, v. Manisses
 Menorca I, 85, 88
 Menrese, v. Manresa
 Mequinensa I, 86
 Mercadal (Girona) I, 235
 Mercadal (Lleida) I, 236
 Mercadal (Perpinyà) I, 236
 Mercat (València) II, 216
 Mercatallo, v. Mercadal
 Mercatello II, 356
 Mercè, carrer de la II, 245, 252
 Merdàs II, 298
 Mérida I, 287; II, 107, 110, 112
 Merkouli II, 81
 Merolla II, 297, 298
 Mesemvrie II, 82
 Meseta, la I, 320, 321, 322
 Mesopotàmia II, 80, 81
 Mésopotamie II, 80, 112
 Messina I, 295, 329, 330
 Messine, v. Messina
 Metz I, 91
 Meuse I, 120; II, 231
 Mèxic I, 176, 260; II, 2, 3, 7, 149
 México, v. Mèxic
 Méxique, v. Mèxic
 Milà I, xv, 31, 35, 277; II, 69, 247, 270, 347, 355
 Milan, v. Milà
 Milano, v. Milà
 Millars I, 289; II, 39
 Millàs, v. Millars
 Minho II, 306
 Minoresa, v. Manresa
 Minorisa, v. Manresa
 Miralles II, 89
 Moab I, 8
 Modena I, 270, 274, 276, 282, 285; II, 358
 Moia I, 229, 241
 Moissac I, 16, 121
 Moldàvia I, xvii, xviii
 Moldavie v. Moldàvia
 Molí de Dalt (Gavarres) I, 170
 Molina I, 289
 Molinar, barri del I, 327
 Molins, riera de I, 170
 Molins de Rei I, 104
 Mollet II, 248
 Monachil I, 321
 Monegals II, 297, 298, 302
 Monegros, els I, 108
 Monells I, 228, 230, 238
 Monistrol II, 12
 Monpesler, v. Montpeller
 Mont, can I, 170, 171
 Montagut I, 172
 Montalegre II, 244, 314, 315, 316, 324
 Montalt II, 313
 Montaragó I, 326
 Montargis I, 91
 Montblanc I, 153, 229
 Montblanch, v. Montblanc
 Montboló I, 328
 Montcada I, 241, 334
 Monte della Giustizia II, 77, 84
 Monte Horquera II, 184
 Montefeltre, v. Montefeltro
 Montefeltro II, 352
 Montefrío I, 321
 Montesa I, 34, 302, 328
 Montesquiu I, 332, 333

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Montgó II, 6
 Montgrony II, 298, 302
 Monticalvari, v. Calvari
 Montis Albi, v. Montblanc
 Montis Nigri, v. Montnegre
 Montjuïc I, 109, 173, 355; II, 96, 119, 166, 239
 Montlaurés I, xiv
 Montnegre II, 313, 322
 Montner II, 39
 Montornès I, 228, 334
 Montoro I, 288
 Montpalau, castell de II, 316, 323
 Montpeller I, 120, 125, 326, 328; II, xiii, 122, 188
 Montpellier, v. Montpeller
 Montpesler, v. Montpeller
 Montseny II, 313
 Montserrat I, xxii, 98, 100, 159, 289, 334, 336, 359; II, v, xiv, xv, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 81, 247, 279, 283, 288, 290, 293, 294
 Montserrat, castell de II, 12, 15, 16, 19, 23, 67
 Montserratum/um, v. Montserrat
 Montsoriu, castell de I, 334
 Monza II, 355
 Moragnano II, 355
 Moràvia II, 229, 230,
 Moràvia, v. Moràvia
 Morel, castell de, v. Muret
 Morella I, 87, 289
 Moro, cova del II, 302
 Morvedre I, 288
 Moscou II, 149
 Moyà, v. Moià
 München I, 261, 263; II, 74
 Munellis, v. Monells
 Munich, v. München
 Münster I, xvii, 262, 273
 Muntcada, v. Montcada
 Muntsquiu, v. Montesquiu
 Muntsuriu, v. Montsoriu
 Munt-urnès, v. Montornès
 Murat II, 72
 Múrcia I, 320, 328
 Muret I, 326
 Murtra, la I, 106
 Musiano II, 354
 Nabarra, v. Navarra
 Nájera I, 17
 Nakada II, 80
 Naples, v. Nàpols
 Napoli, v. Nàpols
 Nàpols I, ix, x, xi, xxiii, 25, 26, 27, 29, 30, 34, 35, fig. I, II, III, IV, 37, 39, 40, 205, 248, 269, 291-296, 301-307, 328, 330; II, xii, xiii, xiv, 143, 144, 146, 270, 353
 Narbona I, xiv, 121, 163, 185, 186, 188, 192, 197, 324; II, 187, 371, 372
 Natzaret II, 143
 Nau, cap de la II, 6
 Navarra I, 92, 177, 178, 278; II, 101
 Navarre, v. Navarra
 Neapolis, v. Nàpols
 Neàpolis (d'Empúries) II, 1, 2, 4, 5, 6
 Negre, mar II, 82
 New Haven I, xvi, xxiii; II, 69
 New York, v. Nova York
 Nicäa, v. Nicea
 Nicea II, 81
 Nicomèdia II, 328
 Nicomédie, v. Nicomèdia
 Niebla II, 112
 Nieder-Rhein II, 74
 Niederdollendorf II, 40
 Nederlanden, v. Països Baixos
 Nil II, 80
 Niort I, 89
 Nogent-sur-Seine I, 257, 258

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Noguera, la I, 183
 Noguera Pallaresa I, 164, 382
 Noguera Ribagorçana I, 164
 Noli II, 68, 84
 Norfolk I, 384
 Normandia I, 113
 Noruega II, 148, 140, 153
 Norvège, v. Noruega
 Nostra Dona, v. Santa Maria
 Nostra Dona del Bonsuccés II, 200, 204
 Nostra Senyora del Pi (Barcelona) II, 249
 Nostra Senyora del Roser, capella de (Valls) I, 237
 Nottingham I, 383
 Nova York I, xi, 65, 396; II, xii, xiii, xiv, 45
 Nules I, 246
 Nuremberg I, 54, 261, 265, 266
 Nurenberg, v. Nuremberg
 Nürnberg, v. Nuremberg
 Nyon II, 181

 Odder I, 381
 Oficio, el I, 319
 Olbia II, 6
 Olèrdola II, 91, 112
 Olerdula, v. Olèrdola
 Olesa II, 12, 19
 Olette, v. Olleta
 Olibana II, 86
 Olleta II, 45
 Olomouc, II, 230
 Olot I, 238, 289; II, 11, 137, 138
 Ombrie, v. Úmbria
 Ondarrabia I, 329
 Onteniente, v. Ontinyent
 Ontinyent I, 269, 270, 273, 284, 289
 Onyar I, 235
 Orcia, val d' II, 345
 Orense II, 107

 Organyà I, 85, 345
 Oriola I, 289
 Orléans II, 75, 345
 Ortons II, 291
 Osca I, 64, 89, 115, 215, 289; II, 119, 225, 361, 362, 366
 Osimo II, 358
 Oslo II, 147, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160
 Ostel de Vivonne II, 29, 30
 Otrante, v. Otranto
 Otranto I, 294
 Ouphlis Tsiké II, 81
 Oupissi II, 82
 Oviedo II, 117
 Oxford I, xvi, 295, 341; II, 4, 152

 Paderborn I, 87
 Pàdua I, 33, 35; II, 70
 País Valencià I, 322
 Països Baixos I, xix, 156, 266; II, 149, 270, 271
 Països Catalans II, xv
 Pal, coll de II, 298
 Palacio, v. Palau
 Palaciolo, v. Palol
 Palafolls II, 316, 319
 Palamós I, 169, 171, 172
 Palatiolo, vil·la (Pineda) II, 319
 Palau II, 86
 Palau, pla/plaça de I, 355; II, 120
 Palau de la Generalitat / Diputació II, 235, 239, 242, 250, 251
 Palència I, 287; II, 42, 106, 107, 179, 180, 306
 Paleòpolis (d'Empúries) II, 2, 3, 4, 5
 Palerm I, 329
 Palestina II, 81, 138, 149, 329
 Palestine, v. Palestina
 Pallaresos I, 246
 Pallars I, 177, 179, 180, 226; II, 10, 305

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Pallars Jussà I, 183
Pallars Oriental I, 174
Pallars Sobirà I, 174, 176, 177, 178, 181, 183; II, VII, 305
Palma de Mallorca I, 89, 327; II, 271, 274
Palma de Mallorca, v. Mallorca, catedral de
Palmira II, 121
Palol (Rosselló) I, 227
Palomeres II, 298
Pampelune, v. Pamplona
Pamplona I, 17, 18, 22, 289, làm. II *ante p.* 385
Panadés, v. Penedès
Paradís, el I, 4, 5, 6, 7, 10, 11, làm. I-IV
Paradís, carrer del (Barcelona) II, 106
Pardinella II, 297, 298, 302
Pardo, el I, 271, 286
Paret Delgada II, 55, 58, 60, 61, 62
París I, XI, XV, XVIII, XIX, XX, XXII, XXIII, 4, 6, 12, 16, 17, 23, 24, 51, 53, 56, 63, 91, 93, 119, 120, 122, 164, 175, 181, 186, 210, 250, 251, 255, 256, 257, 258, 261, 263, 264, 266, 293, 294, 295, 307, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 331, 332, 337, 338, 339, 341, 342, 375, 378; II, XII, XIII, XIV, 3, 7, 24, 29, 32, 33, 34, 35, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 95, 99, 110, 123, 127, 141, 149, 152, 159, 160, 161, 179, 181, 212, 218, 231, 233, 267, 269, 271, 272, 274, 327, 320, 345, 355, 364
París, termes de II, 78
Parma I, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280; II, 3, 6, 352
Parme, v. Parma
Paroniano II, 354
Paterna II, 26, 27, 28
Paular, el I, 287
Pavia II, 345
Pavie, v. Pavia
Pays Bas, v. Països Baixos
Pedret II, 105
Pedró, plaça del (Barcelona) II, 247
Pego I, 85
Peirerola II, 322
Pendedici, v. Pendís
Pendís I, 233
Penedès I, 87, 108, 174; II, VI, 85, 86, 90, 91, 93
Península Ibèrica I, 323; II, 1, 2, 3, 6, 26, 42, 43, 96, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 116, 117, 179, 133, 307, 310, 311
Péninsule Ibérique, v. Península Ibèrica
Peníscola I, 326; II, 218, 219
Penitense, v. Penedès
Peñíscola, v. Peníscola
Peralada I, 229, 233, 333
Perano II, 354
Peratallada I, 142
Perdutz II, 323
Pérouse, v. Perusa
Perpignan, v. Perpinyà
Perpignano, v. Perpinyà
Perpinià, v. Perpinyà
Perpiniani, v. Perpinyà
Perpinyà I, XIV, 39-40, 128, 197, 228, 236, 239, 240, 330, 331, 332, 335; II, XIV, 39, 70, 125, 369, 371, 373
Perse, v. Pèrsia
Pèrsia II, 83, 110, 111, 112
Perugia, v. Perusa
Perusa II, 273, 352
Pes de la Farina, carrer del (València) II, 217
Petra Arrencada, mont II, 322
Petra Ferrera II, 322
Petrafità II, 322
Phanaskert II, 81

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Piacenza II, 344, 355
 Picardia I, 195
 Piemont II, 357
 Piémont, v. Piemont
 Piera I, 349
 Pilar, el I, 222, pl. VI, 223
 Pillar, v. Pilar
 Pineda II, 316, 319, 322, 323
 Pineta, v. Pineda
 Pinos II, 106, 107, 109
 Piña de Esgueva II, 40, 43
 Pirineu(s) I, xxiii, 16, 17, 163, 178, 355, 356, 381; II, 43, 70, 71, 99, 112, 121, 305
 Pirineus Orientals II, 39
 Pisa II, 342
 Piscia Maiore II, 356
 Pise, v. Pisa
 Pistoia II, 345, 347, 349
 Pistoie, v. Pistoia
 Pisuerga I, 286
 Pitres II, 78
 Pla de la Pera II, 298
 Pla de Pujals II, 298
 Plaça del Blat (Barcelona) II, 241
 Plaça Nova (Barcelona) I, 235
 Placència (Itàlia) I, 276, 277
 Plaisance, v. Piacenza
 Planés I, 380
 Plasencia I, 287
 Po II, 348
 Pô, v. Po
 Pobra de Lillet, la II, 138
 Pobra de Segur I, 183
 Pobra de Vallbona II, 26
 Poblats de la Crehueta II, 302
 Poblet I, 72, 74, 75, 79, 218, 229, 238, 284, 289; II, 10
 Podegrodzic I, 178
 Poi de Faniol II, 322
 Poissy I, ix, 91, pl. I, 93
 Poissy, abadia de I, 91; II, 35
 Poitiers II, 29, 31, 32; II, 49
 Poitiers, termes de II, 78
 Poitou I, 121
 Polignac II, 72
 Pologne, v. Polònia
 Polònia I, 178; II, 149, 151, 157, 229, 230, 231, 232, 233
 Pomar, castell de I, 328
 Pont de Suert I, 87, 179
 Pont Major I, 194
 Pont-Sainte Masence I, 67
 Ponterrabía, v. Ondarrabia
 Pontons II, 186, 187, 188; v. també Pontós
 Pontós I, 333
 Populeti, v. Poblet
 Porcuna I, 288
 Port de Santa Maria II, 3
 Port-Tupí, v. Portopí
 Portaferrixa (Barcelona) II, 165
 Portal de la Mar (València) II, 216
 Portal de Mar (Barcelona) II, 120, 240
 Portal Major (Barcelona) I, 235
 Portalles, v. Portell
 Portell I, 233
 Portitjol I, 327
 Portitxol, el II, 1, 2, 3, 4
 Porto I, 306
 Porto Pi, v. Portopí
 Portopí I, 326, 327; II, 274
 Portugal I, xv, 273; II, 5, 105, 107, 149, 271
 Portus Menestheus II, 3
 Posada del Peine II, 183
 Pouille[s], v. Pulla
 Prada II, xii
 Prades I, 229; II, 45, 46, 51
 Prado, el II, 145
 Prag, v. Praga
 Praga I, xvii, 264; II, 230, 231, 233

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Praga, rotonda de II, 230
 Prague, v. Praga
 Prat de Llobregat, el I, 104, 106, 107, 108, 109
 Predicadors, plaça de (València) II, 216
 Pretorium II, 96
 Preuilly-sur-Claise II, 49
 Principat, v. Catalunya
 Priorat I, 87
 Privati II, 307
 Proix II, 78
 Provence, v. Provença
 Provença I, 124; II, XI
 Prússia I, 280
 Puçol II, 215
 Puebla de Don Fadrique I, 321
 Pugosos II, 322
 Pui de Ganafre II, 322
 Puig, santuari del (Selva del Camp) II, 56
 Puig Llençada II, 298
 Puigcerdà I, 229, 230, 236, 239, 241
 Puig-ses-Forques I, 172
 Puig-ses-Lloses II, 302
 Puigtinyós II, 60
 Pulla I, 294, 303, 304; II, 357
 Puteolis, v. Puzol
 Puy, le I, 121; II, 72
 Puzol I, 33, 34
 Pyrenäenhalbinseln, v. Península Ibèrica
 Pyrénées, v. Pirineu(s)
- Quennuoât II, 80
 Quermançó I, 334
 Quersonès II, 229
 Quesada I, 321
 Quintanilla de las Viñas II, 106, 107, 113, 114, 115, 116
 Quintzwis II, 81
- Rabat-Aman II, 111
 Rambla (Barcelona) II, 264, 265, 266, 267
 Raqqah II, 83
 Raval (Barcelona) II, 120, 260, 261, 267
 Ravenna I, 340; II, 77, 309
 Ravenne, v. Ravenna
 Renània II, 74, 232
 Requecens, v. Requesens
 Requena I, 288
 Requesens I, 334
 Reus I, 286, 289
 Rhénanie, v. Renània
 Rhin, v. Rin
 Riaño II, 104
 Ribagorça I, 179; II, 305
 Ribagrossa II, 86
 Ribera I, 174, 175, 176, 177, 180, 183
 Ribera, barri de (Barcelona) II, 120, 260, 266
 Ribera de l'Ebre I, 175, 181
 Ribera del Sió I, 85
 Ribera del Xúquer I, 85
 Ribes, coves de II, 298, 299
 Ribes, vall de II, 298
 Ribes de Freser I, 227, 297
 Ricarda, estany de la I, 102
 Riera, can (Gavarres) I, 170
 Riera de Cardós I, 174
 Riera del Pi II, 265
 Rieti II, 354
 Rin I, 119, 156, 377, 381; II, 40, 73, 181
 Riner I, 323
 Riofrío I, 287
 Ripa grossa, v. Ribagrossa
 Ripoll I, XVII, 124, 198, 228, 262, 345, 373, 379, 381; II, 45, 52, 138, 280, 287, 331, 333, làm. I-III, 378
 Ripoll, riu II, 96, 97

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Ripollès, el II, 137, 138
 Riudaura I, 228
 Riutort, riu II, 97
 Rividari, v. Riudaura
 Robador, carrer d'En II, 245, 247, 250
 Robledo I, 287
 Roca, carrer d'En II, 265
 Roca, la II, 96
 Roca de l'Albera I, 331, 332
 Roca de Segur II, 322
 Roca-Rossa, monestir de II, 313, 318
 Rocabertí, castell de I, 333, 334
 Rocamora II, 20, 21
 Rocamora, castell de II, 14
 Rocca di San Casciano I, 292
 Rocelló, v. Rosselló
 Roda d'Isàvena I, 64
 Rodal II, 322
 Ròdan I, 119, 120, 122, 124; II, 70, 182
 Rodes II, 4
 Rodez I, 16, 21; II, 71
 Roermund II, 73
 Roffiac II, 72
 Rollduc, cripta de II, 232, 233
 Rom, v. Roma
 Roma I, XXIII, 57, 176, 206, 249, 250, 251, 252, 264, 270, 271, 272, 279, 290, 292, 295, 296, 303, 328, 343; II, XIII, XVII, 18, 20, 76, 77, 81, 84, 95, 96, 97, 116, 124, 141, 143, 147, 149, 270, 271, 273, 295, 310, 340, 341, 350, 352, 353, 354, 357, 358
 Romagne, v. Romania
 Romania I, 330; II, 149
 Romaniaa II, 352
 Romanà de la Selva I, 169, 170, 172; II, 302
 Rome, v. Roma
 Roncesvalles, v. Roncesvalls
 Roncesvalls I, 17, 289
 Roncevaux, v. Roncesvalls
 Ronda I, 288
 Roquabertí, v. Rocabertí
 Roqueta, la II, 217
 Rosella II, 347
 Roselle, v. Rosella
 Roses I, 1, 3
 Roskilde II, 154
 Rossano I, 38
 Rosselló I, 120, 124, 163, 227, 331, 332, 333, 336; II, 45, 68, 240, 369, 371
 Rosselló, can I, 169, 170, 171
 Rosselló, mas I, 169
 Rotterdam I, 251
 Rouen I, 67, 91, 256
 Rouergue I, 16, 85
 Roumanie, v. Romania
 Roussillon, v. Rosselló
 Rovereto I, 277
 Ruàs I, 169
 Ruhr II, 74
 Rupià I, 201
 Rupiano, v. Rupià
 Rupit I, 87
 Rússia II, 149, 158
 Russie, v. Rússia
 Saba I, 9
 Sabadel, v. Sabadell
 Sabadell I, 228, 231; II, VI, 93-94, 96-97, 244
 Sabba, v. Saba
 Sachsen I, 264
 Sado II, 5
 Sagor I, 8
 Sagorra II, 68
 Sagra, massís de la I, 321
 Sahagún I, 17, 287, 307
 Saint-Aignan d'Orléans II, 47
 Saint Amand II, 331
 Saint-André in Crisis II, 327

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Saint-Antoine de Viana, v. Sant Antoni de Viana
- Saint-Aventin I, 64
- Saint Bénigne de Dijon II, 231
- Saint Benoit II, 75
- Saint Cunibert de Cologne II, 73
- Saint-Denis I, 92, 93
- Saint-Emmeran de Ratisbone II, 75
- Saint Étienne de Ratisbone II, 75
- Saint Flour II, 72
- Saint Fructueux (Camélas) II, 369
- Saint-Genis-des-Fontaines, v. Sant Genís les Fonts
- Saint George de Cologne II, 73
- Saint Georges de Gestina II, 78
- Saint Géréon de Cologne II, 73
- Saint-Germain des Prés II, 106, 126, 231, 245
- Saint-Germain en Laye I, 93; II, 43
- Saint-Gilles I, 121
- Saint-Guilhem-le(du)-Désert I, 121; II, VI, 70, 125, 126, 127
- Saint-Guy II, 230
- Saint-Isidore de Léon, v. San Isidoro de León
- Saint-Jacques, episcopoion II, 329
- Saint-Jacques de Compostelle, v. Compostela
- Saint-Jean II, XIII
- Saint Jean du Puy II, 71
- Saint-Just de Narbona II, 371
- Saint-Léonard en Haute-Vienne II, 231
- Saint-Louis de Poissy, església de I, IX, 91, 92
- Saint Marc de Vénise II, 69
- Saint Marcel d'Arèche II, 70
- Saint-Martial de Limoges I, 22
- Saint Martin de Cologne II, 73
- Saint-Martin-de-Tours I, 122
- Saint-Martin-du-Canigou, v. Sant Martí del Canigó
- Saint-Mathieu de Trêves II, 40
- Saint-Maximin de Trêves II, 40
- Saint-Médard de Soissons II, 75
- Saint Michel d'Ardèche II, 71
- Saint-Michel-de-Cuxa, v. Sant Miquel de Cuixà
- Saint-Mokios de Constantinople II, 325, 327, 328, 329
- Saint-Nicolas de Nin II, 230
- Saint Odilon II, 71
- Saint-Philibert de Tournus I, XVII
- Saint-Pierre aux Liens, v. Sant Pere ad Vincula
- Saint-Pierre-de-Chabrilan I, 120, 124
- Saint Pierre de Lusignan II, 71
- Saint-Pierre de Reddes II, 70
- Saint-Ruf d'Avignon I, 16
- Saint Saturnin (Cantal) II, 72
- Saint Sauveur, v. Sant Salvador
- Saint-Sernin de Toulouse I, 22, 121; II, 47
- Saint-Siège II, 153
- Saint Sulpice, capella de II, 70
- Saint-Trond II, 233
- Saint-Urbain de Troyes I, 260
- Saint-Victor de Marseille I, 16, 125
- Saint Vincent de Vérone II, 69
- Saint Wipert de Quedlinbourg II, 74
- Sainte Balbine, v. Santa Balbina de Roma
- Sainte Cécile, v. Santa Cecília
- Sainte Chapelle (Bourges) II, 33
- Sainte-Eugénie, v. Santa Eugènia
- Sainte-Foy de Conques I, 15, 22
- Sainte Gayané d'Etchmiadzin II, 81
- Sainte Livrade II, 70
- Sainte-Marie, v. Santa Maria
- Saint-Marie-du-Capitole II, 231
- Sainte-Sophie, v. Santa Sofia
- Sainte-Sophie de Padoue II, 70
- Sainte-Ursule de Zara II, 232
- Saintonge, la I, 121

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Saints Apôtres de Cologne II, 73
 Saints Félix et Adaut, rotonda/església
 dels II, VII, 227, 228, pl. I-II, 232,
 233
 Sala d'Arads, mas II, 317
 Salamanca I, 30, 249, 250, 287; II, 306
 Salat, el I, 105
 Salisciano II, 348
 Sall I, 384
 Sallent I, 227
 Saló Sant Jordi, v. Sant Jordi, capella/saló
 de
 Salou I, 229, 230, 231
 Salses I, 332
 Salvador, carrer del (València) II, 215
 Samothrace, v. Samotràcia
 Samotràcia II, 76
 Sampedor I, 229, 239
 San Antolino de Toques II, 107
 San Apollinare in Classe II, 77
 San Fedele de Como II, 69, 70, 73, 82
 San Felipe, v. Gandia
 San Gennesio in Vallari II, 342
 San Georgio in Borgovico II, 69
 San Giacomo de Como II, 69
 San Giovanni a Carbonara I, 205
 San Isidoro de León II, 47, 68
 San Juan de Amandi II, 68
 San Juan de Baños II, 104, 105, 106, 107,
 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 220
 San Juan de la Peña I, 125
 San Lorenzo, v. Escorial
 San Martín de Arenys, v. Sant Martí
 d'Arenys
 San Mateo de Gállego I, 213, 216, pl.
 I-II, 217, 219, 221, 223
 San Millán de la Cogolla II, 104, 108,
 307
 San Miniato II, 342
 San Paragorio de Noli II, 67, 69, 71, 82
 San Pedro de Arlanza II, 115
 San Pedro de Balsemao II, 106, 107
 San Pedro de la Mata II, 106, 107
 San Pedro de las Puellas, v. Sant Pere de
 les Puellas
 San Pedro de Murio II, 222
 San Pedro la Nave II, 104-105, 106,
 107, 109, 116
 San Pedro Màrtir, v. Sant Pere màrtir
 San Pietro d'Asso II, 350
 San Regolo in Gualdo II, 348, 351
 San Román de la Hornija II, 104, 105,
 113
 San Salvador de Leire II, 104
 San Salvatore, abadia de II, 69
 San Salvatore de Monte Amiata II, 69
 Sanàbria II, 306
 Sancta Cília, v. Santa Cecília
 Sancta Maria, església II, 343, 353
 Sancta Maria de Pinu, v. Santa Maria del Pi
 Sanctae Mariae in Pacena II, 353
 Sancte Marie de Ruppe-Rupha, v. Santa
 Maria de Roca-Rossa
 Sancte Placentine II, 355
 Sancti Abundi II, 354
 Sancti Aciscli, v. Sant Iscle
 Sancti Andree II, 347
 Sancti Andree de Palomario, v. Sant
 Andreu de Palomar
 Sancti Cipriani II, 307; v. Sant Cebrià
 Sancti Cucuphatis I, 235
 Sancti Donati II, 343, 350, 351, 353,
 354
 Sancti Felicis II, 353
 Sancti Genesii, v. Sant Genís
 Sancti Hierusalem II, 347
 Sancti Honorati, v. Sant Honorat
 Sancti Iuliani, v. Sant Julià
 Sancti Martini, v. Sant Martí
 Sancti Petri II, 347
 Sancti Petri, v. Sant Pere
 Sancti Quirici, v. Sant Quirze

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Sancti Regoli in Uualdo, v. San Regolo in Gualdo
- Sancti Salvatoris, v. Sant Salvador
- Sancti Stephani II, 307, 343
- Sancti Uiti, v. Sancti Viti
- Sancti Upoliti Ressiano II, 353
- Sancti Vincentii, oratori de II, 343
- Sancti Viti II, 344
- Sancti/o Martini/o de Arenis, v. Sant Martí d'Arenys
- Sancti/o Pauli/o, v. Sant Pau / Sant Pol
- Sancto Cipriano, v. Sant Cebrià
- Sancto Donatum, v. Sancti Donati
- Sancto Felici, v. Sant Feliu
- Sancto Iohanne, v. Sant Joan
- Sancto Petro in Paba II, 344
- Sanctus Adcisclus, v. Sant Iscle
- Sankt Emmeran in Regensburg, v. Saint-Emmeran de Ratisbone
- Sankt Mathias bei Trier II, 78
- Sant Abondio de Como II, 69
- Sant Agustí Vell, convent de (Barcelona) II, 196, 240
- Sant Amant II, 298
- Sant Andreu, capella de (l'Arboceda, Pineda) II, 316
- Sant Andreu, església de II, 323
- Sant Andreu de Palomar II, 168, 176
- Sant Andreu de Soreda I, 377
- Sant Antolí (Palencia) II, 106
- Sant Antoni d'Oriola I, 320
- Sant Antoni de Viana II, 272
- Sant Bartomeu de Covidases II, 378
- Sant Benet de Bages I, XIII, XXIII
- Sant Boi I, 101, 103, 104, 107, 108, 109
- Sant Cebrià de Vallalta II, 314, 315, 323, 324
- Sant Cebrià dels Alls I, 170
- Sant Celoni I, 229, 236
- Sant Climent de Taüll I, 64; II, 305
- Sant Corneli II, 313
- Sant Cristòfol, portal de I, 192
- Sant Cugat del Vallès I, XXIII, 21, 61, 229, 231, 232, 237, 239, 241, 289, 352, 381; II, XVII, 85, 96, 272
- Sant Daniel, monestir de I, xv
- Sant Dimas, ermita de II, 15, 17
- Sant Domènec, convent de (Girona) I, 143
- Sant Domènec, convent de (València) II, 220
- Sant Esteve, capella de (Palamós) I, 169
- Sant Esteve, capella de (Seu de Girona) I, 187, 195
- Sant Esteve de Castellet II, 85
- Sant Esteve de les Masuques (Castellet) II, 91
- Sant Esteve de Tordera II 320
- Sant Feliu, església de (l'Aubó, Canet de Mar) II, 314
- Sant Feliu (de Girona) I, 188, 192, 193, 194, 196, 202, 235, 333, 334
- Sant Feliu d'Arrahona II, 95, 96
- Sant Feliu d'Avall I, 332
- Sant Feliu de Cadins II, 324
- Sant Feliu de Guíxols I, 231, 374, 381; II, 200, 201
- Sant Feliu de Llobregat I, 104
- Sant Francesc, convent de (Barcelona) II, 196, 201, 249
- Sant Fructuós de Montelius II, 106, 107
- Sant Genís (Toledo) II, 108
- Sant Genís de Palafolls II, 319, 323
- Sant Genís les Fonts I, XIX, 120, 377, 381; II, 115
- Sant Gervasi (Barcelona) II, 120
- Sant Honorat de Lerins II, 320, 321
- Sant Iscle de Vallalta II, 314, 321, 322, 324
- Sant Ivó i Santa Magdalena, capella de (Seu de Girona) I, 187

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Sant Jaume, església de (Barcelona) II, 242
- Sant Jaume, plaça de (Barcelona) II, 166, 173
- Sant Jaume de Frontanyà II, 68
- Sant Jaume de Frontinyà, v. Sant Jaume de Frontanyà
- Sant Jeroni de la Murtra II, 201
- Sant Joan de la Penya II, VIII, 361, 364, 365, 366, 367
- Sant Joan de les Abadesses I, xv, XVIII, 61, 238; II, VIII, 138, 375, 377, 378, 379
- Sant Joan de Perpinyà I, 236
- Sant Joan i Pau (Sant Joan de les Abadesses) II, 378
- Sant Jordi, capella/saló de (Barcelona) II, 242
- Sant Josep, convent de (Barcelona) II, 249
- Sant Josep, pont de (València) II, 216
- Sant Julià de Vallfogona II, 378
- Sant Julià del Fou II, 171
- Sant Just de Narbona I, 186
- Sant Llorenç, església de II, 291
- Sant Llorenç de Campdevànol II, VII, 297, 298
- Sant Llorenç de la Senabra (Els Monjos) II, 91
- Sant Llorenç del Munt II, 68, 316
- Sant Marc d'Estiula II, 298
- Sant Martí (prop Maldà) I, 244
- Sant Martí (Seu d'Urgell) I, 348
- Sant Martí d'Arenys II, 313, 324
- Sant Martí d'Armànies II, 297
- Sant Martí d'Empúries II, 3
- Sant Martí de Caçà II, 324
- Sant Martí de Pertegaz II, 323
- Sant Martí del Brull II, 68
- Sant Martí del Canigó I, XIX, 374
- Sant Martí les Corts II, 68
- Sant Martí Sarroca II, 91
- Sant Miquel, capella de (Seu de Girona) I, 195
- Sant Miquel, capella de (Sobirans) II, 314
- Sant Miquel d'Arenys II, 324
- Sant Miquel d'Engolasters I, 64
- Sant Miquel d'Escalada II, 104
- Sant Miquel de Cuixà I, XX, XXIII, 375; II, 45
- Sant Miquel de la Barceloneta, parròquia de (Barcelona) II, 196, 206
- Sant Miquel de Taüll I, 379
- Sant Miquel de Terrassa II, 104, 105, 106, 112
- Sant Miquel del castell de Montpalau II, 323
- Sant Miquel dels Reis I, 288
- Sant Miquel in Excelsis II, 105
- Sant Nicolau, capella pre-romànica de II, 95
- Sant Pau, ermita de I, 335
- Sant Pau de Segúries I, 229, 230, 238
- Sant Pau del Camp II, 116, 276
- Sant Pere, església (de la Seu d'Urgell) I, 375, 376
- Sant Pere, palau de (Roma) II, 18
- Sant Pere ad Vincula II, 18, 23
- Sant Pere d'Àger II, 68
- Sant Pere d'Alaó I, 164
- Sant Pere d'Igualada I, 237
- Sant Pere de Balsemao, v. San Pedro de Balsemao
- Sant Pere de Besalú II, 69, 291
- Sant Pere de Camprodon I, 228, 238
- Sant Pere de Canet II, 324
- Sant Pere de Cervera II, 68
- Sant Pere de les Puelles II, 167, 279
- Sant Pere de Milany II, 378
- Sant Pere de Pineda II, 317
- Sant Pere de Ponts II, 68

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Sant Pere de Roda I, x, 261, 262, 266, 322, 334; II, 222, 280, 319
- Sant Pere de Roma I, 326; II, 77
- Sant Pere de Romaguera II, 314
- Sant Pere de Roses, v. Sant Pere de Roda
- Sant Pere de Solallonc II, 298
- Sant Pere de Terrassa I, xiii; II, 105
- Sant Pere del Puig, ermita de II, 56, 64
- Sant Pere i Santa Cecília, v. Santa Cecília de Montserrat
- Sant Pere màrtir (Calataiub) II, 31
- Sant Pere, Sant Frutuós i Santa Cecília, v. Santa Cecília de Montserrat
- Sant Pol (del Maresme) I, 335; II, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 323, 324
- Sant Ponç de Corbera II, 68
- Sant Quirze de Cabaspre (Capaspre) II, 316, 323
- Sant Sadurní de Castellví de la Marca II, 85, 88, 90
- Sant Sadurní de Tabernoles I, 380
- Sant Salvador (capella de Sant Jaume de Compostel·la) II, 68, 72, 81
- Sant Salvador (de Saragossa) II, 167, 175, 176
- Sant Salvador (de Verdera) I, 334
- Sant Salvador d'Arrahona II, 96
- Sant Salvador de Breda II, 324
- Sant Sebastià dels Gorgs II, 90
- Sant Vicenç de Cardona II, 67, 69, 71, 82
- Sant Vicenç de Gerri I, 166, 167
- Sant Vicenç dels Horts I, 104
- Sant Vicent de la Roqueta II, 218
- Santa Anna, plaça de (Barcelona) II, 174, 245
- Santa Anna, portal de (Barcelona) II, 166
- Santa Balbina de Roma II, 77
- Santa Bàrbara I, 213, 214
- Santa Camela (Hortsavinyà) II, 318
- Santa Caterina, convent de (Barcelona) II, 249
- Santa Cecília, capella de (Torrentbó) II, 314, 324
- Santa Cecília, capella de (Vallfogona) II, 378
- Santa Cecília de Montserrat, monestir de II, vii, 14, 22, 23, 67, 74, 91, 275, fig. I-III, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294
- Santa Coloma d'Erdo I, 178
- Santa Coloma de Centelles I, 95
- Santa Coloma de Cervelló I, 104
- Santa Coloma de Queralt I, 22, 86; II, 60
- Santa Comba de Bande II, 104, 106, 107, 109
- Santa Creu de la Serós II, 366
- Santa Cristina de Parma I, 272
- Santa Crou de Barcelona, v. Barcelona, catedral/Seu de
- Santa Engracia, ermita de I, 213, 214, 216, 217, 218, 221, 222
- Santa Eufèmia d'Isola Comacina II, 69
- Santa Eugènia I, 209
- Santa Eugènia, canal de I, 210
- Santa Eulalia de Bóveda II, 105, 117
- Santa Eulalia de Toledo II, 104, 105
- Santa Eulàlia d'Hortsavinyà II, 317
- Santa Fe de Fogars I, 21
- Santa Fe de la Marca I, 22
- Santa Fe de Montfred I, 22
- Santa Fe de Rauric I, 22
- Santa Fe del Penedès I, 21
- Santa Magdalena, capella de (Seu de Girona) I, 187
- Santa Magdalena, capella de (Vallfogona) II, 378
- Santa Margarida de Martorell II, 112
- Santa Maria I, 288

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Santa Maria, capella de (Terrassa) I, XVIII
- Santa Maria d'Alaó I, 164
- Santa Maria d'Almatar I, 329
- Santa Maria d'Igualada I, 99, 237, 239
- Santa Maria d'Ontinyent I, 284
- Santa Maria d'Organyà II, 90
- Santa Maria de Besalú I, 228
- Santa Maria de Cervelló II, 68
- Santa Maria de Girona I, 233, 235, 333, 378
- Santa Maria de Gualter II, 90
- Santa Maria de l'Eula, monestir de I, 332
- Santa Maria de la Mercè II, 163
- Santa Maria de la Selva del Camp II, 57, 62, 64, 65
- Santa Maria de la Senabra (Els Monjos) II, 91
- Santa Maria de la Seu d'Urgell I, xv, 241, 347
- Santa Maria de les Taules (Montpeller) I, 328
- Santa Maria de Mataró I, x, 365, 371
- Santa Maria de Montserrat I, 334; II, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 275
- Santa Maria de Palau II, 324
- Santa Maria [sant Jaume i sant Just] de Pineda II, 316, 317, 322, 323
- Santa Maria de Ripoll I, 261, 347, 373, 374
- Santa Maria de Roca-Rossa II, 318, 324
- Santa Maria de Rosas, v. Santa Maria de Roses
- Santa Maria de Roses II, 67, 285
- Santa Maria de Terrassa II, 105
- Santa Maria de Vallvidrera I, 349, 353
- Santa Maria del Camí II, xvii
- Santa Maria del castell d'Olius II, 90
- Santa Maria del castell de Peratallada I, 142
- Santa Maria del / de la Mar II, 200, 207, 208
- Santa Maria del Pi II, 166, 171
- Santa Maria del Pòpulo II, 378
- Santa Maria del Puig I, 288
- Santa Maria del Tiglio de Gravedone II, 69
- Santa Maria i Sant Honorat de Lerins, monestir de II, 315, 321
- Santa Maria in Cosmedin II, 77
- Santa María de Arbas del Puerto II, 68
- Santa Marta, capella de (Seu de Girona) I, 187
- Santa Marta, sagristia de (Barcelona) II, 200
- Santa Pau I, 238
- Santa Seu II, 153
- Santa Sofia II, 329
- Santa Susagna (Girona) I, 235
- Santa Susanna II, 316
- Santander I, 282; II, 306
- Santes Creus I, xviii, 116, 229, 232, 237, 239, 240, 247, 335; II, 63
- Santiago de la Espada II, 135
- Santo Domingo de la Calzada I, 215
- Santo Domingo de Silos I, 385; II, 183
- Santo Lucido I, 230
- Santo Stefano a Cennano II, 345, 350
- Santo Tomás (Toledo) II, 108
- Santoña II, 307
- Santos Justo y Pastor, v. Sants Just i Pastor
- Santou II, 298
- Santpedor lām. I *ante p.* 385, 386
- Sants Just i Pastor (Barcelona) II, 106, 164, 236
- Saôna I, 119, 120, 122, 124
- Saragossa, I, xiv, 17, 25, 123, 128, 165, 206, 213, 214, 216, pl. I-II, 219, 222, pl. III-V, 249, 271, 289, 328, 340, 343; II, 26, 31, 36, 167, 173, 175, 176, 188, 221

ÍNDIX TOPONÍMIC

- Saragosse, v. Saragossa
- Sardenya I, 114; II, 6, 135, 163, 168, 169
- Sarreal II, 238
- Sarrià II, 244
- Sarroca de Bellera I, 174, 176, 178, 183
- Sarvistan II, 83
- Sauldre II, 30
- Savona II, 69
- Sbeitla II, 79
- Schweiz, v. Suïssa
- Seca, la (Barcelona) II, 259, 263
- Segarra, la I, 19, 71, 108, 179
- Segóbriga II, 106
- Segorbe, v. Sogorb
- Segòvia I, 207, 287; II, 42, 182, 184, 255, 306
- Ségovie, v. Segòvia
- Segre, riu I, 329, 348, 382
- Seguís I, 166
- Segura, riu I, 320
- Segura, serra de I, 321
- Selva del Camp II, v, 55-59, 62-66, 236, 238, 239, 246, 247
- Seminara I, 329
- Senense, v. Siena
- Sens I, 16, 258
- Septem, v. Ceuta
- Septimània I, 163
- Sequese, v. Seguís
- Serelles I, 323
- Seró, can I, 129
- Serra de la Salut (Sabadell) II, 93-95, 97
- Serrabona II, v, 45-46, 48, pl. I-IV, 49-50, pl. V-VIII, 52
- Serrallonga I, 170
- Serrat de la Salut, v. Serra de la Salut
- Settignano I, 206
- Seu d'Urgell, la I, 61, 226, 241, 345, 348, 375, 381; II, 68
- Sevilla I, 206, 249, 278, 285, 287, 288, 337, 339, 340, 341; II, 106, 107, 108, 273
- Sexena, v. Sixena
- Siaggu II, 79, 81
- Sicile, v. Sicília
- Sicília I, 34, 38, 248, 291, 294, 302, 303, 304, 329, 330, 335; II, 185, 187
- Sidi-Okba II, 112
- Siena II, 143, 186, 270, 273, 341, 342, 343, 345, 347, 348, 349, 351, 353, 373
- Sienne, v. Siena
- Sierra de Francia II, 306
- Sierra Nevada I, 320
- Sijena, v. Sixena
- Siloe I, 9
- Silos II, 183
- Silva, v. Selva
- Síria II, 80, 135, 149
- Sitges II, 201
- Sitjar II, 86
- Siviglia, v. Sevilla
- Sixena I, 213, 214, 215, 326, 330
- Sobrarbe I, 178
- Sobreporta, castell de (Girona) I, 197
- Sogorb I, 217, 273, 288; II, 26
- Sohag II, 80, 81
- Soissons I, 258; II, 78
- Soldeu I, 177
- Solin II, 78
- Sologne II, 30
- Solosancho II, 182
- Solsona I, 22, 366
- Son I, 173, 174
- Son Peretó I, xvi
- Sorbona, la I, XIX, 159
- Sorbonne, v. Sorbona
- Sòria II, 42
- Sort I, 85, 174, 176, 179
- South Leigh I, 396

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Souvigny II, 67, 71
 Sovana II, 354
 Spalato II, 76, 78
 Spanien, v. Espanya
 Speier II, 73, 75, 76
 Spire, v. Speier
 Spolète, v. Spoleto
 Spoleto II, 354
 Staffordshire I, 383
 Strasburgo, v. Strassburg
 Strassburg I, 63, 249; II, 73, 74, 75
 Stuttgart I, 262
 Subiaco II, 353
 Sucro II, 217
 Suda (Lleida) I, 326
 Sud-àfrica II, 149
 Südschweiz, v. Suïssa
 Sueca I, 87
 Suècia I, 363; II, 149
 Suède, v. Suècia
 Suellacabras II, 42
 Suffolk I, 384
 Suïssa I, 119; II, 149, 160, 181, 356
 Suisse, v. Suïssa
 Súria I, 105
 Sychar II, 272
 Syrie, v. Síria
- Tabarka II, 79
 Tabor I, 8
 Taga II, 298
 Tagamanent I, 17
 Taghar II, 81
 Tagi-Kesra II, 111
 Tagliacozzo I, 328
 Talavera I, 287; II, 20
 Tamarit de Llitera I, 137
 Tamine II, 42
 Taranto II, 143, 307
 Tarassona I, 289; II, 123
 Tarazona, v. Tarassona
- Tarbes II, 273
 Tarent, v. Taranto
 Tàrraco II, 216
 Tàrraco, catedral antiga de I, xxii
 Tarragona I, xviii, xxii, 21, 71, 84, 116, 157, 197, 198, 229, 231, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 269, 285, 289, 306; II, 55-60, 62, 65, 207, 215, 216, 237, 239, 242, 243, 246, 247, 279, 283, 371
 Tarragona, arquebisbat de I, 71
 Tarragona, basílica de I, xx
 Tarragona, camp de, v. Camp de Tarragona
 Tarragona, catedral/Seu de II, 60, 238, 242, 247
 Tarragona, església del Miracle de I, xv
 Tarragone, v. Tarragona
 Tartessos II, 3, 5, 6
 Taüll I, 64; II, 310
 Tauros II, 326
 Tchecoslovaquie, v. Txecoslovàquia
 Tchoulebi II, 82
 Teer, v. Ter
 Telvira, cova de II, 86
 Telvire, v. Telvira
 Tempagnano II, 348
 Ter I, 209-211, 333; II, 298
 Teramo II, 354
 Terol I, 108, 285, 289; II, 27, 28, 29
 Terra Alta II, 139
 Terrafort d'Empordà I, 174
 Terrassa I, xix, xxii, 289; II, 106, 273
 Terreros II, 306
 Teruel, v. Terol
 Tet II, 369
 Têt, v. Tet
 Tetuan, plaça de (València) II, 216
 Thelepte II, 79
 Tibur, v. Tívoli
 Tiflis II, 81, 82

ÍNDEX TOPONÍMIC

- Tigris II, 111
 Tingitane, v. Tingitània
 Tingitània I, 337
 Tiridate II, 82
 Tírvia I, 177
 Tívoli I, 298, 301; II, 76
 Tizgirt II, 231
 Tokio II, 149
 Tokyo, v. Tokio
 Tolède, v. Toledo
 Toledo I, 11, làm. IV, 17, 250, 274,
 286, 342; II, 42, 106, 107, 110, 112
 Tolosa del Llenguadoc I, 18, 164, 249;
 II, 9, 51, 99, 119, 123
 Toluges I, 332
 Torà II, 252
 Tordaria, v. Tordera
 Tordera II, 313, 317, 320
 Tordesillas I, 287
 Torí I, XVIII, 208, 294; II, XIII
 Torino, v. Torí
 Torre d'Ottavio I, 31, 32
 Torre del Mar I, 3
 Torrent I, 323
 Torroella de Montgrí I, 233, 332, 333,
 335; II, 243
 Torrohella de Muntgrí, v. Torroella de
 Montgrí
 Tortosa I, 21, 87, 117, 123, 289, 355;
 II, 173, 219, 241, 244
 Toscana I, 206; II, VIII, 341, 342, 345,
 347, 348, 350, 352, 354, 355, 356,
 357, 358, 359, 360
 Toscane, v. Toscana
 Tossal (València) II, 216
 Tost I, x, 345, 347-348
 Toulouse, v. Tolosa del Llenguadoc
 Tournai II, 331
 Tournus I, 124
 Tourtoun II, 82
 Tralles II, 81
 Trapani I, 329
 Tras os Montes II, 306
 Tremp I, 61, 230, 241
 Tremp, conca de I, 61, 87
 Trentí II, 309
 Trento I, 277
 Tres Vales II, 307
 Trêves, v. Trier
 Trier I, 263; II, 40, 78
 Trier, termes de II, 78
 Trinitat, convent de la (Barcelona) II,
 251
 Trosalt, v. Tossal
 Troyes I, 258, 260
 Troyes, església de Sant Joan i Sant
 Nazari de I, 12, 13
 Troyes, església de Sant Martí de I, 12
 Troyes, església de Sant Pantaleó de I,
 12
 Troyes, església de Santa Magdalena
 de I, 12, 13
 Tubinga I, 250
 Tucis, v. Francolí
 Tudela I, 123, 289
 Tudela de Duero I, 287
 Tulcis, v. Francolí
 Tunis, v. Tunísia
 Tunísia II, 79, 83, 112
 Tunisie, v. Tunísia
 Tur Abdin II, 81, 84
 Túria II, 216, 219, 226
 Turin, v. Torí
 Turkestan II, 110
 Turquia II, 149
 Turquie, v. Turquia
 Turri Octavii, v. Torre d'Ottavio
 Tuscia II, 349, 356, 358
 Tuscie, v. Tuscia
 Tutburg I, 383
 Txecoslovàquia II, 149
 Tyrin, v. Túria

ÍNDEX TOPONÍMIC

- U. R. S. S., v. Unió Soviètica
Úbeda I, 288
Uclés I, 288
Ucraïna II, 149
Uellalta, v. Sant Iscle de Vallalta
Ukhaidir II, 83
Ukhaïne, v. Ucraïna
Ullastres, riu II, 305
Ulldecona I, 289
Úmbria II, 357, 359
Undaris, v. Onyar
Ungheria, v. Hongria
Unió Soviètica II, 149
Union Soviétique, v. Unió Soviètica
Uppsala II, 179
Urgell, v. Seu d'Urgell
Urgell, canal d' I, 357, 358
Urgell, l' I, 183, 225, 329, 358, 359, 360; II, 120, 220
Urgellet, l' I, 346
Urgud II, 111
Uruguai II, 149
Uruguay, v. Uruguai
Utrecht II, 273

Valdecristo I, 217
Valdeiglesias I, 287
Valence, v. València
València I, xiv, 3, 11, 17, 50, 53, 55, 59, 86, 115, 141, 145, 146, 186, 215, 217, 218, 219, 221, 222, pl. III-IV, 247, 249, 269, 270, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 297, 323, 328, 329, 355; II, xiii, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 37, 119, 186, 190, 192, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 226
València, catedral/Seu de I, xiv, làm. III; II, 215
Valencia de Don Juan II, 183
Valenciennes I, 263
Valentia, v. València

Valenza, v. València
Valladares II, 306
Valladolid I, 55, 251, 286, 287; II, 40, 106
Valldaura II, 27, 28
Vallès, el I, 334, 355; II, 93-94, 96-97
Vallmoll II, 237, 238, 239
Valls II, 56, 207, 237
Vallvidrera I, 349, 350, 351, 352
Valvestino II, 307
Vank-Ortoul II, 81
Varsòvia II, 152, 156, 157, 231, 233
Varsovie, v. Varsòvia
Varzi II, 344
Vaticà I, 294; II, 149
Vatican, v. Vaticà
Vega del Mar II, 43
Vélez Málaga II, 3
Vèlia II, 6
Vendrell, el I, xvi
Venècia I, 33, 34, 51, 129, 160, 271, 272, 277, 302, 307; II, 69, 232, 270, 273, 359
Venetia, v. Venècia
Venezia, v. Venècia
Venise, v. Venècia
Vénitie, v. Venècia
Verdú I, 78
Verduno, v. Verdú
Vergara II, 306
Vernet I, xxiii; II, 117
Vernet-les-Bains, v. Vernet
Verona II, 355
Vérone, v. Verona
Verruga, la I, 298
Vervins II, 78
Vézelay I, 121
Vianino II, 344
Vic I, 19, 22, 61, 99, 112, 226, 228, 238, 239, 345, 346, 347, 348, 373, 375, 379, 381, 383; II, 13, 182, 210,

ÍNDEX TOPONÍMIC

- 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285,
287, 289, 297, 378, 379
- Vic, Museu Episcopal de I, 1
- Vic, plana de I, 85, 239
- Vicarello II, 96
- Vich, v. Vic
- Viena I, 274, 275, 276, 277, 292; II, 76,
82, 233, 331
- Vila, mas II, 317
- Vilabertran I, 237
- Viladonja II, 297, 302
- Vilafranca del Conflent I, 228, 231
- Vilafranca del Penedès I, 108, 229,
238, 241, 289, 335; II, 90, 201, 255,
370
- Vilagrasa I, 229, 241
- Vilanova i la Geltrú I, 61, 63; II, 91
- Vilar de Ramió II, 314
- Vilare Ramioni, v. Vilar de Ramió
- Vilareial I, 285, 288
- Vilarrodona I, 230
- Vilarromà, carrer de (Tarragona) II, 60
- Vilaseca I, 244, 248
- Vilella I, 180
- Villa de Luna I, 229
- Villagarcía I, 286
- Villanova (suburbi de Barcelona) I, 235
- Villel de Mesa II, 182
- Villeneuve-les-Avignon II, 271
- Vinaixa I, ix, 71, 72, làm. I-II, 73, 74,
75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 175,
179; II, 371, 372
- Vinaròs I, 85, 87, 288
- Vio, vall de II, 305
- Vírgenes, Colegio de las (Saragossa) I,
220, 221, pl. IV
- Vitòria I, 283
- Vivonne II, 29, 32
- Voló, el I, 332
- Volturno I, 37
- Vulci II, 135
- Washington II, 149, 157
- Wawel II, vii, 227, 228, 229, 230, 231,
232, 233
- Weider II, 78
- Weimar II, 149
- Werden sur la Ruhr II, 74, 75
- Westminster I, 287, làm. II *ante p.*
385
- Wetzlar I, 313
- Wieliczka II, 157
- Wien, v. Viena
- Wilno II, 231, 233
- Windsor I, 384
- Xàtiva I, 86, 269, 289, 328, 335; II, 105,
186, 189, 190
- Xerès I, 288
- Xerolophos II, 326
- Xile II, 149
- Xina II, 138, 149
- Xiprà, v. Ceperano
- Yougoslavie, v. Iugoslàvia
- Ytalia, v. Itàlia
- Yuste I, 287
- Zafra I, 287
- Zakopane II, 157
- Zalabi d'Esfiliana I, 321
- Zalacca I, 123
- Zamora II, 106
- Zaragoza, v. Saragossa
- Zarzma II, 82
- Zeanuri I, 178
- Zegani II, 81
- Zeus, temple de II, 324
- Zurich, v. Zürich
- Zürich II, 152, 355

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Aaron, arquebisbe de Cracòvia II, 231
 Abacco, Antonio dell' II, 246
 Abadal, impressor I, XIII
 Abadal i de Vinyals, Ramon d' I, x, 164-168; II, xv, 278, 281, 283
 Abailard, v. Abelard
 Abaillard, v. Abelard
 Abbad, F. I, 283
 Abbo I, 348
 Abdó, sant II, 271
 Abdolàziç Almurcí II, 26
 Abel I, 6, 11
 Abelard I, 255, 256, 257, 258, 259, 260
 Abélard, v. Abelard
 Abizanda y Broto I, 213, 215
 Abraham II, 207
 Abraham, W. II, 231, 233
 Abraham Almurcí II, 26
 Acen Muça II, 26
 Achot el Gran II, 82
 Actaldo, v. Artaldo
 Adalaida, del mas Vila II, 317
 Adalbert, sant (Wojciech) II, 230
 Adalgarius, levita II, 291
 Adam I, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, làm. IV; II, 85
 Adauct, sant, de Cracòvia II, 227, 228, 229, 233
 Adaucta, v. Adauct
 Adda-Salvaterra, Felice, comte I, 277
 Adefonsus II, 114
 Adeodatus, bisbe de Siena II, 353
 Adó I, 121
 Adocerus, presbiter II, 291
 Adon, v. Adó
 Adreverio II, 352
 Aebischer, Paul II, xv, xvii, xviii, 341-360
 Aeneas Sylvius, v. Piccolomini
 Afrodita II, 326
 Agapet II, papa II, 279, 283
 Agila I, 341
 Agnellus II, 308
 Agnès, filla de Ramon Berenguer el Vell II, 321
 Agnès, santa II, 327, 370
 Agostí, Antonio I, 251; II, 247
 Águeda, santa II, 61
 Aguilar, editor I, 245; II, 257
 Aguiló, Marià II, 138, 305
 Agustí, Miquel I, 128
 Agustí, sant I, 2, 3
 Agustín, Antonio, v. Agostí
 Aimard II, 71
 Ainaud de Lasarte, Joan I, 332; II, vii, 235-256, 318, 371
 Akhbar Madjouma I, 342
 Alagno, Leonora I, 296
 Alagno, Lucrecia d' II, 143
 Alart, Bernat I, 228, 229, 239

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Albareda, card. Anselm I, xi, 98, 347;
II, vi, xii, xv, 12, 141, 146
- Albert, R. I, 187
- Albert el Gran I, 54, 292
- Albert i Llauro, Ricard I, xii; II, xii, xiv, xvii
- Albertini, E. I, 337
- Albertus, *saligus* II, 358
- Alcaraz, Vicente II, 114
- Aldabert, abat de Lerins II, 320, 321
- Aldabertus, v. Aldabert
- Aldabó, Joan II, 196
- Alderbrandina, Janerafius II, 188
- Aldobrando I, 251
- Aldomar, Pere I, 77, 83
- Alençon, Pierre, comte d' I, 92
- Alentorn, Onofre d' II, 240
- Alexandre I, 293
- Alexandre II I, 122, 123
- Alexandre, sant II, 372
- Alfons I I, 229, 231, 233
- Alfons VI de Castella I, 17, 123
- Alfons X de Castella I, 251
- Alfons IV de Catalunya, V d'Aragó, el Magnànim I, ix, 25-35, 37, 38-40, 152, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307; II, 25, 35, 142, 143, 144, 145, 194
- Alfons el Bataller I, 326
- Alfonse, v. Alfons
- Alfonso I, v. Alfons IV
- Alfonso II, rei de Nàpols I, 38
- Allodi, L. II, 353
- Almagro Basch, Martín II, 183
- Almansur I, 352
- Almazán, marquès d' II, 240
- Almodis, comtessa II, 315, 320, 321
- Alor, Carles II, 266
- Alòs-Moner, Ramon d' I, 27, 292, 296
- Alsius I, 169
- Altamira II, 159
- Altamira, Rafael I, 342
- Altemir I, 348
- Altiprando, prevere II, 356
- Àlvares/z, Maria II, 164, 169
- Amades, Joan I, 173, 174, 175; II, vi, 137-139
- Amadeu VIII, duc de Savoia I, 264
- Amadeus, v. Amadeu
- Amador de los Ríos, J. I, 293
- Amal(a)ricus, levita II, 291, 292
- Amando Salido, Gabriel I, 286
- Amans, sant II, 372
- Amat, Fèlix II, 121, 124
- Amat Dorcha II, 86
- Amauri, germans I, 256
- Ambrosius, majordom del rei Liutprand II, 341
- Amigó, Jaume II, 247
- Amírola II, 235
- Amorós, Carles I, 50, 51, 59
- Ampúries, v. Empúries
- Ancona, d' II, 141
- Andouque, Pierre d', bisbe de Pamplona I, 17
- Andrés, Carles I, 270, 273
- Andrés, Joan I, 270, 273, 275, 276, 277, 279, 281, 284, 285, 287
- Andreu, Francesc I, 272
- Andreu, Joan I, 146
- Andreu, sant I, 151, 327; II, 207
- Andrònic Commeni II, 327
- Anduy, Joan II, 248
- Àngel, Pere I, 140
- Angelus, v. Àngel
- Angers, Bernard d' I, 16, 21
- Angiò, Giovanni d' I, 38
- Anglès, Higini I, xix, 28; II, viii, xvii, xviii, 331-340
- Anglès, Rafael II, 13
- Anglesola, Berenguer d' I, 191, 196, 199, 201

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Anià, Benet d' I, 168
 Anià, prevere I, 167
 Anjou, Blanca d' I, 114, 115
 Anjou, els 115
 Anjou, René d' I, 294
 Anna, santa I, 217, 218, 221, pl. III-IV, 316; II, 57, 61, 64
 Ansemundus, archilevita II, 294
 Ansemundus, levita II, 291, 293, 294
 Ansulf II, 278
 Antachs, Josep II, 202
 Antich, mossèn II, 19
 Antiex, Agustí II, 202
 Antonio, Nicolás I, 244, 249
 Aoberg, Nils II, 179, 183
 Aphrodite, v. Afrodita
 Apries II, 4
 Aragó, Leonor d', v. Alagno, Leonora
 Aramon i Serra, Ramon I, XII; II, XII, XIII, XIV, XV, XVII
 Aranda, comte d' I, 272
 Arbert II, 322, 323
 Arbert, Arnau II, 317
 Arbert, Ramon II, 317
 Arbois de Joubainville I, 258
 Arce de Herrera, Joan I, 57, 59
 Arco, Ramon del I, 64
 Arco, Ricardo del II, 361, 365
 Ardcius, levita II, 86
 Arévalo, Francisco I, 250
 Argáiz, Gregorio de II, 16, 315
 Arganthonios, v. Argantoni
 Argantoni II, 3
 Argemundus, sacer II, 292
 Argibadus II, 286
 Argote de Molina I, 252
 Arias de Loyola, Juan I, 42, 44, 57
 Aristote, v. Aristòtil
 Aristòtil I, 292, 301
 Armaña I, 244
 Armengol, prevere II, 315
 Arnal, v. Arnau
 Arnal, prevere I, 348
 Arnal Mir I, 348
 Arnald [de Cardona] I, 20
 Arnaldus, v. Arnau
 Arnallus, levita II, 291
 Arnau, monjo de Ripoll II, 340
 Arnau, Pere I, 202
 Arnau Mir de Tost I, 345, 347, 348
 Arras, Jean d' I, 93
 Arrià I, 293
 Arriano, v. Arrià
 Arrien, v. Arrià
 Arropit, Francesc II, 245
 Arsendis I, 345, 348
 Arsindis, v. Arsendis
 Artado, Francesc I, 141
 Artaguil, Arnau II, 168
 Artaldo, Cristoforo Giovanni di I, 295, 296, 305
 Artaldo, Giovanni Aloisio I, 295
 Artaldo, Giovanni di I, 296
 Artaldo, Johannes, v. Artaldo, Giovanni di
 Artaldo, Laurentius de I, 305
 Artaldo, Renzo de I, 296
 Artaldo de Aversa, Girolamo I, 296
 Artaldo de Aversa, Henricus I, 296
 Artau, Francesc I, IX, 139, 140, 141, 142, 143, 144
 Arteaga, Esteban de I, 270, 275
 Artés, Bernat II, 168
 Aruei, v. Arvei
 Arús/ç, Pere II, 165, 166, 167, 170, 171, 176
 Arvei, Pere I, 189, 199, 200
 Asalto, comte de l' II, 265, 266, 267
 Asbach I, 342
 Asclepios II, 217
 Asemundus, levita II, 291
 Assissi, Franciscus von, v. Francesc, sant
 Astares I, 167

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Astari, clergue I, 166
 Astariel, clergue I, 166, 167
 Asteri, sant I, 249
 Asterio, v. Asteri
 Astor, Ponç II, 65
 Atanagild I, 341
 Atanasi, sant I, 7, 9
 Ataülf II, 106
 Athanagil, v. Atanagild
 Ato, v. Ató
 Ató II, 292, 293
 Auberbicourt, Eustache d' I, 258
 Aubert, Marcel I, ix, xxii, 63, 92; II, xiii, 73, 75
 Audald, prevere II, 354
 Audald, sant II, 372
 Audeguer II, 314
 Aulus Gel·li II, 6
 Aveiro, Pantaleão d' II, 306
 Avienus II, 1, 7
 Avocarus, levita II, 291
 Ayala, v. Interián de Ayala
 Aymar, Francesc I, 142
 Azara, José Nicolás de I, 271, 275, 279, 280
 Azkue II, 306
 Azo I, 297

 Bacnariis, v. Miró, Pere, de Banyeres
 Bade, Josse I, 51, 52, 53, 59
 Bagú, Benet I, 370
 Bails, Benet II, 123
 Balaguer, Víctor I, 291
 Balari i Jovany I, 230, 239, 241
 Balberianus II, 354
 Balcells II, 124
 Balcells, Albert II, xi
 Baldasseroni, F. II, 352
 Baldo degli Ubaldi I, 297
 Baldomar I, 144
 Baldus, v. Baldo

 Baleth, Joan I, 4
 Ballesteros-Gaibrois, M. I, 296
 Ballesteros y Bereta, A. I, 342
 Balma, Pere de I, 235
 Bals, Georges I, xix
 Baltrušaitis, Jurgis I, xi, xxiii; II, v, xii, 68-84
 Balucio, v. Baluze
 Baluze I, 250; II, 278
 Balzani, M. II, 353, 354
 Bapteur, Jean I, 264
 Bar, Henri de II, 34
 Barandiarán, Miguel de I, 178, 179
 Barceló i Bou, Lluís I, 169
 Barcelona, comtes de I, 163
 Bargés, v. Bargués
 Bargués, Arnau I, 189, 200; II, 167, 176
 Bargesii, v. Bargués
 Baró, Benet II, 58
 Baron I, 348
 Baronio I, 250, 338
 Baronius, v. Baronio
 Baroos, João de II, 306
 Barray, Antoni I, 71
 Barri, v. Berry
 Bartholomaeis, V. De II, 353
 Bartomeu, sant II, 60, 62
 Bartra, Josep II, 252
 Bassegoda, Joaquim I, 186, 187, 192, 196, 197
 Bassin, Jaume II, 244
 Bastardas, Joan I, 32
 Bastero i Lledó, Antoni I, 251
 Batisier II, 107
 Batlle, mossèn I, 136, 137
 Batlle i Huguet, Pere I, ix, 72-84
 Batlle i Prats, Lluís I, ix, 140-147
 Batllori, Miquel I, x, 270-290; II, xv
 Batllori de Orovio I, 287
 Battisti, C. II, 346
 Bavó, Jaume I, 96

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Bazin, v. Bassin
 Beatus de Liébana I, 262, 263, 266
 Beaumont, Juan de II, 19
 Becker I, 207, 215
 Beer, Rudolf I, 292, 293
 Befaràs, Francesc II, 323
 Bégon III, abat de Conques I, 17
 Bela Lana, Simon de I, 205
 Bélisaire, v. Belisari
 Belisari I, 337, 338
 Bell, G. II, 81
 Bell-lloch, en II, 247
 Bellver, Antoni I, 53, 57, 59
 Bellver, Miquel I, 72
 Bellví, Teresa de II, 25
 Benages, Ramon de I, 202
 Benagis, v. Benages
 Benavente, comte de, v. Pimentel,
 Alfonso de
 Benet VI II, 319
 Benet VII II, 116
 Benet, sant II, 279, 283, 294
 Bera I, 348
 Berengarius, v. Anglesola
 Berenguer, bisbe de Barcelona II, 85, 86
 Berenguer, Joseph II, 208
 Berenguer, levita II, 321
 Berenguer, Salvador I, 366
 Berenguer de Tarragona II, 55
 Berenguer Guifré, bisbe de Girona II,
 314, 315, 316, 317, 321, 322, 323
 Berenguer Ramon, comte II, 315, 321
 Berga i Boada II, 138
 Bermúdez de la Pedraza I, 290
 Bernardus, v. Bernat
 Bernardus, sacerdos, scriptor et
 exarator II, 323
 Bernat, bisbe I, 348
 Bernat, monjo de Roca-Rossa II, 318
 Bernat, prior de Sant Pol II, 317
 Bernat, sant I, 153, 217
 Bernat Amat, vescomte I, 231
 Bernat de Ribes I, 74, 76, 78, 79, 83
 Berri, duc de, v. Berry, duc de
 Berri, Guillaume de I, 91
 Berrogain, Gabrielle P. Vilar II, v, xv,
 10-24
 Berruguete I, 281
 Berry, Agnès de I, 111
 Berry, duc de I, 111, 314, 316; II, 29,
 33, 34, 35, 37
 Bertaux I, 214
 Berti, Pietro I, 277
 Bertini, Giovanni Maria I, x, 206-208;
 II, XIII
 Bertoni, G. II, 347, 358, 359
 Bertran, Anna II, 237
 Bertran, Berenguer I, 75, 76, 79, 80, 81
 Bertran, D. I, 77, 83
 Bertran, Felip II, 237
 Bertran, levita II, 86
 Bertran, Miquel II, 237, 241, 245, 250
 Bertran, Pere I, 76, 81
 Bertrana, na, v. Blay, Maria Anna /
 Mariana
 Bertrand, J. J. A. I, ix, 156-161; II, XIII
 Bertrand le tieuillier II, 30
 Besozzo, v. Bisuccio
 Besta, E. II, 342
 Bettini, S. II, 230
 Beveridge, William II, 261
 Bezold, G. II, 73, 74, 76, 77
 Bianchi, L. II, 344, 345
 Bigo, comte de Tolosa I, 164, 165, 166
 Bigorra, comte de I, 123
 Billig I, 211
 Bisticci, Vespasiano I, 292, 293
 Bisuccio, Leonardo da I, ix, 25, 31, 32
 Blanca d'Anjou, reina de Catalunya-
 Aragó II, 63
 Blanch, Francesc II, 238, 245, 247,
 249, 250, 253

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Blanchet, Adrien II, 95
 Blanes, Vidal de II, 168
 Blay, Caterina II, 237, 238
 Blay, Elisabet/Isabel II, 236, 247, 249, 250, 251, 255
 Blay, els II, 252
 Blay, Gaspar II, 237
 Blay, Jerònima II, 237, 249, 250
 Blay, Joan I II, 237, 243, 246
 Blay, Joan II II, 237, 243, 248
 Blay, Margarida II, 237, 250
 Blay, Maria Anna / Mariana II, 245, 250, 251
 Blay, Mariana II, 237, 249, 252
 Blay, Pere I II, VII, 235-253, 255
 Blay, Pere II II, 236, 237, 252
 Blay, sant II, 252
 Bloch, M. I, 231
 Blondel de Drouhot II, 263
 Boades, pseudo II, 315, 317, 318
 Bobilo, Carolo, v. Bouvelles
 Bocargelino, Angelo II, 240
 Boccia, Antonio I, 277
 Bochaca, Pere I, 174
 Bocicaut II, 34
 Bodeman, Guillem I, 44
 Bodoni, Giambattista I, 274, 275, 276
 Bodoni, impressors I, 272, 273, 274, 275
 Boeci I, 49, 250; II, 331, 332, 333, 337
 Boetius, v. Boeci
 Bofarull, J. de II, 34, 35
 Bofarull, P. de I, 235, 252
 Bofarull i Sans, F. de I, 25, 291-292, 329; II, 10, 12
 Bofil, v. Bofill
 Bofill, Guillem I, 186, 193, 196, 197
 Bohigas, Pere I, IX, 28, 150-153
 Boil, Felip II, 25, 36
 Boil, Pere II, 25, 26
 Boinet, A. I, 263
 Boisserie, G. II, 74
 Boissonnade, P. I, 122, 226
 Boito, C. II, 69
 Boleslas, v. Boleslau
 Boleslau el Valent II, 229
 Bona, Joan I, 169
 Bonacolta, Beneduchus II, 188
 Bonanat, Pere I, 116
 Bonaparte, Napoleó I, 280
 Bonastre, Bernat de II, 36
 Bonaventura, sant II, 205
 Bonaventura y Mavellas, Margarita II, 266
 Bonefacio II, 291
 Bonet i Garí, Lluís II, XIV
 Bonfill I, 347
 Boniface, v. Bonifaci
 Bonifaci, comte I, 343
 Bonifaci, Lluís II, 202
 Bonifàs i Massó, Lluís II, 207, 208, 210, 241
 Bonifilius, v. Bonfill
 Bonllabi, Joan I, 51, 59
 Bonnet, Émile II, 125, 126, 127
 Bonumhominem, v. Bonushomo
 Bonushomo, bisbe d'Arezzo II, 343, 353
 Borbó, Ferran, duc I, 273
 Borbons, els II, 121
 Borg[j]a, Joan de I, 194
 Borgonya, duc/s de I, 29; II, 33
 Bories, Edmond I, 91
 Bornat, Claudi I, 51, 53
 Borney, Antoni II, 202
 Bor[r]aç, D. I, 82
 Borràs I, 284
 Borrassà, els II, 271
 Borrassà, Lluís II, 56, 63, 64
 Borrell II, comte II, 85, 281, 291, 292
 Borrellus, v. Borrell
 Borrellus, domnus I, 347
 Borromeo, card. I, 250
 Borsetti, F. I, 295

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Bosarte, Fernando María de I, 290
 Bosarte, Isidro I, 278
 Bosch, Esteve I, 357, 358, 361
 Bosch, Joan I, 203; II, 248
 Bosch, Pere Ramon I, 190, 200
 Bosch i Gimpera, Pere I, v, xi, xix, 323, 324; II, v, xii, xv, 2, 3, 4, 7, 133
 Bossuet I, 250
 Botella, E. I, 323
 Botet, fuster I, 187
 Botet i Sisó I, 169, 231; II, 1
 Bouché-Leclercq II, 326
 Bouchier I, 341
 Bouffard, P. II, 181
 Bouillet, A. I, 16, 18, 19, 20, 21, 22
 Boulogne, Joana de II, 35
 Bourbon, Jeanne de I, 92
 Bourbon, Marie de I, 92
 Bourdalou I, 250
 Bourgoing I, 281, 286; II, 257, 261
 Bourlie, Jean I, 355
 Bouvelles, Charles I, 43, 55, 56, 59, 60
 Bowles, William I, 282, 286, 288, 290
 Boxeda, Marçal II, 244
 Brandt II, 159
 Branly, Josep I, 358, 363
 Branly, Pierre I, 357, 358, 362
 Bredorède, Thierry de I, 256
 Bréhier, Louis I, xxii
 Bresslau, H. II, 345
 Brétonneau I, 250
 Breuer, J. II, 182
 Brière, Gaston I, 92
 Brizio, Anna Maria I, 207
 Brocà, Arnau Guillem I, 53, 149, 150
 Broederlam, Melchior II, 32, 33
 Brower I, 250
 Browero, v. Brower
 Bru, sant I, 217
 Bruandet I, 258
 Bruandot I, 257, 258
 Bruck, Robert I, 264
 Bruna, Narcís II, 248, 249
 Bruno, v. Bru
 Bruno, Giordano I, 56
 Brutails, Joan August I, xviii, 231; II, 68
 Budalers, v. Budallers
 Budallers, Narcís I, 142
 Bufil, v. Bofill
 Buñy, v. Bofill
 Bülow, von II, 147
 Bunsen, Chr. J. II, 77
 Burget, fra Romeo II, 186, 190
 Burgos, abbé II, 16, 17, 18
 Burgos, Juan de I, 387
 Burgués, Jaume II, 173
 Burguet, Bernat II, 197
 Buscà, Antoni I, 98, 99, 100
 Buscà, Josep[-Anton] I, 95, 97, 98
 Busquet, Pere I, 144
 Busquetus, v. Busquet
 Cabal, C. I, 175, 178, 179
 Cabanyes, mestre de I, 216, 217, 218, 219, 221, 222
 Cabarrús II, 122
 Çabater, Joan I, 79
 Çabater, Pere I, 136
 Cabot, Antoni I, 366, 369
 Cabré I, 321
 Cabré, Mateu II, 238
 Cabré Aguiló, Juan II, 180
 Cabrera, Guerau de, vescomte II, 318
 Cabrol I, 380
 Cadinhac, Vesian de I, 188, 191, 203
 Cahet Mus... II, 26
 Caifàs I, 216; II, 370
 Caimo, Norberto I, 282, 287
 Caiphas, v. Caifàs
 Caïphe, v. Caifàs
 Calàbria, duc de, v. Ferrante I
 Calaf, Pau II, 245

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Calcagnini, Ercole I, 287
 Calderó, G. I, 77, 83; II, 36
 Calderón I, 158
 Caldes, Ramon de II, 35
 Calef I, 8
 Callaut, Simon II, 30
 Calmet I, 250
 Calmette, Joseph I, 331, 332; II, vi, 9, 10, 12, 99-101
 Calveras, Jordi II, *post p.* 272, làm. II
 Calzada, Andreu II, 106, 111, 114
 Calzecchi, Carlo I, xvii
 Cambó i Batlle, Francesc I, xix, xx; II, 272
 Camín, Josep I, 370
 Camós, Marc Antoni II, 240, 241
 Campeny, Damià I, 370
 Campillo, Alfons II, 202
 Campis, v. Camps
 Campmagre, Pere I, 191, 193
 Campmany, v. Capmany
 Campomanes I, 272, 273, 274; II, 122
 Campori I, 274, 275, 276, 282, 285
 Campredon i Clariana, Maria II, 205
 Camps, Antiga II, 247
 Camps, Bernat II, 247
 Camps, Bernat de I, 101
 Camps Cazorla II, 107
 Canals, Pere I, 243
 Cancellieri I, 251
 Canellas II, 122
 Cannavale, Ercole I, 294, 296
 Cano, Alonso I, 281, 282
 Canó, Berenguer II, 86
 Canoguera, Petrus I, 297
 Canopos I, 313, 316
 Cantallop, Josep I, 369
 Caparroso, els I, 385
 Capdevila I, 183
 Capella, Marcià I, 250
 Capelletti, Josef I, 279
 Capmany, Antoni de I, 282, 289; II, 122, 213, 257, 258, 259, 262
 Capuç I, 284
 Caracal·la I, 256
 Caracciolo de Vico I, 205
 Carbó, Doménech II, 240, 245
 Carbó, Guillem I, 201, 202
 Carbonell, Antic II, 244
 Carbonell, Guillem II, 168
 Carbonell, Isidre II, 196, 201
 Carbonell, Lluís I, 203
 Carbonell, Pere Miquel I, 249
 Carbonell i Bravo, Francesc II, 122
 Carbonelli, v. Carbonell
 Carcassona, comte de I, 123
 Carcassona, Perot de I, 133
 Cardedera II, 31
 Carducci I, 245
 Carducho, v. Carducci
 Caresmar, Jaume I, 248; II, 122, 257, 258, 261
 Carlemany I, x, 163, 164, 165, 167, 194, 229
 Carles III I, 269; II, 257
 Carles IV I, 279; II, 124
 Carles V, v. Charles
 Carles d'Anjou I, 330
 Carles I d'Aragó-Castella, V d'Alemanya I, 206; II, 198
 Carles II d'Aragó-Castella II, 203
 Carles el Ximble II, 276, 277, 278, 285, 288
 Carlo, v. Carles I d'Aragó-Castella, V d'Alemanya
 Carloni, v. Carles el Ximble
 Carmine II, 270
 Carmini, Antoni II, 197
 Carmini, Miquel II, 238, 245
 Carnabali, Giulù I, 371
 Carnicer, Arnau I, 77, 83
 Carnoy, A. II, 363

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Caron, Pierre II, 157, 158
 Carpentier I, 251
 Carraria, v. Carrera
 Carrau, mn. I, 350
 Carreño I, 281
 Carrer Saragossa, Sebastià I, 175, 179
 Carrera, Bernat de II, 170, 171
 Carrera, Pere (obrer) I, 188, 189, 198, 199, 200, 201
 Carrera i Pujal, Jaime I, 363
 Carreras Candi, F. I, 239, 240; II, 15, 16, 17, 19, 96, 168, 241, 257, 260
 Carreras i Artau, Joaquim I, IX, 41-60; II, xv
 Carreras i Artau, Tomàs I, 41, 45
 Carreras i Costajussà, M. II, 96, 97
 Carriazo, J. M. de I, 321
 Casalibus, v. Casals
 Casalis II, 354
 Casals, Bartomeu de II, 63, 65
 Casals, moler II, 238
 Casanovas, Deodat II, 206, 207
 Casassús, moceen II, 251
 Caseres, Pere Màrtir II, 196
 Cases, Guillem ces II, 169
 Casimir el Gran II, 229
 Castany, Miquel II, 244
 Castañer, Josep II, 266
 Castaños, J. F. I, 356, 357, 361, 362
 Castel, Josep II, 196
 Castellà i Raich, Gabriel I, IX, 96-100; II, 239
 Castellarnau, Gerònima II, 247
 Castellnou, Estel·la de I, 333
 Castelló, Galceran I, 133
 Castells, Galceran I, 137
 Castellvell, Guillem de II, 86
 Castelpers, Jean de II, 372
 Castro Vetulo, v. Castellvell
 Català, Carles I, 145, 146
 Català, Isidre I, 179
 Català, Jaime I, 371
 Catalano-Tirrito, Michela I, 295
 Caterina, na I, 128, 130, 132, 133, 137
 Caterina, santa II, 355
 Caterina de Lancàster, reina de Castella II, 35
 Catharina, v. Caterina
 Catino, Gregorio di II, 354
 Cató II, 137, 139
 Catul I, 302
 Catulus, v. Catul
 Cavanilles, botànic I, 283
 Caveda II, 104
 Cazurro, M. II, 2, 4
 Ceán Bermúdez I, 208, 245; II, 104, 235
 Cecília, santa II, 282, 283, 284, 287, 294
 Cenci, P. II, 352, 358
 Cendra, Tomàs de II, 129
 Cendra de Feliu, Lluïsa de II, 129
 Cendra-Homs, família II, 129
 Centol, R. I, 77
 Centulli I, 167
 Cerdanya, comte de, v. Guillem Jordà i Guillem Ramon
 Cerezo I, 281, 284
 Cervantes I, 158
 Cesari, abat II, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 290, 293, 294
 Cesarius, v. Cesari
 Chabàs II, 220
 Chalvet de Rochemonteix, A. de II, 72
 Champeaux II, 30, 31
 Champion I, 91
 Chapoutier, F. II, 76
 Charles IV, le Beau I, 114
 Charles V, rei de França I, 92, 113; II, 32
 Charrier, Charlotte I, 257, 258
 Chauvel, A. II, 70
 Chelles, Pierre de I, 93
 Chenon I, 348

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Chevalier, Jehan II, 30
 Chevalier, Pierre I, 250
 Chía, Julián de I, 139
 Chiapelli, L. II, 342
 Chigi II, *post p.* 142, làm. I-II
 Choisy II, 107
 Christ, v. Crist
 Christian, v. Cristià
 Christo, v. Crist
 Christus, v. Crist
 Chroust, A. I, 263
 Chypre, Georges de, v. Xipre, Jordi de
 Ciaxares II, 3
 Cibulka, J. II, 230, 233
 Ciceró I, 250, 292, 297
 Cicerón, v. Ciceró
 Cid, el I, 156
 Cid Priego, Carles I, 359, 363; II, 361, 362
 Ciereia, Joseph II, 266
 Ciril, sant I, 293, 302
 Cirillo, v. Ciril
 Cirus II, 3, 5
 Cisneros, card. I, 55, 59, 205, 206
 Cisterna, Antoni II, 244, 250
 Clairvaux, Bernard de, v. Bernat, sant
 Claparède II, 159
 Clarius I, 123
 Clarke, Edward I, 281; II, 80
 Claudi II el Gòtic, emperador II, 217
 Claudià I, 302
 Claudianus, v. Claudià
 Cleopatra II, 326
 Clerc, M. II, 4
 Clermont, Robert, comte de I, 92
 Cles, levita II, 294
 Climent V I, 114, 115
 Climent XIV I, 270
 Clio II, 340
 Clota, Francesc de I, 356, 361, 362
 Clotaire, v. Lotari
 Codera, F. I, 342
 Codina, Guillem I, 202
 Codina, Serafina II, 252
 Codo, mestre II, 239
 Colart le Voleur II, 33
 Coll, Joan de II, 378
 Coll i Alentorn, Miquel I, x, xii, 326-336; II, xii, xv
 Collell, Simó I, 140, 143
 Colom, Andreua II, 25
 Colom, Jaume II, 243, 244
 Colombe, Jean I, 264
 Colomera, Arnau I, 74, 75, 78, 80, 199
 Colomerii, v. Colomera
 Colominas, J. I, 320
 Colomines i Roca, Josep II, vii, xv, 297-301
 Columel·la I, 128
 Columna, Aegidius I, 249
 Coma, Pere I, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200
 Coma, Pere Berceló de I, 202
 Comalada, Antoni I, 95, 96, 97
 Comas, Antoni II, 195, 197
 Comèstor, Pere I, 4
 Compan¹ I, 348
 Compan² I, 348
 Companio, Petrus I, 348
 Compte, Jaume II, 266
 Compte, Pere I, ix, 139, 144, 145, 146
 Conan[t], K. J. II, 68, 71
 Conca i Alcaraz, Antoni I, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290
 Conestable, v. Pere IV de Catalunya
 Conques, Pere I, 297
 Conques, Petrus, v. Conques, Pere
 Conrad II II, 75
 Conrad de Mazovie II, 229
 Constança, infanta d'Aragó I, 117

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Constança de Sicília, reina de Catalunya-
 Aragó I, 328; II, 185, 187
 Constància, santa II, 76
 Constantí I, 9, 176; II, 208, 327, 328
 Constantín, v. Constantí
 Contastí, v. Constantí
 Conti, Giambattista I, 287
 Cook, Walter W. S. I, ix, xi, 61-65, 379;
 II, xii, xiii
 Copons, Guillem de II, 34
 Corella, Roís de I, 3
 Corippi I, 341
 Coroleu I, 152
 Corominas, Narcís I, 171
 Coromines, Joan II, vii, xii, xv, 305-311
 Corona Baratech, C. E. I, 271
 Corrad de Bréban I, 258
 Correggio I, 281
 Corroes I, 11
 Cors, Guillem de I, 191, 193
 Corssen I, 263
 Cortesão II, 306
 Costa, Pere II, 210
 Costa i Llobera I, 158
 Coste II, 107
 Coter, Andreu II, 238
 Courbeville I, 283
 Coutil, L. II, 78
 Coville, A. II, 35
 Cram, Ralph Adams I, xx
 Creixell, Blanca de II, 186
 Cressus II, 3, 5
 Crexells I, 28, 296
 Crisogoni I, 164, 165, 166
 Crisogonius, v. Crisogoni
 Crist I, 2, 4, 6, 43, pl. III, 143, 166, 167,
 216, 261, 302, 312, 314, 316, 317,
 329, 347, 385; II, 51, 85, 86, 89, 200,
 201, 217, 218, 246, 253, 254, 271,
 285, 370
 Cristià IV II, 154
 Cristià IX II, 154
 Croce, Benedetto I, 26
 Crowfoot, J. W. II, 81
 Crozet, René II, 49
 Crudiliis, v. Cruïlles
 Cruïlles, Gilabert de II, 188
 Crusafont Pairó, M. II, 93
 Cuadrado, E. I, 320
 Cudina, Ramon II, 170
 Cuervo Márquez, Carlos I, 176
 Cues, Nikolaus von I, 49, 60
 Cugat, sant I, 368; II, 272
 Cugnoni, G. II, 142, 143, 145
 Cusà, v. Cues
 Cuyné, Joan I, 99
 Cyrille, v. Ciril
 Çans, v. Sans

 Dabrowka II, 230
 Dabuy, v. Daguí
 Dacià I, 24, 214
 Dacian, v. Dacià
 Dacien, v. Dacià
 Daculina I, 348
 Daguí, Pere I, 43, 44, 49, 52, 55, 59
 Dahn I, 340
 Dalmau, Lluís II, 271, 273, 274
 Damas, papa II, 77
 Dammartin, Dreux de II, 33
 Dammartin, Guy de II, 29, 33
 Daniel I, 385
 Daniel, Estienne II, 30
 Danilus, sacer II, 292
 Daremberg, Charles II, 130
 Darío, Rubén I, 158
 Darquers, Arnau I, 82
 Darqué[r]s, Bernat I, 79, 82, 83
 Darquers, Guillem I, 76, 79, 80, 82, 83
 Darque[r]s, Jaume I, 74, 76, 78, 79, 80,
 81, 82
 Darqué[r]s, Pere I, 77

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Darquers, Roc I, 76, 78, 79, 80, 82
 Darqué[r]s, Romeu I, 75, 76, 78, 79, 81
 Dartin, F. de II, 70
 David I, 5, 8; II, 207
 David, Lluís I, 368
 David, P. II, 231, 232
 De Toulgoët-Tréanna II, 34
 Dèdal I, 385, 387
 Deffontaines, Pierre I, IX, 102-109; II, XIV
 Dehio, G. II, 73, 74, 76, 77
 Delehay II, 327, 328
 Delisle, L. I, 263, 293
 Demay I, 255, 256
 Demòstenes I, 252
 Dendogrius, presbiter II, 291
 Denifle, H. I, 295
 Déonna, W. II, 3
 Descabri II, 69
 Descamps, Joan Francisc II, 240
 Deschamps, Paul I, IX, XXII, 15-24; II, XIII
 Descloit I, x, 325, 327, 330, 331
 Descroix, J. II, 364, 366
 Deshaines, chanoine II, 32, 33
 Deshoulières II, 67, 71
 Desjardins, G. I, 17
 Despont, Ramon I, 115
 Despuig, Guillem II, 26
 Despuig, Lluís I, 33, 252
 Dessau I, 337
 Desvall, Pere II, 35, 167
 Deulofeu, Roger I, 171
 Deusdedit, levita II, 321
 Devic II, 281
 Díaz, Pedro Valerio I, 248
 Díaz de Brito, Francisco I, 217, 218, 222, pl. III
 Didelot I, 120
 Dido I, 68
 Didon, v. Dido
 Diehl, Charles I, XVIII, 337, 339, 340, 341, 342, 343
 Diehl, E. II, 363
 Dieulafoy, Marcel I, XVI; II, 83, 107, 110, 111, 113
 Diez, F. I, 87, 111, 112; II, 307
 Dimas, v. Dimes
 Dimes, sant II, 17
 Dindorf, G. I, 338, 340
 Diosdado Caballero, Ramon I, 269, 270
 Dolç, Miquel II, VIII, XVII, XVIII, 361-366
 Domènech, Miquel I, 146
 Domènech, Pere I, 141, 142
 Domènech i Montaner, Lluís I, XIII
 Domínguez Bordona, J. I, x, 150, 244-253
 Dominicus, v. Domènech
 Domitil·la II, 77
 Donamius I, 167
 Donat I, 302
 Donat, clergue I, 166, 167
 Donatello I, IX, 25, 33, 34, 35
 Donatus, v. Donat
 Dopsch, Alfons II, 147
 Dorcha, v. Amat Dorcha
 Dorlant, Pierre I, 55
 Dot, Jaume I, 99
 Dou, Ignasi de II, 262
 Dozy, R. I, 342, 343
 Drei, G. II, 352
 Druda II, 278
 Du Cange I, 89, 111, 251; II, 307, 308, 326
 Duchesne I, 343
 Duemmler II, 366
 Dugłosz II, 227, 229
 Dupont, Jacqueline I, 120
 Duran, Estanislau I, 45, 51, 52, 54, 57
 Duran, Guillem I, 387
 Duran Canyameres, F. II, VI, 103-117

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Duran i Sanpere, Agustí I, IX, XI, 2-13;
II, XII, XIV, XV, 240, 274
- Durand, dom I, 256
- Durandus, presbiter atque
monachus II, 292
- Dürer I, x, 261-266, 281
- Durieux, A. I, 263
- Durini, Ercole, comte I, 277
- Durliat, Marcel II, VIII, XVII, XVIII, 369-
373
- Duvau, L. II, 364
- Ebregausus II, 345, 348, 351
- Eckart von Sydow I, 63
- Effmann, W. II, 74, 75
- Egger, R. II, 76
- Eguaras, J. I, 321
- Eichler, F. II, 40
- Eixèrica, comte d' II, 26
- Eiximenis, Francesc I, xx, 5
- Elena I, 313
- Elena, santa I, 9, 11, làm. III, 13; II,
328-329
- Eleonora d'Aragó I, 38
- Eletus, prevere I, 167
- Elias, sacer II, 291
- Elionor, reina de Catalunya-Aragó II,
26, 27
- Elipand I, 225
- Elisabet, v. Blay, Elisabet/Isabel i Pons,
Elisabet/Isabel
- Elisabeth, v. Isabel
- Elisenda, reina de Catalunya-Aragó II,
166
- Elorrieta Lacy, A. M. II, 182
- Emden, A. B. I, 295
- Empúries, comtes d' I, 163, 334
- Empúries, Joana, comtessa d' I, 117
- Encina, Félix de la I, 284
- Enguinel I, 348
- Enlart, Camille I, xxii; II, 72, 110
- Enneco, sacer II, 295
- Enpúrias, v. Empúries
- Enric, mestre I, 191, 193
- Enric IV d'Alemanya II, 75
- Enric V d'Anglaterra I, 113
- Enric VII d'Anglaterra I, làm. II, 385
- Enric III de Castella II, 35
- Enric de Castella, infant I, 328
- Enric I de França I, 348
- Enric III de França I, 56, 57
- Entença, Berenguer d' I, 334
- Entensa, v. Entença
- Erhle, Franz (i Francesco) I, 28, 292
- Eriballvs, v. Eribau
- Eribau, bisbe I, 347, 348
- Ermegod I, 348
- Ermemir I, 348
- Ermengaudus, archidiaconus II, 86
- Ermengol d'Urgell I, 375
- Ermessenda, del mas Vila II, 317
- Ermessendis, comtessa I, 374, 376, 378,
381; II, 314, 315
- Ernout, A. II, 364
- Erro, comte Sanche I, 17
- Es, mestre I, 384
- Escarabatxeres, Jaime II, 196
- Esdres I, 385
- Espert, Joan I, 132, 136
- Espill, Francesc II, 205
- Espinell, Vicente I, 288
- Espinosa I, 284
- Esplugas/ues, Ramon II, 207, 208
- Espona, Salvador II, 202
- Essex, comte d' I, 113
- Estaci I, 302
- Estalella, Antoni II, 247
- Estall, Jaume d' I, 133, 137
- Estanyol, Ferrer d' I, 140, 142
- Este, Leonello d' I, 295, 305, 306
- Esteve, Jaume I, 129
- Esteve, sant II, 307, 344, 371

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Estilicó I, 302
 Estrabó II, 6
 Estruch, Bonanasch I, 188
 Étienne, v. Esteve
 Étienne, abat de Sainte-Foy de Conques I, 15
 Eubel, C. II, 143
 Euctemó II, 7
 Eudes I de Champagne I, 123
 Eugène, v. Eugeni
 Eugeni IV I, 294, 303
 Eulàlia, santa I, 205, fig. I-II, 207, 241
 Eulogios Xenodoc II, 329
 Eutimi el Jove II, 329
 Euthymios, v. Eutimi
 Eutychios, sant II, 326
 Eva I, 10, 11; II, 85
 Exemenus, sacer II, 291
 Eyck, van II, 271, 273
 Eymerich, Nicolau I, 43, 57, 58
 Eymericus, v. Eymerich

 Fabià i Fuero II, 215
 Fabra, Pompeu II, XI, XII
 Fàbregas, Joan I, 358, 359, 362
 Fabricio I, 249, 250
 Faccio, Bartolomeo I, 293
 Fadoulhe, Guillem M^a I, 362
 Faduilhe, Jean I, 362
 Falguera, A. II, 67, 90, 105, 315
 Falguera, Antoni de I, XIII, XIV, 72
 Fancelli I, 206
 Fanena, Pere I, 77, 83
 Faraó I, 8
 Faraudo de Saint-Germain, Lluís I, IX, 128-137; II, xv
 Farell, Pere II, 237, 249
 Farinelli, Arturo I, 273
 Farnese, Isabel de I, 273
 Farrell, Pere II, 248
 Faustó, sant II, 77
 Fauston, v. Faustó
 Fava, Guido I, 355
 Faveran, Jacme I, 191, 193
 Fawtier II, 160
 Fea I, 275
 Febrer, Berenguer, prevere I, 82
 Febrer, Guillem I, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83
 Felicis, v. Feliu
 Feliksa, v. Fèlix
 Felip I, rei de França II, 321
 Felip I d'Aragó, II de Castella I, 41, 44, 53, 57, 58, 60; II, 247, 251
 Felip II d'Aragó, III de Castella II, 194
 Felip de Borgonya, v. Philippe III, le Hardi
 Felip I de Castella, el Bell I, 207
 Felip V de Castella I, 273; II, 119, 120
 Felip l'Atreuit, v. Philippe III, le Hardi
 Feliu, bisbe d'Urgell I, 225
 Feliu, Gaspar II, XI, XIII
 Feliu, Joan II, 377
 Feliu, Pere II, 377
 Feliu, sant II, 314
 Feliu (de) Cendra II, 129, 130
 Feliu i Cendra, Manuel II, 129
 Fèlix, sant, de Cracòvia II, 227, 228, 229, 233
 Fels, E. II, 73
 Fenollar, Bernat I, 130
 Fenolleda, Arnau I, 30, 32, 33, 34, 301, 303, 305, 307
 Ferdinand, v. Ferrante
 Fernán-Núñez I, 272, 277
 Fernán-Núñez, comtessa vídua de I, 277
 Fernandes, Enrique II, 244
 Fernández Avilés, A. I, 320
 Fernández Guerra, A. I, 343
 Fernández Navarrete I, 251
 Ferran VII I, 270

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Ferran, duc de Parma I, 276
- Ferran, infant, abat de Montearagón I, 326
- Ferran I de Catalunya-Aragó II, 35
- Ferran II de Catalunya-Aragó II, vi, 11, 13, 20, 34, 99, 141-146
- Ferran I de Nàpols, v. Ferrante
- Ferran Sanxis I, 328
- Ferrante I, rei de Nàpols I, 38, 293, 295, 296, 298; II, 144
- Ferrara, marquès de, v. Este, Leonello d'
- Ferra(e)rons, Pere de I, 74, 77, 79, 80, 81
- Ferrer, Antoni Pere II, 12, 18, 19
- Ferrer, Bernat II, 665
- Ferrer, família II, 19
- Ferrer, G. I, 83
- Ferrer, Gabriel I, 297
- Ferrer, Guim II, 56, 62, 65
- Ferrer, Jerònima II, 250
- Ferrer, Joan II, 237, 249
- Ferrer, Josep II, 241
- Ferrer, Pere Joan II, 12, 18, 19, 20, 23
- Ferrer, pubill II, 247
- Ferrer, Ramon I, 150, 151, 152, làm. I-II
- Ferrer i Blay, Pere Joanet II, 237, 250, 251, 252
- Ferrer i Soler, Albert II, vi, 91
- Ferrerons, Jaume I, 84
- Ficino, Marsilio I, 59
- Fides, v. Foy, santa
- Figaro I, 281
- Fikry, A. II, 72
- Filagrios I, 342
- Filangieri di Candida, Gonzaga I, xx
- Filangieri di Candida, Riccardo I, ix, xi, xxiii, 26, 38-40, 294, 296; II, xii, xiii
- Filibert de Savoia I, 264
- Filippo il Bello, v. Felip I de Castella
- Filòpatre I, 272
- Filópatro, v. Filòpatre
- Fincke, Heinrich I, xvii, 1; II, 164, 188
- Finestres, els II, 122
- Finestres, Jaume I, 284, 285
- Finestres, Josep I, 245, 251, 269, 285
- Fiocco II, 232
- Fita, Fidel I, 139, 141, 185, 187, 192, 196; II, 104, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 322
- Fivaller, Joan II, 252
- Flamola II, 114, 115
- Flaugier, Josep I, 368, 370
- Fletxer, D. I, 320; II, 106
- Fleury, E. I, 250; II, 75, 78
- Fliche, Agustín I, ix, 120-125; II, xiii
- Flix, Joan II, 244
- Floranes I, 252
- Florensa, Ad. I, xx
- Florentino, Daniel I, ix, 25, 29, 30
- Flórez I, 18, 226, 243, 245, 250, 345, 376; II, 217, 281
- Floridablanca, comte de I, 271, 272, 276; II, 122
- Focensés, Jaume I, 76, 81
- Focillon, Henri I, xxiii, 309; II, 67
- Foguet i Foraster, Ramon I, x, 243-253
- Foguetii, v. Foguet
- Foix, cardenal de II, 377
- Foixà, baró de I, 209, 211
- Folc de Cardona, Ramon I, 333, 334
- Folch i Torres, Joaquim I, xix, 375, 377, 378, 379, 380
- Fonolleda, v. Fenolleda
- Fonollet, Hug de 112
- Font, Antoni de II, 28
- Font, Berenguer de I, 191, 193, 199, 202, 203, 204
- Font, Francesc II, 205
- Font, Jaume II, 202
- Font, Miquel II, 237, 251

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Font de Rubinat I, 249
Font i Gomà II, 26
Font i Rius, J. M. I, 230, 239
Fontanini I, 249
Fontcuberta I, 187
Fonte, v. Font
Forment, Damià I, x, 213, 214, 215, 216, pl. I-II, 217, 218, 219, 221, 222, pl. III-VI, 223
Formigine, marquès de, v. Calcagnini, Ercole
Fornells, Antoni de II, 176, 177
Forner, Francesc II, 170
Fornerii, v. Forner
Fort i Cogul, Eufemià I, 66; II, v, 56-66
Forteza, G. I, xx
Foscari, Francesco I, 33, 296, 307
Foulques de Deuil I, 256
Foy, santa I, 15, 16, pl. I-II, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
Francastel, P. II, 231, 233
France-Lanord, A. II, 181
Francemir I, 348
Francesc, sant I, 264; II, 253, 255, 270
Franck, Georg I, 251
Franckenau I, 249
Franco II, xv
François, v. Francesc
Frankl II, 75
Frankowski I, 176, 178
Frazer I, 175, 179
Freschfield, E. H. II, 79
Fretmon, Nicolau de II, 57, 64, 65
Frías, L. I, 270
Frickenhaus, A. II, 1, 4
Friedrich II Stauffer I, 264
Frigerio, F. II, 69
Frind, Anton I, 264
Fritos, Berenguer II, 171
Frondoinus II, 242
Fructueux, v. Frutuós
Frutuós, sant I, 167; II, 282, 370
Frutolfus von Michelsberg II, 331
Fuentidueñas, Pedro de I, 251
Fuirucius, monachus II, 292
Fulbert I, 16
Fulvio, Andreas I, 252
Furgus I, 320
Gaçull, Jaume I, 130
Gaffaronus I, 200
Gaiano, Ramon de II, 176
Gaig, Francesc II, 208
Gaig, Josep II, 208
Gaignières I, 92, pl. I
Gaillard, Georges I, xx, 23, 24; II, v, 45-53, 68
Galart, Simon II, 30
Galera II, 183
Galí, Alexandre II, vi, 119-124
Galiay Sarañana, J. II, 31
Galindo¹ I, 348
Galindo² I, 348
Gallensis, v. Gal·les
Gal·les, Joan de I, 249
Gallo, Nicolás I, 250
Galtayres, Josep I, 95, 96, 97
Galtés, Francesc I, 99
Gandia, E. II, 2, 4
Gantarda, Ferrer II, 170
Garcia de Benavarri, Pere II, *post p.* 272, làm. II
García Bellido, A. II, 2
García de Santa María, Gonzalo I, 249
García Gonzàlveç II, 27, 28
García Palencia II, 183
García Villada, Z. I, 343
Garibald, prevere II, 353
Gariguet, Jehan II, 30
Garlande I, 256
Garnier de Pont-Sainte-Masence I, 67
Garrido, Salvador II, 266

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Garrier, Symmonnet II, 34
 Garriga, Joan II, 250, 252
 Gasc, Ramon II, 318
 Gascvs, v. Gasc
 Gattamelata I, 33, 34, 35
 Gauchery, Paul II, 30, 31, 32
 Gauchery, Robert II, 32
 Gauckler, P. II, 79, 81
 Gauczarandi de Pinós I, 348
 Gaudiosus, bisbe de Rosella II, 347
 Gaulejac, B. de II, 71
 Gausilo, v. Gasc
 Gausilus, v. Gasc
 Gautier de Biblesworth I, 68
 Gay, Jules I, 294
 Gay, V. I, 67
 Gaya, R. I, 26
 Gayet II, 107
 Gazulla, F. II, 163
 Geldemirus, v. Gelemir
 Gelemir II, 276, 277, 285, 286, 288
 Gelemirus, v. Gelemir
 Gellémirus, v. Gelemir
 Gelmirus, v. Gelemir
 Gener, Joan I, 203
 Generii, v. Gener
 Genermont, M. II, 71
 Georges, saint, v. Jordi, sant
 Georgius, v. Jordi
 Gerando I, 209, 210, 211
 Gerardus, primicer d'Arezzo II, 342
 Germana de Foix, reina de Catalunya-Aragó II, vi, 141, 143, 145, 146
 Gezo, notari d'Arezzo II, 342, 343, 346, 347
 Ghirlandaio II, 271
 Gil de Federich, Pere II, 250
 Gil de Rosselló I, 72, 74
 Gilabert, R. I, 187
 Gilaberti, E. II, 188
 Gilaberti de Sancto Antonino, G. II, 188
 Gimbernat, Antoni de II, 122
 Giménez Soler, A. I, 25, 27, 303; II, 26
 Ginés Sepúlveda I, 250
 Giordano, Luca I, 368
 Giorgi, Ignazio II, 141, 144, 145, 353, 354
 Giotto II, 270
 Giovanna di Castiglia, v. Joana, la Boja
 Giovanni di Castiglia, v. Joan, infant d'Aragó-Castella
 Giralt, Joan I, 368, 371
 Girona, Daniel II, 28
 Giterus, prevere I, 167
 Giussani, A. II, 69
 Glòria, Onofre I, 367, 369
 Glotz II, 159
 Gochery II, 30
 Goday, J. II, 67, 90, 105
 Goday y Casals, J. I, xiv, 72; II, 316
 Godefortes I, 167
 Godefroy I, 67, 111
 Goltred I, 348
 Gómez Moreno, M. I, xvi, 30, 381; II, 104, 108, 109, 113, 362
 Gomis, Francesc II, 266
 Gonico, v. Jenico
 González, Ana I, 220
 González, Fernán II, 115
 González Arnao I, 272
 González Berruguete, Alonso I, 207
 González Palencia, A. I, 342
 González Posada I, 244
 González Salas II, 183
 González Simancas I, 11
 Gorbin, Egidi I, 51, 52, 56, 59
 Gori I, 250
 Goropio Becano I, 250
 Goubert, Paul I, x, 338-343; II, xiii
 Gra, Joan II, 196, 200, 202
 Grabar II, 327
 Gràcia, Martí de I, 206

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Gracian, Diego I, 250, 283
 Graciusus, prevere II, 284, 287, 290, 291
 Grané, Joan I, 350
 Granja, Joan II, 236, 246
 Granya, Joan II, 236
 Grasemi, clergue I, 166, 167
 Grataroli I, 54
 Grau, Francesc II, 202
 Grau, Joan II, 202
 Gravar II, 328
 Gregori, v. Gregori
 Grégoire, v. Gregori
 Gregori VII I, 123
 Gregori, patriarca de Constantinopla I, 302, 303
 Gregori, sant II, 356
 Grieg II, 154
 Grieria, Antoni I, 88
 Groins, J. I, 140, 143
 Groyns, v. Groins
 Gruterus I, 250
 Gsel, S. II, 79
 Gual, Josep II, 196
 Gualba, fra Bernat de II, 186, 187, 188
 Gualba, Ponç de I, 117
 Gualengo, Alfonso Maria I, 272, 275
 Gualterus, monjo de Ripoll II, 340
 Guantarda, v. Gantarda
 Guardia, Berenguer II, 65
 Guarini, L. I, 272
 Gudiol i Cunill, Josep I, xxii, 62, 64, 112, 113, 149, 150, 373, 374, 375, 376; II, 58, 60, 62
 Guerart, Jenin II, 33
 Guerart, Johannes II, 33, 37
 Guerrini, V. II, 143
 Guevara, Pere de I, 52, 56, 59
 Guibert I, 15
 Guido d'Arezzo II, 332
 Guiffrey, Jules I, 258; II, 34, 35
 Guifré I II, 280
 Guifré II Borrell II, 276, 280, 293
 Guifred, bisbe de Narbona I, 348
 Guifredus, prevere/sacer II, 284, 287, 290, 292
 Guillaume I, 20
 Guillaume, v. també Guillem
 Guillaume le parchemineur II, 30
 Guillelmus II, 321
 Guillem, levita II, 86
 Guillem d'Uriola I, 74, 79
 Guillem de Volpiano II, 231
 Guillem Jordà, comte de Cerdanya I, 375
 Guillem Ramon, comte de Cerdanya I, 374
 Guinard, Joan II, 244
 Guisla I, 376
 Guisla, comtessa de Cerdanya I, 130, 378, 381
 Guitard, Bonfill II, 86
 Guitard, jutge II, 315
 Gulanti II, 354
 Gumfred [de Girona] I, 21
 Gumowski, M. K. II, 229, 233
 Guntheram, notari reial II, 341, 342, 344, 345, 347
 Guntheramnus, v. Guntheram
 Guntherano, v. Guntheram
 Gurb, Arnau de I, 202
 Gurbo, v. Gurb
 Gurri, Salvador I, 355, 366, 367, 368, làm. I, 369, 370; II, 207
 Gustau III II, 154
 Gustavde, v. Gustau
 Guy-Geoffroy, duc I, 123
 Guyer II, 81
 Guyot I, 257
 Hachette I, xv
 Hagen II, 364
 Halecki II, 148, 151

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Hamar, sarraí I, 50
 Hamilton, Earl J. II, 261
 Handwerk, Gian Giorgio I, 270, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282
 Hanotaux II, 148
 Hardouin I, 251
 Hartau, Francesc I, 141
 Hartmann, Moritz II, 106, 147, 148
 Haupt II, 112
 Haury, J. I, 338, 340
 Hebert, Magno I, 249
 Hecateu II, 1
 Helena, v. Elena
 Hélène I, 324
 Heloïsa I, 255, 256, 257
 Héloïse, v. Heloïsa
 Henri, v. Enric
 Henry I, 332
 Heracleonas I, 342
 Heracli I, 11, 341, 342
 Hercule, v. Hèrcules
 Hèrcules I, 338, 387
 Herèdia, Dídac d' I, 202
 Hereford, comte d' I, 113
 Hermes, Isaac II, 247
 Heròdot II, 3, 6
 Herouville, Pierre d' I, 91
 Herr, Jeanne Lucien I, 4
 Herrera, Juan de I, ix, 41-60; II, 246
 Hettner, P. I, 263; II, 78
 Higini I, 252
 Hoepli, Ulrico I, xv
 Hologodus, rei I, 164
 Homer I, 32
 Homerus, v. Homer
 Homodei II, 291, 292
 Homs-Burés, Dolors II, 129
 Honecker, Martin I, 49
 Honigmann, Ernest I, 341
 Honori, emperador I, 326
 Honori III II, 271
 Honorius, v. Honori
 Horace, v. Horaci
 Horaci I, 127, 275, 293, 302
 Hortau, Francesc I, 143
 Houdroy, J. II, 32
 Hubert, J. II, 74
 Hübner II, 218
 Hubschmid II, 307, 308
 Hucbaldus de Saint Amand II, 331
 Huesca, R. de I, 64
 Hug de Grenoble, sant I, 217
 Hug V Ponç d'Empúries I, 328
 Hugh of Grenoble, v. Hug
 Hugues, duc I, 123
 Hugues, sant, abat de Cluny I, 17
 Huguet, Gaspar II, 197
 Huguet, Jaume II, 58, 271, 273
 Huguet, Joan II, 197
 Humann, G. II, 75
 Hutton, James I, 295
 Iacobacci, Vincenzo I, 282
 Iacobus II, 169
 Ibn Khaldun I, 343
 Ibn Koteiba I, 342
 Iborra, P. I, 144
 Idiàquez, Francisco Xavier I, 270, 271
 Iesus, v. Jesús
 Iglésies, Josep II, 89
 Ihs, v. Jesús
 Ildibald I, 340,
 Illa, Fèlix I, 369, 370
 Illes, Salvador II, 202
 Innocenci VIII II, 270
 Innocent, v. Innocenci
 Innocents, sants II, 145
 Interián de Ayala, fra Juan I, 251, 387
 Iohannes II, 294
 Iohannes, levita II, 322
 Iolant, reina de Catalunya-Aragó II, 33
 Iorga, Nicolas I, xix

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Ireneu, sant I, 2
 Isaac II, 207
 Isabel, reina de Navarra I, 92
 Isabel, santa I, 263
 Isalguer, Miquel II, 376, 377
 Isarno I, 348
 Iscle, sant II, 94
 Isern, Pere II, 176, 177
 Iserni, v. Isern
 Isidor, sant I, 167, 337, 339, 340; II, 112
 Isidor de Badajoz I, 342
 Isidoro, v. Isidor
 Isidorus Pacensis, v. Isidor de Badajoz
 Israel I, 8
- Jaberg, K. II, 356
 Jacob II, 207
 Jacob, pare de sant Josep II, 329
 Jacobsthal, P. II, 4
 Jacobus, v. Jaume
 Jacobus de Constanzo, v. Jacobus de Costanzo
 Jacobus de Costanzo I, 298, 299, 300
 Jacques, v. Jaume
 Jafudà Alatzar II, 26
 Jafudanus, v. Jafudà
 Jameson II, 157
 Janer, Jaume I, 44, 55, 59
 Janer, Ramon II, 176
 Janeras, Francesc II, 202
 Janin, J.-B. II, 99
 Janitschek, H. I, 263
 Jannaris II, 326
 Jaume, fill de Josep II, 329
 Jaume, sant I, 121; II, 196, 244
 Jaume I de Catalunya-Aragó I, xiv, 87, 153, 230, 326, 327, 328, 330; II, 186, 188, 190, 217
 Jaume II de Catalunya-Aragó I, 113, 114, 115, 116, 117; II, 26, 63, 166, 167
 Jaume de Mallorca I, 331
- Jaume el Major, sant I, 222, pl. VI
 Jean, duc de Berry II, 29, 30, 31, 32, 34
 Jean de France, v. Jean, duc de Berry
 Jeanjaquet, J. II, 355
 Jeanroy, A. I, ix, 68, 69; II, xiii
 Jehan de Meigne II, 32
 Jehan de Valence II, 29, 30, 31, 32
 Jehan le tamisier II, 30
 Jehan le Voleur II, 32, 33
 Jehanne la poulaillère II, 30
 Jenico I, 4, 7
 Jerphanion, G. de II, 81
 Jesucrist I, 6, 90, 95, 259; II, 35, 57, 59, 64, 65, 132, 365
 Jesús I, 2, 3, 4, 5, làm. III, 13, 48, 62, 130, 135, 368; II, 57, 142, 145, 252, 274, 329, 370
 Jhesucrist, v. Jesucrist
 Jhon, v. Joan
 Joan, cabiscol de Girona II, 321
 Joan, infant d'Aragó I, 114, 115; II, 37
 Joan, infant d'Aragó-Castella I, 206
 Joan Baptista, sant I, 62, 63, 64, pl. IV, 65, 74, 76, 79, 82, 97, 100, 117, 261, 262, 350, 352, 378; II, 35, 57, 60, 64, 194, 207, 272, làm. II
 Joan II de Castella I, 30
 Joan I de Catalunya-Aragó I, 139; II, 33, 34, 35, 194
 Joan II de Catalunya-Aragó II, v, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 99, 100, 101
 Joan de França, v. Jean de France
 Joan de Tarragona II, 58, 59, 60
 Joan Degollaci, v. Joan Baptista
 Joan Evangelista, sant I, 350; II, 59, 60, 365, 370
 Joana, infanta, comtessa d'Empúries I, 117
 Joana II de Nàpols I, 294
 Joana, la Boja, reina de Castella I, 207

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Joanes, Joan de I, 284
 Joannes/is, v. Joan Baptista, sant
 Joaquim, sant I, 217, 218, pl. III, 316, 318
 Job I, 385
 Jofre, Geroni I, 96
 Jo[h]an, Pere I, 26, 40
 Jonàs II, 142
 Jordà, G. I, 81
 Jordi, bisbe d'Ausona/Vic II, 276, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 290, 291
 Jordi, sant I, 384; II, 35, 272, làm. I
 Jordi, sant, mestre de II, 274
 Josep, sant II, 145, 194, 329
 Josuè I, 8
 Jouin, Henri I, 258
 Jovellanos I, 252, 282; II, 104, 122, 258
 Juan, don I, 156
 Juanes, Juan de, v. Juni, Juan de
 Jud, J. II, 356
 Judas I, 2; II, 370
 Jules, v. Juli
 Juli II II, 13
 Júlia I, 256
 Julià, comte I, 342, 343
 Julià, Enric II, 239
 Julià, Joan III, 202
 Julià, Ponç I, 146
 Julián, v. Julià
 Juliana, santa I, 367, 370, 371
 Julien, v. Julià
 Juliol, Francesc Joseph II, 246
 Julita, santa I, 216
 Jullian, C. II, 6
 Juncà, Joan I, 169
 Juncosa I, 245
 Juni, Juan de I, 217
 Junio, Francisco I, 251
 Junyent, Eduard I, 1, 373; II, VIII, XVII, XVIII, 375-379
 Junyent, Llorenç de II, 241
 Junyent, Oleguer I, 61
 Just, sant, bisbe d'Urgell II, 220
 Justinià I, 338, 339, 340, 342, 343; II, 328, 329
 Justinià, bisbe II, VII, 215, 218, 219, 220, 221, 225, 226
 Justinien, v. Justinià
 Karles, v. Carles d'Anjou
 Karloni, v. Carles el Ximple
 Karo, G. II, 130
 Karoloni, v. Carles el Ximple
 Karulus, v. Carlemany
 Karvloni, v. Carles el Ximple
 Kavallarius, presbiter II, 291
 Kavalurus, presbiter II, 291
 Keuffer, M. I, 263
 Kircher I, 251
 Klunzinger II, 138
 Klüpfel, Ludwig II, 188
 Koberger, Anton I, 265, 166
 Koch, A. II, 73
 Koht, Halvdan II, 148, 153
 Kondakov, N. P. I, XVII
 Konen, H. I, 265
 König I, 251
 Körting, W. I, 87, 111
 Krautheimer, R. II, 77
 Krencker, D. II, 78
 Krüger II, 305, 306, 308
 Krüger, F. I, 85
 Krumbacher II, 326
 Kuhn I, 64
 Kunstle I, 385
 Kunze, H. II, 73
 La Linde, baró de II, 257, 267
 La Rochefoucauld, Cathérine II de la I, 257
 La Rochefoucauld de Roucy, Marie-Charlotte de I, 257

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Laborde, comte de II, 33, 107, 257
 Labrousse II, 261
 Laderosa, Francesc de II, 26, 166
 Lafita, Francisco II, 264, 265
 Lahondès, J. de II, 70
 Lambert, E. I, xvii, xxii, 17; II, vi, 75, 127
 Lami II, 341
 Lampérez i Romea, Vicente I, xiv, xix; II, 68, 104, 108, 109, 361, 362, 363, 364
 Lamprecht I, 263
 Langle, marquès de I, 281
 Lantier, R. II, v, 39, 40, 41, 43
 Lanzi, Luigi I, 269, 282
 Lapart, v. Llapart
 Lapide, Cornelius a I, 250
 Largiader II, 160
 Lario I, 244
 Larruga II, 122
 Las Cases I, 211
 Lascaris, Constantí I, 295
 Lasteyrie du Saillant, comte Robert de I, xv, xviii, xxii, 63; II, 70
 Laudegarius II, 292
 Laudegarus II, 292
 Lauer, Philip I, xix
 Laurens, Henri I, xviii, xx, xxii
 Laurent, v. Llorenç
 Lauro, Pietro I, 54
 Lavedan, Pierre I, xi, xx, 186; II, vii, xii, 269-274
 Lavico, v. Lluís
 Lavinheta, Bernat de I, 51, 52, 53, 55, 56, 59, 60
 Lavissee II, 35
 Lavoisier II, 122
 Lázaro Galdeano II, 104
 Le Braz, A. I, 181
 Lebossa, R. de I, 74, 78
 Leclercq, H. I, 338, 380
 Ledoico, v. Lluís
 Ledoycus, v. Lluís
 Lefèvre d'Étaples, Jean I, 50, 51, 52, 55, 59
 Lefèvre Pontalis, Eugeni I, xviii
 Lehmann, E. II, 75
 Leibnitz I, 250
 Leland, Waldo G. II, 148, 149, 160
 Lemena, v. Llémèna
 Lenoir, Alexandre I, 257; II, 107
 Leonardo I, 206
 Leroux, Ernest I, xix
 Leudovico, v. Lluís
 Leutario, v. Lotari
 Leveroni, Rosa I, ix, xxiv, 12; II, xiii
 Levi, G. II, 353
 Levielle I, 348
 Lévy-Provençal, E. I, 342, 343
 Lhéritier, Michel II, vi, 147-161
 Liberi I, 341
 Liéon, v. Lleó
 Limasosa, Jerònima II, 250
 Limasosa, Joan II, 243, 250
 Lindenschmitt, L. II, 39
 Linke, H. I, 263
 Lió, Pere, major II, 202
 Lira, Nicolau de II, 144
 Liutpart, v. Liutprand
 Liutprand, rei II, 341, 342, 344-345, 352, 354
 Lívolo I, 348
 Lla(e)dós, Josep I, 174, 176
 Llaguno, Eugenio de I, 279; II, 235
 Llano, marquès/a/esos de I, 273, 274, 275, 276, 277
 Llapart, en I, 188
 Llavinga, Miquel II, 202
 Lledos, M. I, 230
 Llémèna, Bernat de I, 142
 Lleó l'Isàuric II, 325, 328
 Llobet, Pere II, 165, 166, 170, 171

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Llobet, S. I, 236
 Llobet, Salvador II, 258
 Llobetó, Guillem II, 315
 Llor, Silvestre I, 146
 Llorenç, Joan II, 26
 Llorenç, sagristà de Sant Pere Despuig,
 de la vila de la Selva II, 63-64
 Llorenç, sant II, 327
 Llorente I, 290
 Lloret, Guillem Ramon de I, 192
 Llotger, Joan de I, 116
 Llovet I, 227
 Lluc, sant I, 62, 64; II, 372
 Llucià d'Antioquia II, 328
 Llúcia, santa II, 244
 Lluís III II, 350
 Lluís, rei I, 227
 Lluís, rei d'Aquitània I, 164
 Lluís el Calb II, 314
 Lluís II, el Germànic II, 350
 Lluís IV l'Ultramarí II, 277, 278, 279,
 284, 285, 288, 289, 291, 294, 319
 Llull, Ramon I, 41, 42, 44, 45, 48, 49,
 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 87
 Llunell, Antic II, 236, 250
 Llunell, G. de II, 34
 Llúria, Roger de I, 330
 Locatelli I, 286
 Lodovico, v. Lluís
 Lognon, A. II, 345
 Lombard, Pere I, 48
 Lombardus, Petrus, v. Lombard
 Longuet I, 92
 López, Sebastià II, 27, 28
 Lopes, Fernão II, 306
 López, Andrés I, 221
 López, Gregorio I, 251
 López de Ayala, Pero I, 249, 282
 López de Vascones I, 296
 López-Picó, Josep M. II, XII, XIII, XIV
 Lor, v. Llor
 Lorenzetti II, 270
 Lorraine, Jean de II, 12
 Lot II, 269
 Lotari II, 278, 281, 294
 Lotari I II, 345
 Louis IX I, 91, 92, pl. I, 93
 Louis XI II, 9, 99
 Louis, saint, v. Louis IX
 Lowe, E. A I, 62
 Lozoya, marquès de I, XXII; II, 106, 114
 Lubertianus, v. Lupertianus
 Lucà I, 292, 297
 Lucaín, v. Lucà
 Lucanus, v. Lucà
 Luce, v. Lluc
 Luchaire, Julien II, 158
 Luciano Serrano, P. II, 115
 Lucien, v. Llucià
 Lucini, Joseph i Giuseppe I, 359, 371
 Lucrèce, v. Lucreci
 Lucreci I, 293
 Luengo, J. M. II, 68
 Luges, Satriyna I, 205, 207
 Luke, v. Lluc
 Lulio, v. Llull
 Lullus, v. Llull
 Lulo, v. Llull
 Lumiares, comte de I, 244, 283, 288, 289
 Luna, comte de II, 26
 Luna, els II, 31
 Luna, Eximèn de I, 116
 Luna, Llop, comte de II, 26
 Luna, Pere de II, 31
 Lupartianus, v. Lupertianus
 Lupertianus, bisbe d'Arezzo II, 341,
 344, 347, 353, 354
 Lusignan, els I, 115
 Lusini, V. II, 342
 Mabillon I, 250
 Macanaz II, 122

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Maçana, Joan I, 74, 76, 78, 79, 81, 82
 Maçó, Pere II, 64
 Madexo I, 348
 Madoz I, 61
 Madrazo, Pedro de II, 108
 Madurell i Marimon, J. M. I, 331; II, vi, 28, 36, 163-178, 193, 244, 247
 Magarola, Ferrer de II, 168, 169
 Magnànim, el, v. Alfons IV de Catalunya, V d'Aragó, el Magnànim
 Magne II, 29
 Magnus, bisbe II, 353
 Maguerola, v. Magarola
 Mahomat Bençuleymén II, 26
 Mahomet Adbulazi II, 27
 Mai II, 364
 Maino I, 286
 Maiol, prevere I, 348
 Maiolus, v. Maiol
 Maistre, Josep de II, 124
 Maître, v. Mestre
 Maiuri, A. II, 77
 Maldà, R. de I, 80
 Maldano, R. de I, 80
 Mâle, Émile I, xi, 120, 121
 Mallol, Berenguer I, 335
 Mallola, Pere II, 65
 Maluquer de Motes, J. I, 319, 323
 Mamfred, rei de Sicília II, 185
 Mammàs, Gregori I, 293
 Manaresi, C. II, 354, 355, 356
 Mancini I, 296
 Manucci, Paulo I, 252
 Maragall, Joan I, 158
 Maranyan I, 193
 Marc, sant I, 62, 62, 64, pl. IV, 65
 Marc Aureli Sever Alexandre II, 131
 Marca, Pierre de I, 227
 Marcet, Francesc II, 168
 March, J. M. I, 272
 Marchi, Giuseppe II, 96
 Marcial I, 251, 302
 Marçais I, 342, 343
 Margarida, reina de Catalunya-Aragó II, 27, 35
 Margarida, santa II, 56, 63, 64, 355
 Marguerite, v. Margarida
 Mark, v. Marc
 Maria, filla de N. de Normandia I, 205
 Maria, infanta d'Aragó I, 115
 Maria, reina de Catalunya-Aragó I, 28, 152; II, 25, 194
 Maria, reina de Navarra I, 117
 Maria, santa I, 2, 42, 48, 95, 112, 117, 164, 220, 347, 368, 378; II, 57, 59, 64, 252, 276, 281, 282, 284, 287, 319, 370, 377
 Maria de Luna, reina de Catalunya-Aragó II, 27
 Maria Magdalena I, 22
 Marie-Madeleine, v. Maria Magdalena
 Marnigan, A. II, 110
 Marinescu, Constantin I, x, 27, 292-307; II, xiii
 Marinis, T. de I, 35
 Marquès, Angel I, 358
 Marquet, Ramon I, 335
 Marquilles, Jaume II, 378
 Marrades, Francesc II, 36
 Marsagalli, Pere II, 191
 Marshall, F. H. II, 130, 131, 132, 135
 Marteau, Jehan II, 30
 Martène, Edmond I, 250, 256
 Martí, Bernat II, 164, 165, 166, 170, 171
 Martí, degà I, 288
 Martí, Guillem II, 165, 166, 170, 171
 Martí, J. I, 230, 239; II, 122
 Martí, Marià II, 206
 Martí, Montserrat I, ix, xxiv, 12; II, xiii
 Martí, Pere I, 147; II, 164, 170

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Martí, sant I, 22
 Martí I de Catalunya-Aragó, l'Humà I, 139, 152; II, 26, 27, 28, 29, 34, 35
 Martí i Franqués, Antoni II, 122
 Martin, v. Martí
 Martín, V. I, 122
 Martín Rocha, M. V. II, 182
 Martina, emperadriu I, 342
 Martinell, Cèsar I, xx; II, vii, 193-214, 237, 239
 Martínez Aloy, Josep I, xiv; II, 220, 221
 Martínez de Marziella, Martí II, 28, 29
 Martínez i Ferrando, J. Ernest I, ix, 112-117; II, xv, 12, 35
 Martínez Santa-Olalla, Julio II, vii, xv, 42, 43, 133, 135, 179-184
 Martorell, Francesc I, 301, 345
 Martorell i Trabal, Francesc I, xxi, xxii, 27, 187
 Martras, doctor II, 266
 Martras, Manuel II, 266
 Martroye, F. I, 339
 Martullo fig. I-IV
 Marull, Pere II, 28
 Marull/Maruny, Llorenç II, 13, 14
 Marzano, família I, 37, 38
 Marzano, Giovan Battista I, 38
 Marzano, Marino I, ix, fig. I-IV, 37, 38, 39, 40
 Mas, arxiu I, 215, 216
 Mas, Josep II, 264, 265
 Mas [i Domènech], Josep I, 207, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 239
 Mas, Pere I, 96
 Mas, Salvador I, 96
 Mas i Gomis, Lluís II, vi, 94, 97
 Mas i Rubí, Josep I, 370
 Masaccio II, 270
 Masdeu, Joan Francesc I, 269; II, 122
 Masdéu, Josep II, 375, 376
 Masdovelles, els II, xiv
 Masip, Vicente Juan I, 217, 218
 Masó i Valentí, Rafael II, 129
 Masolino II, 270
 Massana, Ramon II, 170, 171
 Massili, Pere II, 171
 Massillon I, 250
 Massó i Torrents, Jaume I, 326; II, 27
 Massot i Muntaner, Josep II, v, xvi
 Mataloni I, 34
 Matas, Jaume I, 368, 370
 Matejcek, A. I, 264
 Mateu, Bartomeu II, 243
 Mateu, Pere II, 243
 Mateu, sant I, 62, 64
 Mateu i Llopis, Felip II, vii, xv, 215-226
 Mateu Pla II, 183
 Matheu, Gisbert I, 301
 Matilde I, 348
 Matthew, v. Mateu
 Mauri, Maria I, 182
 Maurice Denis, Bernardette I, 93
 Maurus, bisbe de Siena II, 341
 Maximus, bisbe de Pisa II, 342
 Mayans, Gregori I, 252, 269
 Mayer, August L. I, 215
 Mayoral, Andreu II, 215
 Mazzatinti, G. I, 25, 292, 293, 295
 Medina Conde, Cristóbal I, 282
 Medir, sant II, 272
 Meir Marin II, 30
 Meiss, Millard I, 316
 Meléndez Valdés, Juan I, 287
 Memling II, 273
 Menaguerra, Miquel II, 64
 Méndez, Francisco I, 248, 249
 Menéndez Pelayo, Marcelino I, 25, 225, 282, 292; II, 103, 121
 Menéndez Pidal, Ramón I, 122; II, 107
 Mengs I, 251
 Menzel I, 263

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Mercader, Joan I, x, 210-211; II, xv
 Mercader, Perot I, 301
 Mercati, Silvio Giuseppe I, 295
 Mesach, fuster II, 196
 Mesclans, Gabriel II, 237, 238, 249
 Messeguer, Arnau I, 115, 116
 Mestre, Antoni II, 237, 244
 Mestre del Rosselló II, 369
 Méthode, v. Metodi
 Metodi, sant II, 229
 Meulen, Ter II, 160
 Meyer, P. I, 263
 Meyer, W. I, 4, 68
 Meyer-Lübke I, 88, 111; II, 307
 Michael, v. Miquel
 Michel II, 110
 Michel, saint, v. Miquel, sant
 Michelangelo I, 207
 Micó, Andreu I, 81
 Micó, Llorenç II, 371
 Mieres, Guillem I, 190, 200
 Mieszko I II, 230
 Migne I, 256, 259, 293
 Miguel, Dimas de I, 57, 59
 Miguel Nadal, Mario I, 222
 Miler, Pere I, 95, 96, 97
 Millán García, Clarisa I, 321; II, 181, 182
 Millet, G. II, vii, 82, 325-329
 Mina, marquès de la II, 206
 Minieri Riccio, Camillo I, 292
 Mino da Fiesole I, 206
 Miquel, Bartomeu I, 96
 Miquel, Bernat II, 173, 175
 Miquel, protonotari II, 168
 Miquel, sant I, 77, 83, 84, 383, làm. I-II, 385, 386; II, 35, 51, 57, 61, 64, 315
 Miquel i Rosell, Francesc I, 228, 229, 231
 Miquel y Planas I, 4, 6
 Mir, Berenguer I, 74, 78, 79
 Mir Ballomar I, 348
 Mir de Saragano I, 348
 Mirababolí II, 25
 Miracle, Josep I, x, 350-353
 Miralles, Lluís II, 248
 Miranda, comte de I, 252
 Miravet, Guillem de II, 186, 190
 Miret i Sans, J. I, xiv, 236, 239, 240; II, 35, 235, 242, 243
 Miró, comte II, 281, 291, 292
 Miró, Guillem II, 86
 Miró, Magí II, 243
 Miró, Pere, de Banyeres II, 86
 Miró de Guardia I, 348
 Mistral, F. I, 85
 Mitjà Seguer, Marina I, 296
 Moció, v. Moxó
 Mohammed II de Turquia I, 293
 Moisés I, 4, 5, 8
 Moisy, Pierre II, vii, 228-233
 Molé, W. II, 233
 Moles I, 355
 Moles, Arnau II, 65
 Moles, Pasqual Pere II, 197, 212
 Molinero Pérez, A. II, 182
 Molinier, A. I, 263
 Moll, Francesc de B. I, ix, 86-89; II, xv
 Mommsen I, 340
 Monbroy, Berenguer de I, 79
 Moner, Antoni II, 200
 Monfar I, 329
 Monneret de Villart, U. II, 69, 80, 81
 Montagana, Giacomo de I, 34
 Montalbergo, Pietro Paolo II, 246, 247
 Montalti, comtessa de, v. Ruffo, Covella
 Montalto, Lina I, 27
 Montaner y Simon I, xiii
 Montano, G. B. II, 76
 Montanya, Pere Pau I, 355, 368, 370, 371
 Montanyà, v. Montanya

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Montcada, Guillem Ramon I, 326
Montcorb, Pere de I, 191, 199, 202, 203, 203; II, 377
Montecorvo, v. Montcorb
Montecurvo, v. Montcorb
Montemayor de Cuenca, Juan Francisco I, 251
Montengón, Pedro I, 271, 272
Montesquieu II, 150
Montesquiu, Elisenda de I, 332
Monteverde, José Luis II, 114
Montfaucon, Bernard de I, 92, 251
Montfort, Simó de I, 326
Montllor i Pujal, Joan II, 94
Montmanni, v. Montmany
Montmany, Franciscus I, 304, 305
Montpalau, Ponç de II, 323
Montpeller, Maria de I, 326
Montsalvatge i Fossas, Francesc I, 169; II, 11, 318, 319
Moñino I, 272
Mora Castellà, Joan I, xvi
Moragues, Pere II, 163, 164, 166, 167, 169, 171, 177
Morales, Ambrosio de II, 104
Morató, Carles I, 366, 369
Morató, Francesc I, 369
Morazé II, 160
Morcelli, S. A. I, 338
Mordtmann II, 327
Moreau, R. II, 71
Morelli I, 251
Morelowski, M. II, 231, 232, 233
Morer, J. I, 228
Morera, Benet I, 169
Morera, Bernat II, 196
Morera i Llauradó II, 235
Moreu-Rey, Enric I, x, 356-363
Morey, Guillem I, 187, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 200
Morguet, Joan II, 244
Morro i Marcé, Mateu II, xvii
Morta, Joan de I, 133
Mortet, Victor I, xxii
Mortiz Thausing I, 621
Mouça, v. Muça
Moulins, mestre de II, 273
Moustier, Jehan de II, 32-33
Moxó I, 352
Muczkowski, J. II, 231, 233
Muça ibn Noseir I, 342, 343
Müller, J. L. H. I, x, 310-318; II, xiii
Mulner, Jaume II, 165, 170
Mulnerii, v. Mulner
Mundó, Anscari II, vii, xv, xviii, 275-295
Muntaner, Joan I, 57
Muntesquiu, Alicsèn, v. Montesquiu, Elisenda de
Muñoz, Antonio II, 141
Muñoz y Romero I, 244
Mur, Dalmau de I, 196
Mur, Guilbert II, 321
Mur, Ramón de II, 62
Muratori II, 308, 341
Murillo I, 281
Murray, Gilbert II, 151
Myres, J. L. II, 4
Nabholz II, 160
Nadal, Miquel II, 61, 62
Nadal i Darrer II, 263, 264, 265
Nampio, prevere II, 284, 287, 290
Nandin le coustelier II, 30
Narbona, Vecian de, v. Cadinhac
Narbona, vescomte de I, 123
Narcís, promotor II, 176
Narseti II, 351
Nava, Iohannes de I, 298, 300
Nava, Sor de, pirata I, 292, 298, 300
Navagero I, 282, 287, 290
Navascués, J. M. II, 363

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Nebridi II, 220
 Neptú II, 94
 Neuffer, J. II, 4
 Neuss, Wilhelm I, x, xi, 262-266; II, xii, xiii
 Nevers, Jean, comte de I, 92
 Newton I, 250, 251
 Nicandre I, 313
 Nicau[la] I, 9
 Nicèfon I, 342
 Nicetas Choniac II, 326
 Nicodem[us] I, 6
 Nicolao [florentino] I, 30
 Nicolas, v. Nicolau
 Nicolau V, papa I, 293
 Nicolau, Pere I, 11, làm. III
 Nicolau, sant II, 369, 370
 Nicolau d'Olwer, Lluís I, x, xix, 256-260; II, xii, xv
 Nicolau de Sicília I, 297
 Nicolay II, 30
 Niemann II, 76
 Nisart, Pere II, 272, làm. I, 274
 Noè I, 4, 7
 Noguera, Josep I, 277
 Normandia, ducs de I, 113
 Nunyes, Pedro II, 244
- Ochando, Antoni II, 208
 Odilon, saint II, 71
 Odó de Cluny II, 332
 Oleguer, sant I, 231
 Oliba I, 348
 Oliba, abat I, 20, 345, 347; II, 340
 Olibana, Bernat Guillem d' II, 86
 Oliva, monjo de Ripoll II, viii, 331, 332, 333
 Oliva i Prat, Miquel I, x, 169-172
 Olivar, Marçal I, 28, 298; II, v, xv, 26-37
 Oliver, Nicolau I, 147
- Oliviere, Jehanne II, 30
 Oller, Narcís I, 157
 Olzina, Joan I, 304, 306
 Olzinelles, Bernat d' II, 168
 Omar y Barrera, Claudi I, xiii, xvi
 Omont, H. I, 263, 293
 Oms, Jaume I, 99
 Onnius, prevere II, 353
 Onofre, sant II, 58
 Onufred I, 348
 Onufred Samproian I, 348
 Oratius, v. Horaci
 Ordóñez, Bartolomeo I, 205, 206, fig. I-II, 207
 Origlia, G. I, 295, 296
 Oriol I, 348
 Ornos, Jordi d' II, 378
 Orrente I, 245
 Ortal, Francesc I, 141, 144
 Ortall I, 141
 Ortau, Francesc I, 141, 143
 Ortega y Gasset, J. I, 60
 Ortoneda, Mateu II, 62
 Orueta, Ricardo de II, 114, 115
 Osmà, Guillem J. I, xviii; II, 25, 26
 Osmín Ben Idris Ben Abdallà II, 26
 Ossorio, Jerónimo I, 251
 Otó I II, 73
 Otton, v. Otó
 Ovide, v. Ovidi
 Ovidi I, 293, 302
 Ovidius, v. Ovidi
 Owen, A. I, 68
- Padró i Serrals, Josep I, 97
 Palau, Jaume I, 115
 Palau, Miquel II, 26
 Palau, mossèn Ramon I, 71, 72, 73, 74
 Palencia II, 105
 Palol i Salellas, Pere de II, 285
 Palomino, Antonio I, 28

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Palos, Enric I, 288
 Palou, Guillem de II, 173
 Palumbus II, 354
 Pando II, 354
 Pano, Mariano de I, 219, 220
 Panormita I, 26
 Pantoja I, 281
 Paoli, Ugo Enrico II, 95
 Parascandalo, família I, 37
 Pardo I, 281
 Parès, Joseph II, 266
 Parès, Manuel II, 266
 Paretalta, Francesc de I, 200, 201
 Parietealto, v. Paretalta
 Paris, comte de I, 164
 Paris, Pierre I, xxii
 Parma, duc de, v. Ferran, duc de
 Parreño, Arce y Alarcón, Isabel de, marquesa de Llano I, 274
 Paschi, U. II, 341, 343, 352
 Pascual, Jaume I, 239, 244, 345; II, 122, 278, 281, 289, 293
 Pasqual, Guillem II, 66
 Pasqual, Joan II, 250
 Pasqual, sant Pere I, 3
 Passa[e]nant, Andreu de I, 77, 83
 Pastor, Ludwig von I, 280
 Patavii, Gerald I, 202
 Patricius, sacer II, 295
 Patxot i Jubert, Rafael II, xiv
 Pau, monjo I, 347
 Pau, sant I, 2, 62, 63, 216, 350; II, 59, 239, 252, 372
 Paul, v. Pau
 Paulí de Nola II, 364
 Paulus, v. Pau
 Pauly I, 337
 Pax, Nicolau de I, 53, 59
 Payne, H. II, 4
 Pedramina, mossèn II, 252
 Pedret, Francesc I, 140, 142
 Pedro, Martín II, 18
 Peguizer, Juan I, 249
 Pellicer I, 165
 Pércopo, E. I, 295
 Pere, Arnau II, 86
 Pere, conestable de Portugal II, 35
 Pere, fill de Ramon Berenguer el Vell II, 321
 Pere, infant d'Aragó-Catalunya I, 328; II, 185, 188, 190
 Pere, infant de Castella I, 115
 Pere, Miró II, 86
 Pere, monjo de Ripoll II, 332, 333
 Pere, prevere i primicer II, 86
 Pere, sant I, 62, 63, 164, 326, 350; II, 59, 207, 252, 279, 282, 283, 284, 287, 290, 293, 294, 314, 327, 370, 372
 Pere, sotsdiaca de Tost I, 348
 Pere I de Catalunya, II d'Aragó, el Catòlic I, 326
 Pere II de Catalunya, III d'Aragó, el Gran I, 113, 153, 328, 329, 330, 331, 332, 334; II, vii, 63, 185, 186, 187, 189, 190
 Pere III de Catalunya, IV d'Aragó, el Cerimoniós I, 95, 117, 151, 189, 198, 331; II, 16, 25, 27, 32-33, 163, 166, 167, 168, 169, 219
 Pere IV de Catalunya II, 271
 Pereda, Juan de I, 221
 Pérez Bayer, Francesc I, 250, 251, 252, 284
 Pérez de Ayala, Ignacio I, 282, 288
 Pérez de Barradas, J. II, 43
 Pérez de Vargas, Bernaldo I, 250
 Pérez Villamil, Manuel II, 104
 Pérez Villanueva, Joaquín II, 39
 Pericot, L. II, 4
 Périgueux, Jérôme de I, 17
 Perini, Giulio I, 274, 275, 277, 280, 285

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Perot le Bourguignon II, 30
 Perrot-Chipiez II, 4
 Persi I, 302
 Persius, v. Persi
 Petavio I, 250
 Peter, v. Pere
 Petit, Baldomer I, 169, 171
 Petreius, Joan I, 54
 Petronil·la, santa I, 326
 Petrus, v. Pere
 Pey, Josep I, 345
 Philagrios, v. Filagrios
 Philibert, v. Filibert
 Philippe IV, le Bel I, 92
 Philippe III, le Hardi I, ix, 91, pl. I-II, 93; II, 32
 Pi i Arimon I, 356
 Pic de la Mirandola, Giovanni I, 55, 59
 Picanyol, Miquel II, 207, 208
 Picard, ed. I, 16
 Picavet I, 255, 259
 Piccolomineus, v. Piccolomini
 Piccolomini, Eneas Silvi I, 291, 293; II, 142, 143, 145
 Pictis, Johannotus de I, 30
 Pie, v. Pius
 Pié, Joan II, 55, 58, 59, 62, 63, 235, 236
 Pieri, S. II, 346
 Piero della Francesca I, làm. III
 Piferrer I, 197, 290
 Pignatelli, José I, 272
 Pijoan, Josep I, xiv, 34, 63, 64, 141; II, 105
 Pilat, Ponç II, 370
 Pimentel, Alfonso de I, 29, 30
 Pinaut, Berthomé II, 32
 Pinaut, Jehan II, 32
 Pinell, Joan I, 133
 Pinós, Bernat de II, 240
 Pinturicchio II, 270
 Pinyes, Ramon II, 237
 Piquer, R. I, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83
 Pirandello I, 284
 Pirene II, 269
 Pisanello I, 33
 Pius II, v. Piccolomini
 Pius IV I, 219
 Pius V I, 247
 Pius VII I, 270, 272
 Pius XI II, 149
 Pla, Joaquim I, 270
 Pla, Ramon de II, 176
 Placido I, 348
 Plana, Arnau I, 193
 Planas, Josep I, 366, 369
 Planat II, 107
 Plandiura, Lluís I, 6
 Planes, Antoni II, 377
 Plano, v. Pla
 Plansó, Rafael II, 241
 Plantavit de la Pose I, 250, 251
 Pleyán de Porta, J. II, 361
 Plini I, 251
 Plouvier, Robert II, 126, 127
 Plutarc I, 250
 Poderico, Joan Maria II, 143
 Pokrowski II, 149
 Polo, Lazzaro I, 292, 299
 Polo, Marco II, 34
 Pomareda, Joan II, 244
 Poncius, v. Ponç
 Ponç, Antoni I, x, 245, 246, 247, 269, 272, 273, 275, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 376; II, 235, 257, 258, 259, 260, 261
 Ponç, Francesc I, 247; II, 237
 Ponç, Joan I, 76, 82
 Ponç, notari II, 322
 Pons, Elisabet/Isabel II, 236, 237, 251
 Pons, J. I, 229, 238
 Pons, monjo de Conques, bisbe de Barbastre I, 17

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Pons, Pere II, 237
Pons i Guri, Josep Maria II, VII, XVIII, 313-324
Ponsell, J. I, 322
Ponsell-Pericot, F. I, 322
Pont, Pere de I, 192, 195, 200, 201, 204
Ponte, v. Pont
Ponz, v. Ponç
Poppon de Stavelot II, 231
Porcel, fra Jaume I, 80
Porcher, E. A. II, 80
Porcher, Jean I, 318
Porter, Arthur Kingsley I, XVI, XIX, XXIII, 61, 63, 64; II, 68, 69, 70, 113, 114
Posa, Pere I, 51, 52, 59
Posevino I, 249
Post, Chandler R. I, x, XI, 64, 214-223, 376; II, XII
Potier, Jehan le II, 30
Poussin I, 281
Powicke, F. M. I, 295
Pradell, Miquel II, 202
Prat, Guillem de II, 170
Prat de la Riba, Enric I, XVI, 186; II, XI
Prats, Bonaventura I, 285
Preger, Th. II, 325, 327, 328
Presas, Gaspar II, 197
Presles, Raül de II, 34
Prim, Miquel I, 143
Proaza, Alfonso de I, 50, 52, 55, 59
Procopé, v. Procopi
Procopi I, 338, 340; II, 327, 328
Properce, v. Properci
Properci I, 293, 302
Proserpina I, 302
Provence, Marguerite de I, 92, 93
Prudenci II, 216
Pseudo-Isidor I, 339, 340
Puig, fra, claver de Montesa I, 34
Puig, Jaume de II, v, IX, XV, XVI, XIX, 57, 64, 65
Puig, Luys dez I, 302
Puig i Cadafalch, Josep I, VII, IX, XIII, XIX, XX, 64, 72, 119, 120, 121, 123, 124, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 186, 187, 188, 291, 325, 373, 377, 381; II, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, 2, 67, 68, 71, 73, 90, 95, 105, 125, 147, 231, 235, 242, 243, 272, 274, 275, 279, 316, 325, 375, 379
Puiggarrí I, 112, 131
Puiguriguer, Joseph II, 208
Pujadas, Francesc I, 366
Pujades, Nicolau II, 26, 28
Pujol I, 169
Pujol, Agustí II, 196
Pujol i Tubau, Pere I, x, xv, 346-348, 375, 378
Quadrado, J. M. I, 290; II, 361, 362, 363, 364
Quastells, v. Castells
Quatharina, v. Caterina
Quenedey, M. I, 67
Quentel, Heinrich I, 265
Queralt, Francesc I, 301
Queralt, Jaume I, 96
Queralt, Pere I, 76, 81, 82
Quicherat I, 112
Quiricus, v. Quirze
Quirze, sant I, 216
Rabaça, Domènec I, 77, 83
Rabaça, R. I, 84
Rabaça, R., fill I, 84
Radet, P. II, 3
Radolfo I, 348
Radulfus, sacer II, 291
Rafael, Jordi II, 377
Raffaello I, 281

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Ràfols, Josep-Francesc II, 235, 237, 239, 242, 247
- Ragués, Jaume II, 238, 243, 244
- Raimbaldus II, 321
- Raimus, sacer II, 292
- Rajadell, Pere de I, 296
- Ramir I I, 122
- Ramire, v. Ramir
- Ramírez y Guzmán, Jaume I, 56
- Ramius, presbiter II, 291
- Ramon, comte de Pallars I, 226
- Ramon Berenguer I I, 228; II, 91, 315, 320, 321
- Ramon Berenguer II I, 228; II, 85, 321
- Ramon Berenguer III I, 228, 229, 230, 231, 233, 239, 317
- Ramon Berenguer IV I, 229, 235, 236, 239
- Ramon Berenguer, comte d'Empúries II, 164, 170
- Ramon Berenguer, comte de Barcelona I, 153
- Ramón Mérida, J. II, 180
- Ramonet (de Sarroca de Bellera) I, 174
- Raqués, v. Ragués
- Rashdall, Henry I, 294, 295
- Ratés, v. Ragués
- Rath, Erich von I, 264
- Ravaya, Astruc II, 186
- Ravaya, Jucef, fill II, 187
- Ravaya, Jucef, pare II, 186, 187, 190
- Raymond [de Girona] I, 21
- Raymond [senyor de Bousquet] I, 18, 19
- Raymond IV de Saint-Gilles I, 123
- Raymundus, v. Llull
- Raym/nus, presbiter II, 291, 292
- Recesvint II, 113
- Regon I, 282
- Regordosa, Pere I, 99
- Rei Catòlic, v. Ferran II de Catalunya-Aragó
- Reixach, Baldiri II, 120
- Rembrandt I, 281
- Renart, Miquel I, 145, 146, 147
- Renato d'Angiò, rei I, 38
- Renom Costa, Vicenç II, 94
- Reparaz, Gonçal de I, 239
- Requesens, Lluís de II, 247
- Rexó, Guillem I, 144
- Rey, R. II, 71
- Rey Pastor, J. I, 41
- Riba, Antoni I, 346
- Riba, Carles II, xiv
- Ribalta, pintor I, 245, 284
- Ribas, Benet II, 14, 18, 19, 278, 281, 289, 293
- Ribas, Benito, v. Ribas, Benet
- Ribas i Bertran, Marià I, x, 366-371
- Ribas y Margarit, Joseph II, 266
- Ribeles, Petrus R. de I, 348
- Ribelles, Bartomeu I, 289
- Ribera, Josep de, pintor I, 245, 269, 284
- Ribera, M. I, 227
- Riberol, Joan II, 247
- Richelle, v. Riquilda
- Richilde, v. Riquilda
- Richillis, v. Riquilda
- Riembau de Montseny II, 316
- Riera, Antoni II, 202
- Rigalt, Bru I, 370
- Rikele, v. Riquilda
- Rimone II, 354
- Ríos, Amador de los I, 25
- Ripis, v. Bernat de Ribes
- Ripoll, Antoni Acaci de II, 241, 248
- Riquer, Joan II, 203
- Riquilda, comtessa II, 278, 279, 280, 286, 287, 290, 291
- Risco, marquès del I, 251
- Rius, fra Josep I, 243
- Rius, J. I, 228, 229, 231, 232, 237, 239; II, 85

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Rivero, Casto María del I, 285
Riville, Marc Antoni I, 356
Rivoira, C. T. I, xv
Robert, v. Robert
Robert, Francesc II, 176
Robert, negociant I, 225
Robin, Marcel II, 45
Roc, sant II, 371
Roca, Antoni II, xi
Roca, Bernat I, 189, 190, 201; II, vi, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178
Roca, Marc I, 140, 142
Roca, Nicolau I, 146
Roca, Pere II, 173, 176
Rocabertí, Dalmau de I, 334
Rocafort I, 61
Rocamora Seguí, Joseph I, 345
Roch, v. Roc
Rocha, Guillem de, v. Sa-Rocha
Rocha, mestre de la Seu, v. Roca, Bernat
Rockefeller II, 157
Roda, Pierre de, bisbe de Pamplona I, 18, 22
Rodà, Patllari II, 322
Roderic, rei I, 342, 343
Rodolf II, 350
Rodolfo, v. Rodolf
Rodríguez Fonseca, Juan I, 207
Rodulf II, 278
Rogent, E. I, 45, 51, 52, 54, 57
Roger le Gros I, 256
Rogier II, 273
Röhde, Paul I, 4
Rohlf, Gerhard I, 294; II, 355, 356, 360
Roi Catholique, v. Rei Catòlic
Roig, Antoni I, 251
Roig, Joan II, 202
Roig, Ramon I, 199, 202
Roig i Jalpí II, 315, 318
Roís de Corella, v. Corella
Rokseth, P. I, 86
Roland, v. Rotllan
Rolin II, 269, 273
Ros, Joandomènec II, v, x, xv
Ros, Segimon I, 369
Roscelí, v. Roscelin
Roscelin I, 255, 256, 259
Rôse, Sanche de la, bisbe de Pamplona I, 17
Rosenbach, Juan I, 249, 250
Rosi, Giorgio I, 39
Rosmini, Carlo I, 277
Rossanno, príncep de I, ix, fig. I-IV, 37
Rossetti I, 252
Rossell, Elionor II, 236, 250
Rossell, Gabriel II, 236, 248
Rossell, Maria II, 236, 250
Rosselló, comtes de I, 163
Rossi I, 296
Rossi, G. B. de II, 77
Rossi di Fiesole, Sandro I, 205
Rotllan I, 122, 156
Roucy, Eble de I, 123
Rouhault de Fleury, C. II, 78
Roujoux I, 209, 211
Rovere, card. Giuliano della II, 13, 18, 20
Rovère, Julien, v. Rovere, card. Giuliano della
Rovira, Antoni I, 99
Rovira, Domènec II, 196, 199, 200, 201, 202
Rovira, Miquel II, 250
Royn, Francesc I, 139, 142
Rubens I, 281, 287
Rubeus, v. Roig
Rubió i Balaguer, Jordi I, ix, xi, 26-35; II, xii, xv
Rubió i Lluch, Antoni I, xx, 117; II, 25, 27, 34, 164

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Rubió y Bellver, Joan I, xv, xx
 Ruffo, Covella I, 38
 Ruffo, els I, 38
 Rufinus I, 368
 Ruiz Argilés, V. II, 180
 Ruiz de Arcaute, A. I, 41, 42, 44
 Ruiz y Pablo, Ángel I, 356, 357, 361, 362
 Ruiz y Porta I, 244, 246
 Rumpf II, 4
- Sa-Roca, Guillem II, 186, 189, 190
 Saavedra, E. de I, 343
 Saba, reina de I, 4, 5, 9, 13
 Sabater, Francesc II, 255
 Sabater, Pere I, 132
 Sabbadini, R. I, 295
 Sabirón González, P. II, 31
 Sabundo, v. Sibiuda
 Sacoma, Pere, v. Coma, Pere
 Sada, Dionigi Ottaviano I, 251
 Sadurní, sant II, 85, 86
 Safont, Joan II, 236
 Saglio, Edmon II, 130
 Sagrera, Guillem I, 26, 39, 40
 Sagrera, Jaume I, 40
 Sagrera, Joan I, 40
 Sala, Antoni II, 237, 248
 Sala, Gabriel II, 171
 Sala, Jaume II, 28, 248
 Saladin, H. II, 79
 Salas, Xavier de I, 216
 Sales, Carles II, 210
 Salin, Edouard II, 43, 181
 Sallent, Vicenç de I, 227
 Sallent i Galtés, mn. Llorenç I, 349, 350, 352
 Sallenti, Vincentius de, v. Sallent
 Salomó I, 5, 8, 9, 12, 13; II, 188, 192
 Salomó, patrici I, 339
 Salomon, presbiter II, 295
- Salomón I, 348
 Salvà i Campillo II, 122
 Salvador, els II, 122
 Salvany i Oller, Josep II, 93
 Salverda de Grave I, 68
 Samsó Xenodoc II, 329
 San Leocadio, Paolo da I, 222
 San Valero Aparisi, Julián I, 320; II, 130
 Sanche, v. Sancho
 Sanche Ramire, v. Sancho Ramiro
 Sánchez Cantón, F. J. I, 30, 41, 42, 55, 58, 321
 Sánchez de Huero II, 26
 Sánchez de Lizárazu, Gerónimo I, 56, 59
 Sanchis Sivera, S. I, xiv, 11, 30; II, 218, 219
 Sancho, comte de Castella I, 19
 Sancho Ramiro, rei d'Aragó I, 17
 Sancti Stephani, v. Esteve, sant
 Sancto Minato, v. Sentmenat
 Sanç, Arnau I, 193
 Sanç Capdevila II, 60
 Sança, domna I, 348
 Sandoval I, 250
 Sandro Rossi di Fiesole, Giovanni di I, 207
 Sandvick II, 154
 Sanpere i Miquel II, 56, 58, 62, 63
 Sans, En I, 128, 133
 Sansovino I, 207
 Sant Joan, Miquel de I, 199, 202
 Sant Joan, Pere de I, 193, 195
 Santa María, Gonzalo de II, 10
 Santacruz, Francesc II, 202
 Santasusagna, Joaquim II, 89
 Santasusanna, I, 99
 Santillana, marquès de I, 28
 Santiyan I, 244
 Santponts II, 122, 262, 263
 Sapllana, Francesc I, 192, 193

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Saralegui, Leandro de I, 217
 Sarrasin, le, v. Jehan de Valence
 Satanàs I, 3
 Satria, bisbe I, 196
 Sauer, Joseph I, 384, 385
 Sauleda, Pere II, 266
 Savellà, comte de II, 239
 Saxònia, Lluís de I, 2, 3
 Scaptolfus II, 354
 Schellenberg, Carl I, 261
 Schiaparelli, L. II, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354
 Schmitt, Otto I, 262
 Schnütgen I, 263
 Schramm, Albert I, 264
 Schreiber, Georg I, 265
 Schreiber, W. L. I, 264
 Schulten, A. II, 1, 5
 Schwabl, F. II, 75
 Sed, v. Set
 Sédirac, Bernard de I, 17
 Seguer, Guillem I, 71
 Segura, J. I, 236, 239
 Sellarés, Joan Vicenç II, 248
 Semper, Hans I, 34, 35
 Semproniana, santa I, 367, 370, 371
 Sendred I, 348
 Sendred de Toran I, 348
 Séneca I, 250
 Senén II, 271
 Seniofred, v. Seniofredus
 Seniofredus, sacer II, 291, 293, 294
 Senis, v. Siena
 Sentmenat, Ramon de II, 28
 Sentvicenç, G., canonge I, 187
 Septengrancis (*sic*), Cornelius de I, 250
 Sèptim Sever I, 256
 Seró, Antoni, prevere I, 132, 136
 Seró, Bartomeu I, 128, 131, 132, 133, 137
 Seró, can I, 129
 Seró, Joan I, 133
 Serra, Dídac I, 369
 Serra, els II, 271
 Serra, Jaume II, 56, 57, 62, 63, 65, 66, 163
 Serra, Pere I, 139, 142, 171; II, 199, 202
 Serra i Pagès, Rossend I, 173, 174, 175
 Serra i Ràfols, Elies I, x, 186-204
 Serra i Ràfols, Josep de C. I, xii; II, vi, xii, xv, xvii, xviii, 94, 129-136
 Serra i Vilaró, Joan I, 243, 323
 Serrahima, Maurici II, xiii
 Serrat, Bernat II, 248
 Servandus, bisbe d'Arezzo II, 341, 344
 Servi I, 302
 Servières, L. I, 16, 21, 22
 Servius, v. Servi
 Sescomes, Romeu II, 59
 Sessa, Giovanni Antonio, duc de I, 38
 Set I, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, làm. I-IV
 Sevall, Antic I, 143
 Sevellà, v. Savellà
 Sibil·la Tiburtina II, 143, 145, 146
 Sibiuda, Ramon I, 54
 Sicard, Germain II, 372
 Sidela I, 348
 Siena, Johannes de II, 188
 Siffredi, Nicolau I, 202
 Siger de Bravant I, 49
 Sigerius, v. Siger
 Silvi Itàlic I, 302
 Silvius, v. Silvi
 Simeó II, 329
 Simone da Mantova I, 205, fig. I-II, 207, 208
 Simone il Mantovano, v. Simone da Mantova
 Simonet, F. J. I, 87, 343; II, 103
 Simorra Bosch, Josep I, 174, 181

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Simplice, v. Simplicí
Simplici, sant II, 77
Sinding II, 154
Sinnald, bisbe II, 354
Siroes I, 11
Sisbert, Bartomeu I, 189, 199
Sisberti, v. Sisbert
Siviero, Oreste I, 39
Sixena I, 213
Shotwell II, 148
Slane, baró de I, 343
Smith, R. M. II, 79
Sobirà, Joan II, 65
Sobriarías, Joan de II, 146
Socarrats, Joan I, 251
Solà, F. I, 239
Solà, Guillem II, 168
Soldevila, Ferran I, 27, 28, 113; II, vi, vii, xv, 185-192
Soler, Baptista II, 202
Soler, Joan de II, 178
Soler, Manuel II, 202
Soler, Tomàs I, 359, 360, 362
Soler i Faneca, Joan I, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362; II, 264, 265
Sommervogel I, 270
Sonifredus, sacer II, 292
Sor de Nava, v. Nava, Sor de
Sorient, Pere II, 250
Sorus de Nava, v. Nava, Sor de
Sozomènès, v. Sozòmenos
Sozòmenos II, 329
Spagnoletto, lo I, 269
Spallanzani II, 122
Spanell, prevere I, 166, 167, 168
Spencer I, 250
Sperandeo, sacer II, 295
Spetiosus, bisbe de Florència II, 342
Spindeler, Nicolás I, 249
Stacius, v. Estaci
Starzynski II, 231
Steffes, J. P. I, 264
Steiner, P. II, 78
Stephanus, v. Esteve
Stilico, v. Estilicó
Stryger, P. II, 229, 233
Strzygowski, J. II, 78, 80, 81, 82, 111, 230, 233
Suandeau, R. II, 72
Subias i Galter, J. I, x, 374-382
Suchier I, 4
Sunarius, v. Sunyer, comte
Sunarius, sacer/presbiter II, 291
Suniauriu, v. Sunyer
Sunyer, comte II, 279, 280, 283, 286, 287, 288, 293, 294
Sunyer, Pau, major II, 202
Sunyer, Pau, menor II, 202
Supiot, Jacques II, 39
Sutrà, Joan II, 61
Swiatopelk II, 229
Swinburne, Henry I, 281, 289
Syméon, v. Simeó
Szydtowski, T. II, 233
Szyszko-Bohusz II, 227, 229, 230, 233
Tabitha II, 271
Tailhan, P. I, 342
Takaïchvili, E. II, 82
Talavera, Ferrando de II, 14, 20, 21
Talbot Dillon I, 281, 286
Talesperianus, bisbe de Lucca II, 342
Tamanon, v. Zamanon
Tami, Bartolomé I, 357, 362
Tarik I, 343
Tarlé II, 158
Tarradell, Miquel I, x, 320-324; II, xv
Taxonera, Marc II, 13, 14
Taylor II, 126
Tchoubinachvili, G. II, 82
Teixidor II, 215, 219
Teixidor, Joan I, 143, 144

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Teixidor, Pere I, 200, 201
 Téllez, Gundesalvo II, 115
 Tello Amoudareyn, Manuel I, 337
 Temperley, Harold II, 148,
 Teodald, bisbe de Fiesole II, 347
 Teodisel II, 315
 Teodoric II, 105
 Teodosi el Gran II, 327
 Térance, v. Terenci
 Terenci I, 292, 297
 Terencius, v. Terenci
 Testa, Francesco II, 246
 Teudaldus, bisbe de Fiesole II, 342
 Teuderedus, sacer II, 295
 Teudis I, 339, 340, 341; II, 218, 221
 Texier II, 107
 Textor, v. Teixidor
 Theodebale, prevere I, 166
 Théodose, v. Teodosi
 Theodosius, v. Theudis
 Théodulphe II, 74
 Theudis, v. Teudis
 Thieme I, 207, 215
 Thiollier, E. II, 72
 Tholin, G. II, 70
 Thomae, escriva II, 364
 Thos i Codina, Terenci I, XIII, XVI
 Thümmeler, H. II, 69, 70
 Tiberi II, 326
 Tíbul I, 302
 Timonal, v. Timoneda
 Timoneda, Berenguer I, 77, 83
 Tintorer, Joan I, 358, 358, 362
 Tió, en II, 247
 Titza-Conrat, E. I, 261
 Titze, Hans I, 261
 Tiziano I, 281
 Toesca, Pietro I, XVIII, 32; II, 69
 Tolrà, Joan Baptista I, 251
 Tomàs d'Aquino, sant II, 57, 64, 205
 Tonapoos, els I, 180
 Tor, Francesc I, 366
 Toradjas, els I, 180
 Tormo, Elías I, 11
 Tornabells, Jaume de I, 146
 Torobella, Casimir I, 176, 183
 Torquatus I, 222
 Torras, Antoni
 Torre, Andreu de II, 63
 Torres, Miquel II, 246
 Torres Amat I, 244
 Torres Balbás II, 107, 114
 Tosquez I, 283
 Tosté, Joseph II, 202
 Tourneur, Jehan le II, 30
 Tourtoulon, Charles de I, 291
 Tovar, Antonio II, 39
 Towsend II, 257
 Trabonus, clergue II, 347
 Tramoyeres i Blasco I, 223; II, 220
 Tramullas, Manuel II, 266
 Tramullas, pintor II, 266
 Tramulles I, 355; II, 207
 Tramulles, Llätzer II, 202
 Trasuer I, 348
 Traver II, 217
 Traver, Joan II, 206, 207
 Traver, Nicolau II, 206
 Trebisonda, Jordi de I, 292, 293
 Trébizonde, Georges de, v. Trebisonda,
 Jordi de
 Tremulles, Llätzer II, 370
 Trens, Manuel I, x, 384, 387
 Tria, v. Tries
 Tries, Joan I, 96
 Tries, Pere I, 96
 Tristán, pintor I, 286
 Troglita, J. I, 341
 Troya II, 341
 Trullols, Salvador II, 266
 Trulls, Jacint II, 202
 Truyols Santonja, J. II, 93

ÍNDEX ANTROPONÍMIC

- Tschumi, O. II, 181
 Tubino II, 104
 Tuli, v. Ciceró
 Tumiat, doctor I, 280
 Twiss, Richard I, 282, 288

 Ubach, n' II, 172
 Ubaldi, v. Hucbaldus
 Udina, F. I, 229, 232, 237, 240; II, 279
 Ughelli II, 341
 Ugoni II, 358
 Uguet, Eudald II, 266
 Ultianus, notari II, 345
 Ulzinellis, v. Olzinelles
 Unifred I, 348; II, 85
 Urbà II I, 123
 Urbain, v. Urbà
 Urbanus I, 342
 Uriarte-Lecina I, 270
 Úrsola, v. Úrsula
 Úrsula, santa II, 256
 Usmén, v. Osmín

 Vaisette II, 281
 Valeri, sant II, 222, 225, 226
 Valeri Flac I, 302
 Valerius Flascius (*sic*), v. Valeri Flac
 Valéry, Paul II, 148
 Vall, Pere de II, 175
 Valla, Lorenzo I, 26, 28, 296, 306
 Valladares, Gabí I, 369
 Vallardi I, 33
 Vallareso, Zaccaria I, 33
 Vallensis, Laurentius, v. Valla, Lorenzo
 Vallfogona i de Canet, comte de II, 240
 Vallirana, Narcís II, 64, 65
 Vallmanya, Bernardus I, 249
 Valls i Taberner, F. I, XVIII; II, 280, 281
 Valois, Philippe de I, 91
 Valparaíso, comte de I, 277
 Van Marle I, 32

 Vanzone I, 167
 Vasari, Giorgio I, 30, 34, 206, 282; II, 270
 Vascones, Lupus de I, 307
 Vasi, M. II, 78
 Vasiliev II, 328
 Vasseur, G. II, 4
 Vayreda i Olivas, Pere II, 138
 Veciana, Borraç I, 77, 83
 Veciana, Jeroni II, 250
 Vega, Antonio de I, 221
 Velázquez I, 281
 Velázquez Bosco II, 104, 108
 Vendrell Gallostra, Francesca I, 28, 296
 Ventallol, Joan I, 251
 Ventura, comte I, 276
 Ventura, Llorenç II, 65
 Venturi I, 37, 206
 Veray, Bonanat I, 202
 Verda, Aureli I, 357, 362
 Verdier, P. II, 78
 Verònica I, 2
 Verra, Ferrer II, 64
 Verzone, P. II, 69, 77
 Via, Eimeric de la I, 146
 Viard, Jules I, 91
 Viatrix, sant II, 77
 Vicens i Vives, Jaume II, 10, 11, 13
 Vicent, màrtir, sant II, 216, 217, 218, 219, 220, 226
 Victori, N., v. Vittorio da Cogono, N.
 Victòria, santa II, 94
 Victorio, Pedro I, 252
 Vidal, Pierre I, 228, 239, 240, 331, 332
 Vieillard, J. I, xx
 Vierge, la, v. Maria, santa
 Vigander II, 153
 Vignola I, 251; II, 246
 Vila, Joan I, 143
 Vila, Miquel I, 144
 Vila, Pau II, 97

- Vila i Cinca, Joan II, 94
 Vilà i Valentí, J. I, x, 226-241; II, xv
 Viladomat, Antoni I, 365
 Vilafranca, Bartomeu de II, 189
 Vilafranca, Ramon de II, 170
 Vilalleons, Dalmau de I, 191, 199, 202, 203, 204
 Vilalta, R. de I, 79
 Vilalta Comella, J. R. II, 93
 Vilana, Pere de I, 199, 202
 Vilanova, Bernat de II, 632
 Vilanova, Galceran de I, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 203
 Vilar, Pedro I, 207
 Vilar, Pierre II, vii, xv, 257-267
 Vilarman, Bernat I, 143
 Vilarrosa, Salvador II, 138
 Vilela, v. Vilella
 Vilella, Bernat I, 82
 Vileta, Joan Lluís I, 51, 53, 59
 Villa, Bernat II, 202
 Villafrancha, v. Vilafranca
 Villaleonum, v. Vilalleons
 Villanova, v. Vilanova
 Villanueva, Jaime I, 185, 191, 226, 228, 245, 246, 247, 273, 347, 374, 379; II, 235, 241, 280, 284, 289, 293, 295, 315, 332, 375
 Villanueva, pintor I, 284
 Villegas, Alonso de I, 214
 Viñaza, comte de la I, 208
 Viola, sobrenom de Guillem Bofill I, 196
 Violant i Simorra, R. I, x, 174-183
 Virgili, Pere II, 122
 Visconti I, 275
 Vitaliano, bisbe d'Arezzo II, 353
 Vitalis, bisbe II, 355
 Viterbo, Godofrè I, 4
 Vitigès I, 340
 Vitry, Paul I, 92
 Vittorio da Cogono, Niccolò I, 205, fig. I-II, 207, 208
 Vittorio da Firenze, v. Vittorio da Cogono, N.
 Vivers, Jaume de II, 167
 Vives, Joan Lluís I, 251
 Vives, Josep II, 218, 222, 223, 224, 225
 Vives, Pere II, 65
 Vivet, Pere Pau II, 248
 Vogué, comte de II, 80
 Volpini, R. II, 69
 Voràgine, Jaume de I, 4, 5
 Voto, Antonio I, 44
 Voullième, Ernst I, 264
 Vvadamir I, 348
 Vvilelm I, 348
 Vvisado¹ I, 348
 Vvisado² I, 348
 Vvisado, levita I, 348
 Vvitard I, 348
 Wadamir, bisbe de Vic II, 279, 282, 289, 293, 294
 Wadamirus, archilevita II, 292
 Walberg I, 67
 Waleys, Thomas I, 249
 Walicki II, 231
 Walpert, duc II, 345
 Walter de Biblesworth, v. Gautier de Biblesworth
 Wantzloeben, Sigfrid II, 333
 Wartburg II, 308
 Waterman Gilboy, E. II, 261
 Webster, sir Charles II, 160
 Weil I, 342
 Weiss, A. I, 293
 Wenceslas I, 264
 Werner, J. II, 182
 Wernher II, 73
 Wetzlar, Leitz de I, 313
 Wifredus, sacer II, 292, 294

ÍNDIX ANTROPONÍMIC

- Wilara, monachus II, 292
- Willelmus II, 321
- Winkelmann I, 251
- Winkler, Friedrich W. I, 264
- Wisowa I, 337
- Witiza I, 342; II, 182
- Wölfflin, H. I, 263
- Worringer, Wilhelm I, 265
- Wulff, O. II, 81

- Xipre, Jordi de I, 341
- Xiqués i Soler, Magí II, 315
- Xulbe, els I, 197

- Ymerich, v. Eymerich

- Young II, 257
- Ysabeau, v. Isabel
- Yver, G. I, 337

- Zabulo II, 290
- Zacaries, sant II, 329
- Zacharie, v. Zacaries
- Zamanon, prevere II, 284, 287, 290, 291
- Zamora, Francisco de II, 257, 258, 259, 260, 261
- Zarocho, v. Sa-Rocha
- Zeiss, Hans II, 42, 179, 182, 183
- Zerezo, v. Cerezo
- Zeumer II, 224
- Zurita, Jerónimo de I, 252

Acabat
d'imprimir
a Badalona,
el dia de Santa Llúcia,
13 de desembre de 2017,
any de la commemoració
del cent cinquantè aniversari de
la naixença de Josep Puig i Cadafalch

